

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

Колесников К.М. Політико-правовий статус та митно-податкові пільги Херсонеса Римської доби: аналіз історіографічних концепцій 3
Морозов О.В. Вплив політики протекціонізму на розвиток морського та річкового транспорту в Україні (XIX – початок XX ст.) 9
Сталовєрова Г.В. Особливості впливу релігійних традицій на політику британського колоніалізму в залежних територіях наприкінці XIX – початку XX ст. 14
Аджиєва Л.С. Кримське товариство природодослідників та аматорів природи: прикладний аспект діяльності (1910-1914 рр.) 18
Телуха С.С. Суспільно – політичні погляди митрополита Антонія (А.П.Храповицького) щодо революційних подій 1917-1920 рр. 22
Єловських У.О. Вірчі листи А. Мумма фон Шварценштайна і О. Севрюка як джерела з дипломатичної історії українсько-німецьких відносин доби Центральної Ради 26
Тригуб О.П. «Декларація» митрополита Сергія 1927 р. та виникнення антисергіївської опозиції в Україні 31
Карпухіна Т.О. Форми боротьби і методи боротьби українського польського підпілля проти окупаційного режиму у 1939-41-х роках 35
Марченко Р.В. Конституційний процес на Полтавщині: 90-ті рр. XX ст. 40
Крет Р.М. Концепція нейтралітету у зовнішній політиці Білорусі 43

ФІЛОСОФІЯ

Палагута В.И. Субъективность как множественность самоидентификаций (онтологический аспект) 46
Тарасова Н.Ю. «Dies irae» світової економіки, або Діагноз світової кризи 52
Куц А.О. Одиссей у острова Сирен: конституирование нарратива 57
Голозубов А.В. Религиозное шутовство и его компоненты 60
Власова Т.И. Постколониальная критика и теория гендера 65
Метілка Д.В. Насилля як соціокультурний феномен 68
Иштван И.А. Постфундационализм и теории контингентной артикуляции в посткритике 71
Олійник О.М. Глокалізація: проблема патріотизму 75
Сіман О.М. Толерантність в етноконфесійних відносинах сучасної України: нові виклики та пострадянська дійсність 79
Моргун О.А. Розвиток креативних здібностей особистості в процесі творчої самореалізації 83
Павлова Т.С. Вчення про право у філософії Гегеля 88
Жадяєв Д.В. Уайтхед А.Н. про методологію 92

СОЦІОЛОГІЯ

Ядранський Д.М. Соціальна структура колективу як механізм управління трудовою поведінкою 96
Лукашук В.І. Багатовимірність споживання в сфері спорту в постмодерному суспільстві 99
Акимов Д.И. Концепция маркетинг-микс в структуре маркетингового социального управления 102
Проноза А.В. Система неформальных привилегий и запретов, практикуемая «дедовщиной» в солдатской среде 105
Береговой В.И. Субъективное негативно-рефлексивное социологическое понятие поле в качественных методах прогнозирования апогея военно-политического конфликта (Часть 1) 111

ПОЛІТОЛОГІЯ

Бородін Є.І. Молодіжна політика в програмах політичних партій: декларації та механізми реалізації 115
Макаренко Б.Г. Правова культура та правосвідомість як чинники формування політичної стабільності 119
Решетніченко А.В. Сегментація публічної влади в комунікативному менеджменті 123
Лікарчук Н.В. Вплив політичного маркетингу на політичний процес: критичний аналіз 127
Осин В.В. Политология в эпоху большой науки 131
Кузьма Т.М. Форма державного правління України: проблемні питання і шляхи їх вирішення 136
Кобринь Т.С. Норвезькі фіорди інформаційно-комунікаційних технологій 139

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

Історія розвитку та становлення місцевого самоврядування Дніпропетровська
 Становлення місцевого самоврядування Катеринослава як губернського центру 145
 На шляху до модерного міста: реформування місцевого самоврядування (XIX ст.) 146
 Розвиток місцевих органів управління в першій половині XX ст. 154
 Місцеве самоврядування Дніпропетровська: від відбудови до перебудови (1945-1991 рр.) 157
 Новітня історія розвитку органів місцевого самоврядування Дніпропетровська 160

РЕЦЕНЗІЯ

Нікітін Л.М. Лібералізм: еволюція ідей, сутність та перспективи його втілення в сучасній Україні 163
Солнишкіна А.А. Рецензія на хрестоматію «Соціологія XIX – початку XX століття» за редакцією Городяненка В.Г. 164

ABSTRACTS

CONTENTS

HISTORY	<p>Kolesnikov K.M. Political and Legal Status and Customs-Tax Privileges of Chersonesus Tauric in Roman Period: Analysis of Historiographic Conceptions 3</p> <p>Morozov O.V. Influence of a Protectionism on Development of Sea and River Transport in Ukraine (the 19th – the Beginning of the 20th Centuries) 9</p> <p>Staloverova A.V. Features of Influencing of Religious Traditions on the Policy of the British Colonialism at the End of the 19th – the Beginning of the 20th Centuries 14</p> <p>Adjieva L.S. The Crimean Society of Naturalists and Nature-lovers: Applied Aspect of Activity (1910-1914) 18</p> <p>Telukha S.S. Metropolitan Antony (A.P.Khrapovitsky)' Social-Political Views of Revolution Events of 1917-1920 Years 22</p> <p>Yelovskih Yu.O. Mumm fon Shwarcenshtine's and A. Sevruk's Letters of Credence as Sources in Diplomatic History of Ukraine-German Relation in Central Rada's Period 26</p> <p>Trygub O.P. The Declaration of Mitropolitan Sergiy of 1927 and the Occurrence Antisergian's Opposition in Ukraine 31</p> <p>Karpuhina T.O. Forms and Methods of the Struggle Ukrainian and Polish Again Occupation Regime in 1939-1941 35</p> <p>Marchenko R.V. The Constitutional Process in Poltava Region in 90s of the 20th 40</p> <p>Kret R.M. The Conception of Neutrality in Foreign Policy of Belarus 43</p>
PHILOSOPHY	<p>Palaguta V.I. Subjectivity as Multiplicity of Self-Identifications (Ontological Aspect) 46</p> <p>Tarasova N.Yu. «Dies Irae» of World or Diagnosis of One Crisis 52</p> <p>Kushch A.O. Odysseus is near Sirens Island: Constituting of Narrative 57</p> <p>Golozubov A.V. The Religious foolishness and Its Components 60</p> <p>Vlasova T.I. Post-Colonial Critics and Gender Theory 65</p> <p>Metilka D.V. Violence as the Cultural Phenomenon 68</p> <p>Ishtvan I. A. Postfoundationalism and Theories of Contingent Articulation in Post-critique 71</p> <p>Olijnyck O.M. Glocalization: Problems of Patriotism 75</p> <p>Siman O.M. Tolerance in the Ethnoconfessional Relations of Contemporary Ukraine: New Calls and Post-Soviet Reality 79</p> <p>Morgun O.A. The Development of Person Creative Abilities in the Process of Creative Self-realization 83</p> <p>Pavlova T.S. Hegel's Doctrine of Law 88</p> <p>Zhadyaev D.V. Whitehead A.N. about Methodology 92</p>
SOCIOLOGY	<p>Yadrans'ky D.M. Social Structure of Collective as Mechanism of Management of Labor Behavior 96</p> <p>Lukashchuk V.I. Multiplicative Consumption in the Sphere of Sports in Postmodern Society 99</p> <p>Akimov D.I. Marketing-mix Concept in the Structure of the Marketing-based Social Management 102</p> <p>Pronoza A.V. The System of Informal Privileges and Prohibitions Practicing by «Dedovshchina» between Soldiers 105</p> <p>Beregovoy V.I. The Subjective Negative-Reflection Sociological Notion Field in the Qualitative Methods of Prognostication of Apogee of Military-Political Conflict (Part 1) 111</p>
POLITICAL SCIENCES	<p>Borodin E.I. Youth Policy in Programmes of Political Parties: Declarations and Mechanisms of Realisation 115</p> <p>Makarenko B.G. Law Culture and Law Mind ad Patterns of Forming of Political Stability 119</p> <p>Reshetnichenko A.V. Segmentation of Public Power in Communicative Management 123</p> <p>Likarchuck N.V. The Impact of Political Marketing in the Political Process: a Critical Analysis 127</p> <p>Osin V.V. Political Science in Epoch of Great Science 131</p> <p>Kuz'ma T.M. Form of State Governing of Ukraine: Problem Questions and Ways of their Decision 136</p> <p>Kobryn' T.S. Norwegian Fiords of Information Communication Technologies 139</p>
	<p>DNIPROPETROVS'K'S LOCAL SELF-GOVERNMENT</p> <p>History of Development and Becoming of Dnipropetrovs'k's Local Self-Government</p> <p>Becoming of Katerinoslav's Local Self-Government as the Province Centre 145</p> <p>The Way to the Contemporary City: Reforming of the Local Self-Government (19th Century) 146</p> <p>Development of Local Self-Governments in the First Part of the 20th Century 154</p> <p>Dnipropetrovs'k's Local Self-Government: from Building to Rebuilding (1945-1991 Years) 157</p> <p>Contemporary History of Development of Organs of Dnipropetrovs'k's Local Self-Government 160</p>
	<p>REVIEWS</p> <p>Nikitin L.M. Liberalism: Evolution of Ideas, Essence and Perspectives of Its Implementation in Contemporary Ukraine 163</p> <p>Solnyshkina A.A. The Review of the The Reader «Sociology of the 19th – the Beginning of the 20th Centuries» edited by V.G. Gorodyanenko 164</p>
	<p>ABSTRACTS 167</p>

ІСТОРІЯ

К.М. КОЛЕСНИКОВ

ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ТА МИТНО-ПОДАТКОВІ ПІЛЬГИ ХЕРСОНЕСА РИМСЬКОЇ ДОБИ: АНАЛІЗ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ

Колесников Костянтин Миколайович – завідувач кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України, доцент, кандидат історичних наук

У сучасній історіографії представлена низка підходів до визначення політико-правового статусу Херсонеса Римської доби. Головною точкою спотикання в цьому питанні залишається визначення форми і ступеня залежності від Риму, а також установлення часу і способу звільнення Херсонесу від боспорської залежності та отримання полісом статусу «вільного міста». Основним нашим завданням у цьому контексті буде розгляд історіографічних концепцій, аналіз їх першоджерел та постановка проблем митно-податкових пільг Херсонеса в I ст. до н. е. – II ст. н. е.

Вкрай важливими джерелами, що дозволяють вирішити поставлене завдання, є комплекс епіграфічних пам'яток, які містять інформацію про дипломатичні зносини Херсонеса I ст. до н. е. – II ст. н. е. Це почесні декрети херсонесських народних зборів. Так, варто розглянути чотири почесні псефісми, в трьох з яких йдеться про дипломатичні місії: декрет на честь Гая Юлія Сатира (40-і рр. до н. е.), декрет на честь посла боспорської цариці Динамії (бл. 21–12 рр. до н. е.), декрет на честь Аристона, сина Аттіни, (бл. 131–154 рр.) та декрет на честь Гераклеї та її послів (бл. 138–161 рр.).

Уламок мармурової плити з фрагментом декрету на честь Гая Юлія Сатира (IOSPE, I², 691) був віднайдений у 1911 р. у північно-східній частині Херсонесу і з того часу спричинив появу кількох суперечливих інтерпретацій. Найпопулярніша була висунута в 1917 р. М.І. Ростовцевим, підтримана та збагачена новою аргументацією

А.В. Орешніковим у 1922 р. та А.Н. Зографом у 1951 р. У мотивувальній частині декрету йдеться, що «...Гай Юлій, син Теагена, Сатир, який отримав громадянство за наших отців, виконав громадянські обов'язки достойно цієї почесі, вирушивши з посольством у Рим у римський сенат та до Гая Юлія Цезаря в період третьої диктатури і третього консулату...»¹. На підставі цієї фрази Ростовцев висловив думку, що Гай Юлій Сатир – херсонесський посол до Риму, який клопотав про надання рідному місту незалежності від Боспору після битви при Зелі (46 р. до н. е.), причому відповідь Цезаря була схвальною, і Херсонес отримав т. зв. «першу елевтерію» [12, 1–21]. Орешніков і Зограф [11, 5, 153] на підтвердження цієї думки пов'язали з елевтерією 46 р. до н. е. дві монети з написом ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΑΣ, спершу датовані, як і весь комплект монет з тією ж легендою, II ст. н. е. Йдеться про два різновиди одного типу, що відрізняються більшим розміром. Зазначалося, що близько 45 р. до н. е. був здійснений випуск монет, що відзначив цю славетну подію в історії поліса. Це були мідні оболі двох різновидів: перший мав напис ΕΛΕΥΘ/ΧΕΡΣΟΝΗΣ, зображення бика, що б'є рогами, на аверсі та Діви, що влучає в лань, з монограмою ΠΑΡ на реверсі; другий – монета з тими ж типами, що помінялися місцями: на лицьовому боці Діва з ланню та напис ΧΕΡΣΕΛΕΥΘ, на зворотному – бик та магістратське ім'я ΑΠΟΛΛΩΝΙΑΟΥ [15, 261–262].

Ця гіпотеза набула схвалення в історіографії.

Приміром, В.М. Зубар, Є.А. Ліньова та Н.О. Сон з наданням Цезарем «першої елевтерії» пов'язують звільнення від боспорської залежності, яка асоціювалася з реставраційною політикою наступника Фарнака Асандра, тоді ще офіційно не затвердженого Римом на царському престолі [6, 209]. Втім, думка про надання «першої елевтерії» в 46–45 рр. до н.е. не узгоджується зі Страбоном, який у своїй «Географії» (закінчена близько 7 р. до н. е.) твердив: з часів Мітридата VI Євпатора «...і до теперішнього часу місто херсонесців підкорено володарям Боспору»². Таку явну суперечність³ можна було б усунути шляхом визнання неспроможності Херсонеса реалізувати даровану свободу на практиці.

Так, у 42 р. до н.е. Асандр, щойно затверджений на боспорському престолі Марком Антонієм, почав реалізацію своєї експансіоністської програми. На додаток до наявних матеріальних ресурсів він отримав нарешті юридичні підстави, як офіційний спадкоємець Фарнака, домагатися Херсонеса [6, 210]⁴. Конфлікт нібито було врегульовано завдяки підтвердженню, хоча й в обмеженому вигляді, херсонеської елевтерії Августом, унаслідок чого в місті 25/24 р. до н.е. було введено нове літочислення. Проте обмеженість військових ресурсів за умов перебування у варварському оточенні все одно обумовлювала залежність від військової допомоги Боспору. Саме з урахуванням цього розглядаються такі знайдені в Херсонесі епіграфічні пам'ятки зі згадками боспорських володарів, як декрет на честь посла цариці Динамії, послання Полемона I (14/13–10/9 рр. до н.е.) раді і народу Херсонеса, а також база статуї царя Аспурга (14/15–37/38 рр.) (IOSPE, I², 354, 419, 704, 477, 573). Відповідно до інтерпретації Зубаря, Ліньової та Сон, ситуація змінюється після римсько-боспорської війни 45–49 рр., що поклала край владі Мітридата VIII, відкривши шлях на престол його брату Котісу I. Після закінчення воєнних дій почала складатися нова система римського контролю над північною Понту: Боспорське царство відтепер підпадало під опіку намісника провінції Віфінія–Понт, а західна частина регіону, в тому числі Тіра і Херсонес, – адміністрації провінції Мезія (з розділенням провінції на дві частини в 86 р. – Нижньої Мезії). За допомогу в боротьбі з бунтівним Мітридатом херсонеська громадянська община отримала від Риму «ще якісь привілеї, про зміст яких можна лише здогадуватися» [6, 211–212].

Як бачимо, перша херсонеська елевтерія розглядається як переважно формальна. Така її оцінка усувала розходження між гіпотезами «цезаріанської» елевтерії 46–45 рр. до н.е.⁵ й «августового» врегулювання 25/24 р. до н.е. та словами Страбона, який у самому кінці I ст. до н.е. фіксував підлеглисть Херсонеса боспорським правителям. Думка про фізичну неспроможність Херсонеса втілити в життя даровану свободу або

ж теза про ймовірне скасування елевтерії самими римлянами (наприклад, Марком Антонієм у 42 р. до н.е.) допомагає подолати ще одне розходження історіографічних інтерпретацій зі свідченнями нарративних джерел. Так, Пліній Старший (23/24–79 рр. н.е.) у «Природній історії» писав: «...гераклеїському Херсонесові римлянами була дарована свобода»⁶. Потреба з чимось пов'язати ці слова знову ж таки нагадує нам про римсько-боспорську війну 45–49 рр. [3, 384]. Саме з участю херсонеських військ у цьому конфлікті пов'язують початок випуску міським монетним двором золотих статерів із зображенням божеств Херсонас і Діви з луком та списом. Трохи пізніше у місті почалося карбування мідних монет із зображенням Ніки з пальмовою гілкою на реверсі, якими, мабуть, і було ознаменовано перемогу над Мітридатом [1, 77, 149–150]. Цілком імовірно, зазначають сучасні фахівці, що, крім права карбування золотої монети, Херсонесу були надані «ще якісь пільги» [3, 384].

П.О. Карішковський пов'язує між собою перші датовані за місцевим літочисленням випуски херсонеського золота і міді (71 р. Херсонеської ери) та перші випуски боспорського золота з монограмою Котіса I (342 р. Боспорської ери) [9, 111–112]. Можна припустити, що в такий спосіб у Херсонесі в 47 р. була відзначена незалежність, отримана в нагороду за підтримку Котіса та римлян. Саме з цією подією і слід узгодити згадане Плінієм надання свободи Херсонесу. Припущення Карішковського, на думку І.А. Макарова, дозволяє примирити вказівку Плінія (NH, VI, 85) з інформацією Страбона (VII, 4, 3) та даними херсонеської епіграфіки. Таким чином, «ще якісь пільги» або «ще якісь привілеї, про зміст яких можна лише здогадуватися», котрі пов'язуються Зубарем із римською нагородою Херсонесу після боспорської війни 40-х рр. I ст. н.е., якраз і можуть бути визнані «першою елевтерією»⁷. Але такий висновок змушує відкинути версію про зв'язок останньої з місцією Г. Юлія Сатира до Цезаря в 46 р. до н.е. У світлі нового прочитання давньо відомих епіграфічних пам'яток з'являються підстави омолодити херсонеську елевтерію на 100 років, відкинувши гіпотезу «цезаріанської елевтерії».

Сумніви в змісті місії Г. Юлія Сатира вперше висловив наприкінці 1990-х рр. Ю.Г. Виноградов. Оскільки в деяких документах словом «батьки» (πατέρες) названі громадяни метрополії Херсонеса Гераклеї Понтійської (IOSPE, I², 362, 357), то вираз декрету на честь Сатира ἐλί τῶν πατέρων αἰῶν можна інтерпретувати в сенсі «отримав громадянство у наших батьків», тобто у громадян Гераклеї. Це означає, що в декреті відсутні вказівки на херсонеське громадянство дипломата, що постулювалося Ростовцевим. Фраза декрету «він виконав громадянські обов'язки достойно цієї честі, вирушивши з посольством у Рим, у римський сенат та до Гая Юлія Цезаря» (IOSPE, I², 691, 7–9) має

вказувати на посольство, відряджене Гераклеєю Понтійською, а не Херсонесом Таврійським, як вважав Ростовцев. Проте основна ідея Ростовцева щодо мети посольства – незалежності Херсонесу від Боспору – була Виноградим не відкинута, а поглиблена: херсонесити нібито запропонували долучити свій поліс до договору на вірність Риму, запропонувавши Мітрідату Пергамському, який був посланий Цезарем у Таврику на боротьбу з Асандром, свою допомогу у вигляді допоміжних загонів (*auxillia*) [2, 19–20].

На думку Макарова, в заслугу гераклеїському послу Сатиру херсонеским декретом IOSPE, I², 691 ставиться згадка у римському сенаті Таврійського поліса або як колонії та союзника Гераклеї Понтійської, або як держави, колись зв'язаної союзним договором з римлянами⁸. З декрету не випливає, що завданням дипломатичної місії Сатира було отримання незалежності Херсонеса від Боспору. Не виключено, що його посольство було пов'язане з виведенням, вірогідно, Цезарем після перемоги над Фарнаком на гераклеїську територію римської колонії, про що повідомляє Страбон (XII, 3, 6) [10, 89]. Спираючись на аргументацію Макарова, якщо взагалі не засумніватися в реальності «першої елевтерії», то на підставі погодження згаданих повідомлень Страбона і Плінія з фрагментами декрету на честь Сатира та іншими епіграфічними пам'ятками Херсонесу цієї доби, можна дійти висновку, що її датування слід перенести з популярної сьогодні дати 46 р. до н. е. на 40-і рр. I ст. н. е. [10, 97].

Наступний важливий для нашої теми документ – херсонеский декрет на честь посла боспорської цариці Динамії Амінія (IOSPE, I², 354). Від цього урочистого акту залишився лише початок резолютивної частини та фрагмент прикінцевого протоколу, що збереглися на двох уламках мармурової плити, час та місце знахідки яких невідомі. Судячи з самого тексту, декрет був установлений на «самому видному місці акрополя». Відповідно до заповнення лакун тексту, яке запропонував у доповнення до прочитання Латишева Макаров, отримуємо наступну реконструкцію рядків 4–6 резолютивної частини псефісми: «... (посол), наділений повноваженнями (проголосити) (військову допомогу), призначену (нашому місту)... зробив своє перебування достойним (існуючої між нами) дружби...»⁹. Ймовірно, що відновлюване в рядку 6 слово *φιλία* вказує на характер відносин між Херсонесом і Боспором. Формально-юридично мова йшла про договір дружби та, вірогідно, військовий союз (*συναχία*) між двома державами.

Епіграфічне підтвердження, отже, отримало припущення Ростовцева про те, що боспорський протекторат над Херсонесом здійснювався цього часу в формі військового союзу. Проте, якою була правова база цих відносин за Фарнака (63–47 рр. до н. е.) та Асандра (бл. 47 – бл. 21/20 рр. до н. е.), сказати важко. Про подальше збереження

військового союзу свідчать два херсонескі написи, що згадують Полемона I Понтійського (бл. 14–8 рр. до н. е.) (IOSPE, I², 419, 704). Військово-політична залежність Херсонеса від Боспору в цей час не могла обійтися без сплати форосу, який гарантував функціонування всіх демократичних інститутів поліса.

Викладені факти, отже, зовсім не суперечать наведеній вище інтерпретації проблем, пов'язаних з «першою елевтерією» Херсонеса.

Друга третина II ст. н. е. донесла до нас ще кілька цікавих джерел. Так, херсонеский декрет 131–154 рр. на честь Аристона, сина Атїни, вибитий на мармуровій базі статуї, був знайдений у 1881 р. у районі головної вулиці міста. Написи містяться в оточених рельєфними лавровими вінками полях. З розміщених у рельєфних вінках десяти написів, що характеризують громадсько-політичну діяльність Аристона, нас цікавлять тільки три. У першому вінку йдеться, що нагороджений «...був послом (для клопотання) про свободу до бога Августа шість років та втомився» (IOSPE, I², 423, 1)¹⁰. Участь у посольствах за своєю вагою прирівнювалася до виконання вищих магістратур. Посли, які фактично ставали екстраординарними магістратами, призначалися еклесією та звітували перед нею. Аристон був відряджений до римського імператора з проханням підтвердити (або ж надати) статус елевтерії: у тексті йдеться про «виконання обов'язків посла для клопотання про свободу» (*πρεσβεύοντα υλέρ τῆς ἐλευθερίας*). Можна припустити ймовірність обговорення можливостей звільнення міста від податків, зокрема і митних зборів, у контексті прагнень до елевторального статусу. Місія Аристона, як бачимо, виявилась невдалою.

У п'ятому і восьмому віночках згадуються місії до боспорського монаршого двору: Аристон «...був послом до царя Реміталка з приводу союзу та встигнув», а також «...був послом до царя Реміталка вдруге та встигнув» (IOSPE, I², 423, 5, 8)¹¹. Військова допомога Реміталка (131/2–153/4 рр.) у боротьбі з кочівниками степового Криму могла обумовлювати певну форму залежності Херсонеса від Боспору. Залежність, можливо, полягала в сплаті форосу та надсиланні в спокійні для міста часи збройних контингентів до складу боспорського війська.

Прагнення добитися від Риму елевтерії було пов'язано з обтяжливою для херсонеситів боспорською опікою. Її встановлення Зубар пов'язує з виводом із Херсонесу на межі 20–30-х рр. II ст. римської вексилляції та покладанням Адріаном обов'язку захищати місто на царя Боспору. Це припущення базується між іншим на повідомленні Флегонта Траллійського про те, що імператор підпорядкував Херсонес Котісу II (Fl. Trall. Ol., XV). Незважаючи на те, що посольство Аристона двічі досягало успіху при дворі Реміталка, Зубар зазначає, що дії боспорських царів були малоефективні. Херсонес змушений

був звернутися з проханням про безпосередню допомогу римських збройних сил, про що нібито свідчить неодноразово згадане вже посольство Аристона, що клопотало про елевтерію для таврійського поліса [3, 386].

Нарешті в сьомому віночку міститься повідомлення про те, що Аристон «...управляв державною скарбницею та з'ясував грошові статки міста» (IOSPE, I 2, 423, 7)¹². Йдеться, вірогідно, про певну ревізію, можливо, пов'язану з фінансовою реформою. Наведена фраза дозволяє додатково судити про функціональні обов'язки найвищого фінансового магістрату поліса. Також разом із відомостями про інші посади, які займав Аристон (продік, номофілак, дамійург, жрець) та на додаток до даних з інших джерел, цей декрет дає право твердити, що вирішення політичних питань, пов'язаних із митно-податковою діяльністю, знаходилося в руках досвідчених представників правлячого олігархічного прошарку Херсонеса. Саме представники цього прошарку в кінцевому підсумку вирішували всі питання тієї частини фінансової та митно-податкової сфер, що, відповідно до статусу Херсонесу як «вільного міста», залишилися під юрисдикцією громадянської общини і не перейшли під римський контроль, на відміну від, приміром, проституційної податі (IOSPE, I 2, 404). Про збереження певної фінансової та фіскальної автономії «вільного міста» говорить його широка проксенічна діяльність протягом перших століть нашої ери. Хоча Херсонес не надавав своїм проксенам безмитності (ателії), інші митні привілеї, безперечно, були представлені у проксеніях. Вони в комплексі з дарованою політією, яка поширювала на натуралізованих осіб усі права та привілеї громадян¹³, виглядали для іноземців доволі спокусливо.

Групу херсонеських почесних псефісм, інформація яких може бути корисною в реконструкції історії митних відносин, замикає постанова на честь Гераклеї та послів-гераклеотів Геракліда, сина Менесфія, та Прокла, сина Мемнона (IOSPE, I 2, 362). Ця псефісма може бути гіпотетично віднесена до проксеній. Протягом I–II ст. з усіх античних центрів північного Понту саме Херсонес проводив найінтенсивнішу проксенічну діяльність: приблизно два десятки з двох із половиною десятків херсонеських проксеній відносяться до перших століть нашої ери. Саме Херсонес тривалий час зберігав дієвість цього доволі давнього інституту, пов'язаного з митними, торговельними і консульськими функціями, що надавалися грецькими полісами приватним особам. Серед херсонеських проксеній абсолютна перевага належала актам, що містили стандартний набір почесностей і привілеїв, та були видані без спеціальних обмовок у мотивувальній частині. Логічно припустити, слідом за А.І. Тюменевим [16, 11–25], що ці акти видавалися з метою сприяння зовнішньоторговельній

діяльності іноземців-проксенів і цілих торгових домів, у співпраці з якими була зацікавлена міська громада Херсонесу.

Декрет, датований роками правління Антоніна Пія (138–161 рр.), був вибитий на мармуровій плиті, що знайдена в 1893 р. поблизу Уварівської базиліки. Від декрету повністю дійшов початковий протокол, мотивувальна частина та початок резолютивної частини основного протоколу. У даному контексті нас цікавлять наступні рядки документу: «...благочестиві отці гераклеоти, ... піклуючись про наш порятунок, ... відрядили до бога нашого і володаря імператора Тита Елія Адріана Антоніна посольство просити про нас, ... божественні відповіді та прихильно надані благодіяння повідомили...». Заслуги метрополії та «батьків-гераклеотів», у вдячність за які був виданий цей декрет, сьогодні невідомі, оскільки закінчення резолютивної частини не збереглося. Висловлюється припущення, що гераклеїське посольство до Риму сприяло відновленню для Херсонеса статусу вільного міста – «елевтерії». Попередні власне херсонеські місії (делегація Аристона, сина Аттіни) успіху не приносили (IOSPE, I 2, 423, 1).

Коли б не була надана Херсонесу т. зв. «перша елевтерія» (у 46 р. до н. е. Цезарем, у 25/24 р. до н. е. Августом чи у 49/50 р. н. е. Клавдієм), і чи була вона взагалі, до часів Антоніна Пія Херсонес був не в змозі послідовно реалізовувати даний статус, незалежність тривалий час носила формальний характер, елевтерію місто відновило (або встановило) лише в середині 140-х рр. завдяки допомозі посольства з метрополії Гераклеї. На відзначення звільнення в Херсонесі видали цей почесний декрет, а також не раніше 145 р. викарбували спеціальну серію монет «елевтерас». У своїх роботах Зубар і Сон зазначають, що правове становище міст Сходу Римської імперії, що перебували на перегринському праві¹⁴, визначалося на підставі таких правових категорій, як «елевтерія» та «автономія». Їх загальний зміст, визначений ще на межі V–IV ст. до н. е. [18, 156–157], істотно модифікувався: «свобода» віднині означала не суверенітет, а самоврядування під римським контролем, існування власного законодавства, збереження громадянства певного міста і дозвіл порядкувати земельним фондом поліса; «автономія» передбачала перебування під щільнішим контролем намісника провінції в питаннях зміни чинного законодавства, земельних справах та при наданні громадянства [7, 12–17]. Більше того, «свобода» грецьких міст і серед них Херсонеса тепер залежала від милості імператора, який міг відібрати надані привілеї. До категорії вільних міст (*civitas liberae*) належали також міські общини, які підлягали Риму, але розташовувалися за межами римських провінцій. Правове положення таких міст та податки, які вони повинні були сплачувати, визначалися міським законом (*lex civitatis*) у кожному конкретному

випадку залежно від умов і політичної ситуації. У ряді випадків прикордонні міста звільнялися від податків для того, щоб ці кошти використати для зміцнення їх обороноздатності, як зазначали Й. Марквардт, Ф. Еббот та А. Джонсон [19, 84; 17, 53; 13, 25].

З огляду на те, що Херсонес розташовувався поза офіційними кордонами провінції¹⁵, щодо нього мало бути прийнято спеціальну постанову імператорської влади – новий *lex civitatis* – основу регулювання відносин між «вільним» містом і римськими властями [6, 220; 3, 387], підтвердженням чого може розглядатися згадка про права херсонесців у листуванні з приводу протиступної податі (IOSPE, I², 404).

На наше переконання, немає жодних підстав сумніватися в тому, що зі статусом елевтерії пов'язувалися певні митно-податкові пільги надані Римом Херсонесу. Як відомо, на відміну від внутрішнього мита, яке коливалося від 2 до 2,5 %, митні збори на зовнішніх кордонах (*ostavae*) стягувалися в розмірі 12,5 % [4, 220]. І це при тому, що головними джерелами поповнення імперської скарбниці були внутрішні податки і збори, а не експортно-імпорتنі мита. Існування такої відчутної різниці між внутрішніми і зовнішніми митами могло негативно позначатися на прибутковості закордонної торгівлі порівняно з внутрішньою торгівлею. В цілому це не суперечило основним тенденціям економічної політики римських урядів, які системно ігнорували інтереси і торговців, і виробників заради гарантування військово-політичної безпеки імперії [14, 14–19]. Проте стратегічна роль закордонного Херсонеса в забезпеченні стабільності північно-східних кордонів імперії не йшла ні в яке порівняння зі значенням більшості внутрішніх імперських міст. Посідаючи статус вільного міста та перебуваючи за межами офіційних кордонів, Херсонес тим не менш, подібно внутрішнім містам, не уникнув римського оподаткування (IOSPE, I², 404). Отже, складно уявити, що херсонесські чи гераклейські послы, коли домагалися елевтерії для Херсонесу, не наполягали б на зрівнянні його митно-торговельного становища зі статусом його ж понтійських торговельних контрагентів – міст, які вже давно перебували в межах Римської імперії. Прагнення здобути для Херсонеса митні пільги виглядає логічним і зрозумілим на тлі наявності в автономній Тіри імунітету в торгівлі з Римом окремими групами товарів (IOSPE, I², 4)¹⁶.

Нагадаємо, що в сучасній історіографії дарування «першої елевтерії» пов'язується або з Цезарем – 46 р. до н. е., або з Августом – 25/4 р. до н. е., або з Клавдієм – середина 40-х рр. н. е. Верхня межа цезаріанської елевтерії позначається 42 р. до н. е., коли Марк Антоній скасував багатом грецьким містам на Сході привілеї, роздані Цезарем. Херсонес буцімто теж потрапив до числа цих міст: з офіційним визнанням Асан-

дра боспорським царем боспорському скіпетру були повернуті права на Херсонес, як на спадщину асандрових попередників – Мітридата і Фарнака. Августова елевтерія розглядається як компромісна – обмежена та переважно формальна: дефіцит військових ресурсів у протистоянні з північними варварами зумовлював подальшу залежність Херсонесу від Боспору. Верхньою межею Клавдієвої елевтерії визнаються часи Адріана, коли на межі 120–130-х рр. з міста був виведений римський гарнізон, а його захист доручений боспорському цареві Котісу II.

На нашу думку, відкинувши сумніви щодо взагалі реальності існування т. зв. «першої елевтерії», ґрунтовніше виглядає дата, запропонована Каришковським і Макаровим, які пов'язали імператорський дар з кінцем римсько-боспорської війни 40-х рр. I ст. н. е. Таким чином, можна твердити, що «посольства для клопотання про свободу» Херсонеса за Антоніна Пія в 140-і рр. здобували т. зв. «другу елевтерію», а «затвердження свободи і дарування безмитності» за Констанція і Константина на початку IV ст. цілком коректно визначати як «третю елевтерію».

Яка б дата запровадження херсонесської елевтерії не пропонувалася в історіографії, ми впевнені, що її обов'язково мав супроводжувати митно-податковий привілей (ателія). Хоча вся наша аргументація на захист цієї тези побудована переважно на логічних міркуваннях, вона підсилюється ретроспективною аналогією. Коли, відповідно до розповіді Константина Багрянородного, Констанцій Хлор (305–306 рр.) та Константин I (306–337 рр.) надали Херсонесу «права свободи (елевтерію)», вони супроводили їх даруванням безмитності – ателії (DAI 53, 113–119, 135–158).

Примітки:

¹ «...Γά[ι]ος Ἰού[λ]ιος Θ[ε]ο[γ]έ[ν]ου νίος Σάτυρος πολι[τας] πα[λ]ηθεις [ε]πι τῶν πατέρων αἰῶν ἀξίως [ε]πολιτε] ὑσατο τά[ς] χ[ά]ριτος τатаς, πρεσ[βε]ύσας μ[έ]χρι [᾿]Ρ[ώ]μας ποτὶ τὰν Ῥωμαίωνσὺν [κ]λητῶν κ[α]ὶ Γάιον Ἰούλιον Καίσαρα τρις ὑπατον [δ]ικτάτο[ρ]α τε τὸ τρίτον...» (IOSPE, I², 691, 4–10). Слово «консулат» та зміст останніх рядків фрагменту, не реконструйованих В.В. Латішевим, був відновлений І.А. Макаровим.

² «... ἐξ ἐκείνου δὴ τοῦ χρόνου τοῖς τοῦ Βοσπόρου δυνάσταις ἢ τῶν Χερρονησιτῶν πόλις ὑπὴρκοος μέρη νῦν ἐστί» (Strabo. VII, IV, 3).

³ Зубар намагався уникнути вказаної суперечності шляхом визнання даного повідомлення Страбона таким, що засновувалося на застарілому джерелі першої половини I ст. до н. е., тобто часів, коли місто, безумовно, підлягало Мітридатові та Фарнакові [8, 118].

⁴ Зубар, Ліньова і Сон, описуючи боротьбу Асандра за Херсонес, використовують легендарну історію Гікії з 53-ї глави «Про управління імперією» Константина Багрянородного (сер. X ст.).

⁵ В історіографії з подіями 42 р. до н. е., коли Антоній відібрав даровані Цезарем права у деяких грецьких міст на Сході, пов'язують скасування й першої елевтерії Херсонеса, який із затвердженням Асандра визнавався Римом підвладним Боспору. За цією інтерпретацією, «перша елевтерія» тривала, отже, десь з 46–45 по 42 р. до н. е. [3, 382].

⁶ «...mox Heraclea Cherronesus libertate a Romanis donatum» (NH, VI, 85).

⁷ Хоча Зубар заздалегідь не сприймає ризикованості таких інтерпретацій, стверджуючи, що «брак у херсонеській нумізматиці цього часу даних про елевтерію на дає змоги припустити, що місту було надано таких широких прав. Мабуть, право золотого карбування, а також інші пільги громада отримала у юридичних межах, визначених Августом близько 25/24 р. до н. е.» [3, 384].

⁸ Йдеться про умови договору Херсонеса з Фарнаком I Понтійським 179 р. до н. е., який був укладений із відома римлян (IOSPE, I², 402; Polyb. XXV, 2, 12) та відповідно робив північнопонтійський поліс учасником римсько-понтійських домовленостей. У другій половині II ст. до н. е. Мітридат VI, продовживши на півночі Понту політику свого діда Фарнака, уклав із Херсонесом новий договір, вірогідно, на тих самих умовах (див.: IOSPE, I², 349).

⁹ «...τὰν ὀφειλομένων ἐναντὶ πόλεως ἀμὼν βοήθειαν / [π] ελιστευμένος προ[αγορευεῖν... ἀξίως / τε τὰν ἐπιδαμίαν τὰς φιλίας ὑπαρχούσας ἐποιήσατο...» [10, 92]. У виданні Латишева був поданий тільки той текст, який ми показали напівжирним шрифтом. Уся аргументація щодо правомірності саме такого заповнення лакун міститься в указаній статті Макарова.

¹⁰ I. Πρὸς βεῖοντα | ὑπὲρ τὰς ἐλευθερίας ποτὶ τὸν θεὸν Σεβαστὸν ἐξαίτιον καὶ ἀποκαμόντα.

¹¹ I. Πρὸς βεῖοντα | ποτὶ βασιλέα Ῥομηταῖκον περὶ συμμάχας καὶ ἐπιτετυχεῖα. 8. Πρὸς βεῖοντα | ποτὶ βασιλέα Ῥομηταῖκον τὸ δευτέρον καὶ ἐπιτετυχεῖα.

¹² Διοκίτραν/τα καὶ φροτίσαντα χρήματα τὰ πόλει. Фраза може бути перекладена інакше: «Який був діюккетом та упорядкував міську казну». Діюккет (ὁ διοικητής – дослівно «той, хто стоїть на чолі управління») здійснював загальний нагляд за державною казною, тоді як храмовою скарбницею завідували «скарбники священних сум». Він акумулював різні види податкових платежів, зокрема надходження від орендованих митних зборів.

¹³ У херсонеських проксеніях римського часу спеціально підкреслювалося, що проксенам разом з громадянством дарується право «участі в державі в усьому, в чому беруть участь і херсонесити» (μετοχάν τε πάντων τῶν ἐν ταῖ πόλει, ὧν καὶ Χερσονασεΐταις μετέστι). Справжній сенс цієї уточнюючої формули, можливо, краще зрозуміти,

якщо прийняти нашу тезу, що Рим разом зі «свободою» надав Херсонесу безмитність, подібно до Тіри, яка разом з автономією отримала митний імунітет. Але Тіра відтоді зобов'язувалася узгоджувати з римською провінційною адміністрацією надання іноземцям свого громадянства, тоді як Херсонес, що посідав набагато вищий елевторальний статус, такого обмеження не зазнав.

¹⁴ Міські общини peregrinського статусу (civitas peregrina) поділялись на civitates foederatae, civitates liberae і civitates stipendiariae. Правове положення цих міст протягом перших століть н.е. було різним та регулювалось на основі законодавчих актів, що приймалися сенатом або правлячим імператором. Детальніше: [7, 12–17].

¹⁵ Правовий статус міст на власне імперській території регулювався законом про провінцію, який можна було змінити лише спеціальним імператорським рескриптом.

¹⁶ Як зазначалося, єдності в історіографії щодо датування цього факту також немає. Так, пропонується пов'язати цю подію з правлінням Нерона – 56/7 р. або 60–67 рр., із владарюванням Веспасіана – 69–79 рр., з імператорством Антоніна Пія – межа 130–140-х рр.

Умовні скорочення:

DAI	Константин Багрянородный. Об управлении империей / Под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. – М.: Наука, 1989. – 496 с.
IOSPE, I ²	Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini: Graecae et Latinae / Ed. B. Latyshev. – Ed. II. – Petropoli: Acad. Sci. Petropol., 1916. – Vol. I.
Polyb.	Полибий. Всеобщая история. В 3-х т. / Ред. А.Я. Тыжов; пер. Ф.Г. Мищенко. – СПб.: Наука, Ювента, 1994. – Т.1. – 496 с.; Т.2. – СПб., 1995. – 422 с.; Т.3. – 384 с.
Strabo.	Страбон. География в 17 книгах / Пер., статья и коммент. Г.А. Стратановского; общ. ред. С.Л. Утченко, ред. пер. О.О. Крюгер. – М.: Ладомир, 1994. – 943 с.
ВДИ	Вестник Древней истории
ИАК	Известия императорской археологической комиссии
ИРАИМК	Известия Российской академии истории материальной культуры
КСОАМ	Краткие сообщения Одесского археологического музея

ЛІТЕРАТУРА:

1. Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э. – XII в.). – К., 1977.
2. Виноградов Ю.Г. Цезарь, Херсонес и Боспор // Херсонес в античном мире: историко-археологический аспект. – Севастополь, 1997.
3. Давня історія України. В 3-х т. – Т.2: Скіфо-антична доба / Бессонова С.С., Гаврилюк Н.О., Зубар В.М. та ін. – К.: Ін-т археології НАН України, 1998. – 494 с.
4. Джонс А.Х.М. Гибель античного мира. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 576 с.
5. Зограф А.Н. Античные монеты. – М.; Л., 1951. – 263 с. – (МИА, № 16).
6. Зубар В.М., Ліньова С.А., Сон Н.О. Античний світ Північного Причорномор'я: Нариси історичного та соціально-економічного розвитку. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1999. – 320 с.
7. Зубар В.М., Сон Н.О. До питання про політичний статус Тіри в середині I ст. н. е. // Археологія. – 1987. – Вип. 59.
8. Зубарь В.М. Из истории Херсонеса Таврического на рубеже нашей эры // ВДИ. – 1987. – № 2.
9. Каршиковский П.О. Об эре Херсонеса Таврического // КСОАМ. – Одесса, 1961.
10. Макаров И.А. «Первая элевтерия» Херсонеса Таврического в эпиграфических источниках // Вестник древней истории. – 2005. – № 2. – С. 82–97.
11. Орешников А.В. Этюды по нумизматике Черноморского побережья // ИРАИМК. – 1922. – 2.
12. Ростовцев М.И. Цезарь и Херсонес // ИАК. – 1917. – № 63. – С. 1–21.
13. Сон Н.А. Тира римского времени. – К.: Наукова думка, 1993. – 156 с.
14. Томпсон Э.А. Римляне и варвары. Падение Западной империи / Пер. с англ. Т.О. Пономаревой; под ред. М.Е. Килуновской. – СПб: Издательский дом «Ювента», 2003. – 288 с.
15. Туровский Е.Я., Демьянчук С.Г. Выпуск херсонесских оболвов времени первой элевтерии // Сугдея, Су-рож, Солдайя в истории и культуре Руси-Украины. – К., 2002. – С. 261–262.
16. Тюменев А.И. Херсонесские этюды V. Херсонесские проксении // ВДИ. – 1950. – № 4. – С. 11–25.
17. Abott F.F., Johnson A.C. Municipal Administration in the Roman Empire. – Princeton: Princeton University Press, 1926. – 599 p.
18. Gruen E.S. The Hellenistic World and the Comings of Rome. – Berkley, Los Angeles. – London, 1984. – P. 156–157.
19. Marquardt J. R. mische Staatsverwaltung. – Leipzig, 1881. – Bd. 1. – 584 s.

О.В. МОРОЗОВ

ВПЛИВ ПОЛІТИКИ ПРОТЕКЦІОНІЗМУ НА РОЗВИТОК МОРСЬКОГО ТА РІЧКОВОГО ТРАНСПОРТУ В УКРАЇНІ (XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

Морозов Олег Вікторович - доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України, кандидат історичних наук

Наприкінці XIX ст. реформи в економічній Україні та Росії. Але проблеми розвитку морської сфері Російської імперії, що базувалися на ідеології протекціонізму, викликали активізацію зовнішньої і внутрішньої торгівлі. Разом із бурхливим розвитком залізничного транспорту все більшу роль починає відігравати торговельний комерційний флот. З останньої чверті XIX ст. чорноморські порти перетворилися на центри, де формувався основний потік експортного вантажу з Донецького басейну та губерній Півдня України. Чорноморські порти стали центрами формування та розташування великих пароплавних компаній. А з відкриттям у 1872 р. Суецького каналу Чорне море перетворилося на зручну та рентабельну комунікацію для зв'язків з перспективними ринками Близького Сходу.

Про актуальність соціально-економічної проблематики в історичній науці на рубежі XX – XXI ст. свідчить велика кількість статей, монографій, присвячених історії підприємництва в дореволюційній

Україні та Росії. Але проблеми розвитку морського транспорту в українських губерніях Російської імперії в умовах політики митного протекціонізму залишилися без достатньої уваги. Особливо це стосується дослідження законодавчого регулювання діяльності комерційних пароплавних компаній у XIX – на початку XX ст.

Цікаво відзначити, що як до революції, так і на початку XXI ст. учені розглядали лише деякі фрагменти даної теми. Наприкінці XIX ст. одну з перших спроб дослідити цю проблему зробив М.В. Познер у праці «Исторический обзор правительственных мероприятий для развития русского торгового мореходства (1895 р.)». Деякі законодавчі аспекти діяльності морського транспорту знайшли відображення в конспективному курсі лекцій Н.І. Нересова з торгового, вексельного і морського права з процесом (1890 р.). Але згадані науковці досліджували проблему в загальноросійському контексті, не виділивши в окремий напрямок

українську складову. Така ж ситуація була характерна і для історіографії ХХ ст.

Тому метою статті є розгляд впливу митної політики і тарифної реформи на залізничному транспорті в 1890-х рр. на розвиток портових господарств Півдня України; проаналізувати протекційні заходи уряду щодо інтенсифікації розвитку морського транспорту в ХІХ – на початку ХХ ст.

Розвиток морського й річкового транспорту на території українських губерній у ХІХ – на початку ХХ ст. слід розглядати у тісній залежності від діяльності залізничних комунікацій, коли розпочинається формування єдиної транспортної системи. Реформи захисного характеру, де основна увага приділялась експортному спрямуванню, на перше місце ставили саме морський транспорт як найменш затратний вид перевезень. За використання морськими й океанськими комунікаціями непотрібно було сплачувати тарифний податок. На території українських губерній, що входили до складу Російської імперії, у зазначену добу функціонували дві складові водного транспорту – річковий і морський.

Річковий транспорт на початку ХХ ст. орієнтувався, у першу чергу, на обслуговування внутрішніх комунікацій по лініях Дніпро – Десна – Прип'ять, Дніпро – Чорне море. Початком становлення пароплавства на Дніпрі слід вважати 1823 р., коли почав працювати перший пароплав, який належав князю М.С. Воронцову. А вже у 1835 р. створено першу пароплавну приватну компанію на Дніпрі, вона мала два пароплави. Дніпровські комунікації мали велике значення не тільки для українських губерній, вони економічно пов'язували області Польщі, Білорусі, Росії. Тому не дивно, що вже з 1846 р. розпочала свою діяльність пароплавна компанія купця С.І. Мальцева. Роль дніпровських пароплавних компаній у нових економічних обставинах постійно зростала, і в 1858 р. розпочало функціонувати акціонерне товариство «Пароплавство по Дніпру і його притоках» [3, 89]. Про значення річкового пароплавства свідчить факт зростання пароплавного складу дніпровських компаній. Якщо в 1859 р. на Дніпрі використовувалось 17 пароплавів, у 1884 р. – 208, то у 1906 р. – уже 440 [12, 7 – 8]. Пароплавні компанії Дніпра на початок ХХ ст. мали у своєму складі 1/5 всього річкового пароплавного складу Російської імперії і поступалися лише компаніям Волзького басейну (2 099 пароплавів) [17, 3]. Зростання чисельного складу пароплавних компаній Дніпра стало прямим наслідком розвитку українських машинобудівних і металургійних підприємств України, що засвідчило також і відкриття в 1873 р. спеціалізованих пароплавних майстерень, які з часом перетворились на потужну верф річкового суднобудування в Україні.

У ході організації перевезень річковими комунікаціями велике значення набули портові

вузли: Черкаси, Київ, Олександрівськ. За даними судноплавної дистанції, щорічно на початку ХХ ст. у Черкаському порту під навантаженням знаходилось до 900 суден, а вартість вантажу дорівнювала 2 млн. крб., одночасно розвантажувалось на 3 млн. крб. Так, за 1905 рік прибуло 687 суден із вантажем 5 451 800 пудів вартістю 2 465 679 крб. Київський порт у 1907 – 1909 рр. приймав і обробляв щомісячно понад 70 пароплавів. За цей період Київським портом було перероблено близько 19 млн. пудів різноманітних вантажів і відправлено 2,5 млн. пудів. До вантажного переліку входили такі види товарів: ліс та напівфабрикати з нього, сіль, продукція металургійних підприємств, цукор, що прямували до Білорусі, західних губерній Росії [2, 57]. За інформацією інспектора Катеринославського відділення судноплавства Київського округу, до 1 січня 1911 р. перевезено вантажів по Дніпру 87 969 324 пудів вартістю 65 259 920 крб. [3, 87]. Статистичне дослідження К.В. Завальнюка, в якому аналізується вантажний потік по Дніпру в другій половині ХІХ ст., підтверджує висновки, що річковий транспорт забезпечував інтереси внутрішньої торгівлі українських губерній із регіонами Білорусі й Росії, а також транспортування експортного вантажу до портів Чорного моря [6].

Архівні документи підтверджують закономірність залежності розвитку річкового транспорту, портових господарств від зростання експортних можливостей регіонів. З другої половини 1890-х рр. постає питання про реконструкцію Олександрівського порту на Дніпрі для покращання обслуговування експортного вантажу, який направлявся до Одеського порту. Так, у проекті реконструкції порту, який пропонувала Олександрівська міська управа у 1907 р., зазначалось: «Олександрівська гавань має величезне значення для хлібної торгівлі, являє собою вузловий пункт річкового й залізничного шляхів і обслуговує не тільки найближчий регіон, а також Курську, Воронезьку, Харківську, Полтавську, Таврійську губернії. Експорт хліба з Олександрівської пристані з кожним роком постійно збільшується і в останній час становить близько 16 млн. пудів. Згідно з рішеннями комісії після реконструкції гавань зможе обробляти 70 великих пароплавів замість 50. Доставка інших видів вантажу пароплавами до Олександрівської пристані з 1,4 млн. пудів у 1893 р. збільшилась до 4,5 млн. пудів. Основну статтю відправлень з Олександрівська становить хліб. До обладнання гавані відправлення його не перевищувало у кращі роки 8,5 млн. пудів. Уже в 1899 р., після обладнання лише частини гавані відзначився різким збільшенням відправлень хлібних вантажів до 13 000 000 пудів. З 1893 р. кількість прийнятих суден в Олександрівському порту збільшилась у 4 рази, з 1 046 до 4 000. Обладнання гавані вплинуло на інтенсивність

діяльності з доставки до залізничної станції Олександрівськ-пристань зерна Курсько-Харківсько-Севастопольською залізницею, яка порівнянно з 3 млн. пудів у 1895 р. у 1905 р. доставила вже 10 млн. пудів» [4].

Таким чином, річкове сполучення охоплювало сегмент ринку транспортних послуг, на який не поширювався вплив залізниці внаслідок слабкого розвитку її інфраструктури в цих районах. Постійна динаміка зростання обсягів перевезень і чисельного складу річкового транспорту свідчила про стійку тенденцію економічного зростання. А збільшення обсягів внутрішньої торгівлі може виступати позитивним показником впливу протекціоністських заходів на розвиток промисловості.

За іншими закономірностями розвивались морські порти і пароплавні компанії Чорного й Азовського морів. З початком упровадження захисних заходів у сфері зовнішньої торгівлі портові господарства зосередились на обробці експортних вантажних потоків. З того часу, як захисна митна політика країн Західної Європи зменшила роль західного сухопутного торговельного коридору, починає набирати потужність і значення південний Чорноморський коридор, який відкривав шляхи для українських експортерів до нових ринків – Італії, Франції, Греції, Британії. Морський транспорт значно здешевлював перевезення, до того ж, тарифна реформа 1889 р. на залізничному транспорті (коли найбільш рентабельними виявились перевезення на відстань 500 – 1000 км) сприяла збільшенню обсягів експорту через порти Чорного й Азовського морів та модернізації їх господарств. На початку ХХ ст., за даними, які наводить Е.Г. Алавердов щодо ринків Швейцарії, Італії, Франції, Херсонська губернія експортувала 95,5%, Таврійська губернія – 91,5%, Бессарабська – 88,1% від виробленого зерна [1, 137]. Через такі порти, як Херсон, Генічеськ, Скадовськ у досліджуваній період вивозилось щорічно понад 65 млн. пудів зерна. Тому ще в 1876 р. від залізниці Лозова – Севастополь прокладено лінію на Генічеськ. Слід зазначити, що з 1866 р. Херсонський порт перестав брати участь у зовнішній торгівлі й обслуговував лише каботажні лінії. Однак з початком протекціоністських реформ і посиленням експортних можливостей південних губерній постала необхідність повернення Херсонському порту права вести міжнародну торгівлю. У 1899 р. губернська земська управа направила до Міністерства внутрішніх справ (у компетенцію якого входив контроль за річковим і морським сполученням) клопотання, в якому зазначалося: «На думку багатьох хліботорговців, при обладнанні експортного за кордон порту в гирлі р. Дніпро у Херсоні витрати з доставки й продажу хліба зменшуються проти існуючих на 3 коп. з пуда на ближчих до Херсона пристанях. Розрахунок цей вони базували на тому, що експортери

здійснюють операції з продажу хліба за кордон без участі комісіонерів, що дає економію в 1 % при середній вартості хліба 70 коп. за пуд» [5]. У 1900 – 1902 рр. проведено модернізацію портового комплексу, роботи з поглиблення гирла Дніпра, будівництва судноплавного каналу, який в 1902 р. з'єднав порт із морем. Після цього через Херсонський порт до Західної Європи відправлялось щорічно 24 млн. пудів різноманітного вантажу [7, 84].

На прикладі Генічеського порту можна спостерігати тісну залежність залізниці та морського порту і стратегічну користь від існування комплексу залізниця – порт із виходом на закордонні ринки. З початком функціонування залізниці Лозова – Севастополь цей комплекс почав діяти. Про значення Генічеського порту для зовнішньої торгівлі свідчить відкриття з 90-х рр. ХІХ ст. митниці, лоцмейстерської ділянки, відділень Азовсько-Донського і Петербурзького міжнародного комерційного банків. Щорічно через залізничну станцію й порт Генічеськ відправлялося 1,5 млн. пудів солі за кордон і 1 млн. пудів солі по каботажних лініях у порти Азовського моря для внутрішнього ринку [7, 302].

Скадовський порт розпочав функціонування з 1898 р., від часу спорудження торговельної гавані. У 1900 – 1908 рр. Скадовський порт приймав щорічно 8 – 10 суден із Британії, Німеччини, Греції. До переліку основних експортних продуктів, що вивозилися зі Скадовського порту, входили вовна, каракуль, зерно. Про перевагу експортної складової над імпортом свідчать такі дані: у 1900 р. відправлено понад 600 тис. пудів вантажу, а прийнято 400. Тільки у 1908 р. через порт вивезено 1 млн. пудів зерна [7, 476]. До значних портів Кримського півострова належали Феодосійський та Керченський. Якщо в 1880-х рр. вартість експортованих товарів, які були враховані митною статистикою, становила 2 151 млн. крб., то вже у 1904 р. цей показник досягнув 21 млн. крб. [13, 144].

У Миколаєві торговельний порт відкрито в 1862 р., а вже в 1890-х рр. він входив у трійку (Одеса й Санкт-Петербург) найбільш значних портів Російської імперії, і його елеватори щорічно готували до експортування понад 20 млн. пудів зерна. Аналіз вантажної діяльності південних портів дає змогу зробити висновки, що розквіт цих портів припадає на другу половину 1890-х рр., якраз після того, як внаслідок російсько-німецької митної війни 1891 – 1893 рр. західноєвропейський торговельний коридор відчув потужний утиск німецьких протекційних заходів стосовно російського аграрного експорту.

У цей період дуже активно розвивався і каботажний флот Чорного та Азовського морів, одним із завдань якого, у зв'язку з розширенням видобутку вугілля на шахтах Донецького басейну,

було вивезення пального з портів Азовського моря. Виняткову роль у переробці цих вантажів відігравав Маріупольський порт. У 1882 р. до міста проклали залізницю, а в 1886 – 1889 рр. споруджено портовий комплекс для приймання океанських суден. Найвність морського порту, близькість вугілля, керченських руд, наближення до потенціальних ринків створило умови для заснування в місті металургійних підприємств. У 1896 р. Нікополь-Маріупольське гірничо-металургійне акціонерне товариство будує металургійний завод «Нікополь», у 1897 р. – трубопрокатний завод.

У 1898 р. бельгійське АТ «Російський Провіданс» збудувало металургійний завод «Провіданс». До того ж експортна діяльність перерахованих підприємств захищалась митно-тарифним законодавством, бо встановлювалося високе мито на імпортоване вугілля, яке надходило в південні порти згідно із законами від 1887, 1891 і 1892 рр.

Так, мито на імпортоване вугілля в портах Чорного і Азовського морів встановлювалося в розмірі 6 коп. з пуда, а в північних портах і на західному кордоні – 1,5 коп. З відкриттям Маріупольського порту щорічно приймалось 100 іноземних пароплавів [2, 67], створились належні умови для діяльності вітчизняних підприємств. Це насамперед стосується потужних трестів «Продвугілля» і «Продамет», які розташовувалися в Україні і були не тільки монополіями постачальниками металу та вугілля в усій Росії, а й великими експортерами цього виду товарів.

Друга половина XIX ст. – це також період створення великих чорноморських пароплавних компаній. Серед них були РТПіТ (Російське товариство пароплавів і торгівлі); Добровільний флот («Добрфлот»), «Товариство Новоросійське пароплавання», Компанія П.Т. Родоконакі, «Товариство пароплавання по Дону, Азовському і Чорному морях», Пароплавна компанія Петра Регіра.

Впродовж XIX ст. судовласники керувалися Статутом торговим, а саме: правилами морської торгівлі. На думку дореволюційних спеціалістів, ці правила багато в чому були запозичені з французького законодавства, але в основу покладено Статут про купецьке водоплавання, прийнятий ще за часів Катерини II. Від середини XIX ст. деякі його розділи неодноразово переглядалися на користь вітчизняних судовласників. Так, у 1846 р. прийнято правила морського страхування, у 1841 р. – видано закон про управління портами, у 1865 р. – про корабельну реєстрацію. Але більше всього нових законодавств з'явилося на початку правління імператора Олександра II на рубежі 50 – та 60-х рр. XIX ст.

У 1856 р. створено комісію під головуванням Ф.П. Врангеля для відпрацювання заходів з метою заохочення мореплавання. Вона ініціювала прийняття серії законів, згідно з якими у 1857 р. скасовувались мита, що сплачувались під час придбання або продажу суден. У 1863 р. сфера за-

стосування митних пільг розширювалася. Було звільнено від мит і внутрішніх податків устаткування для спорудження приватних верфей, побудову, ремонт і утримання морських суден. У 1865 р. прийнято нові правила про підняття російського купецького прапора.

Закон 23 червня 1865 р. увійшов у Статут торговий як глава III.

Право підняття російського прапора належало виключно підданам Російської імперії і поширювалося на російські акціонерні товариства, правління та головні контори яких знаходилися в межах країни; на торгові дома, якщо один з основних засновників був підданий Росії; на осіб комерційної компанії, які купили чи побудували судно, при цьому особа, яка профінансувала на 2/3 побудову судна, знаходилась у російському підданстві.

Для набуття цього права в подальшому необхідно було внести судно до корабельного реєстру одного з портів і після цього отримати від портової митниці патент на плавання під російським прапором. Реєстрації підлягали всі судна, які піднімали на борт більше 20 т вантажу.

Також морське право закріплювало принципи свободи, рівноправності, безстановості, закріплені статтями 105–106, 183 Статуту торгового. Без обмежень займалися побудовою, ремонтом та оснащенням суден і приватних верфей на морях, озерах, річках [16].

На початку XX ст. при оновленні Статуту шляхів сполучення в ст. 75 користування внутрішніми морськими і річковими водами тобто каботажне мореплавання, закріплювалося виключно за вітчизняними підприємцями [15].

З 2 квітня 1876 р. до 1 січня 1917 р. діяла урядова пільга для пароплавних компаній. Уряд, зацікавлений у закріпленні пароплавання сполучення з портами Індії та Китаю, надав усім компаніям особливу пільгу. Пільга полягала в тому, що всім власникам російських суден, які тримали курс до портів Індії та Китаю і проходили Суецьким каналом, державне казначейство повертало сплачений податок у розмірі 10 франків за 1 т вантажу [14].

Однак, незважаючи на розвиток вітчизняних пароплавних товариств, проблема розширення комерційного суднобудування на вітчизняних верфях, а також забезпечення транспортної незалежності від іноземних пароплавних компаній залишалась гострою. Становище у цій справі на 1900 р. було таким: морські судна під російським прапором перевозили вантажів у 9 – 11 разів менше, ніж іноземні. На кінець XIX ст. з 666 пароплавів власникам належало 239, торговельним фірмам-співвласникам – 137, акціонерним і державним підприємствам, що діяли на комерційних засадах, – 269 [10, 45]. Найбільша кількість пароплавів (76) належала РТПіТ. Утягнутий у гонку морських озброєнь,

уряд не міг приділяти достатньо уваги торговельному суднобудуванню. На відміну від військового суднобудування, яке велось на плановій основі й фінансувалося з державного бюджету, торговельне було покинуте напризволяще і знаходилося у лежачих ринкової кон'юнктури. Так, з 1014 торговельних суден на 1 січня 1913 р. – 75,1% за кількістю та 86,6 % за тоннажем побудовано за кордоном. Якщо виключити судна, збудовані на верфях Фінляндії, то на частку російського суднобудування припадало тільки 11,7 % суден і 3 % тоннажу. Серед суден, побудованих за кордоном, 51% походило з Британії, 15,2 – з Німеччини і 16,7% – зі Швеції [8, 377 – 378]. Невійськове суднобудування фактично зосереджувалося на Чорному морі: Одеська й Севастопольська верфі РТПіТ, верфі Ваддона у Херсоні, Товариство механічних та сталеплавильних заводів у Миколаєві. Деяким судноплавним товариствам для покриття збитків при купівлі та експлуатації пароплавів уряд надавав субсидії, але вони використовувались нерационально. Так, РТПіТ протягом 50 років отримувало з бюджету 1,5 – 1,9 млн. крб. на рік, але надання субсидій не обумовлювалось, як це робилося у західноєвропейських компаніях, вимогами замовляти судна на вітчизняних верфях та з вітчизняних матеріалів. Навпаки, судна, придбані за кордоном, звільнялись від увізного мита. У результаті всі 157 пароплавів, якими володіли у 1891 р. вісім діючих судноплавних компаній, побудовано за кордоном [8, 387]. Тільки з прийняттям нового Закону про митний тариф 1891 р. уряд запровадив високе мито на замовлення пароплавів на закордонних верфях. Але при цьому не потурбувався створити умови для розгортання вітчизняного комерційного суднобудування і зменшити мита на закушівлю матеріалів і комплектуючих, які у Росії не виготовлялись. Однак закон 1891 р. незабаром почав давати позитивні результати. Верфі РТПіТ в Одесі та Севастополі у 1892 – 1893 рр. побудували й здали замовникам океанські пароплави «Святой Николай», «Проворный», а Товариство механічних та сталеплавильних заводів Миколаєва для компанії Регіра – пароплав «Малороссия».

Значне зростання обсягів експорту та імпорту на початку ХХ ст. викликало збільшення морських перевезень як найбільш ефективних порівняно з іншими видами транспорту. У 1906 р. обіг вантажу морських портів Росії становив 20 млн. т, на чорноморські порти припадало 11 млн. т і при цьому переважав експорт. Так, згідно з відомостями Одеської митниці, на кінець 1913 р. вивезення товарів становило 7 171 103 пудів, а ввезення – 7 055 226 пудів [11, 53]. Але на суднах під російським прапором перевезено лише 8,7 % всього вантажу. Міністерство фінансів Росії щорічно сплачувало іноземним пароплавним компаніям за фрахтування 140 млн. крб. Тому перед урядом, який був зацікавлений у зростанні комерційного пароплавства, існувало

два шляхи вирішення цього завдання. Перший – застосування засобів для зменшення вартості комерційних суден вітчизняної побудови (для замовника) шляхом сплати суднобудівних премій, які компенсували різницю у збитках виробництва між вітчизняними та закордонними верфями. Але цей варіант пов'язаний зі сплатою великих сум компенсацій, які доходили до 210 крб. за 1 т маси побудованого пароплава. Не маючи таких фінансових можливостей, уряд пішов більш легким шляхом, скасувавши ввізне мито на придбані за кордоном судна.

Скасування мита відбулося згідно із законом від 27 квітня 1898 р. терміном на 10 років [20, 246 – 247]. Потім дія цього закону продовжувалась законами від 1 липня 1908 р. і 11 лютого 1910 р. Для компенсації цього антипротекційного закону у 1904 р. видано Закон «Про надання урядових позик на придбання новопобудованих у Росії з російських матеріалів дерев'яних та металевих торговельних морських суден». Згідно з цим законом, у 1905 – 1906 рр. сплачено 23 позики на загальну суму 69 770 крб.

З 1910 р. вітчизняні пароплавні компанії змогли більш активно виступати як замовники нових суден на вітчизняних суднобудівних підприємствах. Напередодні Першої світової війни 20 основних пароплавних компаній володіли 330 пароплавами. Із цих 170 пароплавів належало чорноморським компаніям: РТПіТу, Добрфлоту, Товариству П. Регіра. Пароплавні компанії Чорного моря виконували важливі функції щодо забезпечення економічного розвитку південних регіонів України. На зростання й рентабельність морського транспорту позитивно впливала політика митного протекціонізму, особливо це виявилось при створенні компанії П. Регіра. Але, крім позитивних моментів, мали місце й негативні тенденції. Пароплавним компаніям Чорного моря були властиві такі ж проблеми, як і для комерційного флоту Росії взагалі, особливо залежність від західного суднобудування та поповнення кількості суден. Митні заходи уряду лише частково вирішували цю проблему. І тільки програмні, цільові капіталовкладення у галузь невійськового суднобудування змогли б виправити цей стан речей. Отже, потрібно зробити висновки.

Інтенсивний розвиток морського та річкового транспорту на території українських губерній тісно пов'язаний з процесами, що відбувались у Російській імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Чорне море перетворилося на центр розміщення та функціонування найбільших у Росії пароплавних компаній «Добровільний флот» і «Російське товариство пароплавів і торгівлі».

Митний захист південноукраїнського вугледобувного та залізорудного басейнів у кінці ХІХ ст., а також зміна торговельної кон'юнктури, переорієнтація експортних комунікацій на чорноморські порти після російсько-німецької

торговельної війни 1891 – 1893 рр. позитивно вплинули на розвиток комерційних пароплавних компаній у цьому регіоні.

Незважаючи на позитивні аспекти створення й діяльності великих пароплавних компаній Чорного та Азовського морів, історичні факти дово-

дять неспроможність російського уряду розробити перспективні плани розвитку комерційного суднобудування та його цільового фінансування. Відсутність державної волі у цьому питанні не давала змоги досягнути транспортної незалежності від іноземних держав.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алавердов Э.Г. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XIX – нач. XX вв. – Ростов-на-Дону: Изд-во государственного университета, 1975. – 217 с.
2. Весь Екатеринослав. 1911 год. – Екатеринослав, 1911. – 432 с.
3. Весь Екатеринослав. 1912 год. – Екатеринослав, 1912. – 456 с.
4. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО). – Ф. 84, оп. 1, спр. 278, арк.12, 13, 15, 19.
5. ДАЗО. – Ф. 84, оп. 1, спр. 113, арк. 94 – 99.
6. Завальнюк К.В. Торгівля промисловими товарами між Україною та Білорусією у другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 43 – 52.
7. История городов и сел УССР: Херсонская область / За ред. А.Т. Мельникова. – К.: Укр. Сов. Энциклопедия, 1983. – 511 с.
8. История отечественного судостроения: – Л.: Судостроение, 1996. – Т. 2. – 543 с.
9. Лемачко Б.В., Яровой В.В. Краткий очерк деятельности Российского общества пароходов и торговли // Гангут, СПб., 1992. – Вып. 2. – С. 77 – 85.
10. Логинов С.П. Мировое судостроение и состав торгового флота. – М. – Л.: Госстройиздат, 1933. – 344 с.
11. Одесской таможне 200 лет (1795 – 1995) / Под ред. начальника Одесской таможни М.Н. Ковальчука. – Одесса, 1995. – 202 с.
12. Очерк деятельности Киевского округа путей сообщения. – К.: Изд-во МПС, 1913. – 32 с.
13. Памятная книжка Таврической губернии. 1915 год. – Симферополь, 1915. – 443 с.
14. Промышленность и торговля в законодательных учреждениях. – СПб., 1912. – Кн. 1. – С. 305–307.
15. Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗРИ) – Т. 12. – Устав путей сообщения. – СПб., 1916.
16. ПСЗРИ. – Т. XI. Устав Торговый. – Ст. 105 – 107, 111, 183, 184.
17. Речной флот (паровой и непаровой) по переписи 1895 г. и судостроение в 1892 – 1896 годах в Европейской России. – СПб.: Изд-во статист. отд. МПС, 1898. – 142 с.
18. Статистический ежегодник на 1914 год. – СПб.: Изд. ЦСК МВД, 1914. – 756 с.
19. Таможенное дело в России / Сборник документов. – М.: ЮПАПС, 1998. – Т. 2. – 504 с.
20. Яковлев И.И. Корабли и верфи: Очерки истории отечественного судостроения. – Л.: Судостроение, 1983. – 305 с.

Г.В. СТАЛОВЕРОВА

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ РЕЛІГІЙНИХ ТРАДИЦІЙ НА ПОЛІТИКУ БРИТАНСЬКОГО КОЛОНІАЛІЗМУ В ЗАЛЕЖНИХ ТЕРИТОРІЯХ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Сталовєрова Ганна В'ячеславівна - старший викладач кафедри політології, соціології і права Національного університету водного господарства та природокористування, кандидат історичних наук

Кожна цивілізація засновується на глибоких культурних і, в першу чергу, релігійних традиціях. Секуляризація, що трансформувала пізнання народів Західної Європи наприкінці XIX - початку XX ст., значно менше торкнулася східних суспільств. Релігійний елемент і сьогодні займає значне місце у мисленні азіатів і африканців, впливає і на їхню політичну культуру.

Тісний зв'язок східних релігій з природою і космосом, обожнення правителів, вірність клану та общині, нерівноправність статей і поколінь, схильність до сильної влади, недовірливе ставлення до змін і перевага споглядання у

сприйнятті оточуючого світу – всі ці риси, властиві східним народам, важко сумістити з динамізмом, вірою у всебічний прогрес, відношенням до людини як центру світобудови і прагматизмом, притаманними європейцям. У цьому зв'язку заслуговує на увагу вивчення духовного джерела, що сприяло формуванню моралі британців як володарів імперії і носіїв західної цивілізації, а також сприйняття ними права володіти і управляти імперією.

У вітчизняній історичній літературі практично відсутні спеціальні праці з даної проблематики. Помітне місце посідає кандидатська дисертація

Л.Ю. Питльованої [1], в якій досліджено історію англо-німецьких відносин в Африці кінця XIX – початку XX ст. Колізії суперечностей між Великою Британією та Росією у 1907-1922 рр. стали предметом дослідження М.В. Ширяєва [4], який переглянув існуючі погляди на мету і завдання зовнішньої політики Росії та Великої Британії стосовно Середньої Азії та Афганістану. У дослідженнях О.Є. Сахновського [2] проаналізована проблема ірландського автономізму в контексті політики британських урядів упродовж Першої світової війни. Тому дана проблема вимагає детального дослідження.

Мета дослідження – проаналізувати, як, використовуючи релігійну доктрину та моральні цінності, британські урядові кола утримували під своєю владою величезні колоніальні території та вплив християнського віровчення на підкорені народи.

Англійський політичний філософ Ернст Баркер, відомий своїми ліберальними поглядами, вбачав три причини, які спонукали британців до створення імперії: жадобу влади, прагнення безбідного існування і пристрасне бажання керувати діями інших народів для справедливої побудови світу. Третій фактор, на його думку, був не менш важливим, ніж перші два. «Імперія, - зазначав Баркер, - це не лише форма правління. Вона сіє зерна християнської віри, культури, а отже, здійснює свою високу місію» [5, 2-8].

Британський дослідник К.Барнетт, який займався історією колоніалізму, підкреслює, що по відношенню до імперії середній клас і аристократія керувались навіть більше, ніж у своїй країні, не законами, а моральними принципами. Останні ж формувалися і входили в пізнання жителів метрополії впродовж XVIII та XIX ст., а їх джерелом була методистська релігійна доктрина, що проголошувала евангелізацію і місіонерство своїми основними завданнями і поступово сприйнята англійською, католицькою церквами і всіма неоконформістськими конфесіями. «Евангеліє та його заповіді, - пише Барнетт, - стали для британців переконанням і керівництвом в особистій, суспільній і міжнародній діяльності» [6, 22-25].

У XIX ст., у роки правління королеви Вікторії (1837-1901 рр.), як свідчить з праці Барнетта, а також з книги іншого британського історика Р.Ензора, Великобританія була однією з найбільш релігійних серед цивілізованих країн Заходу [7, 137]. Французький письменник І.Тен, який відвідував Великобританію у 1858 і 1862 рр., зазначав із захопленням, що її церкви повні, а духовенство добре підготовлене [8, 1].

Евангельське християнство, за переконанням Барнетта, змінило національний характер англійців у ліберальному напрямку, трансформували релігійні цінності у світській сфері, відтіснивши на задній план властивий

острівним жителям прагматизм. Як наслідок своєрідної духовної революції, англійська політика за своїм змістом не переслідувала виключно національні інтереси, а керувалась одночасно і християнською мораллю [6, 22].

Місіонерська діяльність у Лондоні та Едінбурзі в XIX ст. та в перше десятиріччя XX ст., життя англійської сім'ї і суспільства, змальована у художніх творах цього часу, також підтверджують значення релігійно-етичних факторів для пізнання і поведінки британців у своїй країні і на колоніальних територіях. У цілому ж приклад Великобританії може слугувати ілюстрацією концепції Макса Вебера, викладеної ним у праці «Протестантська етика і дух капіталізму», основна думка якої полягає в тому, що релігія, завдячуючи своїй активній ролі у соціальних відносинах, набула характеру автономного і вирішального моменту в історичному розвитку.

У 1807 р. парламент санкціонував заборону торгівлі рабами у Британській імперії, а з 1833 р. – самого рабства, що, згідно з висловлюваннями Барнетта, є «одним з ранніх і великих досягнень британського евангелізму» [6, 23]. Викладеними моральними принципами керувались у своїй діяльності місіонери усіх британських церков.

Із XIX ст. «публічні» або приватні привілейовані школи готували кадри для британських політиків і чиновників колоніального апарату, включаючи майбутніх губернаторів. А саме тут засвоєння біблейських заповідей вважалося важливою справою, як і саме навчання.

Дж. Уеллдон, директор привілейованої школи Харроу, на початку XX ст. так написав про завдання своїх майбутніх вихованців: «Щастя їх країни та їх раси засновується на принципах служіння істині, свободі, рівності і релігії. Вони повинні нести ці принципи у світ, нашу імперію. Хоч які високі ці принципи, люди не підуть за ними, якщо вони не подадуть приклад власної християнської поведінки» [6, 28].

В англійських університетах, а особливо Оксфорді та Кембріджі, вивченню релігії приділяли значну увагу. Тут здобували освіту багато чиновників колоніальної служби і майбутніх місіонерів.

Звичайно, не можна ідеалізувати британську політичну еліту XIX-XX ст. Крім викладеної політичної традиції, яку називали ліберальним імперіалізмом, в останні десятиріччя XIX ст. склалася й інша, яка отримала назву соціал-імперіалізму.

Як і вікторіанська християнська ідеологія, соціал-імперіалізм був спрямований на колонії Великобританії. Ці території повинні були забезпечити життєздатність метрополії. Одна з ідей, висунута у 1884 р. Дж. Сілі, передбачала трансформацію Британської імперії у федеральну державу з єдиною зовнішньою політикою, яка базувалась на імперських армії та флоті. Реалізація цієї ідеї, як пропонував її автор,

«дозволила б Великобританії перевершити за своїм впливом Німеччину і Францію і перетворитися з держави європейського на державу світового масштабу». Але у федеральну державу змогли б увійти лише залежні території британського походження, тобто Австралія, Нова Зеландія, Канада. Частина імперії, «населену кольоровими і відсталими у своєму розвитку народами, і в першу чергу Індію, Сілі вважав тягарем для його країни» [14, 122].

Ідея «тягара Великобританії» у промовах інших теоретиків соціал-імперіалізму консерватора Б. Дізраелі та ліберала Дж. Чемберлена набула іншого змісту. Мова йшла про відповідальність і цивілізаційну місію «великої англо-саксонської раси», яка звалила на себе «тягар білої людини» на азійських і африканських територіях.

«Соціал-імперіалізм, - як стверджує С. Барнетт, - фронтально потіснив християнську етику вікторіанської Англії». Багато що було відкинуто, але не щезло безслідно [6, 106].

Імперська ідея, яка формувалася впродовж другої половини XIX ст. і яка об'єднала британців гордістю приналежності до великої імперії, «цим сильним почуттям міжкласового і міжрелігійного націоналізму» [9, 88], включили елементи соціал-імперіалізму і вікторіанської моралі. З покоління в покоління передавалася повага до християнської релігійної традиції, до моральної відповідальності за інші народи.

Прихід британців на азійські та африканські землі означав не лише завоювання або підкорення іншого роду, але й знайомство підкорених народів з духовними досягненнями Європи.

Шлях до спілкування між народами, які належали до різних культур і цивілізацій, одними з перших знайшли християнські місіонери. Тяжкість земного буття, страх перед смертю, надії на нове життя у потойбічному світі, які пропагувало християнське вчення, і також могутність цих людей відкривали перед ними душі туземців.

Евангелізація африканських народів почалась в доколоніальну епоху, але досягла свого розквіту в період з 1860-х рр. до 1914 р., часу, який збігся з розквітом британського колоніалізму.

У поширенні християнства учасники місій бачили своє основне призначення. Як свідчать матеріали місіонерських зібрань, люди, відправляючись за моря, були готові вмерти на своєму посту. І дійсно, тропічні хвороби і насильство з боку місцевих жителів не були дивиною. Додою поверталася невелика частина місіонерів. Кожний місіонер був освіченою людиною і по-своєму оцінював взаємовідносини між Великобританією і залежною територією, на яку він прибував.

Відомий місіонер і історик місіонерського руху С. Нейлл підкреслював, що лише невелика частина учасників християнських місій засуджувала колоніалізм, пов'язуючи його

з пограбуванням і експлуатацією залежних народів. Така ж невелика група була впевнена, що завдання «білої людини» полягає в тому, щоб поставити під своє панування весь світ, відкривши його для сприйняття вищої західної культури і християнства як його основи. Значна частина місіонерів не поділяла войовничих настроїв цієї групи і розглядаючи колоніалізм як невідворотний процес, не сумнівалися у перевазі західної цивілізації, а також у своїх потребах [10, 416].

Отже, місіонери робили висновок, що займання африканських територій Великобританією та іншими західними державами – єдиний засіб, щоб «запобігти захопленню народів екстремістською нацією (тобто арабами) і загрози работоргівлі у небачених масштабах» [10, 413].

Разом з тим проповіді евангелістів не досягли б своєї мети, якщо б вони не навчили жителів чорного континенту користуватися колесом, вирощувати «біле золото» - бавовну, інші сільськогосподарські культури, рятувати їх від тяжких хвороб та безперервних внутрішніх воєн.

Найбільш численне - Церковне місіонерське товариство (ЦМТ), засноване у 1799 р. Діяло воно під патронатом Церкви Великобританії, разом з евангелізацією туземного населення своїм завданням вважало і просвітницьку роботу в його середовищі. Згідно з даними ЦМТ на 1900-1901 рр., медичні працівники, вчителі, спеціалісти різного профілю складали у середньому близько двох третіх складу місій, що виїхали в афро-азійські країни [13, 77].

Місії засновували перші школи у британських африканських колоніях, почали боротьбу з варварськими звичаями. На початку XX ст. лише ЦМТ опікувалося 74 школами у британській Західній Екваторіальній Африці, де навчалися 4133 особи, і 32 школи у Східній Екваторіальній Африці, де навчалися 1405 осіб [13, 79].

Шотландський учений і місіонер Д. Лівінгстон, який присвятив дослідженню Центральної Африки останні 20 років свого життя – з 1850 по 1873 рр., був упевнений, що поширення Євангелія не принесе результатів, якщо воно не буде пов'язане з навчанням населення елементарних знань і будівництвом залізничних доріг.

З другої половини XIX ст. у місіонерську діяльність були включені університети. На початку XX ст. у Кембріджі був заснований Міжуніверситетський християнський союз, який направляв кожного року для роботи у християнських місіях в Азію, Африку і Латинську Америку.

На рубежі XIX-XX ст. успіхи евангелізації в Африці були досить значні. Так, у 1899 р. у лоно англіканської церкви було прийнято 6905 туземців і 50 тисяч підготовлено до обряду хрещення [11, 434]. Згідно із статистикою місій Західної Екваторіальної Африки, направленої в ЦМТ, у цьому регіоні у 1900 р. налічувалося

4283 християнина-туземця. З них 1262 особи стали християнами у 1900 р. За статистикою місії Східної Екваторіальної Африки за той же рік відповідні цифри склали – 1864 і 112 [13, 79].

Підготовка місій і проведення релігійних експедицій здійснювалися на засоби місіонерських зібрань і церкви, яка опікувалася ними. Місії отримували значні кошти від місцевої колоніальної влади. Так, у 1900 р. місії ЦМТ, що діяли у районі порту Лагос і у Верхній та Нижній Нігерії, отримали від місцевої влади 2188 ф.ст., не рахуючи 3361 ф.ст., наданих туземним церквам, розташованих на околицях порту Лагос [13, 79].

Глави місій та адміністрацій найчастіше діяли у тісному союзі. Так, на початку ХХ ст. у Центральній Африці місіонери протидіяли поширенню тут форм примусової праці, яка мало чим відрізнялася від рабської.

Зміцнення християнських місій і заснованих ними церков у колоніальному світі відбувалося не лише за рахунок їх праці, але як наслідок прибуття на залежні території військових найманців, торговців, емігрантів, які прагнули отримати на нових землях дохід і які були християнами.

Складнішим було становище християнських місій в індійській колонії, тому що вона знаходилася під впливом двох релігій – індуїзму та ісламу. Тут християнами ставали у першу чергу люди, які мали відношення до британського правління і британського бізнесу та представники нижчих каст. Серед віруючих християн та перед богом вони набували рівноправ'я вже у земному житті.

Місіонери пропагували християнське вчення у сільських районах, у містах, на базарах, працювали у госпіталах. У часи голоду та стихійних лих місіонерські станції перетворювалися на пункти роздачі зерна. Досить плідною була і діяльність місіонерів у сфері освіти. Школи, відкриті при місіях, притягали можливістю безплатного отримання освіти. На початку ХХ ст. були відкриті теологічне відділення Мадраського університету, індуський теологічний коледж, педагогічні заклади, просвітницькі за своїм характером професійні товариства [13, 3-4].

До початку Першої світової війни християнським місіонерам вдалося створити в Індії невелику за чисельністю, але вірне за своїми християнськими переконаннями і симпатіями до Англії верству населення.

Опинившись серед відсталих у своєму розвитку африканських народів або споглядальних індусів, із зовсім іншим прийняттям оточуючого світу, англієць, озброєний європейськими знаннями і протестантським альтруїзмом, сприймав їх як дикунів або людей малоздатних до праці і творчості. Навмисне або випадково руйнувалися місцеві традиції, інститути, пригнічувалась релігія.

Індійський історик К.Н. Панікар ставить знак рівності між колоніалізмом і християнізацією. Усі дії Великобританії у колоніальному світі інтерпретуються ним як політична, економічна, соціальна та інтелектуальна і релігійна агресія. «Місії створили пряму загрозу тим релігійним інститутам, на яких засновувалися стародавні культури і внаслідок яких народи об'єднувалися. Це була найнебезпечніша форма агресії, так як вона вдарила у серце нації і поставила під питання її існування [12, 50].

І, дійсно, в Африці та Індії з'явилася верства людей, які стали за своєю сутністю євроафриканцями і євроазіатами.

Християнські общини залишилися у всіх колишніх британських колоніях. Деякі підтримують зв'язок з колишньою метрополією, а їх духовництво отримує або покращує свою освіту в християнських коледжах і університетах Великобританії. Місіонерські школи і середні навчальні заклади продовжують готувати азіатів і африканців з європейським світоглядом або випробувавши вплив демократичних традицій європейської цивілізації. Через них почалося і прийняття туземними учнями британських систем освіти і законотворчості.

Через християнську віру і, в першу чергу, через поняття гріха колишні язичники ознайомилися з європейськими нормами моралі, заснованими на 10 біблійних заповідях. До цього вбивство людини вважалось природним вчинком. Це стало гріхом, за який віруючий повинен нести кару у потойбічному житті.

Важливим є й те, що християнське віровчення і особливо протестантизм як одна з його гілок закладали у пізнання африканців і азіатів нове відношення до праці. Утверджувався погляд на людину, яка активно перетворює оточуючий її світ.

Усі ці моральні цінності, разом з політичними інститутами, культурними і технічними досягненнями європейської цивілізації, хоча і в трансформованому вигляді, були сприйняті підкореними народами в епоху колоніалізму і склали духовну спадщину метрополії. Великобританія спирається на цю спадщину у своїй політиці по відношенню країн Співдружності. Духовна спільність, крім інших факторів, об'єднує членів Співдружності.

Усі ці моральні цінності, разом з політичними інститутами, культурними і технічними досягненнями європейської цивілізації, хоча і в трансформованому вигляді, були сприйняті підкореними народами в епоху колоніалізму і склали духовну спадщину метрополії. Великобританія спирається на цю спадщину у своїй політиці по відношенню країн Співдружності. Духовна спільність, крім інших факторів, об'єднує членів Співдружності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Питьована Л.Ю. Англо-німецькі відносини на рубежі XIX-XX ст.: проблеми колоніального поділу Африки: Автореф. дис... к.і.н.: 07.00.02. – Львів, 2003. – 19 с.
2. Сахновський О.Є. Ірландський автономізм у роки Першої світової війни: позиції партії гомруля та політика британських урядів: Автореф. дис... к.і.н.: 07.00.02. – Чернівці, 2006. – 19 с.

3. Сили Д.Р. Расширение Англии /Пер. с англ. – Спб: Изд-во О.Н. Поповой, 1903. – 239 с.
4. Ширяев М.В. Англо-російське протистояння у Середній Азії та Афганістані в 1907-1922 рр.: Автореф. дис...к.і.н.: 07.00.02. – Луганськ, 2006. – 20 с.
5. Barker E. Ideas and ideals of the British Empire. – Cambridge: Univ. press, 1941. – 174 p.
6. Barnett C. Collapse of British Power. – L.: Harper, 1987. – 157 p.
7. Ensor R.C.K. England 1870-1914. – Oxford: Oxford univ. press, 1936. – 223 p.
8. McLeod H. Religion and Irreligion in Victorian England. – L.: E. Arnold, 1993. – 289 p.
9. Nairn T. The Break-up of Britain. – L.: Macmillan, 1981. – 195 p.
10. Neill S. Colonialism and Christians Missions. – L.: Metuen, 1966. – 418 p.
11. Neill S. A History of Christians Missions. – L.: Arnold, 1982. – 512 p.
12. Panikar K.N. Asia under Western Dominance. – Delhi: Ajanta publ., 1952. – 223 p.
13. Proceedings of the Church Missionary Society for Africa and East 1900-1901. – L., 112 p.
14. Seely J.R. Expansions of England. – L.: Allen & Unwin. – 325 p.

Л.С. АДЖИЄВА

КРИМСЬКЕ ТОВАРИСТВО ПРИРОДОДОСЛІДНИКІВ ТА АМАТОРІВ ПРИРОДИ: ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ ДІЯЛЬНОСТІ (1910-1914 РР.)

Аджиєва Ленара Сейдаметівна - асистент кафедри історії та правознавства, Республіканського вищого навчального закладу «Кримський гуманітарний університет»

Внесок наукових установ Кримського півострова в розвиток економіки Криму і України, зокрема сільського господарства в кінці XIX – на початку XX ст., є малодослідженим в історіографії. Радянські історики В. Потехін [13], С. Секиринський [15] досліджували окремі питання цієї проблеми. В українській історіографії ця тема, за винятком кількох досліджень, присвячених становленню і розвитку природознавчих досліджень у регіоні, значенню Криму в політиці Російської імперії (В. Савчука [14], Б. Короленко [7], К. Черненко [17]), майже не розглядалася. Отже, є необхідність проведення комплексного дослідження прикладного аспекту діяльності Кримського товариства природодослідників та аматорів природи в зазначений період.

Крим постійно привертав увагу місцевих та іноземних дослідників історії і природи. Внаслідок сформувалась когорта вчених: П. Паллас, Х. Стевен, Ф. Кеппен, Дюбуа де Монпере, професор Н. Головінський, В. Зуєв, П. Сумарков. Вони зробили вагомий внесок в дослідження різних сфер суспільного життя півострова. Водночас, незважаючи на великий науковий інтерес до краю, тривалий час залишалась нерозвинутою дослідницька інфраструктура на державному і громадському рівнях. Дослідження вчених носили часто безсистемний, розрізнений характер.

Становлення капіталізму у Таврійській губернії у післяреформний період, індустріалізація економіки, трансформація суспільних відносин ставили на порядок денний питання науково-прикладних досліджень [18, 70-71]. Одночасно, внаслідок віддаленості Криму від великих наукових центрів, дещо повільно відбувалось форму-

вання наукової інтелігенції краю [1, 216].

Лише наприкінці XIX ст. науковою громадськістю регіону було поставлено питання об'єднання зусиль представників різних наукових напрямків для дослідження і збереження історичних і природних пам'яток, поширення історичних та природничих знань серед населення. Значення цих зусиль мало і чисто прикладний характер. Збитки сільському господарству, які завдавали природні катаклізми, приводили часто до економічного розорення населення. Державні органи і суспільний сектор змушені були приділяти особливу увагу дослідженням геологічного, гідрологічного устрою і ґрунтового покриву регіону задля стабільного розвитку сільського господарства [2, 405].

Помітною ставала роль як державних, так і громадських організацій, зокрема науково-історичних і краєзнавчих товариств. Гурток історії і археології Криму, створений на початку 80-х рр. XIX ст. у Севастополі, об'єднав краєзнавців багатьох міст півострова [10, 1]. У 1887 р. розпочала діяльність Таврійська вчена архівна комісія, яка об'єднала місцевих науковців і краєзнавців з інших регіонів України. Нею було чимало зроблено задля збереження і вивчення документів різних відомств Таврійської губернії, створення губернського архіву, охорони і дослідження пам'яток історії й культури регіону. У 1890 р. почав діяти Кримський гірський клуб із центром у Ялті. Завданням його було наукове дослідження і охорона природи Криму, історично-етнографічні студії, а також сприяння розвитку туризму і розробка планів екскурсій, розрахованих на зарубіжних відвідувачів [2, 406-408]. У 1910 р.

при сприянні губернатора Таврійської губернії В.Новицького та керуючого землевпорядженням і землеробством О.Кривошеїна була створена комісія з дослідження можливостей використання атмосферних опадів для поліпшення сільськогосподарської культури Південного берега Криму [3, ф. 27, Оп. 13, Спр. 4117, 1].

Великий внесок в організацію наукових досліджень вносили суспільні наукові установи, що виникали у різних регіонах Російської імперії. Серед них виділялися товариства «природодослідників». Кримське товариство природодослідників і аматорів природи з'явилося у Сімферополі у 1910 р. Основними завданнями об'єднання була науково-просвітницька діяльність, висвітлення і вивчення місцевих природничо-історичних питань [8, 9]. Статут Кримського товариства природодослідників і аматорів природи, затверджений у грудні 1909 р. на нараді членів-засновників міського головою Сімферополя В. Івановим, А. Маркевичем і С. Мокржецьким, передбачив, що в товариство мали об'єднатися вчені Криму для проведення наукових досліджень, проведення лекцій і екскурсій з метою популяризації серед громадян знань з природознавства і вивчення місцевої природи. У лютому 1910 р. відбулися перші організаційні збори членів-засновників товариства, на якій було обрано Раду і прийнято програму діяльності. Головою став С. Мокржецький – активний суспільний діяч, ентомолог, директор природничо-історичного музею Таврійського земства, член багатьох суспільно-наукових формувань.

Діяльність товариства набирала обертів і набувала популярності серед населення, адже воно швидко поповнювалося новими членами. Так, у 1911 р. товариство вже складалося з 200 чоловік – діячів і вчених, що займалися різними науковими завданнями [8, 10].

Природничо-наукові дослідження півострова були тісно пов'язані з археологією, сільським господарством, медициною, етнографією, тому на базі товариства створювали секції та комісії, в які об'єднувалися члени, що займалися однотипною сферою діяльності. З початку існування товариства особливу увагу приділяли екскурсіям [11, 3]. Екскурсійна секція займалася організацією екскурсій, розробкою маршрутів, програм. Екскурсії по Криму і взагалі по Таврійській губернії були трьох видів: екскурсії-прогулянки, загальноосвітні ознайомлювального характеру, спеціалізовані загальноосвітні [8, 15-20]. Секція співробітничала з комісіями і секціями товариства та іншими товариствами і установами зі схожими напрямками діяльності. Разом з тим, не вистачало фахівців. Іноді зривалися екскурсії. Так, наприклад, у 1913 р. запланована екскурсія по Південному берегу Криму для жителів губернії не була проведена. Непросто було забезпечити якість екскурсій [12, 16-18].

Вивчалася флора околиць Сімферополя. З року в рік зростала кількість зібраних товариством ботанічних колекцій, які використовувались на лекціях [9, 4].

У 1910 р. фізико-хімічну секцію товариства очолив Н. Мутафі. Члени розгорнули активні і систематичні лабораторні дослідження Таврійських грязей, питної води у регіонах Криму, місцевих харчових продуктів, хімічних властивостей сірки [8, 16-17]. У 1913 р. за проханням організаційного комітету Першого Всеросійського з'їзду викладачів фізики, хімії і космографії, секція провела анкетування і опрацювала дані серед учителів Сімферополя. Це робилося з тим, аби виявити загальний фаховий рівень вчителів та розгорнути систему перепідготовки викладачів фізики і хімії. В цьому ж році у Сімферополі почала роботу станція шовківництва під керівництвом і за матеріальною підтримкою завідуючого шовківництвом Півдня Росії Г.Бертенсона. Послугувались його рекомендації, надана література і колекція. Бердянське лісництво безкоштовно надало посадковий матеріал. У 1914 р. секцією були проведені дослідження рослинами, що містять ефірні олії. За пропозицією Одеської радіологічної лабораторії розпочалися дослідження радіоактивності кримських руд, джерел, повітря і грязей [12, 20-21].

Секція шкільного природознавства, очолювана Н. Дубровським, мала на меті поліпшення викладання природознавства у нижчій і середній школах, ознайомлення із новаторськими педагогічними методами викладання і навчання. Особлива увага приділялася викладанню геології, вдосконаленню програм. Секцією організовувалися платні практичні заняття з фізики й хімії. Їх проводили Н.Мустафі і Ф.Папі, зоологію викладав Л. Вагін [8, 17-18].

У 1911 р. під керівництвом О. Янати почала працювати ботанічна секція. Її завданнями були: вивчення місцевої флори губернії, біології, складу, розподілу, зв'язку з екологічними факторами, місцевим населенням і його побутом шляхом досліджень найцікавіших ділянок рослинності; проведення фіто-фенологічних спостережень над рослинними формаціями, різними біологічними явищами в природі; збір місцевих народних назв рослин і відомостей про значення рослин у народній медицині, косметиці, орнаментиці, віруваннях; вивчення фізіологічних, біологічних, анатомічних властивостей рослин. У діяльності секції передбачались також популяризація ботанічних відомостей через реферування питань різних галузей ботаніки, організація екскурсій для ознайомлення із флорою і її біологією, проведення практичних занять з різних галузей ботанічних знань - систематиці, анатомії, фізіології рослин; апробація наукових висновків членами секції шляхом підготовки доповідей і повідомлень про особисті спостереження, дослідження,

дослідження, компіляції і рефератів по різних питаннях і окремих роботах, організації бесід по різних питаннях, демонструванні колекцій, дослідів [21, 16-17].

У 1912 р. секція взяла участь у «виставці весни», організованій у Харкові місцевим товариством аматорів природи, де представила ряд весняних кримських засушених рослин і фотографій перших весняних екскурсій [20, 29-30]. Після екскурсій, що проводилися у степу, поблизу Сімферополя традиційно проводилися практичні заняття, на яких систематизувався зібраний матеріал [12, 15].

У жовтні 1911 р. на загальних зборах товариства були заслухані доповіді С. Мокржецького «О сохранении памятников природы в Крыму» [19, 7] і М. Клепініна «Об охране памятников старины в Крыму» [4] та створена комісія охорони пам'ятників природи і старовини [9, 5]. Перше засідання комісії відбулося у грудні 1911 р. Головними завданнями її діяльності визначалися: турбота про охорону пам'ятників природи і старовини, фотографування, зарисовування, обмірювання об'єктів, складання переліку пам'ятників, що піддавалися руйнуванню або зникненню, співробітництво з організаціями, у чій обов'язки безпосередньо входить охорона пам'ятників природи і старовини, вивчення печер Криму, придбання ділянки землі для збереження на ньому диких степових рослин. Крім того, запрошення до співробітництва направлялись науковцям, громадським діячам і установам, що виявляли найбільш активну діяльність у галузі охорони пам'ятників природи: академікові І.Бородіну, Імператорському географічному товариству, Санкт-Петербурзькому товариству природодослідників, Тифліському товариству аматорів природи і Кавказькому відділу Імператорського географічного товариства [6, 26-28].

Діяльність комісії знайшла відображення у науково-дослідних експедиціях у місця, де знаходились пам'ятники історії і природи півострова. За сприянням екскурсійної секції комісія у 1912-1913 рр. провела декілька поїздок по пам'ятних місцях. Найбільш важливими з них були експедиції до Тепе-Кермен, у Баклу, Качі-Кален [5, 14-26]. В результаті було зроблено заміри печер, зарисовані та сфотографовані їх розміщення. Протягом вказаних років комісією було зібрано 70 видів рослин, по три листи кожного виду, 20 типових зразків ґрунтів, сфотографовані всі характерні особливості місцевості – рельєф, розрізи ґрунтів, рослинність [12, 20]. Сімферопольський міський голова В.Іванов, з 1913 р. кандидат фізико-математичних наук, брав активну участь у роботі товариства, особливо екскурсійній, вивчав стан артезіанських вод, кількість атмосферних опадів у Криму. Улітку 1913 р. М. Клепінін і Н. Дубровський вели роботи з дослідження ґрунтів і флори Яйли [10, 2-3].

В 1912 р. була організована комісія для організації науково-популярних загальноосвітніх лекцій і курсів по різних галузях природознавства і агрономічна секція [11, 3]. За програмою діяльності комісії до 1914 р. організовували систематичні курси лекцій з хімії, фізики, географії, ботаніки, анатомії, геології, психології. Лекції були дуже популярними, їх відвідувало багато людей. Так, у 1913 р. їх відвідало близько 1,5 тис. чол. На жаль, програма не була реалізована повністю.

Серед членів товариства були викладачі вищої, середньої і початкової школи, лікарі, інженери, технологи, гідрологи, агрономи, лісівники, землевласники садівники, зоологи, ентомологи, геологи, метеорологи, ботаніки, археологи, астрономи, статистики, лаборанти, провізори, юристи, нотаріуси, що служать у державній і приватній установах і представники інших професій, які на аматорському або професійному рівні займалися наукою. Особлива заслуга в його організації була С. Мокржецького. Як керівник ентомологічного кабінету, завідувач природничо-історичного музею Таврійського земства, він був першим президентом товариства до 1915 р. Лекції, організовані під його керівництвом, були платні і постійно привертали суспільну увагу і велику кількість слухачів. У 1914 р. кількість відвідувачів лекцій склала 1532 чоловік [12, 13]. Під час Першої світової війни гроші від популярних лекцій переказувались на рахунок військовополонених у Німеччині [10, 5].

При товаристві працювала бібліотека [8, 20]. Шляхом обміну «Записок» на інші періодичні видання, пожертвувань окремих осіб, переважно авторів, бібліотека товариства поступово комплектувалась [11, 4].

У 1913 р. при товаристві почала діяти фотографічна секція, що поставила своїм основним завданням об'єднання аматорів, що були серйозно зацікавлені питаннями фотографування, і спрямування їх діяльності в науковому і художньому напрямках [12, 21].

Починаючи з 1911 р. друкувалися «Записки» Кримського товариства природодослідників та аматорів природи. Періодичне видання містило низку науково-популярних статей про Крим, природничо-історичних хронік, статистичні відомості про діяльність організації, звіти секцій, бібліографічні замітки про книги і статті. Вихід журналу став важливою подією в науковому житті регіону. Його передплатили вітчизняні і іноземні наукові товариства [9, 4]. Свої наукові висновки апробували геологи А. Слудський, М. Клепінін, П. Двойченко, зоолог С. Мокржецький, кліматолог М. Сарандинакі. Пізніше було зроблено кілька спроб започаткувати нове видання, де могли публікуватися наукові статті вчених Криму, але за статутом товариство під загрозою припинення його існування не змогло цього зробити.

Створення ботанічного путівника по місцевій флорі й по Криму в цілому було одним із завдань ботанічної секції і товариства. У 1913 р., при виділенні 100 крб. Миською управою, стало можливим створення ботанічного путівника по околицях Сімферополя [11, 4]. Цього року була опублікована книга О. Янати «Ботанические общеобразовательные экскурсии в окрестностях города Симферополя» [12, 11]. Путівник як науково-популярний посібник з ботаніки і біології місцевої флори призначався учням і керівникам екскурсій і мав на меті задоволення потреб самоосвіти і викладання [20, 31].

Паралельно проводила роботу комісія з підготовки і видання «Путеводителя по Крыму», який мав відповідати науковим вимогам і потребам численних туристів. Головою комісії був С. Мокржецький, секретарем – О. Яната. До редакційної комісії ввійшли кращі краєзнавці: Л. Вагін, М. Клепінін, В. Соколов, О. Яната і К. Бумбер [12, 12]. Книга була опублікована у 1914 р. Наукова громадськість визнала путівник одним із кращих довідкових і історично-краєзнавчих видань того часу, що представляв статті з різних питань краєзнавства [10, 3].

Державні установи сприяли науковій діяльності і розвитку Кримського товариства природодослідників і аматорів природи. Департамент Землеробства і Міністерство народної освіти щорічно виділяли 1500 крб., Таврійське губернське земство – 500 крб. [11, 4]. У 1914 р. було виділено Міністерством народної освіти

лише на видавництво наукових праць 1300 крб., Таврійським губернським земством – 300 крб., Сімферопольською миською управою на видання ботанічного путівника по околицях Сімферополя 100 крб. Департамент землеробства надавав щорічну допомогу в розмірі 1000 крб. [12, 9-10]. За рахунок зароблених коштів та асигнувань держави був нагромаджений капітал, який дозволяв подальший розвиток діяльності товариства [16, 22].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Криму, завдяки діяльності різноманітних наукових установ, проводилися великомасштабні науково-дослідні роботи прикладного характеру в галузі вивчення особливостей місцевих кліматичних умов, корисних копалин, історії розвитку краю з метою вдосконалення ведення сільського господарства, поліпшення економічного і санітарно-епідеміологічного становища населення. Кримське товариство природодослідників і аматорів природи було одним з перших суспільних установ, що об'єднала у собі інтелігенцію, науковців і сприяла дослідженню Таврійської губернії у науково-прикладному аспекті, маючи на меті подальше використання результатів роботи у господарстві регіону.

У подальшому планується дослідження наукових статей і праць членів Кримського товариства природодослідників та аматорів природи у 1910-1914 роках з метою вивчення особливостей впливу науки на загальноекономічний розвиток Криму в зазначений період.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вернадский В. О научной работе в Крыму в 1917-1921 годах // Крымский архив (по: Наука и ее работники. -1921. - №4. - С. 3-12). – Симферополь, 2000. - №6. – С. 216-223.
2. Ганкевич В.Ю. Наука. Культура // Крым сквозь тысячелетия. – Симферополь: ЛИРа, 2004. ? –? 405-421 с.
3. Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі ДААРК). - Ф. 27. - Оп. 13. - Спр. 4117. - 37 арк. По ходатайству Главнокомандуючого землеустроительством и земледелием от 27 июля 1910 № 6437, об оказании содействия комиссии по исследованию вопроса о возможном использовании атмосферных осадков для улучшения сельскохозяйственной культуры Южного берега Крыма.
4. Клепинин Н. Об охране памятников старины в Крыму // Записки Крымского общества Естествоиспытателей и любителей природы. 1912. – Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства, 1913, Т. 2. – С. 170-172.
5. Клепинин Н., Заблоцкий А., Левандовский Т. Отчет комиссии по охране памятников природы и старины в Таврической губернии за время от 16 декабря 1911 г. по 20 февраля 1912 г. // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. 1912. – Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства, 1913, Т. 2. – С. 14-15.
6. Клепинин Н., Заблоцкий А. Отчет о деятельности комиссии по охране памятников природы и старины за 1912 г. // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. 1913. – Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства, 1913, Т. 3. – С. 26-28.
7. Короленко Б.А. Інкорпорація Криму Російською імперією у 1783-1796 рр.: політичний та етносоціальний аспекти: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 18 с.
8. Мокржецкий С., Дубровский И. Отчет о деятельности Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы за 1910 г. Т. 1 // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. 1911. – Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства, 1912, Т. 1. – С. 9-20.
9. Мокржецкий С., Яната А. Отчет о деятельности Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы в 1911 г. Т. 2 // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. 1912. – Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства, 1913, Т. 2. – С. 3-6.
10. Непомнящий А.А., Синичкин А.В. Крымское общество естествоиспытателей и любителей природы и развитие исторического краеведения Крыма // Культура народов Причерноморья. Т. 3. - 17 с. / www.crimea.edu/tnu/magazine/culture.
11. Отчет о деятельности Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы за 1912 г. Т. 3 // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. 1913. – Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства, 1913, Т. 3. – С. 3-8.
12. Отчет о деятельности Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы за 1913 г. // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. 1914. – Петроград: Типография В.С.Борозина, 1915, Т.4. – С. 7-46.

13. Потехин В.Е. Никитский ботанический сад в развитии сельского хозяйства Юга России (1812-1861 гг.): Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – М., 1978. – 168 с.
14. Савчук В.С. Природничо-наукові товариства Півдня Російської імперії: друга половина XIX- початок XX ст. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1994. – 232 с.
15. Секиринский С.А. Сельское хозяйство и крестьянство Крыма и Северной Таврии в конце XVIII – начале XX в. (1783-1917 гг.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Львовский гос. ун-т им. Ивана Франка. – Львов, 1974. – 34 с.
16. Смирнов М. Денежный отчет Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы в период с 20 февраля 1910 года, по 20 февраля 1911 года // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. 1911. – Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства, 1912, Т. 1. – С. 21-23.
17. Черненко К.О. Становлення і розвиток природознавчих досліджень в Криму (кінець XVIII – початок XX століття): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.07 / Центр науково-технічного потенціалу й історії науки ім. Г.Н. Доброва НАН України. – К., 1998. – 16 с.
18. Шевчук А. Етапи формування наукової інтелігенції Півдня України на рубежі XIX – XX ст. // Культура народів Причорномор'я. – Симферополь, 2006. – №93. – С. 70-75.
19. Яната А. Отчет секретаря // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. 1912. – Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства, 1913, Т. 2. – С. 7-10.
20. Яната А., Козминский К., Яната Н. Отчет о деятельности ботанической секции Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы за время с 20 февраля 1912 г. по 1 января 1913 г. // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. 1913. – Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства, 1913, Т. 3. – С. 29-32.
21. Яната А., Мацкевич В. Отчет о деятельности ботанической секции Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. 1912. – Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства, 1913, Т. 2. – С. 16-17.

С.С. ТЕЛУХА

СУСПІЛЬНО – ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ МИТРОПОЛИТА АНТОНІЯ (А.П.ХРАПОВИЦЬКОГО) ЩОДО РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ 1917-1920 РР.

Телуха Світлана Степанівна - аспірантка кафедри політичної історії Національного технічного університету «Харківський політехнічний університет»

Події національно-демократичної революції 1917-1920 рр. стали переломним етапом в усіх сферах життя українського народу. Досить в складну ситуацію потрапила і православна церква, яка в дореволюційній Росії займала важливу соціально-політичну нішу. Раніше РПЦ не була відокремленою від держави, вона вважалась єдиною офіційною конфесією для росіян, українців і білорусів. Самодержавство поклало на православну церкву найвідповідальнішу функцію впливового ідеологічного інституту, в обов'язки якого входило не лише контролювати духовне життя суспільства, а ще й задавати необхідні політичні орієнтири. В часи ж революційних змін, церква та її ієрархи мали адаптуватися до нових суспільних перетворень, в яких зовсім іншу нішу займала православна церква.

Використовуючи матеріали архівних джерел, періодичних видань тих часів та досліджень окремих авторів, автор статті ставить собі за мету висвітлити основні суспільно-політичні погляди митрополита Антонія в період революційних

подій 1917-1920 рр., з'ясувати відношення отця Антонія до революції 1917 р., до змін у російському уряді після більшовицького перевороту, охарактеризувати його взаємовідносини з національними українськими урядами.

Історіографія проблеми, на жаль, не характеризується широтою та достатньою кількістю наукових досліджень. Заслугують уваги праці радянського періоду, а саме: Б.П.Кандідова, Н. Ростова, Б.В. Тітлінова, Грекулова [7, 8, 14, 15, 3]. Описуючи загальну церковну ситуацію на теренах колишньої Російської імперії, автори досить чітко висловлюють свою позицію щодо особи митрополита Антонія, характеризуючи його як завзятого контрреволюціонера та консерватора. В праці «Православие и современность (философско-социологический анализ)» (1988р.) митрополита Антонія називають «...церковним політиканом», який служив у А.Денікіна і збирався створювати такі собі «Ісусові полки» та «дружини святого хреста», намагаючись підняти «...стомільйонний православний народ» проти більшовиків [13, 11-

12]. Сучасниками В.І. Ульяновському та Андрусишину вдалося розкрити відносини між церквою та державою в роки правління трьох українських урядів та визначити місце і роль митрополита Антонія в період революційних змін [17, 18, 1]. В охарактеризованих вище публікаціях не відводиться окремого місця постаті митрополита Антонія та не ставиться проблема висвітлення його суспільно-політичних поглядів протягом вказаного періоду. Необхідно відмітити, що недоліки історіографічної бази цілком компенсують використані автором джерельні матеріали.

Особливий інтерес для дослідника представляє ставлення архієпископа Харківського та Охтирського Антонія до революційних подій у Росії. Адже цікаво, як завзятий монархіст, консерватор і шовініст адаптувався до суспільних перетворень, що почалися після 1917 р. в Росії та Україні. Звичайно, будучи патріотично налаштованим у душі захисника імперії та самодержавства, архієпископ Антоній дуже негативно сприймав будь-які внутріполітичні перетворення в країні. Під час першої російської революції 1905-1907 рр. отець Антоній, тоді архієпископ Волинський, у переписці зі своїми найближчим другом відверто заявляв: «Ми з завтрашнього дня будемо впродовж шести днів давати напутні поради трьом нашим полкам в кількості 14 000 осіб, які відбудуть на Далекий Схід. Наскільки можливо я буду начиняти їх патріотизмом та антиреволюційним духом» [21, 36]. Дослідник О. Шамаро, аналізуючи це висловлювання отця Антонія, піддав сумніву його палку набожність та релігійність, вбачаючи в його словах лише холодний розрахунок, цілеспрямованість та твердість політичного борця [21, 36]. Можна певною мірою погодитися з критикою О.Шамаро, адже словосполучення «начиняти патріотизмом» дійсно не зовсім личить православному архієрею. Крім того, маємо пам'ятати, що це цитата з особистої переписки отця Антонія, де він вільно висловлював свої думки, тобто не маючи потреби у пафосній риторичній називав речі своїми іменами. З іншого боку не слід забувати, що будь-який священник в Російській імперії був великою мірою ідеологічним працівником. В його безпосередні обов'язки, крім опікування власне релігійними потребами людини, входило ще багато складових, у тому числі підтримка патріотичних настроїв у своїх парафіянах, особливо в солдатах.

Досить радикальними є вислови владика Антонія з приводу революційних подій революції 1905 р. 1 листопада 1905 р. Владика писав своєму другу та однодумцю Б.Нікольському: «Ні, не союзи російських людей на літературній ниві зможуть зупинити революцію, а диктатура царя, введення повсемісного воєнного стану, закриття – редакцій, в разі потреби державний призив усього населення до збройного самозахисту та до лінчування революціонерів». Як для духовної особи архієпископ Антоній був налаш-

тований досить рішуче проти революціонерів будь-яких напрямків. Він пропонував вислати в адміністративному порядку всіх, хто займався протиурядовою агітацією в народі [3, 13]. Отець Антоній, будучи депутатом Державної Думи Росії, входив до фракції правих, а його радикальні промови постійно викликали критику з боку всіх ліберальних видань. Слід звернути увагу, що Храповицький, якого громадські уявлення того часу тісно пов'язували з чорносотенними організаціями, різко заперечував їхню ефективність. Тоді, у 1905 р., він писав: «...як духовна особа не можу брати участі в внутрішній війні, не можу вступити до Чорної Сотні» [21, 37]. Однак пізніше архієпископ став чомусь одним із активних членів радикально монархістських організацій «Союз руського народу», «Союз Михайла Архангела». Крім того, відоме його ставлення до революції в Росії як до явища, що носить «атеїстичний та єврейський характер» [6, 11, 8].

Як і вся РПЦ, отець Антоній вороже зустрів революційні події 1917 р. Для людини, яка ще рік тому планувала відновлення Візантійської імперії, сповзання Батьківщини в хаос стало страшним ударом. Дуже тяжко архієпископ Харківський та Охтирський переживав зречення Миколи II та прихід до влади Тимчасового уряду, з яким його стосунки так і не склалися. Проте яка б не була політична ситуація в країні, владика повинен був нести свою службу та знаходити дипломатичну мову з будь-якою владою. В Хрестоапостольну неділю 5 березня 1917 р. отець Антоній вів службу в Успенському соборі м. Харкова. Повинно було відбутися перше недільне богослужіння без згадування царя та царствующого дому. Для харків'ян ця служба мала велике значення, адже вони чекали на слово свого архієрея, яке мало пролити світло на суспільно-політичні події та зміни, до яких вони призвели після революції. Після проведення літургії, архієпископ виголосив промову: «Коли ми дізналися про зречення від престолу нашого імператора Миколи Олександровича, ми приготувалися, згідно з його розпорядженнями, згадувати в своїх молитвах благочестивішого імператора Михайла Олександровича, але зараз, коли і він зрікся престолу та наказав підкорятися Тимчасовому уряду, тільки через це ми згадуємо Тимчасовий уряд. В іншому випадку ніяка сила не змогла б примусити нас змінити своє відношення до царя та правлячого дому» [12, 57]. Ці слова викликали широкий резонанс серед присутніх парафіян та деяких «свідомих революціонерів» [12, 57]. Немов кухоль холодної води вилився на розпалений революційними подіями натовп, проте були й такі, хто не приховував своєї неприязні до священника, почувалися викрики «заарештувати його» [12, 57]. Архієпископ, не звертаючи уваги на подібні вигуки, закінчив проповідь і спокійно відправився в Покровський монастир.

На початку 1917 р. в Харківській губернії

поширилися антицерковні настрої. По селах почастишали випадки нападів на священників, осквернення церков та ікон. У самому Харкові натовп вдерся до Успенського собору та зняв срібний дзвін, відлитий на честь спасіння царської родини під час залізничної катастрофи в Борках [2, 73]. Преосвященний Антоній в умовах наростаючого в країні хаосу на деякий час вирішив покинути Харківську та Охтирську архієпископську кафедру та відправився у Валаамський монастир, де жив затворником. В цей час у Харківській губернії у зв'язку з новими революційними традиціями було оголошено про вибори православного архієрея. Напевно існували певні розрахунки, що досить незручний для багатьох політичних сил отець Антоній або не буде балотуватися, або програє вибори. Проте 11 серпня 1917 р. він отримав переконливу перемогу, а 19 серпня був затверджений на цій посаді Святішим Синодом. У листопаді того ж року отця Антонія було посвячено в сан митрополита Харківського та Охтирського.

Про ставлення Преосвященного Антонія до Центральної Ради важко сказати щось напевно, оскільки дані, що ми маємо, на жаль, не дозволяють цього зробити. Напевно бурхливі події, що розпочалися на Харківщині одразу після лютого 1917 р., злилися в уявленні православного ієрарха в якусь цілісне явище під страшною для нього назвою «смута». До деяких нововведень українського парламенту, таких як, наприклад, спроба українізації церковно-парафіяльних шкіл і духовних семінарій, заклики до проведення церковної служби українською мовою, відсторонення духовенства від державних справ архієпископ Антоній не міг ставитися із розумінням [9, 75-79]. Руйнацію інституту РПЦ в Україні Антоній Храповицький міг пояснювати собі загальнодержавною тенденцією, необов'язково пов'язуючи її з діяльністю Центральної Ради. Хоча, якщо взяти до уваги подальші дії та висловлювання владики Антонія, а також згадати про його монархістські переконання, можна припустити, що він навряд чи у 1917 р. міг бути лояльним до автономістського курсу Центральної Ради.

До жовтневої революції 1917 р. та приходу більшовиків до влади архієпископ Антоній поставився різко негативно. Подібну позицію можна назвати типовою для переважної більшості православного духовенства. Навіть заклики патріарха Тихона (Белавіна) мали різкий антиреволюційний характер, спрямований в першу чергу проти більшовиків. Так, на початку 1918 р., в зверненні до віруючих, він закликав Радянський уряд припинити революційні дії як «...справу сатанинську», погрожував їм Божою карою та прокляттям їх дітям. «Владою даною мені від Бога я оголошую вам анафему», – писав тоді патріарх Тихон [5, 14].

Він закликав віруючих не вступати з «...та-

кими бузувірами роду людського» в будь-яке спілкування. Владика, розділяючи подібні погляди, був сумлінним виконавцем закликів патріарха. Він теж намагався підняти «...стомільйонний православний народ» проти радянської влади [1, 12].

Отець Антоній, разом з іншими православними служителями, негативно та вороже віднісся до запровадження нових законодавчих актів Радянської держави, які передбачали націоналізацію церковно-монастирських земель, передачу духовних навчальних закладів в підпорядкування наркомпроса, обов'язкового введення цивільної реєстрації актів громадянського стану. Ленінський декрет «Про відділення церкви від держави та школи від церкви» розірвав віковий союз між церквою та державою, поставив церкву поза суспільством та наштотхнув на жвавий опір православного кліру. Владу більшовиків митрополит Антоній вважав безбожною, тому його ставлення до неї завжди залишалося войовничо-ворожим. Він займав у цьому питанні дуже активну позицію, підтримуючи білогвардійський рух. У 1919 р. він очолював Вище церковне управління Південної Росії, створене генералом А.Денікіним. 1920 р. він знаходився в Криму, підтримуючи захищаючі півострів війська барона Врангеля. Після змушений залишити Росію, в еміграції митрополит Антоній дотримувався стійких антирадянських поглядів.

Після приходу у березні 1917 р. німців в Україну та відновлення влади Центральної Ради митрополит Антоній, напевно задоволений вигнанням більшовиків, демонстрував лояльність правлячому режиму. Наприкінці квітня 1918 р. Владика особисто відвідав комісара Центральної Ради по Харківській губернії Г.К.Степуру. Архієрей побажав «...всілякого розвитку та успіхів новій українській республіці» [10, 3]. Представник української влади, в свою чергу, виказав побажання, щоб він розпорядився читати тексти 3 та 4 універсалів Центральної Ради з паперти усіх православних храмів Харківщини [10, 3]. Крім того, відоме розпорядження владики Антонія у перший день Пасхи проводити церковну службу українською мовою [4, 75]. Таким чином, отцю Антонію доводилося йти на компроміси з владою, що, скоріш за все, не була йому близькою. Але, відчуваючи відповідальність за всіх парафіян Харківської єпархії та усвідомлюючи всю важливість і значущість власних дій, Владика мав шукати зі світськими владними органами в першу чергу порозуміння, навіть іноді всупереч власним політичним переконанням.

Прихід до влади гетьмана Павла Скоропадського і пов'язана з цим певна реставрація монархічного способу правління, викликало неабиякі надії у втомлених від революційного хаосу громадян. Митрополит Антоній, без сумніву, був із числа таких людей. Тим більше, що гетьма-

ном у його «Грамоті до всього Українського народу» були задекларовані ідеї православної державності та неприйняття радянської влади [18, 84]. Коли у травні 1918 р. отця Антонія було обрано митрополитом Київським та Галицьким і архімандритом Києво-Печерської лаври [19, 5], священник дуже цікавився ставленням до цього саме гетьмана П. Скоропадського [16, 5]. На прохання Владика гетьманський уряд відсилав ноту протесту до керівництва Радянської Росії з вимогою припинити насилля проти патріарха Тихона [20, 1]. Однак у релігійній політиці гетьмана домінуючим стало питання про створення Української автокефальної церкви. Цей факт, безумовно, став визначальним у побудові відносин між митрополитом Антонієм та Павлом Скоропадським.

Підводячи підсумок, слід вказати, що преосвященний Антоній відрізнявся активною громадсько-політичною позицією, будучи, певною мірою, виразником інтересів значної частини православного кліру. Його погляди та висловлювання часто сприймалися в суспільстві як офіційна позиція РПЦ, вага слова владика Антонія у російському православному середовищі початку ХХ століття була дуже значною. Думка архієпископа Харківського та Охтирського була далекою від сліпого догматизму і, всупереч твердженням ворожих отцю Антонію ліберальних видань, не являлась реакціонерською. Позицію ієрарха можна охарактеризувати як класичну консервативну, що є спрямованою на збереження існуючого суспільного та політичного ладу в країні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрусишин Б.І. Церква в Українській державі, 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР): Навчальний посібник для студентів вузів. – К.: Либідь, 1997. – 174 с.
2. Владимир (отец) (Швец), Куделко С. М., Павлова О. Г. Архипастыри Харьковской епархии (1799-1999). – Х. : Бизнес Информ, 1999. – 124с.
3. Грекулов Е.Ф. Православная церковь – враг просвещения. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 191 с.
4. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 104. – Спр. 730. - Арк. 75
5. Деяния Собора 1917-1918 гг. – 1918.- Кн. 6. – Вып. 1. – С. 14.
6. Жизненный путь Блаженнейшего митрополита Антония // Православная Русь. – 1936. - № 16. – август.
7. Кандидов Б.П. Вредительство, интервенция и церковь. – М.: Безбожник, 1931. – 72 с.
8. Кандидов Б.П. Церковь и Февральская революция. Классовая позиция православной церкви в период февраль-август 1917 г. Материалы и очерки. – М.: ГАИЗ, 1934.
9. Лаврик Г. «Скарби лишилися...»\ Влада і церква в Україні – с.75-79
10. Митрополит Антоний у губернского комиссара // Южный край. – 1918. - № 15. – 28 апреля. – С.3.
11. Митрополит Антоний. Христос Спаситель и еврейская революция. – Берлин : Стяг, 1922. – 41 с.
12. Письма Блаженнейшего Митрополита Антония (Храповицкого). – Джорданвилль : Тип. Преп. Юва Почаевского Свято-Троицкий Монастырь. – 1988. – 290 с.
13. Православие и современность (философско-социологический анализ) / Б.А. Любовик, А.Н. Колодний, Н.В. Филошенко, К. Наукова думка. – 1988. -
14. Ростов Н. Духовенство и русская контрреволюция конца династии Романовых. – М: Атеист, 1930. – 156 с.
15. Титлинов Б.В. Православие на службе самодержавия в Русском государстве. – Л.: Госиздат, 1924. – 210 с.
16. У митрополита Антония// Южный край. – 1918. - № 32. – 22 мая. – С.3.
17. Ульяновский В.І. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. посібник. – К.: Либідь, 1997. – 200 с.
18. Ульяновский. В. І. Церква в Українській державі, 1917- 1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського): Навч. посібник. для вузів . – К.: Либідь , 1997. – 320 с.
19. Утверждение избрания митрополита // Южный край. – 1918. - № 48. – 11 июня. – С.5.
20. ЦДАВО. - Ф.3984. – Оп.4. Спр.2. – Арк.1
21. Шамаро А. Житие несостоявшегося патриарха // Наука и религия. – 1986. - № 4. - С. 36 – 41.

У.О. ЄЛОВСЬКИХ

ВІРЧІ ЛИСТИ А. МУММА ФОН ШВАРЦЕНШТАЙНА І О. СЕВРЮКА ЯК ДЖЕРЕЛА З ДИПЛОМАТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ВІДНОСИН ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Словських Уляна Олексіївна – аспірантка Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

Важливим джерелом для вивчення дипломатичної історії двосторонніх міждержавних відносин є так звані вірчі грамоти і вірчі листи дипломатичних представників однієї держави в іншій. Вони дають змогу встановити характер відносин між державами на час їх подання, визначити ранг та посаду дипломатичного представника, мету його прибуття, час призначення і тривалість повноважень. Крім того, вірчі листи містять короткі відомості про його особу, а у деяких випадках і причини, з яких його було призначено саме в цю державу. Зокрема, для дослідження дипломатичної історії українсько-німецьких відносин доби Центральної Ради велике значення мають вірчі листи дипломатичного представника Німеччини в УНР А. Мумма фон Шварценштайна і дипломатичного представника УНР в Німеччині О. Севрюка.

У довіднику «Джерелознавство історії України» вірчі грамоти розглядалися як одна із форм грамот поряд із похвальними та нагороджувальними [2, 85]. На думку авторів підручника «Історичне джерелознавство», вірчі грамоти є різновидом дипломатичних документів, форма і зміст яких залежить від встановлених норм дипломатичного протоколу і міжнародних правил [5, 110]. Проте на сьогодні немає спеціальних досліджень, в яких би розглядалися вірчі грамоти і листи закордонних та українських дипломатичних представників в якості джерел з історії дипломатії УНР доби Центральної Ради. Нами не виявлено також історичних праць, в яких би використовувалися вірчі листи А. Мумма фон Шварценштайна і О. Севрюка в якості джерел з історії українсько-німецьких відносин.

Таким чином, метою даної розвідки є аналіз вірчих листів А. Мумма фон Шварценштайна і О. Севрюка в якості джерел з дипломатичної історії українсько-німецьких відносин доби Центральної Ради.

Серед документів фонду «Міністерства закордонних справ УНР» ЦДАВО України зберігаються три варіанти вірчих листів А. Мумма фон Шварценштайна, складених німецькою [12, 1, 4], українською [12, 2] і французькою [12, 3] мовами. На німецькомовному варіанті вгорі

олівцем міститься напис «Оригінал з наказу п. Управляючого мін-ва передано до архівн. вид.» і підпис відповідальної за передачу особи, дата надходження документа до міністерства закордонних справ – 17 березня 1918 р., а також дата надходження документа до літературно-архівного відділу міністерства – 1 квітня 1918 р. [12, 4]. Наявність копій вірчих листів трьома мовами можна пояснити особливостями дипломатичного протоколу: німецька мова – мова держави, яка направила представника; українська – мова країни призначення; французька – мова дипломатії, визнана на той час. Німецькомовний, українськомовний і французькомовний тексти вірчих листів є автентичними.

Копії вірчих листів дипломатичного представника УНР в Німеччині О. Севрюка наявні тільки в українськомовному варіанті у рукописному і друкованому вигляді [10, 1, 3]. Рукописний документ є чернеткою і містить ряд зауважень і виправлень, які увійшли до тексту остаточного документа. Підпис на чернетці засвідчує, що її текст складено головою тодішнього уряду В. Голубовичем [10, 3]. На друкованому варіанті документа є примітка «копія», а також напис від руки у лівій верхній частині «вслано з к. Ради Народних Міністрів дня 17/III 18 р. за підписом Голубовича», а також підпис відповідальної особи, яка зробила вищезазвану примітку [10, 1].

Для зручності наведемо тексти вірчих листів А. Мумма фон Шварценштайна (документ №1) і О. Севрюка (документ № 2). Так як усі три тексти вірчих листів А. Мумма фон Шварценштайна є автентичними, скористаємося українськомовним варіантом (табл. 1).

З таблиці видно, що у вірчих листах українського і німецького представників наявні всі структурні елементи, характерні для подібних документів того часу:

- офіційне найменування уповноважених органів сторін, що призначили представника («Цісарське Німецьке Правительство», «Правительство УНР» ;

- вираження побажання призначенням дипломатичного представника сприяти подальшому розвитку і поглибленню відносин між двома країнами;

- ім'я, прізвище, короткі відомості про особу представника;

- прохання «вірити усьому, що буде казати дипломатичний представник від імені свого уряду». Звідси походить назва документа – «вірчі грамоти» (для послів) та «вірчі листи» (для тимчасових дипломатичних представників або повірених у справах).

Проте обидва вірчі листи містять початковий абзац, що не є характерним для документів даної групи, в якому засвідчується готовність німецького і українського урядів до «назначення посланника...по ратифікації договору». Звертає увагу на себе також назва документів, що зустрічається у тексті: «впроваджуюче письмо» або «Einführungsschreiben» німецькою мовою, тобто «рекомендаційні листи» або «вірчі листи». Зазвичай, німецькі дипломати отримували «вірчі грамоти», а не листи: «Beglaubigungsschreiben» німецькою мовою. Нетиповим є відсутність зазначення посад, які мали обійняти призначені дипломатичні агенти. Як можна це пояснити?

Справа у тому, що, згідно із IV статтею Брестського мирного договору, дипломатичні і консульські відносини між УНР і країнами Четверного союзу мали розпочатися після ратифікації мирного договору [14, 3]. Про те, що Центральні держави досить серйозно ставилися до цього питання свідчить лист співробітника австро-угорського міністерства закордонних справ Л. фон Флотова до О. Черніна від 25 березня 1918 р.: «...розпочати зараз дипломатичні відносини з Україною і відіслати до Києва повіреного у справах, протирічить 4 статті мирного договору, згідно з якою дипломатичні і консульські відносини мають бути встановлені після ратифікації мирного договору» [19, 332].

Причому ратифікацію мирного договору Центральні держави поставили в залежність від виконання Україною взятих на себе зобов'язань із постачань продовольства. Крім цього, Австро-Угорщина навмисно затягувала із ратифікацією, оскільки не бажала виконувати свої зобов'язання щодо Галичини і Буковини за таємним протоколом до мирного договору.

В той же час Центральні держави були зацікавлені у якнайшвидшому укладанні економічного договору з Україною, тому виходом із даної ситуації стало відрядження з цією метою спеціальних дипломатичних місій, діяльність яких, згідно з нормами міжнародного права, носить тимчасовий характер і, найчастіше, не передбачає існування дипломатичних відносин між державами [1, 58]. За свідченням українських і австро-угорських джерел, А. Мумм фон Шварценштайн за доби Центральної Ради одночасно виконував 2 місії: очолював німецьку делегацію, яка брала участь у переговорах з приводу укладання торгово-економічного договору між УНР і Центральними державами, і, що підтверджують також його вірчі листи, був тимчасовим диплома-

тичним представником Німеччини в УНР, якому було доручено «...тимчасове ведення всіх дипломатичних інтересів...» [7, 4; 19, 331].

Офіційні звернення міністерства закордонних справ УНР до А. Мумма фон Шварценштайна адресувалися «До Пана Представника Німецької Держави...» або «До Пана Представника Цісарського Німецького Правительства...», а не до «Пана Посла» [13, 15, 30, 39, 9, 1].

Без ратифікації мирного договору і офіційного встановлення дипломатичних відносин уряду УНР і Німеччини не мали змоги обмінятися послами, посланниками або повіреними у справах – дипломатичними чинами, призначення яких вимагало наявності дипломатичних відносин між сторонами. Посада «дипломатичного представника» була радше номінальною. Цією обставиною пояснюється назва документа – «вірчі листи» («Einführungsschreiben»), а не «вірчі грамоти» («Beglaubigungsschreiben») і відсутність офіційної назви посад у тексті документів.

Дипломатичних представників заступили б на посаді «посланники», про призначення яких і йшла мова у першому абзаці вірчих листів, тільки за умови ратифікації і офіційного встановлення дипломатичних відносин між державами.

Наприклад, Брестський мирний договір між Радянською Росією і державами Четверного союзу, підписаний 3 березня 1918 р., мав такі самі умови відновлення дипломатичних відносин між сторонами. В. фон Мірбах – німецький дипломат, призначений до Радянської Росії, – отримав статус «Надзвичайного Посланника і Повноважного міністра Німецької імперії» («Außerordentlicher Gesandter und Bevollmächtigter Minister des Deutschen Reichs»), оскільки на той час договір було ратифіковано обома сторонами і обмін ратифікаційними грамотами відбувся наприкінці березня 1918 р. [18, 66].

Тобто, на нашу думку, поширене в радянській і сучасній українській науковій літературі твердження про те, що А. Мумм фон Шварценштайн був послом Німеччини в Україні у 1918 р. є вірним тільки частково. Посаду посла Німеччини в Україні А. Мумм фон Шварценштайн обійняв не одразу після свого призначення, а тільки за Гетьманату Скоропадського, оскільки обмін ратифікаційними грамотами між Україною і Німеччиною відбувся лише в липні 1918 р. [17, 118].

Із вірчого листа дізнаємося, що А. Мумм фон Шварценштайн був «цісарським посланником в відставці, дійсним таємним радником». Ця інформація свідчить про те, що, по-перше, на момент призначення він був людиною похилого віку, по-друге, мав високий дипломатичний ранг і суттєвий досвід діяльності в якості посадовця Міністерства закордонних справ Німеччини. Наші припущення, зроблені на підставі аналізу документа, підтверджуються даними біографічного довідника і інших джерел.

У березні 1918 р. А. Мумму фон Шварценштайну виповнилося 59 років [22, 580]. За словами австро-угорського дипломата Й. Форгача, вік давався німецькому дипломатичному представнику знаки: йому бракувало енергії під час роботи; він був надміру обережним і передбачливим; за станом здоров'я погано переносив побутові негаразди (наприклад, відсутність опалення в його київському помешканні у зимовий період) [15, 2]. Починаючи із 1885 р., він займав важливі дипломатичні посади при німецьких посольствах у Лондоні, Парижі, Ватикані, Люксембурзі тощо. Апогеєм його службової кар'єри було надання йому найвищого дипломатичного рангу і призначення посланником до Пекіна у 1900 р. та послом до Токіо у 1909 – 1913 рр., після чого він деякий час працював у міністерстві закордонних справ на посаді голови Центрального бюро із пропагандистської роботи за кордоном та вийшов у відставку [16].

Наявні джерела не дають нам інформації про те, що колишній посланник Німеччини у Токіо і Пекіні мав відношення до України чи розумівся на українській проблематиці. Навпаки, у своїх спогадах Д. Дорошенко зазначав, що: «Звичайно буває, що до якоїсь країни посилають послом чоловіка, що чимсь зв'язаний із цим краєм, знає його, має якесь відношення до політики, якої додержується звичайно держава, що його посилає, до цієї країни. Але тут німецький уряд мов навмисне вислав до Києва людей, що не мали про Україну ніякісінького поняття, не цікавились нею й дивились на справу української державності з висока» [3, 7]. Болгарський дипломатичний представник І. Шишманов у своєму щоденнику стверджував, що німецькі і австрійські дипломати не знали ані української, ані російської мови, а також, що А. Мумм фон Шварценштайн здивувався тому, що він володів українською мовою і міг читати українські газети [4].

Водночас А. Мумм фон Шварценштайн був відомий своїми успіхами у галузі укладання економічних угод із країнами Сходу. Отже, на наш погляд, німецький уряд, обираючи особу дипломатичного представника до України, керувався своїми економічними інтересами, бажанням якомога скоріше досягти підписання торгово-економічного договору.

Дата відправлення вірчих листів О. Севрюка – 17 березня 1918 р. – вказує на те, що його призначення в якості тимчасового представника стало безпосередньою відповіддю на призначення А. Мумма фон Шварценштайна до України. Структура вірчих листів українського дипломата і мовні звороти цілком подібні до структури вірчих листів німецького дипломатичного представника, що свідчить про використання останніх в якості зразка, оскільки УНР не мала необхідного досвіду у складанні дипломатичних паперів.

Цікавими є правки, зроблені рукою В. Голубовича у чернетці документа [10, 3]. Так, слово «по-

сланника» у початковому абзаці є підкресленим, можливо це говорить про те, що голова українського уряду не був впевнений у вірності перекладу посади майбутнього німецького дипломата, а оскільки в міжнародному праві прийнято обмінюватися представниками одного рангу, не хотів помилитися із рангом майбутнього українського посланця.

Уточнення про те, що О. Севрюк є членом УЦР – найвищого українського органу законодавчої влади, мало бути, на думку автора, важливим доповненням до характеристики особи дипломата в очах приймаючої сторони. Постать О. Севрюка була досить відомою у німецьких дипломатичних колах, оскільки він вів переговори із представниками Центральних держав спочатку в якості члена, а згодом і голови української мирної делегації у Бресті-Литовському, і, незважаючи на свій молодий вік та відсутність дипломатичного рангу, мав досвід успішної дипломатичної діяльності.

Висловлювання «...користуючись охотно цим случаем...» у чернетці від руки виправлено на «...радо користуючись цим случаем...» і в такому вигляді увійшло до остаточного варіанта тексту, що також свідчить про те, що цей документ складено за німецьким зразком, оскільки в німецькому документі міститься саме таке формулювання [10, 3].

Отже, згідно із своїм вірчим листом О. Севрюк також був лише тимчасовим дипломатичним представником, а не «послом» УНР в Німеччині, оскільки дипломатичні відносини між УНР і державами Четверного союзу на той момент не розпочалися. До речі, саме «представник» («Vertreter») називав О. Севрюка у своєму листуванні і А. Мумм фон Шварценштайн [10, 24]. Тимчасовими дипломатичними представниками були також призначені й інші дипломати УНР доби Центральної Ради: А. Яковлів, М. Галаган, М. Левитський, що були акредитовані, відповідно, при урядах Австро-Угорщини, Румунії і Туреччини [10, 4].

Звідки ж тоді помилкове твердження про те, що О. Севрюк був «послом» у Берліні, а А. Мумм фон Шварценштайн «німецьким послом», поширене у сучасній історичній літературі?

На нашу думку, це пояснюється неухважністю або необізнаністю з питань міжнародного права урядовців та чиновників УНР доби Центральної Ради, які не розумілися або не надавали значення тонкощам дипломатичного протоколу. Наприклад, серед документів ЦДАВО є лист від директора Українського Телеграфного Агентства адресований «Панові Послові» О. Севрюку [8, 27]. Виконуючий обов'язки міністра закордонних справ УНР М. Любинський зазначав у резолюціях на документах та запитах, що мали відношення до діяльності німецьких військ на Україні такі нотатки, як «звернутися ... до німецького посла» [8, 23], «запитати в німецького посла...» [8, 23], «послати до німецького посла...» [9, 54], «не-

гайно написати до німецького посла відповідну заяву» [13, 30]. Плутанині із визначенням посади німецького дипломата, мабуть, також сприяв вираз, часто вживаний у документації австро-угорських дипломатичних представників на Україні щодо А. Мумма фон Шварценштайна: «Botschafter Mumm», тобто «посол Мумм» з німецької [19, 331; 21, 324 – 325; 15, 1а – 7, 13]. Але у цьому випадку малася на увазі не назва посади, яку він займав при українському уряді, а тільки його почесний титул, дипломатичне звання або ранг.

Можливо тодішні українські урядовці та чиновники не вбачали великої різниці між рангами і посадами дипломатів, проте німці і австрійці були іншої думки. Наприклад, у телеграмі від 21 квітня 1918 р. голова торгівельної місії Австро-Угорщини в Україні Й. Форґач повідомляв міністру закордонних справ С. фон Буріану свої міркування з приводу призначення А. Яковліва дипломатичним представником до Австро-Угорщини: «Відповідно до того, що відновлення дипломатичних відносин заплановано після ратифікації миру – Яковлів таким чином не є дипломатичним представником у міжнародно-правовому сенсі» («Danach ist Wiederherstellung der diplomatischen Beziehungen erst nach Ratifizierung des Friedens geplant – Yakowlew demnach nicht diplomatischer Vertreter im völkerrechtlichen Sinn») [21, 598]. С. фон Буріан у телефонній депеші від 25 квітня 1918

р. підкреслив, що А. Яковлів призначається «як представник українського уряду, тобто тільки як фактичний представник України, але не як уповноважений дипломатичний повірений у справах» («als Vertreter der ukrainischen Regierung» also lediglich als de facto Vertreter der Ukraine, nicht aber als bevollmächtigter diplomatischer Geschftstrger») [21, 599]. Спираючись на окремі австрійські дипломатичні джерела, можна стверджувати одностайність Німеччини і Австро-Угорщини у цьому питанні [19, 331 – 332; 20, 281 – 282, 284 - 285].

Таким чином, вірчі листи А. Мумма фон Шварценштайна і О. Севрюка суттєво розширюють джерельну базу досліджень з історії дипломатичного аспекту українсько-німецьких відносин доби Центральної Ради. Аналіз вірчих листів в якості джерел із зазначеної проблеми надає змогу відновити маловідомі подробиці і деталі організації двосторонніх відносин між Україною і Німеччиною за доби Центральної Ради, а саме: визначити ранги та посади дипломатичних представників, встановити час призначення і тривалість їх повноважень, розширити відомості про особу дипломатів тощо. Зважаючи на інформативний потенціал вірчих листів дипломатичних представників, можна стверджувати, що ці документи заслуговують на увагу вітчизняних дослідників, які вивчають проблеми історії українсько-німецьких відносин доби Центральної Ради, і використання у наукових працях.

Таблиця 1
Вірчі листи А. Мумма фон Шварценштайна і О. Севрюка

Документ № 1	Документ № 2
<p>Берлін, 9 марта 1918 Держ. Канцлер <u>Ап.485</u> 34394</p> <p>В виконання заключного з Українською Народною Республікою мирного договору Цісарське Німецьке Правительство дозволяє собі бути готовим до назначення посланника при УНР по ратифікації договору.</p> <p>Бажаючи вже і тепер доложити всіх старань для привернення мирних і дружних відносин між обома державами, Цісарське Німецьке Правительство постановило довірити цісарському посланнику в відставці, дійсному тайному радникові дру Фрайгеру Мумм – фон Шварценштайнові в переконанню, що дійсному тайному радникові доктору Мумм – фон – Шварценштайнові вповні удасться оправдати покладене на него отсім високе довірря – уділяється йому отсе впроваджуючи письмо.</p> <p>Осмілююсь просити прийняти його при передачі сего письма радо і вповні йому довіряти у всім, до чого його буде покликано в Імени майого Цісарського пана або по порученню Цісарського Правительства і користуючись охотно цим случаем, щоби з моїми найкращими побажаннями щастя і доброго повождення УНР виразити запевнення майого найвищого поважання.</p> <p>Підпис: граф фон Гертлінг</p>	<p>Копія вислано з к. Ради Народніх Міністрів дня 17/III 18 р. /Підпис/</p> <p>В виконання заключного з Німецькою Державою мирного договору Правительство УНР є готовим до назначення посланника при Німецькій Державі по ратифікації договору.</p> <p>Бажаючи вже і тепер доложити всіх старань для привернення мирних і дружних відносин між обома державами, правительство УНР постановило довірити громадянину УНР членові УЦР п. Олександрові Севрюкові тимчасове ведення всіх дипломатичних інтересов і уділяє йому отсе впроваджуючи письмо, в переконанню, що панові Олександрові Севрюкові вповні удасться оправдати покладене на него отси високе довірря.</p> <p>Осмілююсь просити прийняти його при передачі сего письма радо і вповні йому довіряти у всім до чого його буде поликано в імени Правительства УНР, радо користуючись цим случаем, щоби з моїми найкращими побажаннями щастя і доброго повождення Німецькій Державі виразити запевнення майого найвищого поважання</p>

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гуменюк Б. Спеціальні місії як форма дипломатії / Гуменюк Б. // Політика і час. – 1997. – № 11. – С. 57 – 61.
2. Джерелознавство історії України: довідник / [Боровський Я. С., Варшавчик М. Я., Войцехівська І. Н. та ін.] – К., 1998. – 211 с.
3. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле / Дорошенко Д. – Львів : Червона калина, 1923. – Ч. 3. – 122 с.
4. Іван Шишманов в Україні – «Щоденник» 1872 – 1927 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://www.ukrpressbg.com/his-ukrDnevnik-Shishmanov1918.html>
5. Історичне джерелознавство: підручник / [Калакура Я. С., Войцехівська І. Н., Павленко С. Ф. та ін.] – К.: Либідь, 2002. – 488 с.
6. Сатоу Э. Руководство по дипломатической практике / Сатоу Э. – М. : Изд-во «Международные отношения», 1968. – 436 с.
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1118. – Оп. 1. – Спр. 38 (Документи про угоди з Центральними державами з 23 квітня по 10 вересня 1918 р.).
8. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 35 (Листування з представником Німеччини на Україні по організаційних питаннях, про дозволи на вїзд і вїзд, про допомогу в реєвакуації і меморандум посла про засів землі).
9. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 40 (Заяви і листування з німецьким представником про поворот на батьківщину та полегшення стану закордонних військовополонених і біженців України).
10. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 50 (Про призначення тимчасовим представником УНР в Німеччині Севрюка, телеграфне листування з ним про політичні події).
11. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 53 (Про призначення М. Шпрага головою дипломатичної місії до держав Західної Європи (вірчі грамоти до Франції, Італії, Іспанії і Швейцарії)).
12. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 55 (Про призначення Німеччиною і Австро-Угорщиною послів до України).
13. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 57 (Повідомлення з місць про свавільні вчинки німецького війська).
14. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 70 (Мировий договір УНР з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною).
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 228. (Копії повідомлень посла Австро-Венгрії в Києве Форгача в Вену і Берлін о переговорах стран Четверного союза с Центральной радой о так называемой военной помощи Украине).
16. Alfons Mumm von Schwarzenstein [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: http://de.wikipedia.org/wiki/Alfons_Mumm_von_Schwarzenstein.
17. Baumgart W. Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges / Baumgart W. – Wien und München : R. Oldenburg Verlag, 1966. – 462 s.
18. Baumgart W. Die Mission des Grafen Mirbach in Moskau April-Juni 1918 / Baumgart W. // Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. – 1968. – H. 1. – S. 66 – 96.
19. Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergrunde: in 4 Bd. / [hrsgb. von T. Hornykiewicz] – Philadelphia, Pa., U.S.A., 1966 – 1969. – Bd. 1. – 1966. – 448 s.
20. Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergrunde: in 4 Bd. / [hrsgb. von T. Hornykiewicz] – Philadelphia, Pa., U.S.A., 1966 – 1969. – Bd. 2. – 1967. – 484 s.
21. Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergrunde: in 4 Bd. / [hrsgb. von T. Hornykiewicz] – Philadelphia, Pa., U.S.A., 1966 – 1969. – Bd. 3. – 1968. – 704 s.
22. Neue Deutsche Biographie (NDB): [in 23 Bd.] – Berlin: Duncker & Humblot, 1966 – 2008. – Bd. 18: Moller – Nausea. – 1997. – 816 S.

О.П. ТРИГУБ

«ДЕКЛАРАЦІЯ» МИТРОПОЛИТА СЕРГІЯ 1927 Р. ТА ВИНИКНЕННЯ АНТИСЕРГІЇВСЬКОЇ ОПОЗИЦІЇ В УКРАЇНІ

Тригуб Олександр Петрович - докторант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доцент, кандидат історичних наук

Однією із маловідомих сторінок історії православ'я в Україні є виникнення та розвиток антисергіївської опозиції, що в подальшому отримала офіційну назву «Істинно-православна Церква» («ІПЦ»), так як роботи з даного питання обмежуються одиницями [10-11; 18], що й спонукало автора звернутися до даної проблематики.

Преамбулою цих процесів стала епохальна подія усієї новітньої історії РПЦ, що відбулася 7 квітня 1925 р. і визначила її долю на майбутнє – смерть Патріарха Тихона (Белавіна) та його остання воля. Вона була оголошена 12 квітня митрополитом Петром (Полянським) і на основі цього заповіту влада повинна була перейти до митрополита Кирила (Смирнова), але більшістю єпископів було прийнято рішення про передачу влади «у зв'язку з відсутністю митрополита Кирила і митрополита Агафангела, обов'язки Патріаршого Місцеблюстителя покладаються на митрополита Петра» [13, 385]. Таким чином, до митрополита Крутицького Петра (Полянського) переходила вся повнота прав Патріарха, хоча він був третім у заповіті патріарха після митрополита Кирила (Смирнова) і митрополита Агафангела (Преображенського), які знаходилися у засланні, перший - у Зирянському краї, другий - Наримському.

Уже через місяць після смерті Патріарха Тихона ДПУ почало створювати новий розкол у Церкві, але митрополит Петро не погодився розігрувати карту спецслужб і в грудні 1925 р. його було заарештовано і після тривалого слідства відправлено у заслання. Його обов'язки, після піврічної внутрішньоцерковної боротьби, прийняв на себе митрополит Нижегородський Сергій (Страгородський), що отримав титул заступника місцеблюстителя.

Починаючи з літа 1926 р. митрополит Сергій вів переговори з ОДПУ і НКВС. Переговори тривали до осені 1926 р., але результату не принесли: влада бажала зробити Вище Церковне Управління знаряддям боротьби зі своїми політичними супротивниками, а м. Сергій стояв на тій же позиції, що і його попередники. Таке небажання «відкритися» владі робило практично неминучим швидке відсторонення митрополита Сергія від керівництва Церквою. У листопаді, після провалу спроби таємно обрати патріарха шля-

хом збору підписів за виставлену кандидатуру (ініціаторами виборів був близький до м. Сергія єпископат, а головним кандидатом являвся митрополит Казанський Кирило (Смирнов), який нічого про вибори не знав), влада дістала прекрасний привід розправитися із заступником місцеблюстителя і тими, хто його підтримував. Митрополита Сергія заарештували у Нижньому Новгороді і потім, у середині грудня 1926 р., припровадили до Москви у внутрішню в'язницю ОДПУ на Луб'янці [7, 115].

У в'язниці митрополит провів три з половиною місяці, піддаючись постійному тиску з боку спецслужб. Усі ці місяці з ним особисто «працював» голова ДПУ РСФФР Євген Тучков. Для влади м. Сергій був єдиною фігурою, що могла зібрати патріаршу Церкву воедино під контролем ДПУ. Владика стояв перед вибором: урятувати Церкву від розколу і повного роз'єднання, чого можна було досягти лише при врегулюванні відносин з державою, яка жорстко диктувала свої умови. Сергій же міг лише сподіватися на виконання наданих йому обіцянок, найголовнішою з яких було якнайшвидше скликання Помісного Собору. У травні 1927 р. митрополит Сергій звернувся до НКВС із проханням про проведення наради єпископів й утворення Синоду. Тоді ж, у травні, на місцях створюються де-факто єпархіальні управління.

Несподіване звільнення митрополита Сергія багатьох церковників збентежило, що підсилювалося тому, що інші арештовані з ним єпископи, одержавши строки, відправлялися у заслання і табори. Так, наприклад, єпископ Афанасій (Сахаров) за «належність до групи архієреїв, очолюваної митрополитом Сергієм», одержав 3 роки Соловецьких таборів. Сам же глава «групи архієреїв» не тільки вийшов на волю, але й дістав право проживання у Москві, якого не мав до свого арешту. Звичайно, виникла підозра, що все це неспроста і що між митрополитом Сергієм і ОДПУ укладена якась таємна угода. Персональний склад нового Синоду при заступникові також викликав великі дорікання та підозри у церковних колах, бо більшість з них співпрацювала тим чи іншим чином з ДПУ. 20 травня 1927 р. митрополит Сергій одержав довідку про тимчасову реєстрацію Синоду.

Одним із перших кроків, що м. Сергій повинен був здійснити після реєстрації на вимогу ДПУ, стала підготовка декларації про загальні принципи взаємовідносин радвлади та Церкви. У результаті 29 липня 1927 р. в «Известиях» була опублікована «Декларація», підписана митрополитом Сергієм і вісьмома членами патріаршого Синоду. У вигляді листівок вона поширилася і по єпархіях. Принципові положення проекту від 10 червня 1926 року в ній були збережені при одночасному внесенні коректив, які робив особисто Тучков (розгорнуте положення про законопослушність віруючих, різка оцінка діяльності «карловчан», затушовані світоглядні протиріччя між православними і комуністами [14, 200-201]. Основним лейтмотивом у ньому звучало: «...Нам потрібно не на словах, а на ділі показати, що вірними громадянами Радянського Союзу, лояльними до радянської влади, можуть бути не тільки байдужі до православ'я люди, не тільки зрадники йому, але й самі ревні прихильники його, для яких воно дороге, як істина і життя, з усіма його догматами й сказаннями, з усім його канонічним і богослужбовим укладом. Ми прагнемо бути православними й у той же час усвідомлювати Радянський Союз нашою цивільною батьківщиною, радості й успіхи якої - наші радості й успіхи, а невдачі - наші невдачі. Всякий удар, спрямований на Союз, будь то війна, бойкот, яке-небудь суспільне нещастя або просте вбивство з-за рогу, подібне варшавському, зізнається нами як удар, спрямований на нас. Залишаючись православними, ми пам'ятаємо свій обов'язок бути громадянами Союзу «не тільки зі страху, але й по совісті...» [1, 131-133]. Таким чином Заступник Місцєблюститєля Патріаршого Престолу погодився на «легалізацію по-чекістськи» ціною істотних поступок і допущення спецслужб до контролю над прийняттям адміністративно-кадрових рішень.

Підписана в 1927 р. м. Сергієм «Декларація» знаменувала остаточний перехід ортодоксальної Церкви з позицій аполітичності й духовного розмежування з більшовицьким режимом на позицію повної законслухняності, беззастережного визнання легітимності радянської влади, більше того, фактичного співробітництва з держструктурами за умови відмови останніх від підтримки легально діючих розкольничих центрів. Однак встановлення якихось союзницько-підлеглих взаємин з богоборчою державою, прояв неприродної духовної солідарності з атеїстичною владою, привели до виникнення нових внутріцерковних розколів, не позбавивши при цьому Московську патріархію від наступних репресій [8, 36].

У свою чергу й Екзарх України митрополит Михаїл (Єрмаков) також підготував «Декларацію» до українських віруючих, яку виголосив 17 листопада 1927 р., де зазначив практично ті ж принципи та тези, що й у документі м. Сергія,

але в більш м'якій та алегоричній формі. Проголошення Екзархом України м. Михаїлом власної «Декларації» відкрило йому шлях до організаційного оформлення в Україні патріаршої церкви. Вже у грудні 1927 р. митрополит отримує реєстрацію, як Екзарх України, дозвіл від НКВС на улаштування власної канцелярії, друк бланків, штамп і печатку [16, 7]. Крім цього, йому було дозволено провести нараду єпископів України, що було здійснено 25 січня 1928 р. [16, 10-12] Це яскраво свідчить, що патріарша церква митрополита Сергія та її український «філіал» відразу ж опинилися під контролем та протекторатом спецслужб як у Росії, так і в Україні.

Серед єпископату, кліру і віруючих Декларація викликала різноманітні відгуки. Опозиціонерами до Сергія виступили Агафангел (Преображенський), Кирило (Смирнов), Йосиф (Петрових), Димитрій (Любимов), Алексій (Буй) та більше двадцяти представників російського єпископату. В центрі опозиції опинилося Ленінградське духовенство на чолі з митрополитом Йосифом (Петрових) та Димитрієм (Любимовим), які і стали в центрі майбутньої «Істино-православної церкви».

Український же єпископат, на відміну від російського, майже одностайно підтримав «Декларацію». Про це неодноразово вказували опозиціонери у своїх свідченнях. Наприклад, священник Григорій Селецький стверджував, що «на Україні не було жодного єпископа, що не прийняв декларації» [17, Т.V, 37-зв.]. Дане твердження підтверджується й єпископом Павлом (Кратіровим): «...усі єпископи, що проживали тут [у Харкові. – О.Т.], визнали законним керівником м. Сергія, а я відстоював права на управління Церквою м. Агафангела. ...українські єпископи допомогли м. Сергію усіма правдами і неправдами відтерти від управління Церквою м. Агафангела і закріпити на посту Заступника Патріаршого Місцєблюститєля м. Сергія...» [17, Т.III, 106-зв.].

Крім того, із закликом про підтримку «Декларації» виступило українське духовенство. У багатьох українських єпархіях серед рядового, нижчого духовенства протягом ще 1926 р., за виразом спецслужб, почалося незадоволення «впертою поведінкою єпископату та тяга до легалізації» [4, 23]. Протягом другої половини 1927 р. духовенство Харківської, Полтавської, Кременчуцької, Глухівської, Херсонської, Тульчинської, Кам'янець-Подільської, Проскурівської, Могилевської, Конотопської, Полтавської, Одеської, Миколаївської та інших округ подали до органів НКВС та митрополита Михаїла низку декларацій, в яких визнавали «політичні помилки», висловлювали лояльність до Радянської влади, закликали м. Михаїла підтримати «Декларацію» м. Сергія [2, 321-323; 3, 207-213; 4, 23]. Наприклад, 15 листопада 1927 р. духовенство м. Миколаєва направило Екзарху України м. Михаїлу «Прохання», в якому

повністю продублювало листа від Одеського духовенства, де зазначало: «Уся Україна з нетерпінням чекає легалізації православної церкви і на своїй території. І всі погляди, і надії спрямовані тепер, Владико, на Вас. Ми впевнені, що Ви, Владико, цілком поділяєте точку зору Митрополита Сергія, - виправдовуєте його декларацію і самі незабаром наслідуйте його прикладові. Ми, православні священники м. Одеси, не просимо, а благаємо Вас, Владико, беручи до уваги розруху церковного життя не тільки в селах, але й у містах, завдяки відсутності, головним чином, належної організації і дисципліни, можливо скоріше ввійдете з відповідною [Декларацією] до влади і легалізуйте православні церкви України. Це вимагає час. Це вимагає життя. Нарешті, за це говорить сама церква» [2, 321-321-зв.].

Основними тезами, що були відзначені у листі, були: 1) визнання радянської влади; 2) категорична відмова від політиканства; 3) засудження зв'язків із буржуазією та закордонним єпископатом РПЦ, що втік у 1919-1920 рр.; 4) прохання організувати Український Синод на автономних правах, не пориваючи зв'язків із Москвою. Завершувалось «Прохання» словами від імені миколаївського духовенства: «Цілком розділяючи все викладене у наведеному проханні Одеського духовенства, ми, що нижче підписалися, цим клопочемо перед Вами, Владико, про якнайшвидшу легалізацію православних церков на Україні» [2, 321-зв.-323]. Подібний лист було надіслано і від Кременчуцького духовенства [3, 207-213].

Винятком серед цієї однотайності виступила частина українського єпископату: Старобільський (на покої) Павло (Кратіров), Новомишковський (на покої) Йоасаф (Попов), Прилукський Василій (Зеленцов), Лубенський Аркадій (Остальський), Стародубський та Глухівський Дамаскін (Цедрик), Чернігівський Пахомій (Кедров), Волинський Аверкій (Кедров) [17, 19]. При цьому половина з них на момент виходу Декларації були вже в ув'язненні. На ім'я митрополита Сергія стали приходити листи з демонстрацією протесту проти нової лінії Патріархії і закликками відмовитися від неї. По країні стали поширюватися викривальні послання, звернення, відозви із критикою «Декларації», з осудом церковної політики Заступника Місцєблюстителя.

Одним із перших проти «Декларації» виступив засланий на Соловки єпископ Прилукський Василій (Зеленцов). Ґрунтуючись на постанові Всеросійського Помісного Собору від 2/15 серпня 1918 р. про відмову вести надалі загальноцерковну політику і вважати політику приватним заняттям членів Церкви, єпископ Василь у замітці «Необхідні канонічні виправлення до послання Заступника патріаршого Місцєблюстителя митрополита Сергія і Тимчасового при ньому Патріаршого Священного Синоду від 16 (29) липня 1927 р.» писав, що дії митрополита Сергія і Синоду, померлого Патріарха Тихона і Карловаць-

кого Собору були наслідками їхньої особистої, а не церковної політики, тому й необов'язково підтримувати їх. Щодо Декларації «на жаль, ця спроба митрополита Сергія і його Синоду не тільки не дала нам ще Христового миру з більшовиками, але поки не дає й надії на такий мир, і то не по одній лише завзятості більшовиків у ворожнечі до Православної Церкви, але й тому, що спроба митрополита Сергія і його Синоду розпочата ними і рухається вперед не по канонічних рейках, отже, не по шляху церковної правди» [12, Кн.2, 47].

На початку 1928 р. в українських єпархіях почала поширюватися нова стаття єпископа Василя під назвою «Заповіт», де висловлювалася ще більш різка критика як «Декларації» м. Сергія, так і «Заповіту» Патріарха Тихона від 7 квітня 1925 р., який мав прорадянський характер [17, Т.ХV, 161-174]. У серпні 1929 р. єп. Василій написав послання митр. Сергію з вимогою відмовитися від Декларації і погрозою, в разі відмови, проклясти його. Результатом такої непримиренної позиції єпископа став його арешт у грудні 1929 р. і засудження 3 лютого 1930 р. за «контрреволюційну діяльність» до вищої міри покарання (розстріляний 7 лютого 1930 р. в Бутирці) [10, 262].

Безкомпромісним опозиціонером являвся також єпископ Стародубський та Глухівський Дамаскін (Цедрик). Після виходу Декларації він не виступив, на відміну від єп. Василя, відразу проти неї, а зайняв вичікувальну позицію. Звільнившись у 1928 р. з Соловків, єп. Дамаскін приїжджає до Москви де зустрічається з рядом іменитих священнослужителів та 11 грудня бесідує із м. Сергієм. Пізніше, згадуючи цю зустріч, єпископ скаже: «Якщо *здалеку* я ще припускав можливість даних, якими б виправдовувалася поведінка його, то тепер і ці припущення ламалися» [12, Кн.1, 160].

У 1929 р., коли результати сергієвської легалізації були вже очевидні, єпископ Дамаскін писав у «Листі до легалізованих»: «Отці й брати! Поки ще не пізно, подумайте, вникніть у сутність милостиво дарованої вам «легалізації», щоб згодом не каються гірко в чиненій всіма вами на чолі з м. Сергієм помилці! Те, що ухвалюється вами за назвою «легалізація», у сутності є кабальним актом, що не гарантує для вас рішуче ніяких прав, але накладає важкі зобов'язання. Іншого й очікувати було наївно. Комуністична радянська влада відверта і послідовна. Вона відкрито показала себе ворожою релігії і державною метою своєю поставила знищення Церкви» [7, 121]. Таким чином, легалізація потрібна була не Церкві, а владі; потрібна була, щоб поставити церковне управління під повний контроль і виявити тих, хто цього контролю над Церквою не хотів.

27 листопада 1929 р. владу Дамаскіна знову заарештовують. На цей раз обвинувачувачем його в контрреволюції був ставленик м. Сергія – старо-

дубський благочинний, ревнотний прихильник Декларації. За постановою ОДПУ від 28 травня 1930 р. його засуджують до 10-ти років таборів і знову відправляють на Соловки [9, 16].

Іншою формою опозиції був єпископат та духовенство, які офіційно не порвали із Місцєблєустителем, але, як правило, не згадували його ім'я під час богослужінь. Яскравими представниками цього опозиційного напрямку були брати Кедрови. Ще восени 1926 р. архієпископ Волинський Аверкій (Кедров), пропагуючи винятково патріаршу форму правління, пише послання під назвою «Лист до віруючих», де закликає віруючих стояти за патріаршу форму правління, що оберігала б церкву від давлючого і настирливого втручання у церковні справи з боку Радянської влади [5, 9]. Результатом цього кроку був арешт 19 жовтня 1926 року і відправка до таємного відділу ОДПУ у Москві. 7 січня 1927 р. Особливою Народою при ОДПУ СРСР Аверкія (Кедрова) було засуджено за ст.58-13 КК РСФФР «за поширення серед віруючих м. Житомира провокаційних чуток з контрреволюційною метою» до 3 років висилки до Казахстану [5, 10-11].

«Лист до віруючих» був лише першим кроком проти загальної продержавної політики церковного Центру у Москві. Пізніше єпископ підтвердить свою позицію у «Посланні», яке він написав разом із братом - єпископом Пахомієм у грудні 1927 р. як відповідь на «Декларацію» м. Сергія. У «Посланні», зокрема, зазначалося: «Митр. Сергій є повним рабом, слухняним знярядям у руках відомих нам... радянських установ і втратив цілком свій морально-церковний авторитет... Словом, такого приниження й обплывування Свята Церква ще не переживала.... Якщо ж митр. Сергій... буде упорствувати у своїй політиці і претендувати на владу першоієрарха, тоді він, звичайно, виявиться церковним безчинником і відщепенцем...» [6, 12-25]. Це підтверджує, що архієпископи Аверкій та Пахомій відійшли від юрисдикції митрополита Сергія і перейшли до так званих «істинно-православних», або «антисергіанської опозиції».

17 лютого 1928 р. Особлива Народа при Колегії ОДПУ, переглянувши справу Аверкія (Кедрова), вирішила достроково його звільнити, дозволивши проживання по всій території СРСР [5, 15], але 15 лютого 1930 р. його було знову заарештовано і відправлено до Москви, де й проходило слідство. Результатом було засудження Особливою Народою при ОДПУ СРСР за ст.58-5 КК РСФФР на 3 роки заслання до Архангельська [15, 243].

Подібна доля спіткала й єпископа Пахомія. 15 жовтня 1930 р. він був заарештований і звинувачений у «заклику попів до організації спільними силами протистояння радянській владі» і постановою судової трійки від 4 листопада 1930 р. відправлений до концтабору на 5 років [19, 20].

Подібну до Кедрових позицію займали і

київські єпископи. Незважаючи на те, що усі вони офіційно не підтримали опозиційного антисергієвського руху, всі п'ять єпископів осудливо віднесли до Декларації й увійшли до української групи непоминаючих, яка формально не порвала з митр. Сергієм. Вони виступали за легалізацію Церкви в радянській державі, але з мінімальними поступками владі. Коли митрополит Київський і Галицький Михайло (Єрмаков) підтримав дії м. Сергія і випустив свою Декларацію, київський єпископат вжив заходів, щоб вона не дійшла повністю до мирян. За свідченням проф. В.І. Воловика «...з цієї метою в багатьох громадах декларація не оголошувалася навіть членам п'ятидесятки і взагалі віруючим, а якщо й оголошувалася, то місця, в яких ішла мова про контакт із Радянською владою, свідомо пропускалися. Тому ні єпископ Георгій Делієв, ніхто інший з київського єпископату не дали твердої директиви зачитувати цю декларацію» [18, 90].

Найбільш послідовними опозиціонерами, що не тільки виступили проти декларації, а й очолили антисергіанські групи стали єпископи Павло (Кратіров), що проживав у Харкові з 1925 р. за підпискою про невиїзд та єп. Йоасаф (Попов), що мешкав у Новомосковську.

Єпископ Павло не визнавав митр. Сергія ще до опублікування Декларації, вважаючи його загарбником вищої церковної влади, яка з 1926 р. повинна належати митр. Ярославському Агафангелу (Преображенському), і за це був заборонений у священнослужінні Екзархом України Михаїлом. Різко негативно єп. Павло зустрів і Декларацію м. Сергія. Він відправив наприкінці 1927 р. лист до митр. Агафангела і залишився цілком задоволений відповіддю, тому що ярославський митрополит назвав Сергія «узурпатором церковної влади». Побачивши підтримку своїм діям, єп. Павло у квітні 1928 р. відіслав Заступникові Патріаршого Місцєблєустителя офіційну заяву про відділення від нього. У тому ж місяці він був заборонений у священнослужінні ухвалою Синоду [17, Т.ІІІ, 106-106-зв.; 18, 97].

Павло (Кратіров) виступив насамперед як сильний ідейний опонент митр. Сергія. Він став автором трьох творів, що широко розійшлися по країні; чотирьох послань - «міркувань» на тему, хто повинен керувати Російською Церквою; двох звернень до радянської влади і листа старобільським благочинним у відповідь на їх колективне звернення з докором про невизнання м. Сергія. З усіма своїми творами Владика знайомив священників і мирян. Саме навколо нього зосередилася більшість українських опозиціонерів.

Тим часом компетентні органи продовжували повідомляти по інстанціях про факти протидії православного духовенства і мирян богоборчій політиці радянської влади, що поступово трансформувалися в широкий позацерковний, антисергіанський і антирадянський налаштований рух. Під прапором церковного активізму

«об'єдналися» досить численні неконформістські елементи: від напівлегально існуючої опозиції у вигляді «істинно-православних» та «ультра-православних» до «підпільників» із числа «істинно-православних християн», що навіть не намагалися вписатися в радянське законодавство про культу. Для знищення цих опозиціонерів у надрах ОДПУ почалася грандіозна і наймасштабніша загальносоюзна операція із створення міфічної

контрреволюційної церковної організації під назвою «Істинно-православна церква».

Таким чином, на тлі вищезазначених подій утворилася українська антисергіївська опозиція, що заважала не лише митрополиту Сергію розбудовувати на нових основах Російську Православну Церкву у симфонії з державою, а й перешкождала більшовицькій владі створювати свою підконтрольну РПЦ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Декларация митрополита Сергия от 29 июля 1927 г. и борьба вокруг нее / Сост. М.И. Одинцов // Отечественная история. - 1992. - №6. - С.123-140.
2. Державний архів Миколаївської області, ф.Р-118, оп.2, спр.281.
3. Державний архів Полтавської області, ф.Р-2034, оп.1, спр.296.
4. Державний архів Сумської області, ф.Р-1752, оп.1а, спр.44.
5. Державний архів УСБУ в Житомирській області. - ФПС. - Спр.№28854-п. - Т.1.
6. Е.Л. Епископы-Исповедники. - San Francisco, 1971.
7. Мазырин А.В. Легализация Московской Патриархии в 1927 году: скрытые цели власти // Отечественная история. - 2008. - №4. - С.114-124.
8. Макаров Ю.Н. Советская государственная религиозная политика и органы ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД СССР (окт. 1917-го - конец 1930-х годов) / Автор. дис.... д.и.н.: 07.00.02 - Отечественная история. - СПб., 2007. - 38 с.
9. Новосвященномученик Дамаскин, епископ Глуховский. - Б.м.: Изд-во «Параклит», ИПЦ, 2003. - 66 с.
10. Осипова И.И. «Сквозь огонь мучений и воду слез...». Гонения на Истинно-Православную Церковь: По материалам следственных и лагерных дел заключенных. - М.: Серебряные нити, 1998. - 432 с.
11. Пашенко В.О. Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20-30-х років. - К., 1994. - 249 с.
12. Польский М. Новые мученики Российские. - В 2-х кн. - Jordanville, N.-Y.: Типография преп. Иова Почаевского, 1949-1957. - Кн.1. - 1949. - 288 с.; Кн.2. - 1957. - 332 с.
13. Регельсон Л. Трагедия русской церкви. 1917-1945. - М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1996. - 632 с.
14. Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917-1941. Документы и фотоматериалы. - М.: Изд-во Библиейско-Богословского Института св.апостола Андрея, 1996. - 352 с.
15. Тригуб О.П. Житомирський єпископ Аверкій (Кедров) та розкол РПЦ (20-30-і рр. ХХ ст.) // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. - Випуск XXVI. - Херсон, Вид-во ХДУ, 2007. - С.238-244.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф.5, оп.3, спр.369.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.263, оп.1, спр.65744фп, Т.І-ХХ.
18. Шкаровский М.В. Иосифлянство: течение в Русской Православной Церкви. - СПб.: НИЦ «Мемориал», 1999. - 397 с.
19. Шумило В. Схиархимандрит Лаврентий и его время. Очерк церковной истории Черниговщины (1868-1950 гг.). - Чернигов: Русское Православное Издательство «Вера и Жизнь», 2001. - 68 с.

Т.О. КАРПУХІНА

ФОРМИ І МЕТОДИ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКОГО ТА ПОЛЬСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ ПРОТИ ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ У 1939-41-Х РОКАХ

Карпухіна Тетяна Олександрівна - викладач кафедри історії України, аспірантка кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету

Головною і єдиною українською політичною силою на початковому етапі Другої світової війни була ОУН (Організація українських націоналістів). Представляв її полковник Роман Сушко. Він також очолював українсько-німецьке військове Бюро у Генеральній Губернії й відстоював українські справи перед німецькими

органами влади. Він формально був призначений Головою ОУН полковником А.Мельником Крайовим провідником ОУН на території Генеральної Губернії. Але полковник Сушко був завантажений масою різних адміністративно-громадських та військових справ, тому займатися ще й проблемами ОУН у нього просто не було часу, а може, й

бажання. Перебуваючи тривалий час в еміграції, він справ Крайової ОУН майже не знав [2, 9-10].

Василь Кук, котрий тоді за дорученням Крайової Екзекутиви (КЕ) утримував зв'язки з Організацією в Україні, приймав звіти про діяльність членів ОУН, які переходили на Захід, організував їхній побут, перевиховання і відхід в Україну, мав відповідний штат кваліфікованих кур'єрів, зв'язкових та членів, які добре знали умови підпільного побуту в Україні. На основі організаційних звітів він готував для полковника Сушка політичні огляди про становище в Україні, зокрема про діяльність радянських репресивних органів.

Перед Проводом ОУН стояло тоді головне завдання — відповісти членам, як далі вести революційну боротьбу в Україні, про цілісний, перспективний план діяльності ОУН. Його в тодішньому ПУНі не було. Та й не могло бути. Бо створилася зовсім нова політична ситуація і такий стратегічний план необхідно було щойно виробляти, складати. Про це також пише Степан Бандера: «Був це переломовий час. Цілком нова ситуація. Велике перегрупування на фронтах революції та пересунення сил Організації. А від Проводу ніякого плану, ніякої інструкції, ініціативи» [3, 58].

Ті ж оунівці, що опинилися тоді в Закерзонні, готові були до боротьби. З ними змушений був рахуватися і Провідник УЦК В. Кубійович, оскільки виявилось, що «вони найсильніші в терені».

Для крайовиків (так називали членів ОУН, що діяли в Україні й лише тимчасово перебували у Кракові чи інших місцевостях) було безсумнівним, що ОУН повинна продовжувати підпільну революційно-визвольну боротьбу на всіх українських землях й, зокрема, на всі області України. І, головне, готуватися на випадок війни проти Радянського Союзу до збройного повстання і утворення незалежної Української Держави. Матеріальною базою для підготовки відповідних організаційних і військових кадрів мали стати Українські Західно-Окраїнні Землі, включені в склад Генеральної Губернії.

Такі були головні напрями діяльності ОУН у крайовиків. Їх необхідно було докладно й всебічно обміркувати й виробити відповідну комплексну програму діяльності. Думки крайовиків збігалися з думками Бандери, і тому він, як колишній Провідник Крайової Екзекутиви, мав право у розмовах з полковником Мельником виступати як речник і представник крайового активу ОУН.

Фактично вже тоді існувало дві організації. Одною керував Провід КЕ, до якого приєдналися провідні члени ОУЦ, що виїхали за кордон протягом останніх двох років (Шухевич, Стецько, Мирон, Габрусевич, Тюшка, Зацький та інші), ті, що позвільнялися з тюрем, та новоприбульці. У цьому середовищі Степан Бандера був авторитетною особою і вважався провідником, хоч

офіційно жодного провідницького становища не займав. Другою керував ПУН. Це переважно члени, що вже тривалий час перебували в еміграції, старшого віку та дехто з колишніх членів УВО.

У всій тодішній діяльності ОУН загально відчувався стан тимчасовості і неясності щодо майбутніх дій. Назріла необхідність встановити належний організаційний лад і порядок, скласти план діяльності, розподілити між членами завдання й почати нормальну, систематичну революційну працю. З цією метою Бандера зібрав у Кракові 10 лютого 1940 року нараду провідного активу ОУН. Були це переважно провідники та члени Крайових Екзекутив. Усіх учасників на нараді, як подає Бандера, було 27 осіб. Після докладного аналізу діяльності ОУН в Україні, становища в ПУН й інформацій Тимчія та Бандери про розмови з Мельником, які відбулися раніше в Римі, нарада ухвалила:

«6. ... згідно з волею тих націоналістичних кадрів, якими проводимо (керуємо), віддаємо керму Організації в руки Степана Бандери і тих, яких він покличе (призначить).

7. Цей видвигнений (утворений) нами Революційний Провід Організації Українських Націоналістів наділяємо правом та накладаємо на нього обов'язок керувати Українською Національною Революцією.

8. Ждемо рішення полк. Андрія Мельника, що він надалі очолює нашу боротьбу» [3, 27].

До Революційного Проводу були обрані: Степан Бандера — провідник, Дмитро Мирон — крайовий провідник Західних Окраїн українських земель у межах Генеральної Губернії, сотник Роман Шухевич — референт зв'язку, Микола Леbedь-Рубан — організаційний референт, Степан Ленкавський-Залужний — пропагандивний референт, Дмитро Грицай-Перебийніс і Олекса Гасин-Лицар — військові референти, Микола Климишин-Недобитий — фінансовий референт, Іван Равлик-Марчак — референт Служби Безпеки, Іван Габрусевич-Джон Іртен — політичний референт, Ярослав Стецько — ідеологічний референт.

Також Революційний Провід призначив Зеновія Матлу тереновим провідником на Австрію, Осипа Тюшку — на Німеччину тощо.

Для того, щоб узгодити справу крайових провідів, Володимир Тимчій-Лопатинський 12 лютого вирушив з кількома соратниками на ЗУЗ. При переході кордону вони зіткнулися з більшовицькою засідкою і, не бажаючи потрапити живими до рук ворога, всі підірвалися на гранатах. Коли повідомлення про їхню загибель надійшло до Кракова, то РП призначив новим крайовим провідником на ЗУЗ Володимира Гриніва-Кремінського, котрий перейшов кордон 20 лютого 1940 року.

З того часу постало вже не лише дві різні політичні організації під одною назвою ОУН, а й ворожі, і популярно названі: «бандерівці»

і «мельниківці» [2, 23]. Такий розвиток подій був не на користь українському національно-визвольному рухову, він викликав невдоволення ширших патріотів України і, зрозуміло, не додавав авторитету організації.

У Холмському допомоговому Комітеті конфлікт вийшов на поверхню по довгому ферментуванні і внутрішній боротьбі між двома таборами, тобто бандерівцями і мельниківцями, абсорбував увагу мешканців Холма і навіть дотирав вже до свідомості селянства Холмщини.

Голова Комітету магістр Мостович, «людина працьовита з організаційним хистом, але на холмський ґрунт задля браку енергії не надається, зложив свою ремісію. В розмовах зо мною, повідомляв до Кракова 29 січня 1941 року Богдан Осадчук, твердив він, що справа розполітикування комітету не представлялась так зле, як це думали в Центральному Комітеті, і що він би цьому був завадив, коли б йому це дозволили. Доказував він дальше що натиск на нього робили весь час не так бандерівці, як мельниківці, щоб посилити свої впливи в комітеті. Він одначе мав стояти понад партіями та їхніми суперечками. На його думку, зле зробив Центральний Комітет, що по приїзді до Холма не поцікавився роботою, доконаною Холмським комітетом, а тратив час на різні конференції, відбувані без його (Мостовича) і інших членів комітету. Мостович вважав, що мельниківці вели підкопну роботу під ним і що УДК на цій роботі сперся» [11, 19].

Треба визнати, що, втягнувшись у внутрішню міжусобицю, бандерівці й мельниківці втратили пильність щодо цілком реального розпалювання цього конфлікту головним ворогом українського націоналізму — Москвою. Оприлюднені документи з архівів НКВС засвідчують, що каральним органам СРСР вдалося вже тоді проникнути в націоналістичне підпілля, що було смертельно небезпечно для майбутньої визвольної боротьби. Приклад із поїздкою агента НКВС «Українця» в Закерзоння, його теплий прийом провідними діячами ОУН обох спрямувань у Грубешові, Холмі та Кракові вказують на прорахунки щодо дотримання конспірації з неперевіреними в справі «націоналістами» [8, 283-287].

Це відбивалося на згуртованості лав оунівців, а відтак роз'єднувало і послаблювало їх у спільній боротьбі за єдину мету - відродження Української Самостійної Соборної держави.

Утворений 10 лютого Революційний Провід мав тимчасовий характер, і щойно Великий Збір ОУН, що відбувся в Кракові на початку квітня 1941 року, затвердив Постанови від 10 лютого 1940 року, схвалив діяльність РП ОУН та обрав Степана Бандеру Провідником ОУН, який сформував новий Революційний Провід ОУН. Він підбирав і призначав членів Проводу та своїх заступників. До складу Проводу ввійшли:

1. Ярослав Стецько - перший заступник

Провідника, ідеологічно-політичний референт;

2. Микола Лебедь - другий заступник і референт Служби;

3. Степан Ленкавський - референт пропаганди;

4. Василь Кук - референт організаційний;

5. Олекса Гасин - референт військовий;

6. Микола Климишин - референт фінансово-господарський.

Крім перелічених, членами Проводу вважались: Провідник КЕ ОУН в Україні й провідники країв — Генеральної Губернії, Німеччини, Австрії. Але з технічних причин вони в нарадах Проводу участі не брали й підзвітні були безпосередньо Провідникові, а вказівки в окремих галузях діяльності отримували від референтів Проводу.

У кожного референта був відділ, що складався з відповідних фахових працівників, які організували оперативне виконання постанов Проводу та готували проекти нових рішень. Засідання Проводу відбувалися в Кракові у приватних помешканнях: Степана Бандери, Олекси Гасина, Миколи Лебеда. Постанови і рішення ухвалювались колегіально, узгоджені після обговорення, без голосування. За виконання прийнятих постанов та інструкцій відповідали референти і звітували про це на засіданнях Проводу, а іноді - Провідникові. Діяльність Проводу була завжди дуже ділова, конкретна й тому результативна. При обговорюванні справ не було зайвих дискусій, а йшла інтенсивна й ділова робота [2, 23-23]. Починаючи вже з кінця 1939 року, за участю провідних членів ОУН з України (Володимир Тимчій, Володимир Гринів та інші), під керівництвом Бандери в Кракові було розроблено конкретний оперативний план діяльності Організації. Згодом він доповнювався і уточнювався, на початку травня 1941р. в завершальному вигляді був оформлений як інструкція РП ОУН «Боротьба й діяльність ОУН під час війни».

Провідна ідея цих інструкцій - революційно-повстанська боротьба за відновлення Української держави, що ґрунтувалася на власних силах українського народу. Отже, головне завдання всебічна розбудова власних сил, а це, в першу чергу, зміцнення і поширення діяльності ОУН на всі українські землі й одночасна підготовка членів Організації до повстанських форм боротьби, їх військовий вишкіл та організація військових відділів, повстанська боротьба, і на звільненій від окупантів території - проголошення відновлення Української держави та утворення центральних і місцевих органів влади.

Потрібні вказівки про діяльність Організації у різних напрямках були викладені у відповідних розділах — Загальні напрямки; Політичні вказівки; Військові інструкції; Вказівки на перші дні організації державного життя; Інструкція Служби Безпеки та Пропагандивні вказівки.

Зокрема, наголошувалось, що «ОУН безоглядно відкидає всі опортуністичні тенденції, однаково ті, що зміряють до накинення українському

народові ролі пасивного обсерватора подій, що йтимуть на його землі, як теж усі рахунки дрібного купчика, щоб дістати готову державу від чужинців. Така постанова негідна великого народу» [2, 24, 25].

Відносно ставлення до чужих військ (мались на увазі німецькі), які ввійдуть в Україну, прихильне чи вороже, залежатиме від того, яке буде відношення «з боку тих держав до суверенності й соборності та дійсно позитивне відношення до української державності... як вони будуть трактувати й шанувати права і життєві вимоги України». Іншими словами, якщо німецький уряд не визнає за українським народом права на незалежну державу, то ОУН вважатиме німців окупантами й буде проти них боротися [2, 25].

Відповідно до революційно-повстанського плану боротьби в Україні була організована вся діяльність Організації і головним чином на українських землях у Генеральній Губернії, де було багато членів та прихильників ОУН. Тут проведено мобілізацію бажаючих до походу в Україну для організації праці та культурно-освітньої, громадської і адміністративно-державної діяльності. Із мобілізованих для цих завдань осіб організовано три Похідні групи: Північну, яку очолив Микола Климишин.

Члени групи проходили відповідні вишколи: ідеологічний, пропагандистський, військово-повстанський та організаційний. Зокрема, докладно знайомились з найновішою історією і географією області, до якої мали призначення. Штабом похідних груп були розроблені докладні маршрутні плани для кожної, дано конкретні вказівки діяльності, встановлено відповідну організацію зв'язків. З мобілізаційним планом кожна група була заздалегідь ознайомена і, коли почалась війна, він автоматично вступив у дію.

Крім названих уже трьох похідних груп, була зорганізована ще й окрема Львівська Група, яка складалася з провідних членів ОУН. У її складі були Ярослав Старух, Лен Ребет, Іван Равлик, Борис Вітошинський та інші. Усіх близько п'ятнадцяти осіб. Політичним керівником цієї групи був Ярослав Стецько, а організаційним — Василь Кук, який відповідав за якнайшвидше прибуття групи до Львова і за організацію скликання Народних Зборів [2, 26- 27].

Уже взимку 1940 року бандерівці розгорнули підготовку кадрів для української адміністрації на теренах, зайнятих більшовиками. Зокрема, Роман Шухевич був одним з тих, хто переправляв організаторів цієї справи з території Генеральної Губернії на Схід. Інструктуючи їх, він визнавав, що «ПУН стоїть на становищі не творити української держави проти волі німців, мовляв, німці засильні і шкода жертв. Але ті справи будуть вияснені, а ОУН не сміє зрадити принципів національної революції. Після трагедії Карпатської України орієнтація на власні сили

набрала повної гостроти і актуальності» [7, 33].

Тепер же, коли РП ОУН розробляв конкретний план дій щодо відродження української державності, Роман Шухевич був саме тим серед провідного активу в Генеральній Губернії, хто відповідав за військові питання.

Серед інших завдань Революційний Провід у Кракові надавав особливо важливого значення питанню консолідації всіх поневолених Московою народів. Так, ще наприкінці 1940 року він ухвалив створити спільний з визвольними рухами інших націй фронт, і з весни 1941 року під редакцією Івана Мітринги почав виходити бюлетень «Наш фронт». Саме тут з'являються заклики, які потім органічно увійдуть до визвольної концепції ОУН «Воля народам і людині!», «Воля всім поневоленим народам!», «За знищення російської тюрми народів!».

Маємо всі підстави твердити, що саме на території південно-східних повітів сучасної Польщі, в першу чергу в Кракові, оунівцями готувалися всі акції, пов'язані з відродженням Української держави, і Акт Проголошення відновлення, що сталося 30 червня 1941 року у Львові, і процес його поширення в Україні також готувався в цьому регіоні.

Крім того, напередодні нападу Гітлера на Радянський Союз у Кракові було досягнути згоди представників різних сил українства за відродження української державності. Зокрема, «визначаючи боротьбу за суверенну, соборну Українську державу завжди і всюди нашим законом», вони закликали «всіх чесних українців ставати в ряди консолідованих лав до великої праці на такій платформі і під такими гаслами:

1. Усунути з Українського національного життя явища всякого розкладу і внутрішніх міжусобиць.

2. Створити одноцілу репрезентацію українців в Європі, яка висвітлюватиме наші політичні постулати перед зовнішнім світом.

3. Притягнути до співпраці всіх українців-патріотів з партіями та їх програмами.

4. Видвинути на чоло національного життя чинники, що візьмуть свій мандат з волі української суспільності та будуть відповідальні перед нею, з тим виразним застереженням, що покликаною таким чином провідного тіла не може очолювати ніхто з тих діячів, що досі очолювали чи очолюють політичні групи чи організації.

5. Усі, що стають до співпраці, зобов'язуються віддати справі всі свої сили та включати себе в процес українського державного будівництва на рідних землях, підчиняючись суверенній українській владі, створеній волею Українського народу на українській землі» [11, 1].

«Одним із головних аргументів гітлерівської облудної політики був закид, що українці невідготовлені, необ'єднані, розсварені, нема з ким говорити. А при тому була ставка на розігривання одних проти одних. Тоді вимо-

гою часу стало порозуміння всіх українських політичних чинників, які були на західних окраїнах і на еміграції в Європі, створити одностайний фронт і сконсолідований осередок-репрезентацію. Цю вимогу ситуації добре зрозуміли всі українські політичні осередки і, за почином революційної ОУН, у Кракові створився Український Національний Комітет (УЦК), до якого ввійшли представники всіх середовищ, центрів і угруповань за винятком одного. ОУН виступила з ініціативою і доклала всіх старань, щоб здійснити консолідаційну акцію, керуючись насамперед реакцією актуальної визвольної політики, а не своїм суперечливим відношенням до програм різних угруповань, які ОУН поборю-

вала. Це саме мали на меті й інші співучасники» [1, 8]. Природно, мусимо пам'ятати, що відбулося це в Закерзонні. Тут відбувся похід на Велику Україну в 1941 р.

ОУН повинна продовжувати підпільну революційно-визвольну боротьбу на всіх українських землях й, зокрема, поширити її на всі області України. Головне: готуватися на випадок війни проти Радянського Союзу до збройного повстання і утворення незалежної Української Держави. Матеріальною базою для підготовки відповідних організаційних і військових кадрів мали стати Українські Західноукраїнні Землі, включені до складу Генеральної Губернії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бандера С. Перспективи Української Революції.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 - 1953.- К., 1994. - Т. II.
3. Бондаренко К. Трагедія Волині: погляд через десятиліття // Дзеркало тижня. - 2003. - с.6
4. Бухало Г. Рівненщина: 1939. Участь у Другій світовій війні // Волинь., 5 травня 1995.
5. Гордасевич Б. Волинь - 1943: спровокована трагедія. // Голос України., 8 серпня 2003.
6. Грицай Я., Грицай П. А рано не голися. - Торонто - Львів, 2001.
7. 7. Державний архів Львівської області - (ДАЛО): ф. 3. - Оп. 1. - Спр.4.-Арк. 155.
8. Державний архів Рівненської області - (ДАРО): Ф. Р-30. - Оп. 2. - Спр. 16.-Арк. 112.
9. Депортації. Західні землі України кінця 30-х - початку 50-х років . Документи, матеріали, спогади. Т.1-3. Львів, 1996-2003
10. Ілюшин І. Армія Крайова і україно-польське протистояння в Західній Україні (1939 - 1945 рр.) Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. - К., 2002.
11. Ковалевський В.М. Польське питання у післявоєнній стратегії Української Повстанської Армії К.1993
12. Косик В. Розкол ОУН (1939—1940). — Львів, 1999.
13. Костик П. Трагічна доля Холмщини і Підляшшя. - Львів, 1997.
14. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939-1944. - Чикаго, 1974.
15. Кук В. Степан Бандера (1909 - 1999 рр.). - Івано-Франківськ, 1999.
16. Органи Государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. - М., 1995.- Т. 1. - Кн. 1
17. ОУН в світлі постанов Великих зборів, Конференцій та інших документів боротьби. 1929-1955. - Вид. ЗЧ. ОУН, 1955.
18. Політичний терор і тероризм в Україні XIX-XX ст. (За редакцією Смолія В.А.) К.2002
19. Попович М. Це має бути спокують гріхів перед власною совістю.// Дзеркало тижня. - 2003. - с.6.
20. Polska. Niemci. Eupora. - Roznan, 1977
21. Рудий М. Створення Крайової Ради Народової як політичного центру лівого крила в польському русі Опору (кінець 1943 - 1 січня 1944 р.).// Вісник Дніпропетровського педагогічного університету. Історія та археологія. - 1998. - В. 3.
22. Сергійчук В. Десять буремних літ. - К., 1998.
23. Сергійчук В. Правда про вересень 1939-го. - К.,1999.
24. Сергійчук В. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни.- Київ: Українська видавнича спілка, 2003. - 140 с.
25. Сергійчук В. Український здвиг: Закерзоння. 1939-1947р.р.- К.: Українська Видавнича Спілка, 2004
26. Сливка Ю.Ю. Депортації українців та поляків : кінець 1930-х – початок 50-х років. Львів 1998
27. Ткачов С. Польсько-український трансфер населення. 1944 - 1946 рр. - Тернопіль, 1997.
28. Ференчук Ю. Буковинські Карпати у вогні повстання. - Чернівці, 2001.
29. Хміль І. Українське Полісся. - Чикаго, 1976.
30. Центральний державний архів громадських об'єднань України -
31. (ЦДАГОУ): Ф.1 - Оп. 101. - Спр. 1651. - Арк.1-14.
32. Центральний державний архів Великої Вітчизняної війни України (ЦДАВОВУ): Ф. - 3959. - Оп. 2. - Спр. 2. - Арк 19)

Р.В. МАРЧЕНКО

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС НА ПОЛТАВЩИНІ : 90-ті рр. ХХ ст.**Марченко Руслан Володимирович** – вихователь Полтавського професійного ліцею

Конституційний процес кінця минулого століття все більше і більше привертає до себе увагу дослідників вітчизняної науки. Вивчення історії прийняття нової Конституції України є невід'ємною складовою пізнання й осмислення всієї новітньої історії нашої держави. Вивчаючи історію всієї країни, потрібно відстежувати минуле й у регіональному розрізі. До того ж, без реконструкції українського конституціоналізму на теренах Полтавської області вивчати історію Полтавщини та спадщину відомих діячів цього краю неможливо.

Автор статті ще в 2004р. акцентував увагу на незадовільному стані вивчення конституційного процесу на теренах Полтавщини [15,64]. Від тоді минуло більше 5 років, проте науковці Полтавщини так і не зробили будь-яких дійових спроб, щоб вирішити дану проблему. Тому наразі праця із конституційного процесу на Полтавщині 90-х рр. ХХ ст. немає. Щоправда, коротенький довідковий матеріал (із кількох речень) про обговорення в Полтавській області проекту нової Конституції України можна знайти у книзі тодішнього голови облдержадміністрації і облради Миколи Івановича Залудяка [4, 449-450]. Цю ж інформацію дослівно повторили автори історичного нариса «Полтавщина» [19, 362]. На даний час відомі про конституційний процес на Полтавщині кінця ХХ ст. можна віднайти на сторінках періодичної преси, в архівах місцевих органів влади та об'єднань громадян. Із таких газет слід відзначити «Зоря Полтавщини», «Полтавщину», «Полтавський вісник», «Вечірню Полтаву». Ми вважаємо за доцільне зупинитися лише на публікаціях першого півріччя 1996р. «Зорі Полтавщини» - офіційного видання Полтавської обласної ради народних депутатів. Матеріали цієї газети були своєрідним орієнтиром і для інших періодичних видань області, квінтесенцією процесу обговорення проекту нової Конституції.

Під конституційним процесом на Полтавщині 90-х рр. ХХ ст. слід розуміти тільки суспільно-політичну дискусію щодо проекту нової Конституції України не на всіх, раніше нами виділених 10 рівнях, а на 4 – 8 і 10 рівнях [16, 34], оскільки інших аспектів українського конституціоналізму в області не відбувалося. Враховуючи це, завданням нашої статті буде дослідження суспільно-політичної дискусії щодо проекту нової Конституції України на Полтавщині в 90-ті рр. ХХ ст. у розрізі вже згаданих рівнів (в органах місцевого самоврядування; підрозділах політичних партій та громадських

організацій; у трудових колективах; у наукових колах; у ЗМІ; між окремими громадянами).

На Полтавщині проект Конституції України у першій половині 1996р. обговорювався на пленарних засіданнях 508 рад народних депутатів та на зборах близько 3 тисяч трудових колективів. Всього в обговоренні взяли участь близько 115 тисяч чоловік, вони внесли 3800 зауважень і пропозицій до проекту, які згодом були передані до Конституційної комісії України [4, 449]. Зокрема, голова Полтавської міської ради народних депутатів Анатолій Кукоба резюмував, що проект Конституції України, схвалений Конституційною комісією [11, 1-3], відповідає існуючим реаліям та природі людського буття. Саме двопалатний парламент буде враховувати й вирішувати все от специфічне, щоб воно не переросло у загальнодержавну проблему. Разом із тим, необхідно зменшити чисельність українських парламентаріїв [12, 2]. Голова Октябрської районної у м. Полтаві ради народних депутатів В. Червяченко застерігав від декларативності положень Конституції, які регламентують права людини. На його думку, права пенсіонерів і молоді повинні бути особливо чітко сформульовані і захищені Основним Законом України, чого в проекті немає [21, 2].

Полтавська міська рада народних депутатів активно включилася в обговорення проекту Конституції України. Було створено спеціальну робочу групу, проект обговорено за «круглим столом» при участі депутатів, представників об'єднань громадян, науковців, юристів, журналістів. Проект Основного Закону України обговорювався на депутатському дні та на сесії міськради, а всі пропозиції направлені до парламенту [12, 2].

У квітні 1996р. у Карлівській райдержадміністрації Полтавської області відбулася нарада керівників підприємств, організацій і установ, депутатів місцевих рад та їх голів, на якій було схвалено резолюцію щодо позитивної оцінки проекту Конституції [20, 1]. Такі «одобрями» проекту Основного Закону набули на Полтавщині (як і по всій Україні) широкого розмаху, так званий адмінресурс президентської гілки влади робив свою справу. Громадян налаштували, що тільки шляхом референдуму можна прийняти нову Конституцію, оскільки Верховна Рада цього не здатна зробити. Щоправда, відразу ж після прийняття Верховною Радою України Конституції України багато чиновників «прозріли». Уже 29 червня 1996р. у «Зорі Полтавщини» поряд із коротенькою хронологією

«конституційної ночі» [2, 1] з'явилося привітання голови облдержадміністрації і облради з нагоди Дня Конституції України [5, 1]. Пізніше у своїх спогадах «губернатор» Полтавщини М. Залудяк назвав протікання конституційного процесу складним, іноді ще й драматичним [4, 450].

Жваве обговорення проекту Конституції України відбулося в обласних підрозділах політичних партій, громадських організацій та за участю їхніх представників. Так, у січні 1996р. голова Полтавського обкому КПУ М.О. Добровольський разом із народним депутатом України В. В. Носовим провели зустріч із ветеранами війни і праці м. Полтави, роз'яснюючи основні положення проекту нової Конституції, піддаючи критиці декларативні права людини та вагомій повноваження глави держави [9, 1].

Голова Полтавського обкому СПУ Степан Бульба [пізніше він був народним депутатом України 4 та 5 скликань, головою Полтавської облдержадміністрації (04.02.2005 – 12.05.2006рр.)] займав позицію, що спочатку потрібно провести всеукраїнський референдум з основних положень Конституції або вона повинна прийматися в цілому з попереднім узгодженням у Верховній Раді України [7, 2].

У квітні 1996р. у Полтаві відбулося розширене засідання Координаційної ради громадських організацій та політичних партій національно-демократичного спрямування Полтавщини, на якому було створено обласний Громадський комітет підтримки узгодженого проекту Конституції України, до якого увійшли близько двох десятків партій та громадських організацій, а також депутати місцевих Рад [8, 1]. А вже 5 квітня 1996р. з ініціативи голови обласної організації Міжрегіонального блоку реформ (МБР) В. Голуба у м.Полтаві відбувся «круглий стіл» з приводу конституційного процесу, в якому взяли участь представники 6 партійних осередків - МБР, УРП (Українська Республіканська партія), ДемПУ (Демократична партія України), НРУ (Народний рух України), ХДПУ (Християнсько-демократична партія України) та ЛПУ (Ліберальна партія України) [8, 1]. За «круглим столом» йшлося про таке :

В. Голуб (МБР) підкреслив необхідність прийняття Конституції України, оскільки незалежна держава не може бути без Основного Закону.

О. Келим (заступник голови обласної організації НРУ) звернув увагу на байдужість населення Полтавщини до процесу обговорення проекту Конституції України. Складно у такому суспільстві говорити про необхідність Основного Закону, але говорити треба.

С. Скриль (голова обласної організації ДемПУ) був солідарний із О. Келимом, мовляв люди марнують свій час на серіал «Санта-Барбара», а до своєї власної долі ставляться з прохолодою.

А. Євланов (ЛПУ) закликав готувати народ до всеукраїнського референдуму щодо прийняття

нової Конституції України.

О. Накопало (ХДПУ) акцентував на необхідності чіткого розмежування повноважень між гілками влади, посилення ролі парламенту.

В.Реvegук (УРП, доцент кафедри історії України Полтавського педінституту) був проти двопалатного парламенту та надмірного посилення повноважень Президента України [8, 1-2].

Ідею прийняття Конституції України на референдумі активно пропагувала «Зоря Полтавщини», розміщуючи на своїх сторінках статті, виступи відомих політиків та науковців всеукраїнського масштабу, які мали формувати громадську думку у необхідному для обласної влади руслі. Так, 15 березня 1996р. «Зоря Полтавщини» передрукувала із «Києвских ведомостей» інтерв'ю із народним депутатом України О. В.Лавриновичем (пізніше – перший заступник Голови Верховної Ради України 6 скликання), який запевняв, що тільки божевільний може вважати, що парламент спроможний прийняти будь-який із проектів Конституції України [13, 2].

Лідер МБР, радник Президента України, экс-віцепікер В.Б. Гриньов у березні 1996р. журналістам Полтавщини заявив, що в прийнятті Конституції України вже вималюється однаковість: без референдуму не обійтися [6, 3].

Відомий науковець В. Шаповал, схвалюючи ідею двопалатного парламенту (сприятиме розвитку партійно-політичної системи України) [22,2], долучився до загальної тенденції, мовляв прийняття Конституції на референдумі забезпечить її найвищий ступінь легітимності [24, 2]. Коли в СРСР Конституція була документом й її всерйоз не сприймали, то в Україні Конституція повинна бути не документом, а Законом, - резюмував В. Шаповал [23, 2].

Допомогти українцям знайти свою Конституцію прагнули й іноземці. У травні 1996р. у Полтаві відбувся семінар «Конституційний процес в Україні», який організували Центр демократичних реформ (м. Київ), Полтавська ОДА, Фонд Конрада Аденауера (ФРН), Національно-демократичний інститут міжнародних відносин (США). На семінарі виступили голова представництва Фонду К. Аденауера в Україні Манфред Ломан, представник НДІ міжнародних відносин Фред Бредлі, член Центрального проводу НРУ Роман Зварич (пізніше – Міністр юстиції України), народні депутати України Ярослав Кендзьор та Віктор Шишкін, заступник голови облдержадміністрації Петро Шемет [10, 2].

Свою думку на конституційний процес в Україні висловили ряд учених, відомих діячів та окремі громадяни Полтавщини. Ректор Полтавського технічного університету О. Онищенко вважав за доцільне внесення до Конституції окремої статті про науку та про обов'язок держави контролювати приватну освіту [17, 2]. Кандидат наук А. Гожий порушив дискусію про назву законодавчого органу в Україні. Треба вибрати таку назву, яка

б зобов'язувала депутатів працювати, думати, творити, а не лише критикувати інших та давати поради. Підходящими могли б бути: Національні Збори, Законодавчі Збори, Національна Дума, Національне Віче [3, 2].

На нашу думку, дискусія щодо назви законодавчого органу не варта виїденого яйця. Верховна Рада проголошувала незалежність України, тому ця назва парламенту України повинна залишитися назавжди. Прагнення Президента України В. А. Ющенка у 2009р. відмовитися від назви «Верховна Рада України» на користь «Національних Зборів» не є раціональним.

Доктори історичних наук В. Лобурець (Полтавський педінститут) та М. Якименко (Полтавський сільськогосподарський інститут) зазначали, що проєкт Конституції України створює достатнє правове поле для будівництва демократичної держави. У багатьох деталях його потрібно ще вдосколювати, але в цілому він заслуговує бути схваленим [14, 2].

С. Погорелов підкреслив значимість прийняття Конституції України, оскільки це дасть змогу довести до кінця системну трансформацію суспільства та послідовно проводити демократичні реформи [18, 2].

О. Бандура розкритикував підстави для розпуску нижньої палати парламенту, мовляв це принижує законодавців. Положення про розпуск Палати депутатів через несхвалення нею Програми дій Уряду України з проєкту Конституції потрібно вилучити [1, 2].

Як бачимо суспільно-політична дискусія щодо проєкту нової Конституції України на Полтавщині у 90-ті рр. минулого століття проходила жваво, за своїм змістом і формами була синхронною із загальноукраїнською. Підіємо підсумки нашого дослідження :

1. Стан наукової розробки піднятої нами теми поки що незадовільний. Заміна фахових істориків В.О. Пащенко та Б.В. Года на філолога М.І. Степаненка та філософа П.А. Кравченка на посадах ректора університету та декана історичного

факультету відповідно, мабуть, не сприятиме розвитку історичної думки у Полтавському державному педагогічному університеті імені В.Г. Короленка. На професійно-технічну та середню освіту покладатися також не доводиться, насамперед через пасивність викладачів та їх керівництва. І хоча заробітна плата викладачів суспільних дисциплін у флагманові професійно-технічної освіти Полтавщини – Полтавському професійному ліцеї фактично вища від зарплати доцентів, кандидатів історичних наук усіх державних ВНЗ регіону, проте незрозуміло, чому викладачі вищої категорії уже згаданого ліцею С.В. Шелудько та Т.М. Матяш не займаються науковою роботою з опублікуванням її результатів у фахових виданнях. А це б так допомогло заповнити «білі плями» в краєзнавчій історії й підняло авторитет професійно-технічної освіти.

2. Конституційний процес на Полтавщині не мав своїх характерних особливостей, а проходив у загальноукраїнському руслі.

3. Представники влади, об'єднань громадян Полтавщини у своїх діях копіювали своє керівництво, майже сліпо виконували владні або партійні циркуляри.

4. Науковці Полтавщини замість того, щоб зробити ґрунтовний аналіз проєкту Основного Закону, долучилися до загального пропрезидентського «одобрямсу».

5. Незважаючи на строкатість об'єднань громадян у конституційному процесі на Полтавщині їхня роль була другорядною; першість належала владі та лояльним до неї громадським діячам, науковцям всеукраїнського масштабу.

Досліджувати нашу тему потрібно й надалі. Доцільно проаналізувати документи об'єднань громадян, які стосуються конституційного процесу, виокремивши внесок деяких персоналій. В окреме дослідження варто виділити ліві партії та їхніх лідерів, зокрема С.С. Бульбу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бандура О. Не принижувати законодавців // Зоря Полтавщини. – 1996. – 23 квітня. – С. 2.
2. Благословися, Україно, на труд, на правду, світлий день! Учора Верховна Рада прийняла Конституцію України // Зоря Полтавщини. – 1996. – 29 червня. – С. 1.
3. Гожий А. Який вищий законодавчий орган потрібен Україні // Зоря Полтавщини. – 1996. – 18 червня. – С. 2.
4. Залудяк М. Буде Полтавщина – буде й Україна. Доповіді, статті, виступи, інтерв'ю. – Полтава: Полтавський літератор, 1997. – 552с.
5. Залудяк М. Шановні полтавці // Зоря Полтавщини. – 1996. – 29 червня. – С. 1.
6. Кольцова Т. Без референдуму не обійтися? // Зоря Полтавщини. – 1996. – 20 березня. – С. 3.
7. Кольцова Т. «Будемо діяти залежно від ситуації» // Зоря Полтавщини. – 1996. – 9 квітня. – С. 2.
8. Кольцова Т. З думкою про державу // Зоря Полтавщини. – 1996. – 12 квітня. – С. 1-2.
9. Кольцова Т. Процес обговорення пішов // Зоря Полтавщини. – 1996. – 13 січня. – С. 1.
10. Кольцова Т. Чи бути державі Україна? // Зоря Полтавщини. – 1996. – 21 травня. – С. 2.
11. Конституція України: Проєкт, схвалений Конституційною комісією України 11 березня 1996р. // Зоря Полтавщини. – 1996. – 29 березня. – С. 1-3.
12. Кукоба А. Ми повинні змусити Верховну Раду прийняти Конституцію // Зоря Полтавщини. – 1996. – 5 травня. – С. 2.
13. Лавринович О. Хто сказав, що Конституційний договір має «померти» в червні? // Зоря Полтавщини. – 1996. – 15 березня. – С. 2.
14. Лобурець В., Якименко М. Політика конфронтації – безперспективна // Зоря Полтавщини. – 1996. – 29 травня. – С. 2.
15. Марченко Р.В. Зародження Придніпровської парадигми в історіографії вітчизняного конституційного процесу кінця ХХ ст. // Грані. – 2004. - № 2. – С. 63-67.
16. Марченко Р.В. Суспільно-політична дискусія в Україні кінця ХХ століття щодо проєкту нової Конституції – Основного Закону незалежної держави // Грані. – 2007. - №2. – С.33-36.

17. Онищенко О. І обов'язково прийняти // Зоря Полтавщини. – 1996. – 31 травня. – С. 2.
 18. Погорелов С. Україні надано шанс // Зоря Полтавщини. – 1996. – 26 червня. – С. 2.
 19. Полтавщина. Історичний нарис. – Полтава : Дивосвіт, 2005. – 592с., 48с. вкл.
 20. Ричко А. Процес пішов // Зоря Полтавщини. – 1996. – 10 квітня. – С. 1.
 21. Червяченко В. А й гарантувати права трудової людини // Зоря Полтавщини. – 1996. – 21 травня. – С. 2.
 22. Шаповал В. Побудова українського парламенту : у пошуках істини або хоча б реалій // Зоря Полтавщини. – 1996. – 20 березня. – С. 2.
 23. Шаповал В. «... Слід розуміти, що Конституція – не черговий політичний документ. Це - Закон» (Початок статті) // Зоря Полтавщини. – 1996. – 1 червня. – С. 2.
 24. Шаповал В. «... Слід розуміти, що Конституція – не черговий політичний документ. Це - Закон» (Закінчення статті) // Зоря Полтавщини. – 1996. – 5 червня. – С. 2.

Р.М. КРЕТ

КОНЦЕПЦІЯ НЕЙТРАЛІТЕТУ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ БІЛОРУСІ

Крет Роман Михайлович - аспірант кафедри всевітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету

27 липня 1990 р. Верховна Рада Білоруської РСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет, доволі формальний акт, що визначав політичний курс країни. У ньому закріплювалося право білоруської нації на самовизначення й проголошувався повний державний суверенітет Білоруської РСР, важливим елементом якого ставала «незалежність республіки в зовнішніх зносинах». Відзначалося, що Білорусь є «повноправним і незалежним членом світового співтовариства», її територія оголошувалася неподільною й недоторканною, а всі питання щодо кордонів мали вирішуватися на основі взаємних домовленостей із сусідніми державами. Проголошувалася мета перетворення Білорусі в без'ядерну зону й нейтральну державу [1].

Спроба комуністичного путчу в Москві (серпень 1991 р.) прискорила крах Радянського Союзу. Відродженню білоруської незалежності сприяла тимчасова заборона діяльності Компартії Білорусі, керівництво якої підтримало спробу путчу, а також обрання Станіслава Шушкевича Головою Верховної Ради й активна діяльність у парламенті фракції Білоруського Народного Фронту (БНФ) на чолі з Зеноном Пазняком. Комуністична більшість парламенту не змогла перешкодити активності прихильників незалежності.

27 серпня 1991 р. білоруський парламент проголосував за надання Декларації статусу конституційного закону. 19 вересня 1991 р. Білоруська держава одержала назву Республіка Білорусь. У розвиток букви й духу декларації міністр закордонних справ П. Кравченко на 46 сесії Генеральної Асамблеї ООН 26 вересня 1991 р. уперше виклав напрями зовнішньої політики Білорусі, серед яких був пріоритет перетворення Білорусі в без'ядерну й нейтральну державу, а Верховна Рада Республіки Білорусь 2 жовтня 1991 р. прийня-

ла заяву «Про принципи зовнішньополітичної діяльності Республіки Білорусь», серед яких містився заклик до керівників парламентів країн НБСЄ розпочати переговори про знищення ядерної зброї і проголошення європейського континенту без'ядерною зоною [2].

У цьому ж руслі Голова білоруського парламенту С.Шушкевич ініціював зустріч керівників Білорусі, Росії та України у Віскулях, де було схвалено історичне рішення про ліквідацію СРСР (8 грудня 1991 р.). Водночас був підписаний протокол про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД), котра, однак, не мала реальних важелів впливу на своїх членів. Пізніше до СНД приєдналися інші республіки колишнього СРСР. Столицею співдружності став Мінськ.

Таким чином, у 1992 рік Республіка Білорусь вступала як країна, що розпочала розвал Радянського Союзу, декларуючи готовність до усунення ядерної зброї зі своєї території і проголошуючи нейтралітет головною засадою своєї зовнішньої політики. Керівництво республіки не тільки оголосило про намір досягти нейтрального статусу, а послідовно його реалізовувало, здійснивши повне виведення зі своєї території в Росію всіх тактичних ядерних ракет, поетапно вивезення ракет стратегічного призначення та планомірне скорочення власних збройних сил. Усе це сприяло міжнародному визнанню Білорусі, зокрема отриманню нею статусу асоційованого члена Ради Європи. Одним з найактивніших партнерів Білорусі стала Польща, в той час як контакти з Росією дещо послабилися. Необхідність вирішення багатьох внутрішніх проблем і прагнення зберегти впливові позиції на міжнародній арені сприяли тому, що Росія «забула» про Білорусь. 16 грудня 1992 р. Рада Міністрів прийняла військову доктрину, базовим принципом якої також був

нейтралітет. Отже, першою офіційно визнаною доктриною білоруської міжнародної ідентичності стала доктрина нейтралітету.

Поява і подальша реалізація цієї концепції визначалися особливостями історичного розвитку білоруського суспільства, а також факторами суб'єктивного й об'єктивного характеру.

Так, ініційована представниками БНФ Декларація від 27 липня 1990 р., з якою погодилися більшість депутатів, була прийнята, коли ще існував СРСР і стала результатом інерції мислення категоріями біполярної системи, горбачовського романтизму й компромісу, який прикривав прагнення відділитися від СРСР. Саме як формулу цивілізованого розлучення союзних республік розуміли Декларацію прихильники платформи БНФ. Вони розуміли, що антиросійська політика не користується популярністю, а нейтралітет дозволяв зберегти сутність антиросійської політики при зовнішній помірності. Для прибічників зміцнення СРСР було прийнятним збереження нейтралітету як тимчасової поступки перед поверненням до твердого централізованого управління. Для багатьох депутатів мотивом послужив т.зв. «афганський синдром», оскільки в людському вимірі БРСР найбільше постраждала від війни СРСР в Афганістані. Представники помірною демократичного табору посилалися на процвітання нейтральних Швеції, Австрії, Фінляндії [3].

Серед прихильників нейтралітету були голови Верховної Ради Республіки Білорусь С. Шушкевич, М. Гриб, міністр закордонних справ П. Кравченко, інші політики й експерти. Зокрема, сформульована С.Шушкевичем геополітична концепція визначала Білорусь як «міст» (або один з «мостів») між Західною і Східною Європою. Завдяки такому стану білоруська земля, яка впродовж віків була ареною конфронтації між Заходом і Сходом, мала стати нарешті тим тереном, де Захід і Схід зустрінуться як добрі сусіди [4].

П. Кравченко в жовтні 1992 р. на конференції молодих політиків Білорусі виклав власне розуміння цієї доктрини, визначивши її як доктрину активного нейтралітету, і на практиці намагався підкріпити її зовнішньополітичними ініціативами. Під його керівництвом МЗС розробив проекти створення в Центральній Європі без'ядерної зони й добровільної відмови Білорусі від ядерної зброї, перетворення Мінська в столицю СНД, що можна було реалізувати лише при дотриманні Білоруссю принципу нейтральності.

Були й інші думки з цього приводу. Зокрема, у доповіді «Проблеми й орієнтири зовнішньої політики Республіки Білорусь» (Національний центр стратегічних ініціатив «Схід - Захід»), спрямованій до парламенту в березні 1993 р., разом з позитивною оцінкою відзначалося й те, що «збереження орієнтації на нейтральний статус і зусилля по його досягненню в більш віддаленій перспективі будуть суперечити політичним й економічним інтересам країни, які можуть

бути пов'язані з повномасштабним включенням Білорусі в життєво важливі для неї в майбутньому структури міжнародного співробітництва» [5].

Серед скептиків відносно нейтралітету були досить впливові політики й вчені. Керівник Білоруського Народного Фронту З.Пазняк пов'язував майбутнє Білорусі з виходом із СНД і початком створення Спільноти Країн Балтійсько-Чорноморського Регіону. Він негативно оцінював концепцію «мосту»: «Білорусь це Європа і «моста» або «кона на переправі» їй міняти не треба. Це є зневагою для нас, і ні до чого доброго не приведе». Керівник БНФ передбачав, що «білоруський міст» досить швидко перетвориться на аванпост нової російської геополітики [6].

У свою чергу відомий білоруський експерт А. Розанов зазначав, що сама по собі ідея нейтралітету є більш ніж проблематичною в обстановці, коли знята військово-політична конфронтація між Сходом і Заходом, коли один з конфронтуючих блоків пішов у небуття, а інший – залишається єдиним у світі функціонуючим військовим альянсом, спішно політизується і трансформує свої функції. Вона «звужує поле для маневру, проведення гнучкої, вільної дипломатичної лінії в умовах розвитку відносин партнерства між колишніми антагоністами» [7].

Погоджуючись із тим, що ідея нейтралітету небездоганна, слід визнати феномен її живучості в політичному житті Білорусі. Вона зафіксована в Декларації про державний суверенітет і заяві «Про принципи зовнішньополітичної діяльності», потім відтворена в Конституції 1994 р. і у реформованій Конституції 1996 р. 27 березня 1995 р. Рада безпеки Республіки Білорусь затвердила Концепцію національної безпеки країни, що базувалася на безумовному виконанні конституційних положень про нейтралітет і без'ядерність. У редакції Концепції національної безпеки 2001 р. також міститься мета досягнення Білоруссю нейтрального статусу. Останні приклади зовнішньополітичної активності в цьому напрямку спостерігалися у 1997 р., коли в квітні в Мінську пройшла міжнародна конференція «Перспективи створення в Центральній і Східній Європі простору, вільного від ядерної зброї», у якій взяли участь президент О. Лукашенко, міністр закордонних справ Росії Є. Примаков, дипломати, учені, експерти зі Швеції, Польщі, інших країн [8]. А в липні білоруський президент направив послання Генеральному секретареві ООН, де ще раз виклав пропозицію Білорусі про без'ядерний простір у Центральній і Східній Європі.

Довговічність нейтралітету як варіанта зовнішньополітичного самовизначення пояснювалася і підживлювалася такими чинниками. По-перше, на самому початку 90-х рр. у білоруському суспільстві не склався консенсус щодо напрямів розбудови власної державності. Тому нейтралітет став своєрідною формою самовизначення. Зокрема, цю ідею активно використовували й інші

пострадянські країни: Україна, Киргизстан, Туркменістан, Грузія, Естонія, Молдова, Таджикистан. У радянських республіках, що раптово перетворилися на повноцінні держави, нейтралітет урівноважував внутрішньополітичну боротьбу, дозволяв витримати паузу й оцінити реакцію Москви. Він також уможлилював дрейф від центру і часом прикривав прагнення до розбудови незалежного від Росії міжнародного курсу. За змістом це відрізнялося від класичного міжнародно-правового нейтралітету. За політичною суттю це була скоріше форма зміцнення незалежності через обережність зовнішньополітичного вибору [9]. У цьому зв'язку український експерт Г. Перепелиця вживає категорію «інструментального нейтралітету», що виступає як інструмент досягнення політичних цілей, а не як орієнтир у політичній поведінці країни. Інакше кажучи, це більше декларація, ніж змістовна й послідовна політика [10].

По-друге, зіграв роль постчорнобильський синдром – істотний фактор, що впливав на політичний розвиток Білорусі у 90-х рр. Звідси й без'ядерні ініціативи, їх популярність, що корелювалося й погоджувалося з державним нейтралізмом. Найбільш масштабна білоруська дипломатична ініціатива минулого десятиліття – створення без'ядерної зони в Центральній і Східній Європі – хоча й не була реалізована, але мала пряме відношення до прагнення використовувати білоруський нейтралітет на практиці. Уперше її позначив П. Кравченко 23 жовтня 1990 р. на 45 сесії Генеральної Асамблеї ООН. Через кілька років ініціатива була згадана у виступі білоруського прем'єр-міністра М. Чигиря на 49 сесії Генеральної Асамблеї ООН. У травні 1995 р. міністр закордонних справ В. Сенько на конференції по розгляду дії й продовження Договору про нерозповсюдження ядерної зброї запропонував оновлений підхід до ідеї без'ядерної зони в Європі [11].

По-третє, найважливішим мотивом стала складна система міждержавних відносин на просторі колишнього СРСР. Відомо, що історична Біловезька зустріч відбулася в Білорусі тому, що український і російський лідери (а вони визначили майбутнє Союзу) могли зустрітися тільки на нейтральній території. Історія наче виштовхувала Білорусь у нейтральний статус. Із цим була пов'язана й інша ініціатива: «Мінськ - столиця СНД». Таким чином, нейтралітет був шляхом до самовизначення, а не застиглою формулою, в яку укладалася б новонароджена білоруська державність. Тому він і не витримав зіткнення з реальною політикою і використовувався для підкріплення політичних проєктів.

Рішення парламенту Білорусі про вступ у систему колективної безпеки країн СНД (9 квітня 1993 р.) не означало зникнення ідеї нейтралітету, що знайшла своє продовження у вступі Білорусі до Руху неприєднання в 1998 р. В сучасних політичних умовах її також активно використовує білоруська опозиція для критики офіційної політики. Зберігається до цього підходу інтерес і в суспільстві. Білоруський дослідник С. Левшунів наводить такі цифри: «...у суспільній думці Білорусі прагнення до нейтралітету як до оптимального способу забезпечення безпеки країни оцінюється досить високо. У березні 2000 р. на запитання «Яким чином Білорусь може забезпечити свою безпеку?», за даними лабораторії «Новак», відповідь «дотриманням нейтрального й без'ядерного статусу країни, закріпленого в Конституції РБ» дали 36,6% респонденти. За варіант «створенням спільної оборони з Росією» висловилися 46,1%, за вступ до НАТО – 8,2% [12]. Таким чином, у Білорусі число прихильників російсько-білоруського союзу приблизно дорівнює числу прихильників інших можливих варіантів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Декларация о государственном суверенитете БССР // Советская Белоруссия. - 1990. - 29 июля.
2. Заявление Верховного Совета Республики Беларусь «О принципах внешнеполитической деятельности Республики Беларусь». - №1114-ХІІ. - 02.10.1991. - режим доступу <http://www.bankzakonov.com/d2008/time87/lav87154.htm>
3. Ural Latypov. Belorussian Neutrality as a Factor Of National And European Security. NATO Institutional Democratic Institutions Research Fellowships (1994-1996). Minsk, Belarus - 1996. - режим доступу: <http://www.nato.int/acad/fellow/94-96/latypov/04.htm>
4. Аляксандр Смалянчук. Білорусь у ХХ столітті: геополітичне становище і спроби формування власної політики // Незалежний культурологічний часопис «І». - №18. - 2000. - режим доступу <http://www.ji.lviv.ua/n18texts/smalanch.htm>
5. Улахович В. Концептуальные подходы во внешней политике Республики Беларусь (1991-2002 гг.). - Еўгора (Журнал Польского института международных дел). - №1(6). - 2003. - С.106.
6. Аляксандр Смалянчук. Білорусь у ХХ столітті: геополітичне становище і спроби формування власної політики // Незалежний культурологічний часопис «І». - №18. - 2000. - режим доступу <http://www.ji.lviv.ua/n18texts/smalanch.htm>
7. Розанов А. Белорусская дипломатия: Основные ориентиры внешней политики // Белорусская думка. - 1992. - № 8. - С. 79.
8. Перспективы создания в Центральной и Восточной Европе пространства, свободного от ядерного оружия. - Минск, 1997.
9. Улахович В.Е. Постсоветский нейтралитет: временный или стратегический выбор // Глобальный мир перед новыми вызовами. - Минск, 2002. - С. 62-76.
10. Перепелиця Г. Білорусько-російська воєнно-політична інтеграція і її вплив на безпеку України // Білорусія на перехресті: в пошуках міжнародної ідентичності. - Моск. Центр Карнегі. - М., ноябрь 1998. - С.92.
11. Санников А. Без'ядерное пространство в центре Европы как фактор стабильности // Белорусский журнал международного права и международных отношений. - 1996. - № 1. - С.79-80.
12. Левшунів С. Обеспечение безопасности и развития Республики Беларусь // Национальная и региональная безопасность. - Минск, 2001. - С. 211-212.

ФІЛОСОФІЯ

В.И. ПАЛАГУТА

СУБЪЕКТИВНОСТЬ КАК МНОЖЕСТВЕННОСТЬ САМОИДЕНТИФИКАЦИЙ (ОНТОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

Палагута Вадим Иванович - заведующий кафедрой инженерной педагогики Национальной Металлургической академии Украины, доцент, кандидат философских наук

В продолжение обзора основных тем и принципов дискурсивной теории социального пространства, о которой говорилось в предыдущих наших публикациях (см. «Грани» №1 и №3 за 2009 год), представляется целесообразным сделать акцент на рассмотрении проблемы субъективности как способности субъекта к множественной самоидентификации. Самоидентификация понимается нами как онтологический «механизм» человеческого превращения в субъекта через процедуры самоузнавания, самоопределения и самопредставления, непрерывно совершающиеся в тех или иных дискурсивных практиках, обладающих свойствами перформативных речевых актов. Иначе говоря, самоидентификация всегда гомогенна перформативным высказываниям, т. е. тем модусам говорения, которые наделены характеристиками слова-действия и/или слова-воздействия. Более того, важным свойством таких самоидентификационных слов-действий является наличие ретроверсивного эффекта «опережающе - запаздывающей» темпоральности или своего рода «временения», которое Ж. Лакан называл реализацией «будущего - в - прошлом», что позволяет рассматривать самоидентификацию как достаточно сложное пространственно-

речевое и социально-символическое образование. В контексте настоящей статьи нас будет интересовать самоидентификация как неотъемлемая характеристика конституирования, производства и воспроизводства субъективности. И в этом смысле уместно говорить, правда, с некоторыми оговорками, *об онтологических основаниях самоидентификации.*

Одним из ключевых моментов подобной онтологии является множественность, точнее многовекторная направленность самоидентификации, позволяющая метафорически определить ее как «текучую», «скользящую», стремящуюся к постоянному разрыву, «убеганию» или «ускользанию» от мыслительных процедур установления и фиксации смыслов самим субъектом. Поэтому всегда будет существовать своего рода зазор между самоидентификацией как непрерывно совершающимся процессом и дискретно фиксируемой (само)идентичностью как его конечным результатом. Как уже говорилось в предыдущих наших публикациях, выделение проблемы субъективности как одной из центральных для социально-философской рефлексии через изучение социального существования субъекта посредством множества самоидентификаций подразу-

мекает анализ ряда взаимосвязанных моментов, а именно:

- необходимости осмысления самоидентификации в качестве социально-опосредованного процесса;

- целесообразности понимания актов самоидентификации как набора перформативных высказываний субъекта/субъекту;

- рассмотрение возникновения в перформативных речевых актах парадоксов принципиально иной темпоральности;

- исследование способности перформативной самоидентификации к непрерывному изменению своего характера и векторной направленности.

Эти моменты разработки дискурсивной теории социального пространства и его социальных полей требуют дальнейшего более детального уточнения некоторых базовых положений предложенной нами ранее концепции. Так, в отношении самой постановки проблемы изучения социальной субъективности как самоидентификации следует отметить, что проблематика изучения субъективности, делая акцент на перформативной самоидентификации, фактически констатирует несовместимость современного понимания субъективности с традиционной теорией субъекта, разработавшейся достаточно длительное время в рамках классической философии и традиционной теорией социализации субъекта, принятой во многих социально-гуманитарных науках.

О том, что классическая теория субъекта подвергается всяческому переосмыслению и ревизии и не только в рамках постмодернизма, достаточно проиллюстрировать положениями из некоторых значительных последних исследований. Так, известный немецкий социальный мыслитель Н. Луман в заключительной книге «Самоописание» своего пятитомного труда «Общество обществ» так характеризовал феномен субъективности: «О субъекте знают только то, что он сам знает, что он есть, и с этим знанием он является основой всего того, что он знает. Таким образом, он также служит основой различения общего и частного, он есть общее частное. Так он обнаруживается как факт. Так он может создать себя в акте самополагания. Так он остается доступным для рефлексии. Правда, только после того, как он сам себя создал. О мире теперь можно говорить только относительно субъекта... Фигура субъекта должна была обосновать включение *всех в общество*, обращаясь к самореференции *каждого в отдельности*»[1, 173], - резюмирует свою позицию Н. Луман. Подобный феномен производства современного субъекта немецкий ученый основывает на индивидуально доступной каждому самореферентной структуре сознания, которая способна к непрерывному усвоению нового содержания и бесчисленному количеству трансформаций. Еще более радикален в заключении своей объемной работы «Метафизика и

феноменология субъективности» российский философ С. Комаров, проанализировавший становление теории субъективности от новоевропейской к модернистской и постмодернистской философии: «Понимание субъективности развивается от субстанциальных трактовок сознания к конкретному присутствию в наличной ситуации, от абсолютности «я мыслю» к множественности и плюралистичности «я»... «Смерть» субъекта есть, прежде всего, «смерть» его понятия и множественность переживания «я». Поэтому общий вывод нашего исследования можно свести к краткой формуле: *онтологизация* феномена субъективности и *деонтологизация его* понятия (представления)»[2, 714].

Если же обратиться к традиционной теории социализации и к ее многочисленным модификациям, востребованным различными социально-гуманитарными науками, то она также неспособна адекватно объяснить многоаспектности процесса взаимодействия субъекта и социума. Среди этих наук, широко использующих общепринятую схему социализации, можно выделить функционалистскую социологию, теорию социальных групп и общностей социальной психологии, «Эго - психологию» ортодоксального психоанализа и некоторые другие направления социально-гуманитарных наук. В этих научных направлениях концепция социализации всегда выстраивается на основании достаточно прозрачной модели отношения «субъект - социальная среда», в которой первый элемент - субъект - *усваивает и осваивает* социальные нормы поведения в процессе взаимодействия с другими субъектами той или иной социальной группы. Социализация оказывается неразрывно связанной с социальной адаптацией, где социум редуцируется до социальной среды, не больше.

В конечном счете, социальная адаптация сводит всю сложность процесса социализации субъекта к принципу приспособления к условиям окружающей среды, принятого в биологической науке и буквально означает приспособление субъекта к условиям своего окружения. Результатом таким вот упрощенным образом трактуемой социализации является приспособленность субъекта к разнообразным социально-типическим ситуациям и социальным группам, членом которых он является. Тогда социальность понимается как приобретаемая в ходе социальной адаптации поведенческая характеристика субъекта, отвечающая только чисто внешним условиям жизнедеятельности и не более того. Это дает основание полагать, что традиционная теория социализации следует классической бихевиористской схеме «S-R» - «стимул-реакция». В этом контексте показательным примером может служить концепция Т. Парсонса, которая, внешне следуя логике фрейдовского психоанализа, при ближайшем рассмотрении оказывается предельно бихевиористской, являясь ее модифицированным вари-

антом. Описывая механизм социализации на основе принципов фрейдовских понятий удовольствия - неудовольствия, приводимого в действие механизмами вознаграждения и наказания, Т. Парсонс утверждает, что «усвоение социальных норм происходит в процессе интериоризации элементов социального контроля, понимаемого как коррекция поведения или действия» [3, 495-496].

Несложно заметить, что в рамках данной схемы субъект и социальная реальность задаются как внешние, рядоположные друг к другу *объектные* инстанции, между которыми устанавливается взаимодействие по принципу стимул-реакция или вызов - и - ответ и что подобная теория социализации неспособна адекватно отобразить всю сложность и многогранность проблематики взаимосвязи «субъект - социум». Но подобная схема прочно утвердилась в социально-гуманитарных науках. Достаточно назвать, помимо Т. Парсонса, имена таких авторитетных в ученом мире социальных теоретиков, как Р.Мертон, Х. Хартманн, Э. Гидденс и многие другие.

На наш взгляд, сам термин «социализация» и его производные - «социальная адаптация», «интериоризация», «социальный код» и некоторые другие в традиционном своем определении неадекватно отражают всю сложность, неоднозначность и многоплановость взаимопереходов социального и субъективного, потому что априорно проводят иерархию социального как ведущего и индивидуального, как ведомого. Поэтому данные концепты нуждаются в переосмыслении и соответствующем переопределении.

Более того, модификацией традиционного бихевиористского принципа в классической и структуралистской лингвистике является расчленение языковой деятельности на *язык-код* как социальную компоненту и *дискурс-сообщение* как индивидуальную компоненту. Дискурсу в этой социолингвистической схеме отводится роль вариативного, заменимого и, в конечном счете, второстепенного компонента языковой деятельности субъекта, т. е. он вообще не рассматривается как онтологическая компонента производства субъективности. Полемизуя с подобной, утвердившейся в академических лингвистических кругах концептуальной схемой, российский ученый С.Зимовец отмечал: «Не существует акта речи отдельного от устройства высказывания, языка отдельного от антропологической среды его применения. Более того, язык лишь частный случай семиотической организации пространства и времени, а лингвистические устройства высказывания - всеобщего механизма артикуляции антропологического способа жизни» [4, 11]. Необходимо внести ясность - под лингвистическими устройствами высказывания С.Зимовец понимает субъекта, присутствующего в акте говорения и производящегося им в социальной реальности.

Поэтому настает потребность в принципиально

иных ракурсах изучения проблематики «субъект - социум», которые смогли бы прояснить статус, механизм(ы) и многообразие форм взаимосвязи субъекта и социума. Важную роль в новой социальной теории принадлежит интенсивно развивающимся сейчас направлениям лингвистической философии - философии языка, социолингвистике, дискурс-анализу и современного теоретического психоанализа. При всем их различии по предмету, проблематике и методологии, общее, что их объединяет, - это смещение акцента от чисто описательных и абстрактных моделей при исследовании субъективности к изучению самих форм и механизмов речевого поведения. Как известно, импульс к пониманию дискурса как онтологической компоненты производства субъективности был задан еще М.Фуко, считавшего дискурс совершенно не тождественным языку как лингвистической, чисто описательной системе, а напротив, имеющего другое - онтологическое измерение и несколько иную семантику: «Язык всегда конституирует систему для всевозможных высказываний - конечную совокупность правил, которая подчиняет бесконечную множественность представлений. Поле дискурсивных событий, напротив, является конечным набором совокупностей, ограниченным уже сформированными лингвистическими последовательностями: они бесчисленны» и, в силу своей множественности, легко могут завести в тупик любую попытку записи, запоминания или чтения. ...Очевидно, что описание дискурса противоположно истории мысли» [5, 29], - резюмирует свою позицию французский мыслитель.

К слову сказать, аналогичное понимание дискурса было у Ж. Лакана, а сейчас - у представителей люблянской школы теоретического психоанализа С. Жижека, рассматривающие социализацию как процесс своего рода захвата дискурсом субъективности, как многофакторный процесс, в котором сам субъект является объектом множества трансформаций. Но это уже принципиально иной взгляд на социализацию, чем вышеотмеченный, который можно определить как абстрактно-социологический.

В контексте подобной семантики дискурса находится и разрабатываемая нами дискурсивная теория социального пространства, в которой ключевое место в производстве субъективности принадлежит перформативной самоидентификации. В качестве иллюстрации изучения социальной субъективности как перформативной самоидентификации весьма любопытен исторический факт самоидентификации советского летчика А.Маресьева, прототипа главного героя романа Б.Полевого «Повесть о настоящем человеке». Чтобы как-то отойти от реальной действительности и соответствовать определенному этико-эстетическому канону вымысла, Б.Полевой в своей повести, получившей мировую известность, изменяет в фамилии героя всего лишь одну букву

a на букву *e*, т. е. реальный Маресьев становится вымышленным, воображаемым Мересьевым. Вроде бы мелочь, минимальное именовое различие, широко распространенный художественный прием, но, как оказалось в дальнейшем, он становится серьезной жизненной проблемой для «реального» А. Маресьева.

Книга как бы написана о нем - герое войны, но вместе с тем - и не о нем - Мересьев то пишется с буквой *e*, - но тогда это - вымышленный, эстетизированный образ, не совпадающей с реальным человеком. Получается, что у «реального» А. Маресьева блокируется сама возможность самоидентификации до такой степени, что вынуждает его постоянно задавать себе один и тот же вопрос - кто он, собственно, такой? Неужели всего лишь только прототип вымышленного героя?

Доходило даже до курьезов, - чтобы хоть как-то разрешить для себя дилемму самоидентификации А. Маресьев при всяком новом знакомстве, называя свою фамилию, проговаривал проблемное гласное нечетким, не артикулированным образом «среднего» звука между *a* и *e*. Тем самым, Б.Полевой невольно подталкивал А. Маресьева не к самоидентификации с «возвышенным объектом» своего романа, а напротив - к растождествлению. Но, с другой стороны, к себе «реальному» он вернуться уже не смог, ибо социум его воспринимал через образ героя романа. И получилась парадоксальная ситуация, - А. Маресьев как бы «завис» между двумя самоидентификациями, - воображаемой идентификацией с героем романа и социально-символической идентификацией с самим собой как «реальным» человеком - героем войны. В конечном счете, это рассогласование двух самоидентификаций - «Я-Мересьев» и «Я-Маресьев» обернулось для него серьезной психологической травмой.

Подобный экскурс в биографию А. Маресьева необходим нам для наглядной демонстрации онтологического принципа самоидентификации как перформативного слова-действия, имеющего важные смыслосложившиеся последствия. Поэтому принципиально значимым в контексте разработки предложенной нами дискурсивной теории социального пространства являются исследования французского лингвиста Э. Бенвениста, посвященные семантике языкового знака «Я». Согласно Э. Бенвенисту, субъект идентифицируется именно в языке и благодаря языку, и что только язык придает реальность понятию «Я» - «мое я». Аргументируя положение о языковой природе субъекта, Э. Бенвенист указывает, что значение языкового знака «Я» не может быть редуцировано к какому-либо понятию или субъекту, каким-то образом существующему «вне» и «до» языка: «Тот есть «его», кто говорит «его». Мы находим здесь самое основание субъективности, определяемой языковым статусом «лица...» [6, 294]. Отсюда Э. Бенвенист делает вывод, что знак «Я» соотносится с чем-то весьма специфичным и

языковым в субъекте: он связан с тем «живым» *актом речи*, в котором «Я» каждый раз в том или ином виде произносится и в котором произносимое обозначает самого говорящего: «Реальность, к которой он отсылает, есть реальность речи. Именно в том акте речи, где «Я» обозначает говорящего, последний и выражает себя в качестве «субъекта». Следует буквально понимать ту истину, что основание субъективности лежит в самом процессе пользования языком. Если как следует поразмыслить над этим, то оказывается, что *нет другого* свидетельства идентичности субъекта, чем того, которое он дает таким способом сам о себе» [6, 295-296].

На первый взгляд, все достаточно очевидно, если мы будем трактовать самоидентификацию по аналогии с обычной процедурой идентификации, - необходимо только лишь указать на различие между процессами идентификации и самоидентификации. В такой упрощенной модели самоидентификация представляет собой процесс, в котором идентификатор и идентифицируемое совпадают. Иными словами, в процессе самоидентификации идентификатор соотносит себя самого с тем или иным означающим внутри дискурса (в качестве примера можно привести такие высказывания, как «Это — Я», «Я думаю, что...», «Меня зовут...», а также все те высказывания, в которые включена отсылка к говорящему). Поэтому, данное совпадение конституирует различие между «простой» самоидентификацией и всеми другими формами идентификации. Так, если в случае идентификации, идентифицируемое существует независимо от идентификатора и самого акта идентификации (т.е. оно существует «до» и «вне» идентификации; акт идентификации является внешней по отношению к «идентифицируемому» процедурой), то субъект, если следовать данной упрощенной модели не существует вне способности к самоидентификации. Но это только на первый взгляд все достаточно прозрачно и очевидно.

Кроме того, если следовать за рассуждениями Э. Бенвениста, то вне отношения к говорящему *в данный момент* знак или местоименная конструкция «Я» является лишенным значения или «пустым» понятием, которое *каждый* говорящий *присваивает* себе в процессе речи целиком и полностью. Но когда субъект начинает его присваивать через свой дискурс, где одной из форм выражения «яйности» является ее речевая составляющая - «яkanie», тогда он и включается, сам того не подозревая, в производство своей субъективности. Тогда, согласно Э. Бенвенисту, вот эта «пустотность» понятия «Я», присвоением конструкции которого занимается каждый раз говорящий, является исключительно формально-лингвистической субъективностью, есть не что иное, как способность говорящего репрезентировать себя в качестве «субъекта» посредством разделения себя на две воображаемые инстанции

- на «Я» и мое «Alter ego» - «Ты»: «Слово «Я» обозначает человека, произносящего высказывание, слово Ты - человека, который при этом присутствует в качестве собеседника» [6, 314]. При очевидной социальной направленности этого крайнего положения социолингвистики Э. Бенвениста, есть очевидная проблема в интерпретации роли высказывания как речевого действия для конституирования субъективности.

Дело в том, что вся особенность воздействия лингвистической конструкции «Я» - что она, будучи по своей сути «замкнутой на себя» нарциссической конструкцией, фактически блокирует «выход» субъекта к своим иным «Я». Иначе говоря, у Э. Бенвениста речь, являясь своего рода языковой материей, всегда предоставляет говорящему субъекту место в *безымянном* языковом потоке. Но парадокс речевого высказывания действия «Я» заключается в том, что наряду с *моим* местом речи в языке, есть и всегда существует речь чужая; или то, что получило в социально-гуманитарных науках именование как «Другой», есть недоступное для моего понимания место того Другого или того, что является, по нашей концепции, порождающим лоном множества самоидентификаций. Речь здесь идет о том неотъемлемом дискурсивно-пространственном образовании, которое можно именовать как «Другой - внутри - меня», которым полностью пренебрег в своей теории лингвистического субъекта Э. Бенвенист, заменив его на «улегченную» конструкцию «Ты», но без которого трудно понять трансформации современной субъективности. Можно даже сказать, что теория французского социолингвиста стремится конституировать онтологический статус «Я», обращаясь к языку как первой и последней инстанции субъективности, фактически минуя символического Другого, тем самым, отказывая Другому в его формирующей роли для субъекта. Но весь парадокс заключается в том, что Другой из социальной реальности, если ее рассматривать как дискурсивно-символическое пространство, не только не устраняется, но и оказывается важнейшим конститутивным условием формирования и сохранения «самости» субъекта через всю комбинаторику его речевых действий.

Но, с другой стороны, насколько символическая конструкция «Другого», непредставимая и непроницаемая для «Я» может определять социальность субъекта, влиять на трансформации его субъективности? Какое она оказывает воздействие на формирование самости субъекта - разрушающее и аннигилирующее (согласно Ж.Лакану), формирующего расколотого и расщепленного субъекта, или есть какой-то определенный позитив «бытия с «Другим»? На эту трудность в понимании феномена «Друговости» обращали внимание многие философы и представители современного теоретического психоанализа. Так, известная белорусская исследовательница А. Усманова, проведя междисципли-

нарное исследование применения концепта «Другого», пришла к следующему антиномичному выводу: «Я полагаю, что мы не можем знать, чего хочет и о чем говорит Другой. Тем более, мы не в состоянии представить его интересы... Любая репрезентация в конечном счете оборачивается присвоением речи Другого (как чужого слова) и в этом смысле никогда до конца неизвестно, что же именно репрезентируется - в мысли, слове, изображении, исследовании — кроме реальности репрезентирующего субъекта (Я)» [7, 18], - это положение оценивается исследовательницей как пессимистический результат изучения концепта Другого.

Но, с другой стороны, - «вербальный язык, равно как и другие знаковые системы, выработал собственные формы выражения-присвоения Другого, оставляющие хотя бы формальную возможность выражения его точки зрения или передачи его Голоса, — даже если эти формы, по сути, порождают всего лишь иллюзию присутствия Другого в тексте» [Там же]. А этот момент, согласно А.Усмановой, вселяет определенный оптимизм при анализе присутствия Другого в речи.

Согласно нашей дискурсивной теории социального пространства Другой как неотъемлемая социально-символическая конструкция самоидентификации является своего рода континуумом, протянувшимся от отрицательного до положительного полюса - от восприятия Другого как проклятия для Я до восприятия Другого как продолжения и воспроизводства Я. Концепт Другого в дискурсивных практиках задает вектор сложной самоидентификации субъекта. Благодаря наличию Другого и возможно создание, воссоздание и пересоздание Я как непрерывного дискурсивного процесса самоидентификации, посредством которого в конкретных социальных пространствах некоторое количество самоидентичностей связываются в единую цельную историю Я. Кроме того, процесс этот длится бесконечно, поскольку самоидентификации постоянно востребуют для своего разворачивания все новые и новые социально-символические пространства самоидентичностей всегда будет больше, чем может включить в себя достаточно цельная и непротворечивая история о Я.

Что касается того момента, о котором мы говорили, как о необходимости осмысления самоидентификации в качестве социально-опосредованного процесса, то здесь следует отметить, что рассмотрение категории субъект в контексте социально-философского анализа требует внесения определенных коррективов в понимание субъективности. Так, новаторский или классический способ понимания субъективности характеризовался тем, что самоидентификация рассматривается как процесс, носящий предельно «самостный» или интериорный характер. Поскольку представление (т.е. *cogito*) осмысляется как исключительно внутреннее и сохраняющееся

после редукции внешнего, то считается, что субъекту нет необходимости выходить за собственные пределы для того, чтобы идентифицировать представления как свои собственные. Р. Декарт и Э. Гуссерль каждый на свой манер пытались показать, что достоверность существования Я беспредпосылочна, и что бытие Я независимо от существования чего-либо иного, нежели само Я. Самоидентификация рассматривалась как нечто *интуитивно* данное, как исходная точка самости субъекта. В контексте лингвистического поворота в философии это положение было подвергнуто радикальной критике в философии XX-го века. Решающим моментом этой критики является тезис, согласно которому предикатами субъекта, через которые происходит его самоидентификация, являются *не представления*, а артикулированные в языке дискурсы. Это обстоятельство подразумевает, что собственные предикаты не существуют, согласно Ж. Деррида, для субъекта вне знаков языка или речи и что сам субъект, как сущее, самоидентифицирующееся через собственные определения-предикаты, невозможен *до речи* и ее знаков. Присутствие субъекта для самого себя, таким образом, оказывается немислимым в интуитивном или *безмолвном* сознании. Поэтому самоидентичность является не абсолютной или матричной формой существования, а результатом, который возможен только через дискурс и введения в анализ, как уже говорилось ранее, категории Другого, являющегося его адресатом или адресантом, о чем так много рассуждали Ж. Лакан и П. Рикер. «Не существует такого понимания себя, - пишет в этой связи П. Рикер, - с помощью которого «Я» понимало бы себя непосредственно, не существует внутренней апперцепции, я могу овладеть своим собственным желанием быть, идя не коротким путем познания, а лишь долгим путем интерпретации знаков. Короче го-

воря, моя гипотеза философской деятельности такова: она есть конкретная рефлексия, *Cogito*, опосредованное всей совокупностью знаков» [8, 264-265]

Подводя итоги данного рассмотрения, необходимо резюмировать следующее. Проведенный анализ позволяет сделать вывод, что категория субъект носит онтологический характер. Субъект должен пониматься как сущее, способ бытия которого заключается в самоидентификации. Самоидентификацию следует рассматривать как дискурсивный процесс, т.к. условием его возможности всегда выступает номинация или сигнификация. Самоидентификация разворачивается как онтологическая способность к самоименованию в рамках дискурсивных практик. Она носит перформативный характер.

Исходя из этого, можно говорить, что существование субъекта изначально предельно несубстанционально, т.е. лишено какого-либо «позитивного» содержания. Но модели самоидентификации принципиально разнятся. Есть простая самоидентификация, которую мы маркировали как нарциссическую, «зеркальную» а-ля Э. Бенвенист по принципу «Я-Ты». В большинстве своем самоидентификации носят сложный характер, включающие в свои процессы в том или ином виде концепт «Другого». Особого рассмотрения требует дальнейшее изучение механизмов перформативной самоидентификации, носящих всегда онтологический характер и ее способности к непрерывному изменению своей векторной направленности.

Но изучение этого аспекта выходит за рамки настоящей статьи и требует отдельного рассмотрения. Равно как последующей экспликации и другие обозначенные аспекты дискурсивной теории социального пространства, что и станет предметом нашего последующего анализа.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Луман Н. Самоописания. - М.: Издательство «Логос», ИТДГК «Гнозис», 2009. - 320 с.
2. Комаров С. В. Метафизика и феноменология субъективности: Исторические пролегомены к фундаментальной онтологии сознания - СПб.: Алтейя, 2007. - 736 с.
3. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения // Американская социологическая мысль. - М.: Издание Международного Университета Бизнеса и Управления. 1996. - С.494 - 525.
4. Зимовец С. Клиническая антропология. - М.: Фонд «Прагматика культуры», 2003. - 136 с.
5. Фуко М. Археология знания. - К.: Ника- Центр. 1996. - 207 с.
6. Бенвенист Э. Общая лингвистика - М.: Едиториал УРСС, 2002. - 448 с.
7. Усманова А. Репрезентация как присвоение: к проблеме существования Другого в дискурсе // Топос. - М., 2001, - № 1(4). - С.3- 23.
8. Рикер П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике; Пер. с фр. - М: Academia-Центр, Изд-во «Медиум», 1995, - 416 с.

Н.Ю. ТАРАСОВА

«DIES IRAE»¹ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ, АБО ДІАГНОЗ ОДНІЄЇ КРИЗИ

Тарасова Наталія Юріївна – доцент кафедри філософії Національного гірничого університету, кандидат філософських наук

Наприкінці 90-х років у вітчизняному суспільствознавстві було остаточно визнано новий методологічний підхід, запроваджений зарубіжними соціологами П.Сорокіним, Т.Парсонсом, Н.Луманом, Д.Беллом, О.Тоффлером, хоча і підданий критичному дискурсу Ж.-Ф.Ліотаром, Ю.Хабермасом, П.Козловським [1, 8, 9-13, 15, 17]. Він виявився інтересним тим, що давав можливість аналізу цивілізаційних змін сучасних суспільств. У межах оцінки глобальності трансформацій відбулося осмислення ролі кризових явищ невід'ємним динамічним фактором соціокультурного розвитку, викликаних як достатньо загальними, так і конкретними специфічними причинами. Дякуючи роботам М.Лапіна, В.Іноземцева, В.Лекторського, В.Межуєва, А.Бузгаліна, І.Колесіна, І.Кураса, В.Шинкарука, С.Кримського, Ю.Павленка, Ю.Пахомова, В.Кременя, В.Ткаченка, В.Андрущенко, М.Михальченка впроваджувалося системне розуміння кризових станів й інструментальне застосування їх у соціокультурному дослідженні суспільства [2, 4-8, 14, 16, 18].

Сьогодні, двадцять років потому, ми несподівано стали свідками і заручниками нової бурхливої, драматичної кризової ситуації. І, виходячи з набутого наукою досвіду вивчення кризових феноменів, бачимо, що попри національної багатоманітності виявив, у виникненні кризи межі 2008-2009 років вгадуються спільні цивілізаційні алгоритми.

Але надзвичайна експансивність руйнацій саме в українській економіці обумовлює більш детальне дослідження кризової ситуації початку третього тисячоліття. Будучи втіленням наукового інтересу до актуальної проблематики, це продиктоване також і громадянською небайдужістю. Тому здійснити спробу діагнозу природи й характеру останньої кризи, і тим самим дати відповіді на питання, які турбують кожного пересічного українця, ставимо метою даної розвідки. Для цього звернемося до соціокультурної методології у вирішенні пов'язаних із цим завдань: розглянути закономірності системних криз; з'ясувати передумови і стимули розповсюдження кризи на українському просторі; вирізнити специфічні чинники раціонального гальмування кризової ситуації та конструктивного реформування найбільш уражених аспектів системи.

З точки зору сучасної соціально-філософської

теорії, кризові явища є загальною закономірністю цивілізаційного соціокультурного розвитку людства. В існуванні будь-якого суспільства кризи відіграють роль циклічного фактора історичної динаміки [12, 33]. Ще з античних часів бурхливість протікання сприяє уподібненню їх феноменам природного порядку. Залежно від характеру протиріч, виникають локальні - обмежені територіально й інституційно, які вражають окрему державу чи галузь буття (політику, економіку тощо) або загальні системні соціетальні кризи - вони охоплюють усі форми культури й соціальності суспільства. Можливі як соціальні кризи, що вражають сферу соціальних відносин, різноманітні форми діяльності соціуму, так і культурні кризи, котрі викликають деформацію засобів життєдіяльності та способів репродукування спільноти. Цивілізаційні кризи вирішуються самі, зберігаючи логіку нормального саморозвитку суспільства, патові порушують історичну послідовність поступу, оскільки містять у собі патологію «кружляння зачарованим колом», постійного повернення до початку. Вони характеризуються розпадом соціальних взаємин, дезінтеграцією більшості аспектів культури, тотальним відчуженням соціуму, що обумовлює циклічне продовження кризового стану соціокультурної єдності, рух до тотального самознищення системи, руйнації соціально-культурних потенціалів спільноти [7].

Можливість виникнення в певному соціумі кризових явищ підтверджує:

1- нерівномірність процедур соціального й культурного розвитку, 2- пульсуючий характер функціонування системи, властивість фазових перетворень і виникнення дискретності у соціокультурному поступі [5]. Кризи виявляють циклічність змін врівноважених і невірноважених станів у бутті суспільства. Важливою причиною криз стають цивілізаційні поштовхи, які викликають суспільні трансформації. Відбувається конфігураційна ротація соціальних і культурних форм буття, обумовлена централізацією нової цивілізаційної детермінанти системного розвитку. Накопичення високої напруженості протиріч, які вимагають вирішення (міжгалузевих соціальних, внутрішніх культурних та цивілізаційних), провокує дисбаланс - порушення стійкої соціокультурної рівноваги. У випадках виник-

нення невіршуваних суперечок, доведених до вибуховості, настає переродження стадії самовирішення кризи в стадію конфліктно-руйнівну [2, 15]. Починається системна дезінтеграція, що веде до загострених виразів соціальних конфліктів, деформації багатьох форм буття, дестабілізації головних соціально-репрезентативних функцій соціуму, руйнації постійних культурних показників. Зазвичай динаміка кризових процесів набуває трьохфазової структури. 1-загострення політичних і культурних проблем, соціальне розшарування, зростання психологічної напруженості, соціальної невизначеності людини; 2-набуття вибуховості системи суспільних цінностей, виникнення конфліктних форм (демонстрацій, страйків, міжнаціональних, локально-етнічних конфліктів та війн); 3-крах системної єдності суспільства, руйнація провідних галузей розвитку. Динамічна амплітуда кризових станів достатньо багатоманітна: їм властиві як ритмічна синхронність, одночасність соціальних і культурних розпадань, так і поліритмія – поєднання різних за ритмікою процесів соціокультурних деформацій системи. Тому насичений боротьбою кризовий період сприймається перехідним станом, який містить ознаки перелому у протіканні системних процесів. Будучи фазою своєрідної хворобливості суспільного буття, криза відіграє роль фактора динамічного розв'язку невіршених соціокультурних протиріч через стадію вибуху [7, 38-41].

Звертаючись до аналітики криз ХХ століття, не можна не помітити, що нинішня ситуація підтверджує теорію, варіативно повторюючи головні закономірності попередніх системних криз. Подібно до подій 30-х та 90-х років, які засвідчили кінець індустріального панування і розвиток постіндустріальних тенденцій, спрямованих до інформаційного суспільства, нова криза розпочалася з фінансових обвалів на біржах США. Вони миттєво перекинулися на фінансові структури розвинутих західних країн, держав Північної та Східної Європи, викликавши дестабілізацію багатьох взаємопов'язаних аспектів економіки. Передусім кредитно-банківської та ринкової систем. Спекулятивність операцій на фондових біржах та відірваність зростання фондових індексів від реального розвитку матеріального виробництва викликали падіння фондових активів, банкрутство численних фінансових компаній. Зростання дефіциту бюджету і необхідність зовнішнього інвестування приватними та міжнародними фінансовими організаціями перебільшило темпи ВВП в країнах, які розвиваються, посприявши розповсюдженню практики довготривалої міжнародної заборгованості. Майже в усьому європейському ареалі відбулося підвищення цін на ринку енергоносіїв та сировинних ресурсів (передусім, на нафту), а у зв'язку з цим і зростання цін на

внутрішньому ринку нерухомості, скорочення обсягу продажу й падіння споживацьких потреб. Внаслідок фінансових проблем відбулося різке зниження головних економічних показників. Насамперед, зменшився обсяг масового промислового виробництва, аграрної та обробно-сировинної галузей у валовому продукті та різке падіння зайнятості у цих сферах. Разом з банкрутством багатьох національних фінансових кампаній, значно скоротилося світове виробництво сталі, сировини для автомобільної промисловості, зупинилися виробництва металургійної й хімічної галузей, закрилися окремі виробництва транспортних засобів, зазнали гальмування будівництво, торгівля, виникли проблеми із запитом та збутом продукції, проблеми працевлаштування і безробіття у промисловості. (Це торкнулося найбільшої у світі сталеливарної компанії «Арселормітал», автомобільних гігантів – «Тойота», «Дженералмоторс», «Форд» з їх філіями у Британії, «Опель» - в Іспанії, Швеції, Бельгії, Польщі). Було спостережено випадки дефолту (Ісландія), обумовлені економічними негараздами відставки уряду (Латвія) [2, 4].

Однак світова фінансова криза 2008-2009 років відтворила не тільки поглиблення дисбалансу між виробничо-промисловим, сервісним та науково-технологічним секторами, характерного для постіндустріальних перетворень, але і несподівано презентувала нові суперечності розгортання інформаційної цивілізації. Криза вибухнула на тлі загострення енергетичного протиріччя в техноекономічному порядку західних суспільств. Так, з одного боку, останніми роками ствердилась тенденція зниження потреб на коштовну енергію і зменшення кількісних затрат енергії. Адже фундаментальною умовою існування електронного середовища є економна енергетика. Вона стає надзвичайно впливовим фактором системного устрою, що обумовлює трансформації у науці й технологіях, виробництві, ринку і фінансах, соціальних взаєминах та державній безпеці, мистецтві й дозвіллі. З іншого боку, оприлюднене громадсько-наукове визнання глобального зменшення світових запасів енергії породжує протилежну світову тенденцію - зростання цін на енергопостачання, його джерела і витрати. Отримане протиріччя й спровокувало кризовий вибух. Зазначимо, це - довготривалий цивілізаційний збудник, дійовий потенціал якого розгоратиметься не один рік. Бо вичерпаність енергетичних запасів Землі підтримуватиме проблему дефіциту, подорожчання нафтогазових продуктів. Тому ймовірно подальші великі коливання на енергію у ряді країн світу не востаннє викликать періоди нестабільності фінансово-економічної сфери, політики, залежних від них галузей господарства і культури.

Хоча за природою своєю означена цивілізаційна суперечка вирішувана. Шлях її нейтралізації - раціональне переосмислення перспектив

енергетичної сфери. Ствердження потреб інформаційного господарства вимагає прискорення переходу на нові умови енергоспоживання: до багатоскладової, широкої енергетичної бази з варіантним використанням різноманітних поновлюваних і власно підтримуваних джерел енергії (водню, сонця, приливів-відпливів, біомаси, геотермічних вод, блискавки, вітру) при продовженні розробки нових нафтогазових родовищ. При цьому використання нових форм ядерної енергії залишається спірним, якщо враховувати високу витратність і небезпечність. Широке альтернативне енергетичне підґрунтя усвідомлено більш надійним, аніж стара система незамінних, вичерпних, не поновлюваних енергоносіїв [15, 557-561]. В північних європейських країнах (Швеція, Англія, Німеччина) енергетичні інновації вже впроваджуються у повсякденну практику.

Зміни енергетичної основи диктують адекватне оновлення технологічної галузі. При подальшому спаді масового промислового виробництва підвищується попит на новітні технології, котрі стають необхідною складовою виробництва майбутнього, визначаючи ціни на нові види продукції. Задовольнити подальший економічний, соціальний і культурний розвиток зможе більш диференційована науково-технологічна база. Тому пріоритетними стають наукові розробки в сфері біологічних, генетичних, електронних, матеріалознавчих, глибинних і космічних технологій. Деякі з них є більш енергетично затратними, інші розраховані на невеликі потреби енергії. Тож мета науково-технологічних пошуків - раціональна їх комбінація, надання переваг енергозберігаючим, негроміздким, екологічно небезпечним. Найціннішою невичерпною сировиною визнано інформацію, інтелектуальний потенціал та запаси людської уяви, які здатні знайти заміну багатьом вичерпанним ресурсам. Орієнтація на експортний потенціал науково-інформаційних досліджень має тонізувати внутрішній ринок програмного забезпечення, підвищення темпів виробництва інформаційних технологій і патентів, торгівлі комунікативними системами, інформаційними послугами та послугами з обробки даних.

Енергетичні трансформації актуалізують оновлення системи виробництва і сутнісні зміни у системі розподілу. Зокрема, у виробництві, у зв'язку із значним падінням зростання і продуктивності, назрів реальний перехід від масового до цільового, виробництва на замовлення. А разом з тим перехід від традиційних методів виробництва до нових - із меншими витратами енергії, невеликою кількістю компонентів, з меншими відходами, на основі високорозвинутого технологічного забезпечення. Важливе завдання - збільшення економічних інвестицій у високотехнологічні сектори промисловості та виробництво технологій для здобутку інформації та знань, технологій для скорочення енергоспо-

живання і зниження потреби у високовартісній енергії. А разом з тим - у новий сектор зайнятості, що задовольнить запит на програмістів, менеджерів, працівників галузі освіти.

Між тим, нинішня криза намітила новий енергетичний порядок у світі, створивши передумови сутнісних змін у міжнародному політичному та економічному просторі. З перерозподілом енергетичних потоків нещодавно єдиної енергосистеми, почалася руйнація тотальної залежності європейських енергомереж від пострадянської енерготранзитної структури, яка зберігала додаткову функцію політичного чинника впливу. Загострення питання енергетичної безпеки наблизило автономізацію європейських енергетичних мереж. І паралельно - вимогу вивільнення енергетичної галузі від диктату світової політики. В свою чергу, викликала цивілізаційними зрушеннями, нова хвиля міжнародної політичної ротації окреслила перспективу фінансово-економічного перерозподілу - падіння ролі американської валюти у глобальному масштабі на тлі зростання стабільності валюти європейської.

Але якщо в розвинутих західних країнах кризові процеси обмежилися майже фінансово-економічною сферою через опір сталої системи цінностей, заснованих на законності й порядку, раціональності й економічності, на українських теренах відбулося швидке розповсюдження кризи на всі галузі суспільного життя. Хроніка руйнівних показників, яку ми свідомо опускаємо, свідчить про сприятливі умови для патологічно-кризового перманентного «кружляння зачарованим колом» [7]. Адже фундаментальною передумовою соціальних розпадань є катастрофічні деформації в культурі, дезінтеграція «зверх-системи» суспільства - духовних смислотворчих інтегруючих потенціалів, не подолані з 90-х років разом з декотрими політичними, економічними та соціальними негараздами перехідних обставин. Власне, за переконанням Т.Парсонса, цивілізаційні трансформації завжди супроводжуються зміною цінностей. І радикальність саме цього процесу призводить суспільство до глибоких криз, передбачаючи його багатобічне переструктурування [11, 734]. А за спостереженням П.Сорокіна, з руйнації старої системи цінностей і проростання нового основоположного принципу - нової відмінної цінності суспільного буття - починаються соціокультурні трансформації, сприяючи перетворенню старих форм життєдіяльності. І оскільки кожна культура являє собою системну індивідуальність, пронизану головним принципом об'єктивної реальності та ключовою цінністю, то зміни домінуючих культурних компонентів впливають на специфічний характер дестабілізації системи. Криза викликає руйнацію певної частини культурних секторів, інтегрованих навколо визначальних ціннісних ідей. Водночас засвідчує

про вичерпаність інтеграційних потенціалів соціуму. Культура перестала бути творчою а отже, «Немезида таких культур – стерильність, непродуктивність, зубожіння» [12, 433]. Звідси екстраординарний характер системної кризи, супроводжуваної катаклізмами і потрясіннями, що охоплюють усі головні інституції суспільства. За висловом П.Сорокіна, це – «dies irai» («день гніву»), своєрідний апокаліпсис, «котел світової пожежі», «передвісник революційних змін у культурному й соціальному житті» [12, 429].

З огляду на таке, культурні проблеми в Україні обумовлені об'єктивно-цивілізаційною закономірністю ціннісних змін, хоча не меншу роль відіграли специфічні суб'єктивні причини. Зокрема, деградація культури особистості, яка визначила духовно-ціннісний занепад українського суспільства. Втрата духовних орієнтирів, деморалізація і десоціалізація, розірваність свідомості. Як наслідок, дегуманізація й особиста деідентифікація – втрата людяності, розпад біосоціокультурної цілісності, хаотичне самовідчуття. Те, що Булгаков назвав «розруха у наших головах» [3, 199-200]. Бо чим, якщо не кризою культури особистості, можна пояснити розповсюджений в українському соціумі культ амбіційності, егоїзму, домінування групових монопольних інтересів, підступність, зрадництво, запродавність? Девальвація цінностей обов'язку, відповідальності, свободи, порядності викликає домінування користюлюбних, споживацьких цінностей, жорсткий прагматизм і аморальність, антигуманність законів і способів самореалізації. У духовно спустошеному соціумі людина перестала бути метою в контексті широкого вжитку поняття «народ», сучасне використання якого демонструє марнословство. Духовна атмосфера багаторівневих відчужень накопичує критичну масу, яка сприяє інверсійності логіки суспільної життєдіяльності, абсурдності поведінки людини в умовах катастрофічної ситуації, напруженням соціальних відносин та загальній депресивності [6].

А відчужений духовно контекст сприятливий для поширення кризового суб'єкту, носія «дезінтегративної ментальності» [11, 792]. В цьому світлі фігури окремих економістів і політиків, символізуючи дану кризу, сприймаються не стільки маріонетками, скільки перформаторами її невідворотності. Звісно, їх можна переобрати, але створені передумови системних «дефолтів» і «томпстоунів» залишаться. Бо, завдяки кризовому суб'єкту, у несформованому громадянському суспільстві не спрацьовують закони, попирається Конституція, спостерігається криза інституції влади, ознаки якої – падіння авторитету держави, перекидання на останню громадянської ініціативи і навпаки. Звідти ж запекла міжпартійна боротьба та непорозуміння між гілками влади, перехресні

фланги політичних і економічних протиріч, відсутність у колах української еліти єдиної стратегії політичного й економічного курсу замість визначеності та необхідної компромісної спільності у питаннях зовнішньої й внутрішньої політики - множинність, жорстке протистояння і конфліктність позицій. Протизаконність, цілеспрямоване зловживання посадових осіб службовими обов'язками, демонтаж оборонних підприємств і детехнологізація, повсюдне рейдерство. Саме суб'єктивний фактор спричинив специфічне для українського соціуму духовне протиріччя, що заважає цивілізаційним перетворенням: реальна духовна деградація та прагнення нової якості людини - інтелектуального, високо духовного суб'єкта інформаційного суспільства. Так, нова цивілізація потребує людини з потребою найбільшого самовираження, суб'єкта виробництва і споживання одночасно, суб'єкта творчості й універсальної гуманності (любові до усіх, вміння налагодити широкі комунікативні суб'єкт-суб'єктні стосунки із світом, засновані на безмежному взаєморозумінні, цінностях толерантності й відповідальності, повазі самодостатності несхожого іншого) [4, 17]. Тим не менш, завдяки суб'єкту кризи об'єктивні ускладнення в українському соціумі – продовжують поглиблюватися.

Але чи призведе криза до краху соціокультурної єдності суспільства, як зняти зазначене духовне протиріччя, які перспективи чекають економіку й політику і, повторюючи заголовки з газетних шпальт, «чи є життя після дефолту»? Експерти західних країн по-різному оцінюють перспективу подолання кризи: на думку одних знадобиться від 3-х років, на думку інших – десять й більше. У підрахунках термінів резонно пам'ятати, що криза виступає не лише чинником розлому, але і фактором оновлюючих перетворень системи, подальшого її розвитку. Тому це не може бути тимчасово. Що ж до можливості розпаду системної єдності, то, наслідуючи П.Сорокіна, слід визнати – кризовій дезінтеграції протистоять позасистемні форми функціонування суспільства, які забезпечують ціле стійкістю [12, 433]. Не будучи інтегрованими, вони не зазнають розпадань, стаючи основою нового об'єднання життєво спроможних елементів культури. Отже, спасінням для різних суспільств можуть стати, передусім, специфічні цінності й традиції суспільства, неповторні способи життя, унікальні алгоритми мислення та світовідчуття, національний характер і психологія. Водночас - відкритість цієї системи, схильність до синтезів, адаптації інноваційних цінностей. Бо перспективи виживання залежать від духовної спроможності соціуму осягнути значення нових цінностей у співвіднесенні з традиціями, як вважав Т.Парсонс. Злиття обох у синтез сприяє виникненню якісно іншої культури, зосередженої навколо своєрідно модернізованого ціннісно-

світоглядного ядра [11, 734].

Лише в такому напрямку, на нашу думку, можливе вирішення фундаментального духовно-ціннісного протиріччя, що гальмує розвиток українського соціуму. Адже вихід з кризового кола залежить від поєднання цінностей інформаційної цивілізації з традиційними для української ментальності щиросердям, толерантністю, працьовитістю, мужністю, відповідальністю. І перспективи системного переструктурування слід покладати на синтез раціональності з психологією бережливості, терплячості, знахідливості, на поєднання могутнього біологічного інстинкту волі до життя з властивим національному характеру наполегливим прагненням свободи й перемоги. Альтернативою іноземній практиці звернення до психотерапевтів (як це було у 90-ті) повинен стати пошук виходу з ситуації власними силами, покладаючись на незламну силу духу, оптимістичну віру «у завтра», творчий підхід до будь-якої ситуації. Оновлене ціннісне підґрунтя має сприяти знаходженню раціоналізованих національно прийнятних економічних та політичних рішень, заснованих на усвідомленні як природно-ресурсних, так і традиційних культурних переваг. Врешті й переосмисленню Україною власного місця у світовому економічному, політичному та енергетичному порядку. Першочергово - перевизначенню енергетичних перспектив: переходу до невичерпних типів енергетики, економних, раціонально-акумулюючих, високо інтелектуальних технологій використання, ціноутворення та енергобезпеки. А втім, допрацювання оновленого стилю економіки, функціонування банківської системи (фінансування і кредитування) й бюджетної галузі.

Орієнтація на вказаний ціннісний синтез на наступному за кризовим вибухом етапі реформаційного зняття гострих системних напружень допоможе підвести ризику під складним станом заперечення старого новим і започаткувати оздоровлення потенціалів суспільства шляхом глибоких інституційних перетворень, конструктивної модернізації системи. Криза в українському соціумі спонукає проведення політично-правових реформ (передусім, змін виборчо-законодавчої системи, змін до Конституції, децентралізації влади й перерозподіл повноважень між її гілками, змін у судово-правовій сфері). Так, попри усі негаразди життя у «часи перемін», має відбутися перехід системи на новий ступінь розвитку, основа якого - досягнення іншої соціокультурної рівноваги. Адже в надрах суцільного безладу й системного розпаду несвідомо починається пошук нових синтезів, заснованих на прагненні реінтеграції. Супро-

тив експансії хаотичних непередбачуваних змін антисистемної спрямованості, криза збуджує імпульси раціонально прогнозованих змін через конструктивні дії просистемної спрямованості. Хоча, знімаючи старі протиріччя, реформаційна доба створює нові. Серед них актуальними залишаються, зокрема, культурні протиріччя, які супроводжуватимуть морально-етичні процеси гуманізації. Оскільки як у рядах владно-економічної та духовної еліти, так і серед пересічних громадян, джерелом її слугує диференціація, передусім, за стилями моральної поведінки (наприклад, егоїстичного владолюбного та життя за принципом «спокійної совісті») [6]. На перехресті симетричних процесів реформаційної доби (реінтеграції - дезінтеграції, гуманізації - дегуманізації, модернізації - архаїзації, плюралізації - авторитаризму) не лише задовольняється необхідність подолання минулих відчужень, а створюються нові соціокультурні потреби, ідеї вдосконалення найважливіших форм буття. Тому реформаційний період постає діалектичним процесом, в якому інтеграційні тенденції врівноважують диференційні прагнення.

Зробимо висновки. Кризові стани є неодмінним динамічним циклічним чинником розвитку і соціокультурних перетворень суспільства. Надзвичайний характер кризових станів характеризується непередбачуваністю форм протікання, цивілізаційною самовирішуваністю, що не заперечує раціонально-конструктивного втручання. Визначальною для системних розпадань є дезінтеграція духовно-смыслотворчих, інтегруючих потенціалів культури. Глибинним джерелом кризових фаз стають загострені протиріччя, доведені до невіршуваності. Але соціокультурні кризи - не лише руйнівний феномен, але й фактор оновлень системної єдності, її перетворень. Позасистемні форми під час кризи не руйнуються, стимулюючи нове структурування життєдайних елементів суспільства. Кризові фази виступають умовою соціокультурних реформацій, модернізації багатьох аспектів суцільного буття, пошуку нових стратегій і засобів самоорганізації. Духовні напрямки реформаційної стадії набувають значення фундаментальних. Динамічні особливості реформаційного періоду полягають у їх інституційно-системній поліфонічності, протилежній стрибковій закономірності, що забезпечує історичну безперервність загально-людського розвитку.

¹ «Dies irae» - у перекладі з латини «День гніву», перші слова середньовічного католицького піснопіє, заснованого на біблійному пророцтві Софонії про Страшний суд: «День гніву-день цей, день скорботи й тісноти, день спустошення й руйнування, день темряви й мороку, день хмари та мли, день труби і лайливого крику проти укріплених міст і високих башт» [12, 429].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Белл Даниел. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. – М.: Academia, 1999. – 787 с.
2. Бузгалин А.Ф. «Постиндустриальное общество» - тупиковая ветвь социального развития // Вопросы философии. – М.: Наука, 2002. - № 5. – С.26-44.
3. Булгаков Михаил. Дьяволада.- М.:ДСМ, 1989.-272 с.
4. Иноземцев В.Л. Расколота цивилизация: системные кризисы индустриальной эпохи // Вопросы философии. – М.: Наука, 1999. - № 5. – С.3-19.
5. Колесин И.Д. Подходы к изучению социокультурных процессов // СОЦИС. – М.: Наука, 1999. - № 1. – С.130-137
6. Крымский С.Б. Контуры духовности: новые контексты идентификации// Вопросы философии. – М.: Наука, 1992. - № 12. – С.21-29.
7. Лапин Н.И. Кризис отчужденного бытия и проблемы социокультурной реформации // Вопросы философии. – М.: Наука, 1992. - № 12. – С.29-42.
8. Лекторский В.А., Иноземцев В.Л., Федотова В.Г., Зотов А.Ф., Межуев В.М., Глинчикова
9. А.Г. Трансформации в современной цивилизации: постиндустриальное и постэкономическое общество (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – М.: Наука, 2000. - № 1. – С.3-33.
10. Лиотар Жан - Франсуа. Состояние постмодерна.-М., Спб.: Алетейя, 1998. – 160 с.
11. Луман Н. Социальные системы.- Спб.: Наука, 2007.- 644 с.
12. Парсонс Талкотт. О социальных системах.- М.: Академический проект, 2002.- 832 с.
13. Сорокин Питирим. Человек.Цивилизация.Общество. – М.:Издат.полит.лит.,1992. –543 с.
14. СорокинП.Обзор циклических концепций социально-исторического процесса // СОЦИС. – М.: Наука, 1998. - № 12. – С.3-15.
15. Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект / Збірник наукових праць НАН України.
16. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. Журнал «Діалог, історія, політика, економіка», № 5. Відпов. редактор І.Курас. – К.: Академперіодика, 2004. – 504 с.
17. Тоффлер Элвин. Третья волна. – М.: Аст-издательство, 2002. – 776 с.
18. Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції / Відп. ред.
19. В.І.Шинкарук. – К.: Наукова думка, 1975. – 480 с.
20. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне. – М.: Весь мир, 2003. – 416 с.
21. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю.Пахов, 2002.
22. С.Крымский, Ю.Павленко. – К.: Наукова думка, 2002. – 632 с.

А.О. КУЩ

ОДИССЕЙ У ОСТРОВА СИРЕН: КОНСТИТУИРОВАНИЕ НАРРАТИВА

Кущ Александр Орестович – соискатель кафедры философии Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара

В статье рассматривается феномен нехватки как необходимый для конституирования нарратива.

Мы двигаемся, вроде бы спасаясь, от трансгрессии Эдипа к интерпассивности Нарцисса. И то, и другое, хотя и по-разному, конституируют признающего Другого, и это признание порождает субъект, который сам по себе ничто. В этой перспективе невроз может быть понят как преграда на пути признания, т.е. на пути конституирования со-присутствия-с-Другим. В случае Эдипа этой преградой является вина, в случае Нарцисса – обида. Чтобы увидеть такой переход от Эдипа, не смеющего смотреть на осуждающего его Другого, к Нарциссу, воображающего в своих грузах восхищенно смотрящего на него Другого, рассмотрим Одиссея, который в отношении нашей темы представляет переходную фигуру.

История Одиссея – это история ориентированная на возвращение, т.е. на создание рассказа. Смерть и наслаждение доминируют в этой исто-

рии в паре. Наслаждение обычно влечет смерть, но Одиссей в выборе между спасительным нарциссичным отказом от наслаждения и гибельным эдиповым его принятием изобретает каждый раз какой-то вроде бы невозможный третий путь, пытаясь насладиться и выжить – как кажется на первый только взгляд. Он постоянно создает какие-то машины для осуществления невозможных желаний, как правило, пользуясь подсказками. Троянский конь, это лингвистическая машина «Никто» у Полифема. Но все это направлено не на достижение какой-то цели путешествия, а лишь единственно – чтобы снова оказаться на грани с чем-то желанным и невозможным. Он равно уклоняется и от пути героя, и от бессмертия с Клио, у него какие-то совсем другие задачи.

Перед ним остров Сирен, покрытый костями погибших мореплавателей, где женщины-птицы своим пением убивают. Афродита превратила их в птиц за то, что они надменно не позволяли

лишить себя девственности даже богам. Перед Одиссеем, таким образом, истеричная женская реальность, стремящаяся быть недостижимым объектом желаний, соблазнять, но ускользать от Другого, поддерживая в нем нехватку. Одиссей же, на первый взгляд, выступает как одержимый невротик, для которого встреча с объектом желаний угрожает собственным исчезновением и который поэтому стремится контролировать наслаждение – и свое, и Другого. Однако сказано: Сирены знают все о троянской истории – и они, таким образом, еще и «объект, предположительно знающий» – но воплощенный в жутком – посуществу это – сама смерть. Одиссей, как всегда, по подсказке, изобретает машину, помогающую осуществить невозможное. Он заклеивает спутникам уши воском, а себя привязывает. Посуществу это – машина для невозможного, смертельного желания.

Что происходит дальше? Рамка мифа повествует, что Одиссей счастливо миновал остров, а Сирены в отчаянии бросились в море и погибли. Внутри этой рамки конституируется нехватка – то место, которое является местом нашего уже желания, то, что заставляет нас следовать к нему.

С психоаналитической точки зрения, Одиссей обязан запомнить эту встречу, т.е. разрешить травму, которую представляют собой Сирены. Однако создание машины не разрешает травму. Дело не в присутствии при травме суверенного субъекта, как часто к тому стремятся наши пациенты, а в трансгрессивном переживании того фантазма, работа которого остановлена этой травмой. «Субъект, воссоздавая для самого себя свою биографию, доходит лишь до определенного предела, известного как реальное.... Реальное здесь суть всегда возвращающееся на то же самое место – на то место, где субъект, постольку, поскольку он мыслит, там, где *res cogitans*, никогда с этим реальным не встречается» [1, 74].

В наших категориях – дело в установлении такого со-присутствия-с-Другим (с Сиренами это Одиссею не удается), которое бы конституировало работу этого фантазма. Посуществу, Одиссей стремится к недостижимому – к сведению влечения к желанию, к освоению влечения, того, что никогда не может стать достоянием памяти, быть символизировано, включенным в нарротивную структуру, стать пойманным мгновением утраченного прошлого.

Это влечение, лакановский объект А, объект – причина желаний, влечение, вызывающее в субъекте желание другого субъекта. Одиссей, как и подобает одержимому невроту, удерживает наслаждение Другого и свое собственное к нему желание на расстоянии, ибо встреча с желанием является для одержимого невротика, каковым в той или иной мере является любой мужчина, невыносимой.

Особенность странствий Одиссея в том, что мы не можем ему не сопутствовать, не повторять.

Миф должен всякий раз сбываться включением в него нас самих. Так что же там произошло на самом деле?

Кафка, например, утверждает, что Сирены молчали [2, 184]. Одиссей хотел воспользоваться наивными средствами. Ведь пение Сирен проникает сквозь любые преграды и всем в мире было известно, что воск не может помочь, а страсть соблазненного порвет любые цепи.

«В невинной радости от своих хитростей отправился на встречу Сиренам Одиссей. Но у Сирен было и более страшное оружие, чем пение, – их молчание». «От их молчания не спасся никто».

«Одиссей же, говорит Кафка, как бы не слышал их молчания, он думал, что они поют, а он в безопасности и не слышит их. Он лишь мельком взглянул на изгибы их шей, вздымающуюся грудь, полные слез глаза, полуоткрытый рот, но думал, что все это относится к ариям, которые неслышны ему. А они красивее, чем когда бы то ни было, вытягивали шеи и поворачивались во все стороны, распускали по ветру свои ужасные волосы, растопырили на утесах когти. Они уже не хотели соблазнять, они хотели лишь как можно дольше удержать блеск больших глаз Одиссея. Если бы Сирены могли что-нибудь осознать, они тогда же были бы уничтожены. Но они уцелели, лишь Одиссей ускользнул от них».

И в финале Кафка загадочно добавляет: «Быть может, он, хоть это и невозможно понять человеческим разумом, все же заметил, что Сирены молчат, и вышеуказанными и бессмысленными действиями прикрылся как щитом от них и от богов».

Мы можем здесь видеть поразительную работу мифа. Мы говорим здесь о «работе мифа» в том смысле, в котором говорят о работе сновидения или работе горя. Например, работа сновидения есть преобразование материала сновидения, остатков дневных впечатлений, в сновидение как таковое. Именно эта работа, а не скрытое содержание определяет сущность сновидения. А работа скорби есть такой внутриспсихический процесс, в ходе которого субъекту удается постепенно отстраниться от своего утраченного объекта.

Даже внешне рассказ Кафки напоминает сновидение на тему острова Сирен. Миф конституирует, таким образом, нехватку, благодаря которой мы можем быть вовлечены в него, содержание нашей субъективности может быть организовано пространством мифа. Тогда миф выступает как Другой нашей субъективности, ее признающий. Интерпретируя миф, мы конституируем нашу субъективность. Так, для Кафки, Сирены сами были очарованы Одиссеем, потому что произошло нечто более изначальное: наивность Одиссея воспринята Сиренами как его непостижимое им противостояние, потому что их молчание воспринято Одиссеем как так воспринимаемое им их причудливое пение.

Кафка конституирует миф так, что в нем восста-

навливается господствующая мужская позиция: мужчина переворачивает ситуацию и заставляет женщину влюбиться в него. Из-за влюбленности в Одиссея они далее уже не просто молчат, они не могут петь.

Поэтому рассказ Кафки продвигается так, что Одиссей становится могущественным в результате самого акта сказывания Кафкой, трансформируясь от изначального по-детски наивного изобретателя машины в умело скрывающего до самой развязки свое тайное знание. Такая реверсивная хроника мифа, удивительно этим напоминающая сновидение, оказывается возможной благодаря бессознательному вторжению в гомеровский миф: у Сирен есть сверхоружие – молчание. Это личный ключ Кафки к гомеровскому мифу, к его интерпретации, т.е. к его со-бытию с этим мифом. Хорошая психоаналитическая интерпретация всегда открывается таким ключом, который возникает вдруг ниоткуда, из бессознательного. Такие истории всегда включают и самого автора - и мы узнаем в ней метаморфозу и самого Кафки, поразительно сумевшего построить свой корабль из страха перед отцовской фигурой и недоступностью женского наслаждения, из своей эдипальной вины.

Но должна быть и нарциссичная версия того, что там случилось на острове Сирен. Ее можно посмотреть у Мориса Бланшо [3].

Оказывается, что «смирненное наслаждение, как и подобает греку декаданса», которое досталось Одиссею вместе, с конечно же, каким-то чувством обиды, обделенности, обманутости случившимся, является началом нарциссичного всматривания в тот роман, который составляет предварительное плавание, порожденное эдипальной «упрямой склонностью не играть в игру богов».

В результате возникает «рассказ, отнюдь не отчет о событии, но само это событие, приближение к этому событию, место, где последнее призвано произойти».

«Услышать пение Сирен – это из Улисса, которым был, стать Гомером». При этом «роман приводится в движение повседневным временем», а «рассказ, чтобы продвигаться имеет другое время». Рассказ трансформирует пишущего, при этом «в некотором смысле, ничего и не происходит, кроме самого этого перехода». «Событие

приближением к которому служит рассказ, это событие расстраивает временные отношения и, однако же, утверждает время, особую его манеру свершаться, собственное время рассказа, вводимое в длительность повествования преобразующим ее способом, время превращений, где совпадают – вымышленные одновременности и в форме пространства, которое тщится реализовать искусство, - различные временные экстазы».

Итак, нехватка, конституированная в мифе, порождает рассказ. Одиссей, как и анализант в психоанализе, движется к невозможному месту, к собственной субъектности, приближаясь к жуткой истеричной реальности, конституирующей его травму. В раздвоенности путешественника между эдипальной виной и нарциссичной обидой как раз высвечивается это субъективное. Оно выступает как не свое, как иное, неприемлемое и потому неартикулируемое желание. Оно, как оказывается, и инвестирует психоаналитическое плавание: хотя поначалу у каждого путешествия есть понятная цель, но вскоре «над мореплавателем довлеет приказ: пусть будет исключен любой намек на цель и предназначение» [3, 3].

Как только это основное психоаналитическое правило оказывается принято, перспектива начинает переворачиваться: реальный ход событий оказывается лишь материалом для рассказа. Из отчаяния оказывается «сущностно глухим, потому что слышишь» [3, 4], т.е. оказаться приспособившимся эффективно кружить вокруг собственной травмы, находится выход: внутри психоаналитического дискурса это ложное слышание, это эффективное кружение впервые прекращается, нагруженные виной и обидой отношения с Другим теряются, Сирены бросаются в море, обнаруживается нехватка. Оказывается тогда, что никакой истории еще нет, что она должна лишь возникнуть. Речи анализанта лишь предстоит достигнуть места некоторой подлинной речи. Нарциссизм героя истории побуждает его стать автором рассказа, Одиссея – стать Гомером.

При этом так мы. Кажется, начинаем понимать главное: обсессивное избегание наслаждения не есть один из рядоположных способов душевной организации. Обсессивность есть темперирование нехватки, человеческое присутствие при нехватке, будучи сначала само конституировано

ЛИТЕРАТУРА:

1. Салецл Р. (Из)вращения любви и ненависти. – М., 1999
2. Кафка Ф. Молчание Сирен // Сочинения в 4-х томах. – СПб., 1995. – Т.4
3. Бланшо М. Пение Сирен.

А.В. ГОЛОЗУБОВ

РЕЛИГИОЗНОЕ ШУТОВСТВО И ЕГО КОМПОНЕНТЫ

Голозубов Александр Вячеславович – докторант Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, кандидат философских наук

Такие персонажи европейской культуры, как клоун, шут, трикстер и, наконец, юродивый уже давно вызывают интерес в академической науке, да и вообще являются популярными персонажами в постмодерной культуре [8, 16, 20] и литературе. Исследованы их отношение к политической, церковной и социальной жизни; пограничное положение между жизнью и смертью; связь с ритуалом и мифом; наконец, хотя гораздо в меньшей степени, со смеховой стихией. Тем не менее, в основном шут анализируется как персонаж светской культуры, особенно в его шекспировском варианте [11, 14, 26]. Юродство рассматривается как отдельный феномен, присущий византийской и древнерусской, то есть православной культуре [1, 2, 3, 4, 6, 12], при этом в русской критике чаще всего как феномен из области антимира, «перевернутого» социального космоса [5, 6, 7]. При этом границы между упомянутыми персонажами остаются довольно размытыми. Возможно, они относятся к одному архетипу, но не тождественны один другому. Кроме того, например, есть шуты – участники представлений на площади, шекспировские шуты и есть Шут Господень. Мы ставим задачу определить наиболее важные компоненты явления, которое мы предлагаем обозначить как религиозное шутовство. В этом случае мы избегаем противоречия с позицией С.А. Иванова и других авторов, которые полагают, что юродство в его чистом виде отсутствовало на христианском Западе. На наш взгляд, юродство является частным случаем религиозного шутовства, не исключающим существование других форм шутовства Христа ради в западной культуре. Мы попытаемся выяснить основные особенности религиозного шутовства, а также определить значение этого феномена для такого направления в религиозном постмодернизме, как теология смеха.

Но прежде мы обобщим наиболее характерные черты шута как архетипа европейской культуры, под которым мы понимаем в широком смысле таких персонажей, как трикстер, клоун, юродивый. По нашему мнению, среди общих для них особенностей можно назвать следующие.

1. Отношение к самой шутке, шутливым людям, как мы знаем, двойственное, опасливое, независимо от характера и поведения конкретного шута; тот образ, который задан предшествующей традицией и его статусом, содержит отчетливый негативный потенциал. Этимология говорит о том же. Так, в русском языке современное слово

«шут» через др.рус. шуть «осмеянный» восходит к праслав. šutъ «пустой». Ср. рус. диал. шутый, укр. шутый «лишенный чего-л.» и укр. шульга «левша», первоначально «лишенный (правой) руки», «обрубленный» [7, 495], то есть налицо ущербность, недостаточность. В соответствии с анализом Д. Хандельмана, в самом значении слова clown также заложена незавершенность, переходность из одного состояния в другое. По версии Хандельмана, это слово появилось в английском языке во второй половине XVI в. и произошло от слов, которые обозначают сгусток, полутвердый комок, сформированный свернувшейся или застывшей жидкостью, но также они значат «дурень», «идиот», «болван» (clod, clot, lump). Сама логика внутренней организации клоуна является незавершенной, незаконченной. Клоун разрушает табу, стирает границу между сферой священного и земного, секулярного, изменяя таким образом порядок взаимодействия между ними [15, 248].

2. Недостаточность этого персонажа, следующая из этимологии, на практике может выражаться в недостатке ума, и это же можно сказать о шуте и юродивом. Однако именно христианский тезис о мудрой глупости и о любви к ближнему позволяет этой ущербности приобрести особый статус, граничащий со святостью. В ренессансной культуре инаковость сохраняется, но в шуте появляется больше иронии и явной, и скрытой сатиры, меньше страха, потому как меньше веры, он не проповедник, а моралист. В модерне эта ирония становится более жесткой и даже жестокой. Бог и вовсе умер, а значит все позволено. А поскольку каждый в этом абсурдном мире шут, то все позволено каждому: возьмите то, что можете взять; смейтесь над тем, над чем считаете нужным.

3. Далее, это может быть недостаточность добра, что влечет за собой осязаемый потенциал зла. Недаром шута сравнивают с трикстером, разрушительный потенциал которого еще более опасный, развился из представления о демиурге, изначально ответственным за зло в мире. По мнению М. Конрада Хайерса, трикстер предшествовал всем клоунам, шутам и комическим героям, будучи древнейшим символом восприятия жизни, основанного на вторжении беспокойства и надежды в упорядоченный мир правил и норм. По мере развития религиозных представлений и соответствующих мифологических конструкций и появления мифов о культурных героях трикстеры в каких-то случаях переняли черты

последних, приобретя почтительное отношение к себе и предсказуемость, но утратив яркость и сложность своего образа, или же, напротив, сохранили и развили те свойства, которые связаны с внесением в мир зла и беспорядка, но в любом случае сохранили присущую их видению жизни произвольность и незавершенность.

4. Недостаточная социальность, принадлежность клоуна, шута и трикстера к социально зависимым группам или даже к откровенно маргинальной среде. Это значит, что скрытый или явный протест и критика так или иначе присутствуют в их поведении. Enid Welsford определяет шута как человека, который опускается ниже средних человеческих стандартов, но чьи недостатки становятся источником восхищения и движущей силой комедии [24], и возводит происхождение буффона к паразитам, которые в Древней Греции обедали за чужой счет и развлекали хозяев, социальным изгоем. Можно сказать, что те бродяги и нищие, которых приглашает хозяин в притче Иисуса, тоже не будут хранить благочестивую тишину, а будут веселиться и развлекать. Этот тип возродился в ренессансной Италии. По мнению С. Биллингтон, придворные шуты в еще большей степени выходят за пределы нормы и обособлены от своих товарищей, чем буффоны-паразиты. Они развлекают не просто обжорством, сплетнями и т.п., но интеллектуальным или физическим уродством, которое лишает их прав и ответственности и ставит в положение изгоя [11, 55]. Часто шута отличали колокольчики, подобно прокаженному.

5. Недостаточная взрослость, незрелость, наивность. Шуты взрослые, но выступают в роли вечного ребенка – своих детей нет, в роли Отца – Господь. Шуты подобны детям в том отношении, что говорят правду в лицо и чаще всего над этим смеются или прощают. М. Конрад Хайерс заметил, что сами клоуны подобны детям, и в то же время они взрослые; смелые и легко поддаются испугу и т.д. Клоун возвращает ценность обыденного, и от этого мир становится богаче и разнообразней, таким, каким его воспринимает ребенок в его непосредственности, еще не знающий различия между чудесным и обыденным, значительным и незначительным, а наоборот, воспринимающий все как тайну и чудо, и приключение, можем добавить мы. Первый клоун есть ребенок; ребенок, которым мы все были и который все еще внутри нас. Для него самые незначительные моменты в жизни становятся полными жизни и любви, как для св. Франциска [17, 85]. Действительно, клоун совершает чудеса, управляет настроением и эмоциями публики, вырывает ее из повседневности и превращает цирк на время своего представления в особый универсум, царство смеха и превращений. Но в той мере, в какой оптимизм и любовь – ценности не только нравственные, но и религиозные, а в теологии смеха это именно так, в такой мере клоун – волонтер Бога. Он всегда оптимист,

даже если плачет, он не теряет надежду и заражает ею всех нас. Он любит свою аудиторию и готов разыгрывать ради нее спектакль самоуничтожения до бесконечности.

6. Недостаточная серьезность. Даже готовясь к смерти, Тиль Уленшпигель насмехается над своей матерью, пришедшей проститься с ним [11, 46]. Когда его хоронили, веревка разорвалась, и гроб упал в яму так, что Уленшпигель был поставлен на ноги. Люди засыпали яму и оставили гроб в таком положении, положив сверху камень с изображением совы и зеркала.

Сюда же относится пародийность шутов, клоунов и трикстеров, их насмешка над нормами, принципами, условностями. Так, в шутовских колокольчиках можно видеть пародирование официальной одежды древнееврейских священников или колокольчиков на браслетах и пальцах средневековых рыцарей, а шутовской жезл напоминает не только о королевских атрибутах власти, но и фаллосе, который носили дорические мимы [14, 3-4].

7. Недостаточная гарантия жизни и безопасности. Для клоуна социальный мир вокруг однороден, сжат до толпы; для шута мир подразумевает систему и иерархию, шут не взрывает этот порядок, и если ставит его с ног на голову, то в тех рамках, которые выработаны самим этим порядком. Если стихия клоуна – толпа, площадь, то шут комфортней чувствует себя в более камерной обстановке, например при дворе. М. Конрад Хайерс обращает внимание на то, что каждому королю требовался шут, назначение которого состояло не только в том, чтобы рассмешить короля, но и заставить его смеяться над самим собой, так что король, несмотря на все свое величие и власть, оказывался своего рода клоуном перед самим собой и своими придворными [17, 208]. Таким образом сохранялся диалектический баланс между святостью и юмором, тиранией и анархией. Именно потому, что шут может выступать персонажем как дворцовой, так и религиозной культуры (в случае с юродивым), он ближе к сильному миру сего, он в гораздо большей степени балансирует на грани жизни и смерти.

Это чувство опасности, исходящее от шута и всякого маргинала, способно оправдать для толпы ее участие в тех наказаниях, пытках, осмеяниях и казнях, которым подвергались бунтари и нонконформисты всех времен и народов. Обвинение в сумасшествии легко объясняло их неспособность приспособиться к миру и делало их жертвой последнего. Жертвенность шута выражается, во-первых, в недостаточности мужества, силы и храбрости, во-вторых, готовности к бесконечному самоуничтожению и осмеянию и, в-третьих, наличии определенных нравственных или религиозных идеалов или ценностей, конечно, в том случае, если жертва была сознательной. Не случайно Э. Чамберс еще в 1903 г. увидел в особенностях клоунского костюма напоминание

о старом жертвенном *exuvia* [13, 388].

Однако в шуте имеет место не только недостаточность, но и избыточность. Во-первых, это избыточность смыслов и значений, обратная сторона недостаточной определенности – множество масок, маскарадность. Как развлекательный персонаж, шут может быть отнесен к средневековым менестрелям и йокуляторам, подобно которым он часто пел баллады, был танцором, акробатом. Во-вторых, избыточность эмоциональности, экзатичности и смеховой стихии в поведении шута, клоуна, которые, в свою очередь, содержат потенциал зла, моральной непривлекательности этого архетипа в христианской традиции. Если клоун, подобно козлу отпущения, асоциален, одинаково чужд всем социальным группам и общественным институтам, принадлежит к области зрелища и празднества, и только в силу своего первоначального представления и личностных особенностей содержит элемент посредничества между священным и профанным, то шут – часть общественного организма, социальный тип, более склонный, однако, ставить нравственные вопросы и давать на них религиозные ответы.

В христианской культуре есть тот род шутства, который был не только легализован, но нередко и канонизирован, который оправдывал любые проявления маргинальности, критицизма и безумия, поскольку речь идет о шутстве Христа ради. В византийской традиции этот феномен получил название юродства. Мы полагаем, это часть более общего явления, которое можно обозначить как религиозное шутство.

Шутство Христа ради было предметом изучения в ряде работ западных авторов, но они не содержат ответов на вопросы, поставленные в нашем исследовании, и необходимой классификации. Так, Хайерс упоминает юродство как разновидность религиозного шутства, но не называет его отличительные особенности. Исследователь византийского преподобного Симеона Христа ради юродивого, *Derek Krueger*, в основном, анализирует источники, но не культурный феномен «святого дурака» [19]. Дж. Савард рассматривает тип безумцев Христа ради в католицизме и православии, но основное внимание уделяет одной духовной школе во Франции XVIII в. в силу богатства и жизнеспособности французской религиозной мысли в это время и исключительной роли святой глупости в ней. Савард находит в этом феномене живую традицию, которая сохранила неконформизм по отношению к миру и которая берет начало в юродстве ветхозаветных пророков, продолжается в египетском монашестве и требуется в современном мире. Исаия ходит голый и босой три года; Иезекиль ел экскременты и т.п., но даже без этих эксцентричностей безумие было основным обвинением против тех, кто говорил неприятную правду [24, 1]. То, что роднит просто шутов и религиозных шутов, это прежде всего присущая им подлинная мудрость

– божественная мудрость, а не мудрость мира, которая есть мудрость тела, уверенность человека в своем знании и опыте. Оппозиция мудрости мира и мудрости Христа ведет к конфликту между теми, кто пытается приспособить Евангелие к мудрости мира, и теми, кто полагается только на мудрость Христа. Мудрость мудрых этого мира и фарисеев делает их слепыми, невосприимчивыми к духовному постижению. Отвержение материальных благ – лишь внешний, видимый знак духовной простоты, в основе которой не глупость, а мудрость Бога; только когда эта мудрость оценивается с точки зрения другой, мнимой, мудрости мира, она кажется глупостью.

Дж. Савард отмечает, что глупость Христа ради всегда эсхатологическая. Юродивые провозглашают конфликт между настоящим миром и грядущим. Савард обращает внимание на то, что нередко сумасшествие юродивых является провокацией. Юродивый – священный шут, клоун или мим, он ведет двойную жизнь: «на сцене» (на улице, днем) идиот; в настоящей жизни (в церкви, ночью) человек молитвы. Может быть сумасшествие, которое разрушает, поработачивает и приносит немислимые страдания, а также сумасшествие демонического характера. Савард отличает эти три рода духовной глупости (ради Христа, ради мира, ради Сатаны) от психической болезни как таковой. Кроме того, юродивый – изгой, он асоциален, он наг; он странник и скиталец. Последний момент в данном случае воспринимается несколько в иных терминах – как паломничество. Другие черты, которые выделяет Савард и которые подчеркивают религиозный характер подобного шутства, – это христоцентризм; отождествление с распятым Христом, участие в Его бедности, унижении, осмеянии, наготы; восторженное отношение к Богу; харизма, призвание и дар от Бога; пронизательность души; наконец, детскость, чистота и простота сердца. Обращение к Богу авва, отче стало новым для евреев в таком контексте, как Иисус использует его в обращении к ученикам. Иисус, божественный и совершенный ребенок, открывает не просто детство, которое мы утратили, но новое детство, духовное младенчество, проявление в нас дара детства и сыновства, который содержится в крещении [24, 10] и который является необходимым условием христианского прогресса и роста. Мы полагаем, детскость имеет еще одно значение, связанное напрямую с первым признаком юродства по Саварду: это возвращение в состояние первых людей до грехопадения, т.е. каждый уподобляется Христу как новому Адаму, христоцентризм. Маргинальность и в то же время детскость юродивых проявляется также в их наготы. Они проповедуют нагие, но не воспринимают свою наготу как что-то постыдное подобно прародителям до грехопадения. Ходили голыми Симеон, Андрей юродивый, Прокопий Устюжский, Василий Блаженный. Т.о. в этом поведении есть определенная логика, не

только пренебрегающая социальными условностями и нормами, но и возвращающая нас к тому состоянию, в котором пребывали наши прародители до появления всяких норм. Стоит напомнить, что в христианской традиции Иисус также называется неоднократно новым Адамом, то есть это еще и в определенном смысле проявление христоцентризма.

Кроме того, детскость – беззащитность, нагота, то, что не характерно для шута, клоуна, арлекина. Все они пробуждают ребенка во взрослом; юродивый, религиозный шут, напротив, сбрасывают покров детскости и неразумия со взрослого. Традиция шутства Христа ради неотделима от представления о духовной детскости. Христос открывает малым мира сего – детям – то, что скрыто от мудрости и понимания этого мира через простоту, смирение и блаженное неведение. Это другое понимание детства, чем в XX веке. С детскостью перекликается, на наш взгляд, такая особенность юродства, как неграмотность, удаленность от книжного и канонического знания; они передают не букву, а дух христианства. Само знание здесь имеет другую природу, превосходит книжное и мирское знание и обучение, и его достижение подчиняется любви и преданности Богу. В то же время именно в западном юродстве невежество и неграмотность отнюдь не являются неотъемлемым признаком святого шутства, что и подтверждается примерами, приведенными самим Савардом. Так, он видит одни и те же принципы – смиренную готовность отвергнуть мир и быть осмеянным, потерю уважения и доверия со стороны мира – в духовном служении таких личностей, как католические святые Томас Мор, Филиппо Нери, Игнатий Лойола, Иоанн Креста, в XVIII в. Бенедикт Лабре, Жан Сурин и др.

П. Лауде добавляет те особенности религиозного шутства, которые позволяют расширить культурное поле исследования, включив некоторых представителей именно западной религиозной традиции. Прежде всего, это терапевтическая миссия, христианская глупость – первая фаза терапевтического излечения, которое направлено на восстановление подлинной мудрости; во-вторых, не только христоцентризм, но проекция на каждого христианина; подлинный христианин должен быть готов к осмеянию, презрению и шутству; в этой связи упоминается св. Франциск Ассизский, жизнь которого содержит высшее выражение напряжения между человеческим чувством социального уважения и самоуважения и христианским призывом к героизму. Францисканская духовность полностью основана на социальной «непристойности», которая бичует все человеческие презумпции порядка и истины [21, 134]; в-третьих, атрибутированность городской средой. Город – более подходящая сфера для шутства, больше возможностей противопоставить себя социальному порядку; наконец,

в-четвертых, для юродства характерно мистическое начало. Там, где мистика переживает упадок, мы наблюдаем и упадок юродства.

Важнейшая особенность именно религиозного юродства – гораздо более опасное балансирование между мудростью и глупостью, основанное на особых отношениях с Богом, профетическом и мистическом характере юродства и постоянной провокации юродивым насмешки, боли, страдания и смерти. У первых христианских святых подлинное мученичество, в византийском юродстве – часто только провокация. В одной из средневековых проповедей говорится, что праведник обретет радость в теле и душе вечную и злему воздастся боль без конца [22, 15]. Но здесь и сейчас мученик готов переживать саму боль с радостью. Вопрос о мученичестве – вопрос о святости, а значит о жертве, жертвенности, осмысленности и оправданности жертвы, а также о критериях святости, побеждающей смерть и страх смерти. Однако при этом в образе святого мученика всегда есть элемент провокации и шутства. Л.Б. Смит в своем исследовании поставил в один смысловый ряд шутов, мучеников и святых [25]. Мы полагаем, во всех этих трех вариантах религиозный шут провокационен – в шутстве, мученичестве и святости. Потенциально всякое мученичество в той или иной мере – провокация и если не профанация исходного сюжета, то его намеренная или неосознанная драматизация.

Смерть мученика публична, это усиливает ее эффект, но придает ей определенный тон театральности и даже фальши. Козел отпущения – чистая жертва, которая изгоняется за пределы общины, чтобы насилие не обратилось против самой общины. В случае же мученичества насилие в его концентрированной форме обрушивается на мученика, который нередко сам стремится сделать свою смерть запоминающейся. Этот момент публичности и театральности и сближает мученика с шутом, и в этом залог присутствия некоего трагизма и двойственности в облике самого шута. Однако шут в большей степени включен в событийно-смысловой ряд жизни общины и всего универсума, его присутствие постоянно, и потому семантика смерти в его словах и действиях в сочетании со смысловым началом вполне органична, потому как отношение к смерти как звену в цепочке возрождение – умирание, старость – молодость, дряхлость – цветение и т.п. всегда было двойственным, ритуализированным, мифологизированным, балансировало на грани плача и ритуального смеха. Мученик – фигура более редкая и исключительная, наоборот, он не хочет стать изгоем, «козлом отпущения», принять медленную или быструю смерть в уединении, отдалении, одиночестве. Мученик – фигура публичная. Он идет против бессознательного желания общины, и тогда община превращается в толпу, карающую, наказывающую, насмехающуюся и только через некоторое время признающую свою

вину и ошибку и, подобно братьям – отцеубийцам из фрейдистского мифа, искупающим свою вину окружая память о замученном и умерщвленном ореолом мученичества. Мученичество предполагает личные убеждения, личный подвиг и личную смерть, личное переживание греха, хотя бы и общечеловеческого, коллективного. Мученик – не козел отпущения. В последнем случае мы имеем дело с коллективным грехом, переносом его на индивида, но без персоналистичного восприятия этого индивида; с изгнанием, а не уничтожением. Поэтому и самим козлом отпущения может быть не индивид, а целый народ или народы, что и произошло в нацистском кошмаре XX в. Мученик всегда не просто жертва, но участник и организатор своей жизни и смерти, в значительной степени постановщик некоего спектакля. Но там, где смерть чаще всего не следует, в случае византийского юродства, провокация и профанация все больше переставала быть только потенциальной.

Возможно, это стало одной из причин того, что в восточном христианстве юродство пришло в упадок достаточно быстро. В западном же подобная парадоксальная мудрость, хотя и видоизмененной форме, стала непрерывной традицией и даже использовалась некоторыми священниками в их культовой практике. Cal Samra подчеркивает терапевтическую роль смеха, и в этом смысле Христа как Вечного Врачевателя [23]. Самра предложил несколько практических путей инкорпорировать смех в религиозную и церковную жизнь. Один из них – создать clown ministries и ввести clown services, призванные пробудить радостный дух в христианах.

Канадский священник проф. Б. Бантинг в онлайн статье «Проповедник как святой глупец» [10] настаивает, что проповедникам не следует чуждаться юмора; наоборот, им полезно знать, как и когда использовать его в богослужении. Бантинг призывает быть святым безумцем и играть в такового, когда это оправдано ситуацией. В святом безумце юмористическая перспектива веры находит свое практическое применение. Использовать архетип шутства как руководство к действию в проповеди означает готовность говорить то, что необходимо, не беспокоясь о мнении других на этот счет; основывать свои коммуникативные намерения на понимании того, что земное существование со всеми его временными соблазнами есть прелюдия к небесному, которое и есть подлинный мир. Неизбежно следование этим принципам ставит привычный мир с ног на голову, а проповедника делает безумцем в глазах этого перевернутого и искаженного мира.

Но, делая правильный шаг в этом направлении, проповедник, по мнению Бантинга, может быть уверен, что Бог поведет его теми путями, которые позволят принести людям благую весть.

До XX в. история Христа, его чудесных деяний, искушений и мученической смерти оставалась моделью для конструирования образов в обширной христианской агиографии, которая строилась на образе Христа, взятом, в свою очередь, из библейского канона; по мере утраты последним своей монополии на истину в образ alter Christus добавлялись новые черты, в том числе взятые заимствованные и гностических версий, включая смех. Те элементы поведения святых, которые раньше выходили за рамки привычного, теперь напрямую были атрибутированы Христу, прежде всего связь с карнавальностью, театральностью, шутовством. Теология смеха реабилитирует не столько и, может быть, не сколько сам смех, сколько персонажей, традиционно воплощающих его, таких как клоун, буффон, трикстер, безумец, шут, наконец глупец. Каждый из них балансирует на грани провокации и жертвенности, мудрости и безумия, и только отношение к миру, Другому и Богу определяет направленность их смеха и характер в целом. Смех, разделенный с Другим, миром и Богом, и есть смех симпатии, который если не сопровождает радость, то не противоречит ей, это смех безумца Христа ради; смех насмешки и презрения, направленный против Другого, мира и Бога – смех подлинного глупца и безумца. В религиозном шутовстве, во-первых, глупость не бесцельна, она имеет нравственную ценность и, во-вторых, эта глупость мнимая, только в глазах мира, но не Бога. На православном Востоке религиозный шут, или юродивый, играет в смертельно опасную игру; тем не менее, только сохраняя элемент провокации и профанации в своем поведении, даже бессловесном, он сохраняет собственную шутковскую природу и детскость. Переступая грань, он становится святым мучеником или настоящим безумцем; недостаточность превращается в отсутствие, а избыточность во всеобщность. В католическом варианте религиозного шутства (св. Франциск Ассизский, Филиппо Нери и др.) возобладали не столько провокация Другого, сколько диалог с ним; большая открытость миру и большее смирение перед Богом. Св. Франциск привнес в эту тенденцию новые элементы – и это не только христоцентризм, миссионерский и апостольский дух, но и утверждение духа радости вопреки страданию – тезис, подхваченный в прошлом столетии теологией радости, смеха и шутства.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Есаулов Е.А. Юродство и шутство в русской литературе // Литературное обозрение. – 1998. – № 3. – с. 108-112.
2. Иванов В.В. Безобразие красоты: Достоевский и русское юродство. – Петрозаводск: ПетрГУ, 1993. – 152 с.
3. Иванов С.А. Византийское юродство / С.А. Иванов. – М.: Международные отношения, 1994. – 235 с.

4. Ковалевский И. Подвиг юродства: Юродство о Христе или Христа ради юродивые Восточной и Русской церкви / И. Ковалевский. – М.: Лепта-Пресс, 2000. – 384 с.
5. Лихачев Д.С., Панченко А.М. Смеховой мир Древней Руси / Д.С. Лихачев, А.М. Панченко. – Л.: Наука, 1976. – 204 с.
6. Панченко А. М. Древнерусское юродство / А.М. Панченко // Лихачев Д.С., Панченко А.М., Поньрко Н.В. Смех в Древней Руси. – Л.: Наука, 1984. – 295 с. – С. 93-104.
7. Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка: Более 5000 слов / Г.П. Цыганенко; [2-е изд., перераб. и доп.]. – К.: Радянська школа, 1989. – 511 с.
8. Юнг К.Г. О психологии образа трикстера // Пол Радин. Трикстер. Исследование мифов североамериканских индейцев с комментариями К.Г. Юнга и К.К. Кереньи. – СПб.: Евразия, 1999. – С. 265-286.
9. Юрков С.Е. Под знаком гротеска: антиповедение в русской культуре: XI-начало XX вв. / С.Е. Юрков. – СПб.: Летний сад, 2003. – С. 36-51.
10. Banting, Blayne A. The Preacher as Holy Fool: Humor as Homiletical Heuristic [Электронный ресурс] / Blayne A. Banting. – Режим доступа до статті: <http://www.preaching.com/resources/features/11549677/>
11. Billington S. A Social History of the Fool / Sandra Billington. – Brighton, Sussex: Harvester Press; New York: St. Martin's Press, 1984. – x, 150 p.
12. Challis N., Dewey H. Divine Folly in Old Kievan Literature. The Tale of Isaac the Cave Dweller / N. Challis, H. Dewey // The Slavic and East European Journal. – 1978. – Vol. 22, Issue 3. – P. 255-264.
13. Chambers E.K. The Medieval Stage / E.K. Chambers. – London: Oxford Univ. Press, 1903. – In 2 vol. – Vol. I.
14. Goldsmith, Robert H. Wise fools in Shakespeare / Robert H. Goldsmith. – Michigan State Univ. Press, 1955. – 123 p.
15. Handelman D. / Don Handelman. Models and mirrors: towards an anthropology of public events. – Cambridge, N.Y., Portchester, Melbourne, Sydney, 1990. – xi, 330 p.
16. Hansen George P. The trickster and the Paranormal / George P. Hansen. – Philadelphia: Xlibris Corp., 2001. – 564 p.
17. Holy laughter: Essays on Religion in the Comic Perspective / [edited by M. Conrad Hyers]. – New York: Seabury Press, 1969. – vi, 264 p.
18. Hyers M. Conrad. The comic vision and the Christian faith: a celebration of life and laughter / Conrad M. Hyers. – N.Y.: The Pilgrim Press, 1981. – 192 p.
19. Krueger D. Symeon the holy fool: Leontius's life and the late antique city / Derek Krueger. – Berkley: University of California press, 1996. – xvi, 196 p.
20. Landay L. Madcaps, Screwballs and Con Women: The Female Trickster in American Culture / Lori Landay. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1998. – xi, 258 p.
21. Laude P. Divine play, sacred laughter, and spiritual understanding / Patrick Laude. – New York: Palgrave Macmillan, 2005. – 273 p.
22. Medieval popular religion, 1000-1500; [a reader] / ed. by John Shinnors. – Peterborough, Ont., Canada: Orchard Park, NY: Broadview Press, 1997. – xx, 545 p.
23. Samra C. The joyful Christ: the healing power of humor / Cal Samra. – San Francisco: Harper & Row, 1986. – xxi, 212 p.
24. Seward J. Perfect fools: Folly for Christ's sake in Catholic and orthodox spirituality / John Seward. – Oxford: New York: Oxford University Press, 1980. – vi, 247 p.
25. Smith L.B. Fools, martyrs, traitors. The story of Martyrdom in the Western World / Lacey Baldwin Smith. – Northwestern University press, 1997. – 433 p.
26. Welsford E. The fool; his social and literary history / Enid Welsford. – Gloucester, Mass.: P. Smith, 1966. – xv, 381 p.

Т.И. ВЛАСОВА

ПОСТКОЛОНИАЛЬНАЯ КРИТИКА И ТЕОРИЯ ГЕНДЕРА

Власова Татьяна Ивановна – заведующая кафедрой «Филология и перевод» Днепропетровского национального университета железнодорожного транспорта имени академика В.Лазаряна, доцент, доктор философских наук

Постколониальная критика, активно разрабатываемая на Западе в последние годы, стала влиятельной теоретической базой для многих исследователей не только в культурологии и литературоведении, но и в политических науках, философии, истории и т.д. Обсуждаемые вопросы включают проблемы репрезентации (саморепрезентации и репрезентации «Другого»), деконструкцию (в ее политических аспектах), постколониализм и мультикультурализм, теории речевых актов и литературной критики, педагогику и политические стратегии (Г. Спивак, С. Харасим, Г. Веесер, У. Адамсон, Д. Данн, Т. Иглтон и др.).

Постколониальная критика подчеркивает: ди-

алог с теоретических позиций элитной культуры не состоялся, и вопрос в том, достижим ли такой диалог (или обмен) вообще, возможна ли ситуация нейтральной коммуникации, «свободного диалога». Известнейшая деконструктивистка Г. Спивак утверждает, что идея «нейтрального диалога» отрицает историю, отрицает структуру и позиционирование субъектов. Желание нейтральности в диалоге, даже если бы оно и не подавлялось, всегда маркирует свое собственное поражение, уверена Г. Спивак. Нужно научиться понимать, как желание нейтральности и/или желание «Другого» артикулируют себя, продолжает исследовательница, а для этого нужно чи-

тать текст, нарратив, – исторические и институциональные структуры, в которых запечатлено желание [1, 72]. В своих исследованиях Г. Спивак стремится сделать видимыми эти исторические и институциональные структуры репрезентации пространства, которое она подвергает деконструкции, марксистскому анализу или акцентуализации с точки зрения феминизма и Третьего мира. Рассуждая, например, о любом материале Третьего мира, критик, как подчеркивается, должен изучить этот материал посредством языка, на котором он написан, с помощью особых программ исследования, и только тогда он будет иметь право критиковать и сможет быть услышан.

С другой стороны, многие авторы (Т. Иглтон, например) выражают большие сомнения в отношении самого термина «постколониальный», потому что, по их мнению, «постколониализм» обозначает не собрание трудов о бывших колониях, а теоретическую и идеологическую повестку, целую «палитру» доктрин, которые, безусловно, не являются исторически и политически «невинными».

Бесспорным представляется тот факт, что так называемый постколониализм стартовая с большим ускорением примерно 30 лет назад в период поражения или стагнации различных революционных «национализмов». По утверждению Иглтона, национализм сразу же возникает как идеология империалистского капитализма, хотя и играет время от времени роль его самого эффективного врага, что и является одной из многих причин того, что этот термин вызывает больше вопросов, чем дает ответов [2, 125]. Отмечается, что постколониальное «подозрение» в национализме, которое все же не является универсальным в теории, имеет определенные исторические условия, отразившиеся в неудаче революционных национальных движений Третьего мира разрушить гегемонию Запада. Т. Иглтон пишет, что он испытывает (наряду с другими исследователями) затруднения с термином «постколониализм» не только вследствие его «вопиющих» ограничений, но, главным образом, потому, что «ковровая» природа термина означает, что Тайвань и Танзания можно объединить под одним заголовком, что все в так называемом постколониальном обществе является безусловно постколониальным, и постколониальные субъекты должны рассматриваться в своих действиях как только постколониальные субъекты, а не действующие – хотя бы время от времени – просто по-человечески. Исследователи подчеркивают политическую театральзованность, стереотипизацию, доходящую до пределов, в результате чего некоторые постколониальные теории абсурдно и сентиментально подчеркивают постколониальные устройства, которые настолько отвратительны, что давно должны были бы прекратить свое существование. Маргинализованные группы, представ-

ленные, например, неонацистами, состоящие, в основном, из коррумпированных сатрапов мирового капитала, обладают весьма незначительной «инаковостью» с точки зрения Уолл-Стрита или МВФ. Что бы ни затрагивала «постколониальность», это ни в коей мере не культура в первую очередь, – утверждает Т. Иглтон [3].

Как известно, вопрос «субъекта» является ключевым не только для постколониальной критики, но и для феминистской политики, тем более, если это «цветной» феминизм. В конце XX в. теория феминизма неоднократно подвергалась критике за попытки колонизировать незападные культуры для поддержки в высшей степени западных идей угнетения, за стремление сконструировать «Третий мир» или «Восток», в котором гендерное угнетение объясняется как симптом эссенциалистского западного варварства (Д. Батлер, Т. Чантер, белл. хукс и др.).

Цветные женщины были, как известно, первыми, кто подверг критике феминистскую установку на «женщину», за которой скрывались образ, проблемы, «истины» белой западной гетеросексуальной женщины среднего класса. Исследователи подчеркивают, что, с точки зрения постколониальной феминистской теории, философия должна объяснить свой расовый и гендерный универсализм. В этой связи большой интерес представляют работы Франца Фэнона, в которых ученый с феноменологических позиций рассматривает «отчуждение белого колониального анализа» онтологий Сартра и Мерло-Понти. «Жан-Поль Сартр забыл, – утверждает Фэнон, – что негр страдает в своем теле не так, как белый человек» [4, 138]. Фэнон дает феноменологический анализ того распада, который он испытывает, когда видит себя глазами «Другого» белого, чей взгляд структурирован искажающими и антигуманными мифами каннибализма, примитивизма и т.д., что и создает асимметрию такого взгляда. Трансформация телесной репрезентации приносится посредством тех отчуждающих мифов и легенд, которые составляют то, что Фэнон называет «историко-расистской репрезентацией» [4, 111]. Как говорит И. Уит, взгляд «Другого» структурирован «белым воображением» [5, 174], информацией «мифа негра» [4, 117]. Как только мифическое воображаемое устанавливает влияние на отношение Фэнона к миру, происходит редукция историко-расистской репрезентации, сфабрикованной мифом негра, к «расистско-эпидермальной» репрезентации [4, 112].

«Белые маски» дикарства и неполноценности срываются и обнаруживается то, что под ними: черная кожа. Таким образом, Фэнон раскрывает процесс, с помощью которого черная кожа стала обозначать примитивизм. В этом процессе, как замечает Уит, и содержится генеалогия расистского эссенциализма.

Отмечая важную роль работы Фэнона в анализе феноменологии и экзистенциализма, ученые счи-

тают необходимым сказать также и о роли психоанализа в расистских теориях. Утверждается, что психоанализ по-прежнему удивительно продуктивен в расистских умозаключениях. Фэнон, например, со скепсисом рассматривает применимость Эдипова комплекса к народам Антильских островов и отрицает идею подсознательной природы «белого» расизма. Исследователь подчеркивает, что редукция чернокожих к расистской эпидермальной репрезентации частично облегчается знаком равенства между черными и сексуальностью. И, как утверждает Фэнон, эта эротизация принимает форму мифов, стереотипно бытующих в «белом» массовом сознании [4, 157]. Фэнон, безусловно, дает пародийные репродукции таких мифов, но, что важно, он также предлагает пародийную репрезентацию «белой» патриархатности. Однако белая раса и патриархатность неоднозначны. Хотя Фэнон и говорит языком «белой» патриархатности, он не дает анализ того, как раса узурпирует гендерные стереотипы, а гендер узурпирует расовые. Несмотря на тонкий и яркий анализ расистской мифологии, Фэнон не показывает, как сексуальная мифология порочит женщин. Тина Чантер остроумно замечает, что точно также, как Фэнон считает необходимым привлечь внимание к универсализму Сартра и Мерло-Понти, Фрейда и Лакана для обнаружения асимметричных расовых позиций в их феноменологических и психоаналитических попытках обобщить человеческий опыт, так же и женщины, читающие Фэнона, сталкиваются с проблемой: как реагировать на его неспособность размышлять на языке сексизма, который имплицитно используется в его постколониальной философии [6, 28-29].

«Текущая современность» (по выражению З. Баумана), уживающаяся в постмодерне с жесткостью категорий, предлагает целый комплекс проблем, которые нужно решить во имя философской чистоты и человеческой справедливости. Вопрос, как пишет Г. Спивак, не только в том, как представить Третьего мира конституирует себя, но и в том, как представитель, скажем, индийской диаспоры конституирует белого постколониального интеллектуала. Ученые отмечают также проблему «подлинности» теорий Первого мира и их право на привилегированное положение. Что касается синтеза теорий, то здесь возникает, как отмечает Г. Спивак, значительно больше вопросов, чем предлагается ответов [1, 63]. Спивак очевидно не заинтересована в защите постколониальной интеллектуальной зависимости от западных моделей; с другой стороны, нельзя игнорировать историю, влияние XIX века на интеллектуальные модели Третьего мира и не стоит рассматривать эту «вовлеченность» как преданность западной теории. В то же время исследователи, занимающиеся проблемами феминизма и гендера, подчеркивают важное место «женского вопроса» в иерархии проблем, под-

нимаемых постколониальной критикой. Самый сложный урок, который нужно усвоить, утверждает Спивак, это то, что слово «женщина» не имеет буквального референта. Чтобы обнаружить этого референта, нужно обязательно посмотреть в зеркало, с другой стороны, то, что мы увидим в зеркале, необязательно является тем подавляющим большинством, которое составляет субъект феминистской политики – «женщины». Женщины – это не только белые буржуазные интеллектуалки, это и чернокожие представительницы африканских племен, и городской субпролетариат, и неорганизованное крестьянство, – в этом сложность проблемы репрезентации «женщины» как универсальной категории философии или политических теорий. Все это делает затруднительным прямую прагматическую полезность феминизма, не связанную со специфическими чертами той или иной женщины как предмета феминизма.

Западный либерализм, как показывает развитие постфеминизма, с его коннотациями превосходства и идеологическими искажениями не смог выработать «теорию переговоров», – не дискурсивных переговоров, но диалога равных. И все же в теоретическом аспекте работы многих исследователей – феминистов, марксистов, «черных» критиков, в числе прочих, – доказали плодотворность взаимодействия дискурсов. Более того, как утверждает Линда Хатчеон в своей «Поэтике постмодернизма», они доказали это так мощно, что их работа оценивается многими как новая культурная гегемония с новым набором ценностей и отношений [7, 199].

Теоретики утверждают: именно противоречивая природа постмодернизма предполагает включение множественных условных альтернатив в традиционные непреложные унитарные концепты «полного знания» и эксплуатацию этих самых концептов. Возможно, центр уже не обладает силой, но он по-прежнему остается привлекательной «фикцией» порядка и единства, которую постмодерная теория и искусство продолжают и использовать, и ниспровергать. Уместно вспомнить знаменитое высказывание Деррида: «Я не говорил, что нет центра, что мы можем обойтись без центра. Я полагаю, что центр – это функция, не существующее – реальность, но функция. И эта функция абсолютно необходима [8]. Парадокс постмодерна состоит в том, пишет Л. Хатчеон, что экс-центричные группы неизбежно идентифицируют себя с центром, к которому они стремятся и который они отвергают. Постколониализм в культуре – это то же центростремительное движение, проявляющееся в децентрализации культуры, в придании ценности локальному и периферийному, и это касается не только чернокожих или цветных, это и Канада, и Албания, и вся Восточная Европа. Множественность, гетерогенность, различие – это риторика постмодернизма, отвергающая и абстрактную категорию «единственной

дружості», і більш конкретну передачу «Другому» ролі «восторженного об'єкта повернення інформації», по вираженню Г. Спивак. Постмодерна думка відкидає замалювання як різниць в «міноритарних» групах, так і в домінуючій культурі, що в повній мірі відноситься до гендерних відносин. Деррида пише: «Маскулінне і фемінінне навіть не ворогів і по можливості включають угоду сторони, але частіше частіше псевдоцілого» [9], псевдоцілого, яке постмодернізм спростовує, стверджуючи ексцентричне до всіх імплікацій різниць. С теоретичної точки зору, саме плюральність фемінізму, напряму пов'язана з

постколониальною критикою, робить можливим постмодерністську цінність різниць.

Як і феміністи, теоретики і митці постколониалізму мають зараз свій власний курс, з своїм набором проблем і стратегій. Все «маргіналізовані» критики, феміністи і постколониалісти раніше, внесли свій внесок в визначення постмодерністської гетерогенної «Дружості» і в присутню їй ідеологічну природу, оскільки, використовуючи відоме вираження Терези де Лауретис, теоретичне поле в постмодернізмі – це поле влади. Очевидно, що нова ідеологія постмодернізму вимагає нових ідеологічних ракурсів і акцентів дослідницького аналізу.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Spivak G. C. The Post-Colonial Critic. Interviews, Strategies, Dialogues. – New York and London: Routledge, 1990.
2. Eagleton T. Postcolonialism. The case of Ireland // Multicultural States. – London and New York: Routledge, 1998.
3. Eagleton T. Ibid. – P. 126.
4. Fanon F. Black Skin, White Masks. – New York: Grove Press, 1967.
5. Weate J. Fanon, Merleau-Ponty and the Difference of Phenomenology // Race: Blackwell Readings in Continental Philosophy. – Oxford: Blackwell, 2001.
6. Chanter I. Gender. Key Concept in Philosophy. – London: Continuum, 2006.
7. Hutcheon L. A Poetics of Postmodernism. History, Theory, Fiction. – New York and London: Routledge, 2000.
8. Hutcheon L. Ibid. – P. 60.
9. Hutcheon L. Ibid. – P. 66.

Д.В. МЕТІЛКА

НАСИЛЛЯ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

Метілка Дмитро Вікторович - здобувач кафедри філософії Запорізького національного університету

Той факт, що людину протягом усієї історії супроводжують різні прояви насилля (війни, повстання, революції, побутові злочини та ін.), наводить нас на цілком законне припущення, що це не є якоюсь прикрою випадковістю, а навпаки – насилля є конститутивним елементом будь-якого суспільного устрою, хай навіть близького до оптимального свого варіанта. У цьому відношенні дуже показовим є той факт, що навіть у платонівському проєкті ідеального державного устрою передбачений стан стражників, зобов'язаних захищати співгромадян від внутрішніх розбратів і зовнішніх ворогів [8, 136-139]. Отже, спробуємо розібратися, що ж являє собою насилля як одна з невід'ємних форм людської діяльності.

Повсякденна свідомість схильна зводити складний феномен насилля до найбільш наочних і грубих форм його прояву. Мислення ж теоретичне в спробах збагнення насилля доходить до

певної межі своєї компетенції. Такий невтомний випробувач меж розуміння, як Ж. Батай, пише у цьому зв'язку: із цим: «Безсумнівно, самосвідомість – основна мета людини, що проявляється в устремліннях усього сущого, але насилля протиставляє йому замкнуту сферу і представляється, що усвідомлення цієї сфери недоступне тому, кому бракує насилля (воно недоступне, зокрема, тоді, коли насилля спотворює свідомість і приводить її в безладдя)... Будучи найвищою мірою жорстокими, ми схильні втрачати свідомість, і чим більшою свідомістю ми наділені, тим більшою мірою ми підкоряємо суверенність насилля утилітарним цілям свідомості» [1, 114].

Однією з головних причин труднощів філософського, тобто цілісного, осмислення насилля як культурного явища, є його комплексність, багатомірність, а також його залежність від культурного контексту. На дум-

ку багатьох сучасних дослідників насилля, його позаконтекстове розуміння виявляється свідомо перекрученим [3, 89-93; 10, 12-15].

Різноманіття форм і контекстів проявів насилля зумовлює також і різноманіття теоретичних підходів до його осмислення, найбільша частина яких носить міждисциплінарний характер і охоплює такі сфери гуманітарних досліджень, як філософія, індивідуальна й соціальна психологія, політологія, культурна антропологія, релігієзнавство, соціологія, кримінологія.

Враховуючи тісний взаємозв'язок поняття насилля з поняттями примусу, влади, агресії, неминуча їх інтерференція у будь-якій спробі осмислення насилля, яке навряд чи можливо представити як деякий ізольований феномен-в-себе, якимось «чисте насилля». Тому в будь-якій спробі філософського осмислення насилля як соціокультурного феномена неминуче виникатимуть міркування про зло, війну, тероризм, нігілізм, права людини, боротьбу за владу, про агресивну поведінку та інші феномени, через які виявляється в людській історії насилля.

З огляду на вищесказане очевидно, що будь-яка типологія насилля, що претендує на універсальність, повинна бути політетичною, тобто заснованою на декількох ознаках відмінностей.

Сучасний російський філософ Г.І.Козирєв пропонує класифікувати насилля за наступними критеріями [6, 87]:

- по видах заподіюваного збитку (фізичне й психологічне насилля);
- по формах насильницької взаємодії (убивство, терор, згвалтування);
- по суб'єктах конфліктної взаємодії (насилля в міжособистісних, міжгрупових, міждержавних конфліктах).

Істотним недоліком даної класифікації є відсутність у ній мотиваційних критеріїв, що відбивають ціннісні й етичні аспекти насилля.

За словами сучасного дослідника Д. Галтунга, культурним насиллям є «будь-який аспект культури, що може використовуватися для легалізації насилля в його прямій і структурній формі» [2, 34]. Під структурним насиллям мається на увазі створення певних умов (структури), що ущемляють потреби й інтереси людей [2, 37]. Тут слід зауважити, що Галтунг, зводячи суть культурного насилля до його легітимації, надмірно звужує його зміст.

Більш повно відбита специфіка насилля як феномена культури в дослідженні російського культуролога А. Я. Флієра, що розуміє під культурою насилля набір допустимих норм здійснення насильницьких дій і культурних текстів, що регулюють ці дії, а також семіотику форм, що їх символізують [11, 203]. А. Я. Флієр розглядає не тільки легітимні (державні), але й нелегітимні (кримінальні, терористичні, революційні) форми культури насилля, а також їхні взаємини.

Російський дослідник приходиться до невтішного висновку, з яким, на жаль, важко не погодитися: «Протягом останнього століття насилля в цілому стало втрачати свою специфічну культуру, що хоч якось регулювала його форми й масштаби» [11, 210].

Із чим же пов'язане це «зничавіння» насилля, його неконтрольований вихід за межі культурних форм? Відповідь на це складне питання вимагає окремого дослідження. Одне безсумнівно: криза культурних форм насилля пов'язана з руйнуванням традиційних культур під дією глобалізації, що «усюди несе зовнішнє... та перетворює життєві світи в місцезнаходження» [9, 831-833].

Починаючи із середини ХХ сторіччя, історія людства проходить під знаком процесів глобалізації та формування постіндустріального суспільства. Це призвело до появи нових форм насилля, що вимагають осмислення. Терор як ефективний засіб геополітики, витончені техніки «промивання мізків», поява так званих асиметричних воєн, зростання ролі ЗМІ у військово-політичних конфліктах, психологічні та інформаційні війни — ексцеси суспільства, що глобалізується, і число їх з кожним днем зростає. Глобалізація суспільства супроводжується глобалізацією насильства. Тому для ефективної боротьби з таким його проявом, як, наприклад, міжнародний тероризм, важлива не тільки виваженість політичних рішень, але і їхня оперативність. Безпрецедентна новизна глобальних викликів сучасності в поєднанні з вимогою оперативно й гідно на них реагувати надає завданням філософського осмислення сучасних суспільних проблем особливої гостроти. Як зазначає відомий вітчизняний дослідник проблематики насилля та тероризму В. В. Остроухов, «сучасна цивілізація, ґрунтуючись на принципах традиційного розуміння насилля, способів його можливого застосування, повинна змінити парадигму мислення. Наявність загрози термоядерної, біологічної та інших видів катастроф, у результаті яких людство може взагалі припинити своє подальше існування, вимагає зміни багатьох підходів до розуміння можливостей взаємодії різних соціальних, суспільних і громадських структур, нового підходу до конфліктів, можливого зіткнення інтересів і ціннісних орієнтацій» [7, 52]. У ситуації кризи традиційних релігій і моральних цінностей, які ними проповідуються, особливу важливість здобуває критичний розгляд аксіологічних проблем насилля.

Однією з нових форм насилля, характерної для постіндустріальних суспільств, є довільне, безцільне насилля, що обходиться без ідеологічної мотивації і спрямоване проти когось завгодно. Німецький письменник Х.М.Енценсбергер визначає подібне насилля як «молекулярну громадянську війну». Він знаходить її всюди, насамперед у метрополіях. «Що тут і там насамперед впадає в око, це, з одного боку, аутизм злочинців,

з іншого — їхня нездатність відрізнити руйнування від саморуйнування. У сучасних громадянських війнах випаровується будь-яка легітимізація. Насилля повністю звільнилося від ідеологічної мотивації». Це щось на зразок «колективного божевілья», що уникає всякої прогностичності там, де пасує політика: «У світі, де мечуться живі бомби, залишається лише негативна утопія — гобсів міф про боротьбу всіх проти всіх» [13, 18].

Подібний стан справ характеризується французьким дослідником насилля Р. Жираром як «жертвна криза». Що це таке? Це втрата відмінностей між жертвним (тобто профілактичним, очисним, легітимним) і нежертвним (тобто взаємним, «самодіяльним», нелегітимним) насиллям, слідом за чим стираються й всі інші відмінності. Жертвна криза розуміється Р. Жираром як криза відмінностей, тобто як криза всього культурного порядку в цілому, якщо розуміти останній як складно організовану систему відмінностей. Жертвна криза — це ситуація, коли робляться непридатними механізми соціальної регуляції насилля, і суспільство втрачає над ним контроль. І тоді насилля випліскується за межі своєї культурної локалізації й з'являється перед безпомічними людьми як грізна стихія, що загрожує затопити все навколо й занурити світ у первісний хаос [5, 52-64].

Демократичний ідеал рівності між людьми припускає, що відмінності, хай навіть вони й не належать до економічного або соціального статусу індивідів, є перешкодою до гармонії в людських відносинах. Але очевидно, що така позиція призводить до недооцінки, а то й до повного ігнорування культурної значущості відмінностей, без яких неможливе функціонування жодного суспільства, навіть самого демократичного. На думку Р. Жирара, до насилля приводять не відмінності, а їхня втрата. Саме тому сучасний світ, в якому процеси уніфікації індивідів досягли планетарного розмаху, вступає в пору жертвної кризи небувалого масштабу [5, 391-392].

Отже, можна констатувати, що на даний момент насилля, поряд з екологічною та демографічною кризами, стало глобальною проблемою людства. Для вирішення цієї проблеми необхідна, за словами сучасного німецького філософа К. Шлегеля, «сізіфова праця цивілізування потенціалів насилля» [13, 13]. Проводячи паралелі з фізикою, американський політолог К. Райт у середині ХХ століття писав: «Подібно тому, як електрична напруга небезпечна для людського життя й може сильно зрости, якщо зруйнувати структуру, в якій вона функціонує, висока соціальна напруга може призвести до насилля або війни, або навіть зруйнувати суспільні структури. Однак без мінімальної напруги електрична система не діє взагалі. Також і суспільства не розвиваються без певної напруги в них» [4, 86]. Соціальна філософія не в змозі скасувати насилля, але вона може посприяти якщо

й не повній його ліквідації, то, принаймні, максимально можливої його конверсії в конструктивну соціальну напругу, що є необхідною умовою нормального функціонування та розвитку суспільства.

Численні дослідження проблематики насилля виявляють факт очевидної невідповідності між різноманітними практиками насилля та його відносно нечисленними й, як правило, фрагментарними теоріями. Це явище можна позначити як своєрідну «анестезію насилля», що прогресує в міру його раціоналізації. Як показує історичний досвід, удосконалювання технологій влади створює ілюзію зникнення насилля не тільки в тих, хто йому піддається, але й у тих, хто його творить. Останніх можна було б уподібнити невдачливому ілюзіоністові, містифікованому своїми власними фокусами. Охоронювані ревним мовчанням влади, уявлення про насилля благополучно законсервовані в обивательських головах у гранично редукованому виді. Тут доречно було б згадати слова англійського письменника О. Гакслі: «Найбільші тріумфи пропаганди досягнуті не шляхом впровадження, а шляхом умовчання. Велика сила правди, але ще могутніше — із практичної точки зору — умовчання правди» [12, 15].

Так що ж? Виходить, правий був Ж. Батай, що взяв під сумнів саму можливість раціонального збагнення насилля в повноті його істини? Здається, ця справа не є зовсім безнадійною. Але для того, щоб не піддатися чарам насилля та отримати хоч якийсь шанс збагнути його істину, нам потрібно усвідомлювати вищезгаданий факт зростаючого розриву між практиками легітимізованого насилля, що динамічно розвиваються, та консервативною теорією насилля, нездатної розпізнавати його нових форм. Завдання теоретика — діагностувати цю неузгодженість і, по можливості, її синхронізувати (за рахунок розвитку теорії, зрозуміло).

Будучи однією з форм людської діяльності, насилля *par excellence* є соціокультурним феноменом. Це значить, що насилля не тільки можна, але й потрібно розглядати як культурне явище, що має місце винятково в рамках людського соціуму. Будь-яка спроба вивести область дії насилля за межі соціальної сфери, позбавити його «людяності», по суті справи, являє собою той або інший варіант міфологізації насилля.

Якщо протягом попередньої історії людству за допомогою релігійних міфів у цілому досить успішно вдавалось представляти своє власне насилля як деяку надприродну, сакральну сутність, і, таким чином, утримувати його грізну стихію в рамках традиційних культурних форм, то з початку Нового часу, в міру прогресуючої секуляризації й глобалізації суспільства, ці форми стали розпадатися, і насилля почало все частіше вихлюпуватися за їхні межі, загрожуючи ввергнути людство в безодню

нового й, можливо, останнього потоку, від якого вже ніхто не врятується. Поки не пізно, треба будувати новий Ковчег. Треба створювати нові культурні форми для старого, як світ, насилля. Очевидно, що ці форми не можуть вироблятися за технологіями старої парадигми. Питання в тім, чи необхідно стару теїстичну міфологію

замінити новою, атеїстичною, або ж можливий варіант не-міфологічної культури насилля? Здається, такої можливості виключати не можна, навіть якщо для неї ще не прийшов час. А щоб цей час прийшов, треба вже зараз мислити насилля не як божу кару або стихійне лихо, а як соціокультурний феномен.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Батай Ж. Сад и обыкновенный человек // Маркиз де Сад и XX век. — М.: РИК Культура, 1992. — С. 89-116.
2. Галтунг Д. Культурное насилие // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. — М., 1995. — Вып. 8 — С. 34-37.
3. Гиренко Н. М. Морфология, идеология насилия и стратегии выживания // Антропология насилия. — СПб.: Наука, 2001. — С. 88-114.
4. Дробот Г. А. Куинси Райт о конфликтах и стабильности в международных отношениях // Социально-политические науки, 1991, №7. — С. 85-86.
5. Жирар Р. Насилие и священное. — М.: Новое литературное обозрение, 2000. — 400 с.
6. Козырев Г. И. Проблема насилия в теории, массовом сознании и реальной жизни // Вестник МГУ. — М., 2000. — Серия 7. Философия. — № 6. — С. 85-100.
7. Остроухов В. В. Проблеми розуміння та історико-філософської інтерпретації феноменів «терор» і «тероризм» // Незалежний культурологічний часопис «І», 2002. — № 25. — С. 30-55.
8. Платон. Государство // Сочинения. В 4 т. Т. 3. — М.: Мысль, 1994. — С. 79-420.
9. Слотердайк. Сферы. Т. 2 — СПб.: Наука, 2007. — 1023 с.
10. Тишков В. А. Теория и практика насилия // Антропология насилия. — СПб.: Наука, 2001. — С. 7-38.
11. Флиер А. Я. Культура насилия // Личность. Культура. Общество. — М., 2004. — Т. 6. — Вып. 4 (24). — С. 202-210.
12. Хаксли О. О дивный новый мир. — СПб.: Амфора, 1999. — 541 с.
13. Шлегель К. Новый порядок и насилие. Размышления о метаморфозах насилия // Вопросы философии, 1995, № 5. — С. 12-19.

И.А. ИШТВАН

**ПОСТФУНДАЦИОНАЛИЗМ И ТЕОРИИ
КОНТИНГЕНТНОЙ АРТИКУЛЯЦИИ В ПОСТКРИТИКЕ**

Иштван Инга Алексеевна – аспирантка кафедры теоретической и практической философии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

Проблема построения теории артикуляции тесно связана с проводимым в современной англо-американской континентальной теории различием между «политикой» (politics) и «политическим» (political). Актуальность рассмотрения соотношения универсального и партикулярного в посткритике обусловлена необходимостью прояснения статуса этого различия в современной теории культуры и может быть рассмотрена в контексте предложенного Оливером Маршаром понимания «постфундационализма», который, в отличие от тех или иных форм антифундационализма, непосредственно связан не с устранением, но с ослаблением онтологического статуса фигур основания – таких как тотальность, универсальность и сущность. Тем не менее, если постфундационалистские стратегии у Маршара связаны с

двумя ключевыми понятиями: «контингентности», с одной стороны, и концепцией «политического» как момента «частичного» основания, и в этом смысле как «безуспешной» попытки основания в последней инстанции, – с другой [10, 2], то целью данного исследования является анализ контингентной природы артикуляции в современных направлениях посткритики: от проблематики «новых культурных исследований» до теории субъекции Джудит Батлер и дискурс-анализа Эссекской школы.

Как отмечает Маршар, понятие «политического» было «институционально канонизировано» только в 2001 году, когда Пьер Розанваллон занял место заведующего кафедрой «Модерной и современной теории политического» в Коллеж де Франс [10, 1]. Мы предлагаем отличать соотноше-

ние философии и «политического» как контингентной артикуляции от соотношения философии и «политики» как идеологической ангажированности, или «субъектности» как подчинения текущей исторической конъюнктуре. «Политическое» может считаться гегемонной артикуляцией современной культурной посткритики, при условии, что понятие «гегемонное» берется в его постграмшианском значении, а не в качестве эквивалента идеологической доминации, либо предпосылки для установления определяющей инстанции в поле культурной посткритики.

Замечание Маршара о том, что «фигуры контингентности» (к примеру, такие как «событие» – в политике или искусстве, которое не может быть подведено под логику оснований, а также «момент», «различие» и «свобода» [10, 8]) концептуально восходящие к хайдеггеровскому пониманию «формально обозначающих концептов», помогают на формальном уровне обозначить то, что не может быть представлено непосредственно [10, 4], позволяет нам прийти к выводу о «негативной природе репрезентации» этих фигур. Согласно Маршару, именно попытка различения между «политикой» и «политическим», предпринятая Полем Рикером в его работе «Политический парадокс» (1957), побудила таких теоретиков, как Ж.-Л. Нанси, Ф. Лаку-Лабарт, а затем К. Лефора и А. Бадью переформулировать свои собственные теории в терминах «политического различия» [ibid], несмотря на то, что само изобретение понятия «политического» относят к работе Карла Шмитта «Концепт политического» (1932), в которой Шмитт предпринял попытку утвердить «автономию политического» по отношению к другим социальным сферам, в том числе и сфере политики [10, 41].

Тезис об артикуляции как тезис об «автономии политического», в том числе и об автономии политического в искусстве по отношению к сфере политики, может быть рассмотрен в контексте «новых культурных исследований», гендерных исследований и дискурс-анализа Эссекской школы как современных разновидностей посткритики, где приставка «пост-» отсылает не к некоторому утопическому пространству «критики после критики», в том числе и «после» критики идеологии, но скорее возможности «критики после Теории».

Прослеживая историю понятия «артикуляции» Фредерик Джеймисон приходит к выводу о том, что именно Луи Альтюссер несет ответственность за «несанкционированное» использование этого термина в культурных исследованиях, обнаружив его у Маркса в «Введении в критику политической экономии» (1857) и использовав в своей работе «Читать Капитал» (1970). В частности, как отмечает Джеймисон, «Gliederung» у Маркса означало артикуляцию категорий производства, распределения и потребления, позднее это понятие стало ключевым в истории Бирмингемской школы, для которой проблемы пересечений

расы, гендера и класса стали одной из насущных теоретических проблем.

Ощущение кризиса в культурных исследованиях появилось в 90-е годы прошлого века, одной из причин этого можно считать также и то, что если в конце 80-х – начале 90-х годов дискурс-анализ Эссекской школы стараниями ряда теоретиков был утверждён в качестве теоретической парадигмы для культурных исследований, то сам постмарксизм на протяжении 90-х годов претерпел некоторые изменения. Условно их можно обозначить как конститутивное смещение «от субъект-позиций к субъекту нехватки», характеризующее период, в который у теоретиков Эссекской школы начинает возникать интерес к проблематике Теории – в частности, деконструкции и лакановскому психоанализу.

В то время представители Бирмингемской школы культурных исследований, в том числе и сам Стюарт Холл, оспаривают то, что они называют «политическими последствиями» постмодернизма. Тем не менее, призыв самого Стюарта Холла выйти «из тени Бирмингемской школы» – за пределы постмодернизма и культурных исследований, уже тогда начинает представлять движение к постмодернистским культурным исследованиям в пространстве постмарксизма, а также интерес к понятию политического «действия» в условиях современной конъюнктуры очередной разновидностью «посткритики».

Следует подробнее остановиться на рассмотрении этого последнего тезиса о возможности политического действия, в том виде, в котором она понимается в культурных исследованиях сегодня. Если со времени своего возникновения культурные исследования рассматривали себя как «политически подчиненное поле», что стало одной из основных характеристик этого проекта, по поводу которой не возникало особых разногласий, то можно говорить о том, что ощущение кризиса в современных культурных исследованиях во многом обусловлено непроясненностью статуса «политического различия», проблематизированного также и тем, что современные представители новых культурных исследований зачастую никак не связаны с социальными движениями за пределами университетов.

Так, еще в 1990 году во время проведения конференции «Культурные исследования сегодня и в будущем» Стюарт Холл обращает внимание на проблематичность грамшианского выражения «производство органических интеллектуалов», вместе с тем отмечая также и то, что он, как и многие из его коллег в Бирмингемском центре, пытался обрести в культурных исследованиях такую институциональную практику, которая была бы все же способна подобных интеллектуалов производить: «Мы были органическими интеллектуалами без какой бы то ни было органической точки отсылки, органическими интеллектуалами с ностальгией или надеждой (если

использовать фразу Грамши из другого контекста), и в то же время мы должны были быть готовыми в интеллектуальной работе к подобного рода отношению, если такая конъюнктура когда-либо появится. Если быть более искренними, мы были готовы вообразить или смоделировать, или симулировать подобного рода отношение в его отсутствие» [8, 24-25].

В контексте проблемы контингентной природы артикуляции важен именно этот тезис о вообразимой или симулятивной природе связи представителей культурных исследований с так называемыми «новыми социальными движениями», возникновение которых во многом обусловило теоретический пафос «Гегемонии и социалистической стратегии» (1985) Лаклау и Муффа. Тем не менее, сегодня попытка «транслировать» или перевести эти разновидности «политических обязательств» культурных исследований в текущую историческую ситуацию, как отмечают Гарри Холл и Клэр Бирчалл, становится проблематичной по нескольким причинам: во-первых, симптоматичным является уже то, что возникновение «органического интеллектуала» тогда, в 1990-м году – то есть уже после институционализации культурных исследований в качестве академической дисциплины в университетах США и Великобритании, все еще рассматривается Стюартом Холлом как «возможность», а следовательно, возникает вопрос о том, могут ли считаться действительно радикальными так называемые «новые социальные движения», с которыми принято ассоциировать культурные исследования – антирасистские, антисексистские разновидности борьбы, экологические и антивоенные протесты. Следовательно, во-вторых, возникает вопрос о том, не идет ли речь скорее о каких-то новых разновидностях борьбы? И если это именно так, то в таком случае не требует ли появление новых форм политики, рассматриваемых в контексте теорий «грядущего сообщества» Агамбена, «нового интернационала» Деррида, а также «множественностей» Хардта и Негри, и новых культурных исследований? [6, 3]

Таким образом, вопрос о соотношении новых культурных исследований и Теории, а также вопрос об изобретении «новых форм политики» (в постановке которого заинтересован сегодня и Алан Бадью) является ключевым. Н. Бадмингтон, К. Бассет, П. Боуман, Дж. Гилберт, Дж. Валентайн, являясь основными представителями пост-Бирмингемского поколения культурных исследований, обращаются к проблемам, которые зачастую не попадали в поле рассмотрения традиционных культурных исследований (к примеру, к деконструкции у Деррида, киборгам и технонауке Донны Харавэй, биополитике у Агамбена, гегельянскому лаканианству Жижека, философии Левинаса и Бадью, а также немецкой медиатеории Фридриха Киттлера и Никласа Лумана). Тем не менее, проблематичным выглядит также

и то, что, обращаясь к подобной проблематике, новые культурные исследования продолжают считать себя политическим проектом антикапиталистической направленности, и, прежде всего, проектом критическим.

Дэвид Кузнец Хой анализирует понятие «критики» в соотношении с понятием «сопротивления». Рассматривая структурное деление его работы «Критическое сопротивление: от постструктурализма к посткритике» можно прийти к выводу о том, что понятие «посткритики» зачастую используется им в квази-хронологическом значении: так Жак Деррида становится «посткритиком» по отношению к Эммануэлю Левинасу, Джудит Батлер – по отношению к Мишелю Фуко, Славой Жижек – по отношению к пост-марксистской школе дискурса-анализа. Тем не менее, подобное понимание посткритики только лишь как «реакции» не является ни необходимым, ни даже достаточным в рамках идеи самого Хоя о «критическом сопротивлении», позволяющем акцентировать внимание на освободительном потенциале сопротивления как эмансипационной практики, и вместе с тем отличая его от «реакции» на доминирующие властные отношения, таким образом что «сопротивление», о котором говорит Хой, отсылает к «конкретной универсальности» социальных групп, но не «абстрактной универсальности» формообразующих принципов [7, 4-5]. Этот гегельянский «троп тотализации» предполагает такое понимание ситуации в современной теории, которое ведет к критикуемому Батлер утверждению о том, что «набор структурно схожих теорий возникает как артикуляция исторически сложившихся условий человеческого сознания» [2, 92], а следовательно, можно объединить, к примеру, постструктуралистскую критику, французский феминизм, который в большей степени связан с идеями высокого модернизма и авангарда, деконструкцию, лакановский психоанализ, фукианский анализ, рортианские «культурные политики» и англосаксонские культурные исследования под одним общим заглавием в качестве «направлений» постмодернизма. Тем не менее, Батлер стремится показать, что этот жест свидетельствовал бы скорее о появлении новой формы культурного империализма, чем новой теории, а универсальные основания и «метафизические обязательства» теории, сами по себе основаны на фигурах «исключения». Постфундаментальное понимание универсальности как пространства непрекращающейся борьбы за гегемонию для Батлер является непереносимым условием всякого радикального политического проекта. В этом она во многом последовательно придерживается позиции, заявленной теоретиками Эссекской школы.

Критические исследования проблемы соотношения понятий «гендера», «сексуальной идентичности» и «идентификации» в работах Джейсона Глиноса позволяют ему, наряду с другим

представителем Эссекской школы – Яннисом Ставракакисом, говорить о значимости психоаналитического вклада концепции Жака Лакана в постмарксистскую теорию дискурса, основные понятия которой были разработаны Лаклау и Муфф.

В ходе ряда встреч с Жижекком и Батлер Лаклау пришел к выводу о возможности соотнесения используемого им понятия «субъектных позиций» гегемонической борьбы за артикуляцию с теорией перформативности гендера, отметив при этом неубедительность попытки Батлер инкорпорировать лакановское Реальное в объяснение гегемонической логики [9, 82]. Если Лаклау соглашается с утверждением Глиноса и Ставракакиса о необходимости рассмотрения регистра *jouissance* в его отношении к символическому порядку, замечая, что язык как таковой не может функционировать без катексиса, а значит, дискурсом может называться единство лингвистических и аффективных составляющих [11, 84], то для Жижека это также и постфундационалистский вопрос о статусе сексуального различия – является ли субъект результатом процесса субъективации, интерпелляции, перформативного предположения о наличии фиксированных субъектных позиций или же сексуальное различие «реально» в лакановском смысле этого слова, а следовательно любая попытка перевести ее в термины фиксированной позиции терпит неудачу [4, 9].

Использование лакановской категории символической идентификации в контексте дискурсивной теории позволяет Глиносу не только провести параллели в понятии «сверхдетерминации» Луи Альтюссера, но и концептуализировать понятие «пола» не столько как о продукте социального конструирования дискурса, но как его внутренний предел [5, 102], а следовательно, как имплицитно заложенную в дискурсивном поле возможность сопротивления и реартикуляции «элементов» дискурсивного поля в «моменты» порядка дискурса в процессе гегемонической борьбы за установление значения. Как отмечает Бруно

Востилз в статье, посвященной «Теории субъекта» (1982) Алена Бадью, понятие «сверхдетерминации», заимствованное Альтюссером из психоаналитической теории, позволяет рассмотреть понятие структурной причинности в соотнесении с изменениями конъюнктуры, а именно – смещением доминанты от одной практики к другой [3, 119].

Таким образом, намечая границы дискурсивного понимания «гендера», постфундационализм в гендерной теории и новых культурных исследованиях позволяет концептуализировать статус «субъекта нехватки» в период реартикуляции моментов гегемонии. Понятие «постфундационализма», разрабатываемое Маршаром на примере анализа концепции «политического» в работах Ж.-Л. Нанси, К. Лефора, А. Бадью и Э. Лаклау, проясняет основной теоретический пафос постмарксистского дискурс-анализа Глиноса: «основания», о которых говорит гендерная теория, необходимо «контингентны». Об этом говорит Джудит Батлер, утверждая, что теоретик должен не сколько «избавиться» от оснований, сколько уделить внимание тому, что же «исключается» возведением оснований, или, если сформулировать это на языке постмарксистской дискурс-теории, гегемонной «артикуляцией». Предложенное Батлер понятие «контингентных оснований» в соотнесении с ее концепцией гендера как общекультурной формы меланхолической идентификации, характеризующуюся репрессией гомосексуального катексиса, позволяет прояснить проблему артикуляции в гендерной и дискурс-теории. Понимая гендер как «собранный как раз из того, что остается в сексуальности неартикулированным» [1, 118], Батлер избегает той разновидности дискурсивного редукционализма, которая свойственна теоретикам, опирающимся на ранние положения постмарксистской дискурс-теории, тем не менее, теория субъекции также требует дальнейшего рассмотрения в соотнесении с понятием «политического действия», разрабатываемого представителями новых культурных исследований.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Батлер Дж. Психика власти: теории субъекции. – Харьков, СПб.: ХЦГИ, Алетейя. – 2002. – 160 с.
2. Батлер Дж. Случайно сложившиеся основания: феминизм и вопрос о «постмодернизме» // Гендерные исследования, № 3. – Харьков: ХЦГИ, 1999. – с. 89-107.
3. Bosteels B. «Alain Badiou's Theory of Subject: The Reemergence of Dialectical Materialism», in Lacan: The Silent Partners (Wo Es War), ed. by Slavoj Zizek, London: Verso, 2006. – P. 115-168.
4. Butler J., Laclau E. and Zizek S. Contingency, Hegemony, Universality. – London: Verso, 2000. – 329 p.
5. Glynn J. Sexual identity, identification and difference: a psychoanalytic contribution to discourse theory // Philosophy Social Criticism, Vol. 26, 6, 2000. – P. 85-108.
6. Hall G., Birchall C. New Cultural Studies: Adventures in Theory (Some Comments, Clarifications, Explanations, Observations, Recommendations, Remarks, Statements and Suggestions) // New cultural studies: adventures in theory. – Edinburgh University Press, 2006. – P. 1-28.
7. Hoy D. C. Critical Resistance: From Poststructuralism to Post-Critique. – Cambridge, London: MIT Press, 2005. – 274 p.
8. Jameson F. On «Cultural Studies» // Social Text (1993), No. 34. – P. 17-52.
9. Laclau E. «Identity and Hegemony» in Butler J., Laclau E. and Zizek S. Contingency, Hegemony, Universality. – London: Verso, 2000. – P. 44-89.
10. Marchart O. Post-Foundational Political Thought: Political Difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007. – 198 p.
11. Stavrakakis Y. The Lacanian Left. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007. – 320 p.

О.М. ОЛІЙНИК

ГЛОКАЛІЗАЦІЯ: ПРОБЛЕМИ ПАТРІОТИЗМУ

Олійник Олександр Миколайович - старший викладач Запорізького національного університету

Глокалізація - це соціокультурний процес реакції різноманітних сфер людського буття на локальному рівні на світову глобалізацію, що є результатом синтезу процесів глобалізації і локалізації. Дана реакція можлива лише за умови наявності у суспільному бутті такого соціокультурного феномена, як патріотизм. У цьому зв'язку виникає необхідність дослідження впливу форм та рівнів патріотизму у локальності на характер її реакції на глобальне, тобто на вибір даною локальністю конкретної форми глокалізації. Це обумовлює актуальність даного дослідження. Метою даної публікації є вивчення проявів патріотизму залежно від форми прояву процесу глокалізації.

Різнманітні підходи до визначення сутності глокалізації знайшли своє відображення у працях відомих фахівців з різних галузей науки [1, 3, 6, 9, 11, 12]. При дослідженні зазначеної проблеми ми виходимо з того, що локалізація розуміється як нелінійний діалектичний процес, в якому глобальне і локальне існують не як соціокультурні протилежності, а як взаємопов'язані процеси, що доповнюють одне одного. Ці процеси не тільки включають взаємозв'язки, що перетинають національні кордони, але і трансформують зміст економічного, соціального і політичного у межах окремих національних держав. Вони значною мірою трансформують повсякденну суспільну свідомість та ідентичність. Проблеми глобального рівня стають частиною повсякденного локального досвіду та моральних життєвих світів. Вони провокують серйозні конфлікти у всьому світі.

Поширення процесу глокалізації у суспільному бутті створило умови для реалізації нових форм прояву такого соціокультурного феномена як патріотизм. Все різноманіття підходів до розуміння сутності явища патріотизм, наявні в сучасних наукових дослідженнях [2, 4, 5, 7], можна диференціювати за низкою напрямів.

До першого з них відносяться такі, що набули найбільшого поширення в науковій, публіцистичній, художній літературі. Це - дефініції, думки, які визначають патріотизм як відчуття любові до Батьківщини, Вітчизни, що в значній мірі зумовлюється етимологією слова «патріотизм». Цей напрям фіксує певне, хоча й безумовно позитивне, нерідко яскраво виражене ставлення до Вітчизни та обмежується головним чином рівнем емоційного віддзеркалення, прояву в абстрактній формі любові до природи, рідного краю, батьківської хати тощо.

З таким підходом до розуміння феномена патріотизму тісно пов'язане інше його тлумачення, що також ґрунтується на розумінні патріотизму як одного з найвищих, найбільш значущих відчуттів. Проте поряд із емоційною складовою даний напрям включає також діяльнісний аспект. Сила патріотичного відчуття не обмежується лише глибиною та піднесеністю любові до Вітчизни. Відчуття патріотизму покликане спонукати особу, групу, націю до активних дій, вчинків на благо своєї Батьківщини.

З іншого боку, патріотизм розглядається як суспільне явище. При цьому різні погляди відносно конкретної визначеності такого явища утворюють широкий спектр. Зміст і характер даного напрямку в значній мірі були обумовлені особливостями історичного розвитку суспільства, держави, політикою його правлячої еліти. Приблизно з середини 80-х років ХХ століття в Україні почала переважати тенденція осмислення патріотизму як одного з явищ духовного життя суспільства, що розглядалося в контексті розвитку вітчизняної історії як прояв специфічних рис менталітету різних суспільств.

Наступний напрям в розумінні соціокультурного феномена патріотизму характеризується тим, що його об'єктом є держава; відтак йдеться про «державний патріотизм». Поява такого різновиду патріотизму була обумовлена певними історичними чинниками, а саме: необхідністю консолідації зусиль для створення різних форм державної влади, що існує наразі в Україні. Одним із перших, хто пропонував теоретичні засади розбудови даного напрямку, є Гегель. Будучи переконаним прихильником пруської конституційної монархії, він завершує свою філософську систему її ідеалізованим зображенням. Це, передусім, обумовлено тим, що перша половина ХІХ ст. була епохою формування єдиної німецької централізованої держави. Гегелівське розуміння патріотизму означає прагнення до загальних цілей і інтересів держави, які є безумовно пріоритетними по відношенню до будь-яких інших (інтересів суспільства, групи або особи). Держава як вища форма організації і вища цінність виступає головним об'єктом вищих відчуттів і помислів особи й суспільства, і, перш за все, патріотичних [10].

Інший підхід до дослідження патріотизму до певної міри є альтернативним з погляду попереднього. Його представники вбачають сутність явища патріотизму в нерозривному

зв'язку саме з особою, яка є для них вищою цінністю. Відтак йдеться про «особистісний патріотизм». Суттєвим чинником, що відрізняє його від «державного патріотизму», для якого найважливішим компонентом є об'єкт патріотизму (держави), є те, що тут основна роль відводиться суб'єктові, тобто особі. Саме особа посідає домінуюче місце, не підносячись над колективом і не протиставляючи себе більшості.

Таким чином, аналіз кожного із зазначених підходів до розуміння сутності явища патріотизму дозволяє дійти висновку щодо існування широкого спектра точок зору відносно даного феномена. Це пояснюється, зокрема, його складністю й багатоаспектністю, багатокомпонентністю змісту, різноманіттям форм прояву, зміною відношення до нього з боку державного управління і суспільної еліти, особливостями наукових досліджень проблеми патріотизму. Тобто, феномен патріотизму інтегрує три взаємозалежні компоненти:

- когнітивний (знання про історичне коріння своєї Батьківщини, свого народу, свого краю, усвідомлення значущості цих знань як особових цінностей);

- емоційний (наявність відчуття пошани до інших людей, любов до отчого краю, прояв турботи і відчуття господаря в будь-якій ситуації по збереженню багатства і цінностей своєї країни);

- діяльнісний (прагнення і здатність проявляти себе в справах, виявляти волю якості у відстоюванні своєї честі, честі своєї школи чи університету, берегти пам'ятники старовини, реліквії свого роду, піклуватися про літніх людей і дітей, прояв глибокої зацікавленості в збереженні навколишнього середовища тощо).

Глокалізація – це процес реакції різноманітних сфер людського буття на локальному рівні на світову глобалізацію, для розкриття сутності якого, поряд з іншими, патріотизм виступає релевантним поняттям. Глокалізація виражається специфічними проявами на різних рівнях та у різних сферах суспільного буття. Відтак відповідних специфічних форм набуває і патріотизм як один з атрибутів глокалізації.

З точки зору ступеня проникнення глобального у локальне можна виокремити такі рівні глокалізації, як макрорівень – рівень держав та їхніх об'єднань, мезорівень – рівень регіону, мікрорівень – рівень повсякденної практики людей. Зазначимо, що дана взаємодія відбувається у різних сферах соціального буття – соціальній, економічній, політичній, культурній.

Незважаючи на різноманітність проявів процесу глокалізації та відповідних форм патріотизму, можна виокремити найбільш типові з них залежно від ступеня проникнення глобалізаційних процесів у локальні.

Одним із них виступає максимальна відкритість та некритичність локальної культури стосовно

дії глобальних інститутів та інформаційних потоків. Даний вид глокалізації не передбачає повне заміщення локальної культури певними транснаціональними формами, оскільки у будь-якому випадку існуватиме певний ступінь, хоч і мінімальний, адаптації та трансформації цих глобальних форм в умовах локального контексту. Саме такий вид глокалізації обумовлює наявність можливості гомогенізації як наслідку глобалізації. Він може бути наслідком усвідомленої відкритості з боку локальності процесам глобалізації та її активної участі у формі міжнаціональної взаємодії. Такий формі глокалізації відповідає космополітизм, що розуміється як суспільний феномен, який передбачає відкритість до сприйняття інших традицій та форм суспільного буття.

Прикладом економічного космополітизму може бути економіка Росії 90-х років ХХ ст., коли характер економічних реформ повністю визначався економічними моделями, що пропонувалися західними інститутами та експертами. Політичний космополітизм передбачає максимальну відкритість та некритичність по відношенню до глобалізації, яку можна було спостерігати у постсоціалістичних країнах, коли замість соціалістичної системи державних органів влади намагалися впровадити існуючі моделі державних механізмів країни Заходу. Культурний космополітизм передбачає відмову від культурних традицій даної локальності, характерних для проявів патріотизму у сфері культури, на користь повного сприйняття глобальних концепцій розвитку культури.

Іншим видом глокалізації може бути співіснування локальної культури та глобальних культурних форм без суттєвих проявів взаємовпливу та інтеграції. За умов наявності у суспільстві розвиненого духу патріотизму, інтеграція глобального та локального ускладнюється. У даному випадку глобалізаційні тенденції не впливають на глибокі рівні у структурі культурної ідентичності, у ціннісних орієнтаціях, у способі життя представників тієї або іншої культури. Вони взаємодоповнюються та існують паралельно. Це уможлиблюється завдяки тому, що в культурі, подібно до живого організму, існують механізми для вирішення суперечностей різних культурних начал, адаптивні елементи, що дозволяють їй відносно безболісно пристосовувати до себе нові компоненти і одночасно модифікувати всю систему культури. Такими є механізми збереження і відтворення свого попереднього досвіду і традицій, формування у представників соціуму почуття культурної ідентичності.

Співіснування забезпечується відкритістю локальності виключно для певних глобальних соціокультурних процесів та інститутів, що не торкаються глибинних засад локальної культури, але сприяють при цьому економічному

розвитку локальності. Наявність патріотизму як на особистісному, так і соціальному рівнях забезпечує рівень національної культури, достатній для супротиву розповсюдженню глобалізації на глибинні засади соціокультурного існування суспільства та особистості. Таким чином, даний вид глокалізації може виникати внаслідок прояву сили самої культури, що супроводжується відмовленням від західного світогляду, його сексуальної культури, відношення до сімейних і гендерних стосунків, як це має місце в багатьох ісламських країнах. Таке відношення є характерним для суспільства, де патріотизм є однією з домінантних його характеристик.

Можна навести приклади впливу співвідношення патріотизму та космополітизму на характер взаємодії локальності і глобалізації в економічній сфері суспільного буття: йдеться про прийняття технологічної культури Заходу, її економічної раціональності та навіть деяких аспектів консюмеризму, що може співіснувати із традиційними способами здійснення господарської діяльності, формулюванням місії та цілей компаній такими, що відповідають основним принципам духовного життя даної локальності. Саме наявність патріотизму як характерної риси соціуму забезпечує можливість такого співіснування на протигагу повному сприйняттю глобалістських концепцій розвитку економіки.

Досліджуючи вплив патріотизму на сприйняття глобалізації у політичній сфері, слід відзначити, що він проявляється, передусім, за наявності державного патріотизму. Патріотизм відносно держави забезпечує можливість співіснування національних державних інститутів та наднаціональних організацій, що є космополітичними за своєю сутністю, без припущення пріоритетів державних інтересів. Прикладом такого співіснування може бути взаємодія абсолютних монархій у країнах Близького Сходу з глобальними світовими інститутами, такими як ООН та іншими міжнародними організаціями, орієнтованими на демократизацію суспільного устрою.

Результатом взаємодії патріотизму та глобалізації може вважатися така форма глокалізації, як адаптація та трансформація глобальних процесів внаслідок потужної локальної патріотичної реакції, що зумовлює виникнення гібридних форм. Такий вид глокалізації є найбільш поширеним у сучасному світі. Йому притаманне прагнення взяти максимальну участь у глобалізаційних процесах, але при цьому глобальні тенденції адаптуються під вже існуючу систему цінностей та інститутів. Це забезпечується високим рівнем як особистісного, так і державного патріотизму у суспільстві. Наявність такого патріотизму приводить до формування усвідомленої соціально-

економічної політики держави, спрямованої на створення максимально ефективних інститутів для своєї країни, що дозволяє адаптувати під місцеву специфіку глобальні інститути, що довели свою ефективність. Гібридизація може також виникати на рівні повсякденної практики людей, у ході якої відбувається безпосереднє осмислення глобальних форм. В економічній сфері вона проявилася через адаптацію сучасних західних механізмів господарювання до національної самобутності. У культурологічній сфері - у розповсюдженні західних стандартів у повсякденній практиці, що характерно для суспільних формацій з яскраво вираженою тенденцією до космополітизму.

Сучасний процес глобалізації супроводжується глокалізацією, багато в чому тісно пов'язаною з патріотизмом на різних рівнях. Високий рівень проникнення патріотизму в національну свідомість, що інколи знаходить вираження у такій формі, як націоналізм є основною причиною розвитку такої форми глокалізації як повне заперечення глобалістських тенденцій. У новому тисячолітті національні держави все ще виступають як головні актори світової політики, часом підтримують і навіть підсилюють власний націоналізм. Сутність даного виду глокалізації з точки зору проникнення глобального у локальне, на наш погляд, є захист локальної культури від глобалізаційних процесів, боротьба з ними та їхнє повне заперечення. При цьому, рівень ізоляваності і закритості локальності від глобального світу може варіюватися. Відносно слабкий рівень протистояння глобалізаційним процесам може бути пояснений домінуванням особистісного патріотизму над державним.

Однією з основних причин виникнення такого виду глокалізації може служити те, що локальні групи, виступаючи з позицій державного патріотизму, інтерпретують глобальні зв'язки і їхній вплив на локальні елементи як атаку. Швидкість та розміри глобальних змін, комплексність глобальної системи можуть також сприяти посиленню зростання патріотизму у суспільстві, що ґрунтується на бажанні стабільності та спадкоємності культурного та духовного розвитку. Засадовою для даного виду глокалізації у культурологічній сфері є апеляція до локальних інститутів, локальних цінностей, відродження традиційних культур та акцентування місцевої культурної ідентичності, що є характерними рисами всіх форм патріотизму та можуть сформувати необхідне почуття стабільності та впевненості перед глобальними процесами. Індивіди шукають орієнтири в нашому знесобленому глобальному суспільстві через ідентифікацію з конкретними групами та їхньою культурою. Така ідентифікація створює підґрунття для формування патріотизму як масового суспільного явища.

Акцентування уваги на власній культурі у

цьому випадку може вважатися не рухом проти певної конкретної культури або країни, а саме проти можливого негативного ефекту процесу глобалізації. У той же час надання особливої значущості локальній культурі може вбачатися також як опозиційність глобалізаційним процесам, витоком яких є країни Заходу. Спробу виступу локальних сил проти глобальних у більшій мірі можна розглядати як спробу встановити умови самостійно визначеної та самоконтрольованої участі у процесі глокалізації.

Досліджуючи особливості прояву патріотизму в процесі глокалізації в умовах українського контексту, характер впливу глобалізації на рівень суспільного патріотизму в вітчизняних умовах, слід відзначити наявність багатьох спільних тенденцій із іншими країнами пострадянського простору. Суспільний менталітет, що сформувався за радянські часи, й сьогодні суттєво впливає на характер взаємодії локального та глобального у вітчизняних соціально-економічних умовах. Гетерогенність українського соціуму, що має досить чіткі географічні, етнокультурні, конфесійні виміри і позначається метафорою «розщеплений світ», у вітчизняному політичному й науковому дискурсах найчастіше постає як успадкована від попередніх політичних режимів. Це зумовлює специфіку формування та розбудови патріотизму у вітчизняних умовах. Характер патріотизму в українському суспільстві має чіткі регіональні відмінності. Справді, різний історичний досвід і сформовані на його засадах локальні коди й традиції, геополітичні впливи, специфічність систем го-

сподарювання і способів самоорганізації створили такі регіональні відмінності, які справляють суттєвий вплив на свідомісні стереотипи, які в свою чергу визначають характер патріотизму [6]. Тенденція космополітизму, що набула широкого розвитку у 90-х роках ХХ ст., пізніше трансформувалася у свою протилежність – особистісний патріотизм. Рівень державного патріотизму суттєво відрізняється за регіонами, що пояснюється різним для окремих локально-теї сприйняттям місця України у сучасному світі. Проте можна відзначити, що на сучасному етапі спостерігається такий вид глокалізації, сутність якого полягає в адаптації та трансформації глобальних процесів, гібридизації форм соціального та культурного буття, що знаходить своє відображення у формуванні суспільного патріотизму в українському соціумі.

Отже, невід'ємним атрибутом глокалізації як реакції локального на глобальне є патріотизм, притаманний на різних рівнях конкретній локальності. Глокалізація проявляється у різних сферах суспільного буття, що взаємодіють з глобальними процесами. Специфіка прояву даного соціокультурного феномена суттєвим чином залежить від рівня та форм патріотизму, присутнього у даній локальності. Відтак існування глокалізації в тій чи іншій формі неможливе без наявності відповідних форм та рівнів патріотизму.

Перспективи подальшого дослідження проблеми пов'язані з ідентифікацією характеру впливу конкретних форм патріотизму на форми реалізації глокалізації як реакції локальності на глобальні процеси.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Авчухова А.А., Белов Г.А. Процессы европейской регионализации как объект управления. [Текст]/ А.А. Авчухова, Г.А. Белов// Вестник Московского университета. Серия 21. Управление (государство и общество).- №1 – 2006.-С. 81-96.
2. Андрущенко В. П. Організоване суспільство: Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу. [Текст]— К. : ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2006. — 502с.
3. Бек У. Космополитическое общество и его враги. [Текст]/У. Бек//Журнал социологии и социальной антропологии.- 2003.- т.4.- №1.- С. 24-53.
4. Кросс-модерн: реальные проблемы и стимулы к преобразованиям. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://artpragmatica.ru/persons/?uid=435>
5. Лутовинов В. Российский патриотизм (концептуальный анализ) [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.nasledie.ru/politvnt/19_40/article.php?art=6
6. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. [Текст] — К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. — 405 с.
7. Пантин В.И. Универсализм и национально-цивилизационная специфика: возможен ли синтез? [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.politstudies.ru/politinfo/interconf.htm>
8. Розумний М. Ідея і нація в інформаційну епоху. [Текст] — Харків, 2006. — 340с.
9. Согомонов А. Глокальність. Очерк социологии пространственного воображения. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.globalculture.ru/news/news72.html>
10. Тимофеев А.И. Что бы мог сказать Гегель о проблемах глобализации? Глобализация в социально-философском измерении. [Текст] / Сборник материалов конференция. СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2003. С.86-90
11. Україна в глобалізованому світі: 36. наук. праць / НАН України. [Текст] Ін-т світової економіки і міжнародних відносин; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. —К., 2007. — 176 с.
12. Гелд Д., Мак-Грю Е., Голдблатт Д., Перратон Дж. Глобальні трансформації: Політика, економіка, культура. [Текст] / В. Курганський (пер.з англ.), В. Сікора (пер.з англ.). — К. : Фенікс, 2003. — 580с.

О.М. СИМАН

ТОЛЕРАНТНІСТЬ В ЕТНОКОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИНАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: НОВІ ВИКЛИКИ ТА ПОСТРАДЯНСЬКА ДІЙСНІСТЬ

Сіман Олена Михайлівна - аспірантка Інституту філософії та історії освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова

Аналіз змісту та характеру толерантності в міжконфесійному й міжетнічному житті сучасної України свідчить про те, що етноконфесійність є складним суспільним процесом і що, незважаючи на наявність спільних рис у процесах становлення й функціонування релігійної та етнічної ідентичностей, у державах неодноразово виникали етнорелігійні конфлікти. Саме тому необхідно з'ясувати причини та чинники, що зумовлюють конфлікти в етноконфесійних відносинах, пам'ятаючи, по-перше, про певну умовну однаковість етнічних і конфесійних конфліктогенів, якщо розуміти толерантність та її антиподи на світоглядно-особистісному рівні; по-друге, слід аргіювати сприймати тезу «толерантність виникає, якщо є конфлікт» і, по-третє, варто усвідомити положення про те, що непорозуміння як основа нетерпимості криється значною мірою у свідомості людини, а не в реальній дійсності. Цю думку підкреслюють майже всі дослідники толерантності, поділяючи проблеми конфліктності й толерантності на духовні (внутрішні), психічні, економічні, політичні або політичні, економічні, історичні, етнокультурні, релігійні, соціопсихологічні, етнодемографічні та інші причини етноконфесійних конфліктів в Україні, та зазначаючи при цьому, що природа непорозуміння – у сприйнятті дійсності людиною, в її світоглядних координатах.

Аналізу причин етноконфесійних колізій у сучасному світі, зокрема в Україні, присвячено чимало праць відомих науковців (М. Бабій, В. Бондаренко, А. Колодний, Л. Філіпович, Л. Рязанова, М. Мчедлов, О. Козловський, О. Шуба та інші). Загальну думку щодо причин, які можуть стати конфліктогенами в усіх державах пострадянського простору, висловлює М. Мчедлов, називаючи серед них такі, як: негативні історичні традиції; складний поліконфесійний і поліетнічний склад населення; необхідність регулярних зусиль щодо підтримки злагоджених відносин між різними релігіями, конфесіями, невірними і т.п.; практику порушення конституційних норм посадовими особами; прояви екстремізму й різних форм нетерпимості щодо тих чи інших вірувань, етносів тощо [8, 37].

Варто зауважити, що майже всі названі явища є постійними складниками етноконфесійного

буття й вони, безумовно, не стають одразу конфліктогенами, більше того, людству потрібно звикати жити в цих умовах, знаходячи компроміси.

Саме тому необхідно розглядати і реальні конфліктні акти етнорелігійного буття української людини, і його конфліктогенні чинники, і їх екстраполяції на рівень психології, свідомості, духовності. Тому метою статті є ретельний аналіз чинників щодо конкретної ситуації (український контекст), що, на нашу думку, надасть дослідженням толерантності більшої ґрунтовності.

Значна частина дослідників серед великого різноманіття міжконфесійних і міжцерковних відносин, вказуючи на найбільш зримі у плані здатності до конфліктних проявів, називає міжцерковні відносини в православ'ї, зокрема існування на Україні трьох основних юрисдикцій православ'я – УПЦ МП, УПЦ КП і УАПЦ. Так, Православна Церква Московської юрисдикції є найбільшою релігійною спільнотою України, її організації становлять близько 33% всієї релігійної мережі країни, вона має значний вплив і у Східному, і в Південному регіонах України, а також є впливовою церковною інституцією на Волині, Поділлі, Закарпатті та Буковині. Впродовж останніх років позиції церков України у міжправославному конфлікті, як зазначають науковці, не зазнали помітних змін: продовжується практика унеможливлення їхнього діалогу, тривають суперечки щодо набуття автокефалії, негативного ставлення до інших православних церков, католицьких церков і «сектантів», куди ввійшли і протестанти, щодо нових релігійних рухів у їх різноманітті, урегулювання державою цих питань, ставлення в країні до свободи віросповідань і толерантності міжконфесійних відносин, суб'єктність міжрелігійного діалогу тощо.

Другою площиною етноконфесійного протистояння дослідники називають православно-католицькі відносини і стан внутрішньо-католицьких міжцерковних відносин, основні протиріччя яких зосередились на питаннях прозелітизму, оцінці патріотичності Греко-Католицької церкви в українській історії, розподілі території церковних впливів за

місіонерською активністю тощо. Суттєвої конфліктогенності етноконфесійним відносинам в Україні надають стосунки суб'єктів традиційної релігійності, місіонерства і нових релігійних течій [2, 3, 4, 6].

Варто погодитися з думкою більшості вчених, що «церкву, яка ігнорує в своїй діяльності національну мову, підпорядковується зарубіжному центру, нехтує національними інтересами, а то й працює проти української суверенності, не можна вважати українською національною навіть за умови належності значної кількості її парафіян до українського етносу. Більше того, така церква в своєму функціонуванні є церквою центру своєї юрисдикції. Тож певна підтримка з боку владних структур власне українських традиційних церков щодо їхнього відродження, утвердження й розвитку виглядала б як цілком природне явище» [4, 6, 9].

Разом з тим, аналізуючи етноконфесійність сучасного українського суспільства, не можна, на думку відомих дослідників-релігієзнавців, таких як: М. Бабій, В. Бондаренко, В. Єленський, А. Колонний та інші применшувати роль цих об'єднань у духовному житті країни, оскільки їх наявність значно урізноманітила українське релігійне життя, плюралізувала його. Проте немає підстав і перебільшувати значення нових релігійних течій для духовного розвитку сучасної України, хоча представники нових релігій активно займаються релігійною просвітою, привертають увагу простих людей до проблем духовного життя. Загалом поява й поширення нових релігійних течій є загальноцивілізаційною рисою, виявом світового релігійного процесу [1, 2, 4, 6].

Ретельного аналізу заслуговує в зазначеному дискурсі ісламський контекст, який має більш ніж тисячолітню історію, пов'язану з винищенням ісламської традиції на українських землях засобом сталінського вандалізму, зокрема депортацією кримськотатарського народу, що сповідував іслам, знищенням мечетей і медресе, репресіями щодо духовних осіб тощо. Переважна кількість мусульманських громад (близько 80%) нині зосереджена в Криму (кримські татари, які повернулися на рідні землі). Певну міжконфесійну напруженість спричиняє відсутність єдиної для України організаційної структури мусульман, різний етнічний контингент віруючих, своєрідна конкуренція між зарубіжними опікунами мусульман України за простір впливу, неоднозначне ставлення до віруючих ісламу з боку державних суб'єктів, протистояння мусульман і московсько-православних, що мешкають у Криму, тощо.

Щодо аналізу та елімінації причин цих явищ, то дослідники підходять до них по-різному. Так, зокрема, український учений О. Козловський виділяє такі причини:

а) зведення в суспільній свідомості України релігійної ідентичності до ідентичності «православної», що відповідає завданню досяг-

нення нової національної ідентичності;

б) слабка реформованість православ'я та його опір сценаріям модернізації;

в) залежність провідних українських конфесій від релігійних центрів, розміщених за межами України. Причому вчений вважає, що «... в Україні жоден із наведених сценаріїв збереження єдності в багатоманітні не спрацює! За відсутності власної державності «залучення» українців до того чи іншого конфесійного «ядра» виявилось обтяженим загрозою денаціоналізації» [5, 137].

Заслуговує на увагу дослідників і практиків економіко-майнові за природою конфлікти, що розгорнулися навколо культових споруд (найбільш гострими вони є в Івано-Франківській, Тернопільській, Рівненській, Львівській областях). Із 50 населених пунктів, де наявне такого роду протистояння, значна кількість припадає на західний регіон.

Спроба розв'язати це питання шляхом повернення споруд їх «історичним» власникам, породжує не менш серйозні проблеми. Так, на думку В. Єленського, різка критика, що останнім часом надходить на адресу державних структур з приводу повернення сакральних будівель, часто буває безпідставною, оскільки повернення означає позбавлення населеного пункту закладу соціально-культурного або навчального призначення; у той же час релігійні організації далеко не завжди можуть підтримувати на належному рівні відомі пам'ятки історії, мистецтва, архітектури, які зараз належать державі й утримуються нею [4, 113]. До того ж, слід додати, що у скрутному матеріальному становищі опинилися історичні церкви, занепадає їх вплив на молоде покоління, релігійним простором поволі «оволодівають» закордонні місіонери тощо.

Надзвичайно важливими серед конфліктогенних чинників етноконфесійного життя в Україні є політичні чинники, які є сьогодні, на думку М. Бабія та Л. Філіпович, одним з релевантних конфліктно-формуючих факторів у системі етноконфесійних відносин (протистояння УПЦ МП і УПЦ КП, етноконфесійна напруженість у Криму, застарілість або неповнота чи суперечливість деяких правових норм). Так, наприклад, надаючи право юридичної особи релігійним організаціям, закон не наділяє таким правом Церкви як суспільні інституції; у законі не виписана духовна освіта і шлях її зближення зі світською; суперечливим є і питання розробки концепції державної політики щодо релігії і церкви; посилення конфесійної орієнтації партій (оцерковлення політики); набуття релігійними організаціями політичної спрямованості (політизація релігії); має місце також загроза перенесення цієї конфронтації на етнонаціональний ґрунт; «залишкові» чинники історичного тоталітарного минулого; загальна налаштованість православних церков (і передусім УПЦ МП) проти свободи

віросповідань і толерантності міжконфесійних відносин, що утверджуються в країні, оскільки вважається, що така свобода закріплює розкол, узаконює «еретичні течії» християнства; основна маса протестантів усе ще негативно сприймає активне залучення до політики, протестантські об'єднання України не втручаються у внутрішнє життя інших конфесій, не виявляють релігійної нетерпимості, а більшість протестантських течій виступає за діалог з усіма релігіями» [1, 15; 7, 123].

В останні роки політичний чинник також посилює протистояння між православними і греко-католиками, на що звертає увагу С. Головащенко: «Звичка користуватися протекцією влади, використовувати політичну демагогію у міжконфесійній боротьбі; некоректне ставлення або ж протекціонізм місцевої та центральної влади, втручання політиків і політичних груп приводить до того, що релігійне протистояння посилюється політичною боротьбою, яка стає її компонентом, основним пунктом, а також розподілом регіональних сфер впливу, майна та культових споруд» [3, 58]. Суттєво відчувається певний супротив поширенню нових релігій з боку державних, традиційно-церковних і частини громадських структур, а також політизація процесу «створення» Помісної Православної Церкви тощо. Усе це породжує протиборство політичних сил, їх втручання веде до загострення конфліктів.

Слід підкреслити, що головною тенденцією сучасних міжконфесійних і міжнаціональних відносин стає зміщення акцентів у духовно-психічну площину. Тому вимір психологічного (внутрішнього) ставлення до віросповідної інакшості набуває великого значення, оскільки збільшуються зовнішні вияви релігійності при відсутності глибокої унікальної віри у вірних. Ми погоджуємося з відомими релігієзнавцями В. Єленським, Л. Філіпович, які зауважують, що на цьому тлі відбуваються ірраціоналізація, клерикалізація, містифікація, уособиствлення релігій; в орієнтації молоді на релігійний феномен часто виявляються екзотичність і прагматизм, відчуваються труднощі з ідентифікацією, залишається синдром страху перед іншими, який зумовлює поділ світу на «ми» та «вони», невпевненість у своїй самодостатності, відчуття своєї меншовартості, «хвороби» меншобратства, яка формує в українців уявлення про себе як жертву сильніших етносів тощо [4, 7].

Трагічним для українців, на думку Л. Філіпович, слід визнати наявність конфлікту між національною та релігійною ідентичностями, який розгортався не лише історично, а й екзистенційно... Тож у суспільній свідомості українського народу релігія не є індикатором етноідентифікації. До того ж, аналізуючи соціологічні дані щодо етнорелігійної ідентифікації, дослідниця підкреслює залежність релігійної та конфесійної самовизначеності

населення від його етновирізнення: «...західний регіон, де рівень національної самосвідомості дуже високий, має найменшу кількість тих, хто не належать до жодної церкви. Населення східних і південних областей України, для яких етноідентифікація є другорядним чинником, найменш конфесійно окреслені: кількість тих, хто не визначилися щодо церкви становить близько 60%» [7, 90-92].

У контексті зазначеної нами проблеми принциповою є думка про те, що без усвідомлення чужої ідентичності, поваги до неї неможливий продуктивний розвиток власної культури й духовності. Отже, дослідницький акцент має зміститися з констатації негативних чинників реального етноконфесійного життя на їх розуміння й сприйняття особистістю як закономірних явищ поліетнічності й поліконфесійності.

На підставі проведеного аналізу ми дійшли таких висновків:

У теоретичних і практичних пошуках нейтралізації або подолання негативних чинників слід реалізовувати особистісний підхід, який уможливить, на нашу думку, концептуалізацію суперечностей і конфліктів як результатів світоглядних, онтологічних потреб і прагнень людини. До того ж, знаходження консенсусу й злагоди між конфесіями та етнічними спільнотами України слід спрямовувати не на «перевиховання» одними інших, а на поширення різновекторного діалогу, багатокультурного пізнання і порозуміння.

Головну особливість напруженості етноконфесійних відносин у сучасному розвитку полікультурної України слід ідентифікувати як постконфліктність та латентність і визнати поступову нормалізацію цих відносин щодо свободи волевиявлення людей, яка пов'язана з демократизацією суспільства, зі зростанням особистісного потенціалу та активністю суб'єктів етноконфесійного життя, а також констатувати наявність у міжрелігійних і міжнаціональних відносинах певної кількості проблем, коріння яких сягає минулого і які створюють колізії в етноконфесійних відносинах і потребують толерантності.

Порівняльний аналіз статистичного матеріалу за 1986-2008 рр. щодо змін релігійної мережі свідчить, що утверджена в державі система етноконфесійних інституцій є достатньою для забезпечення релігійних потреб і що екстенсивний етап розвитку етнорелігійного життя в Україні вже завершується й змінюється етапом інтенсивного зміцнення демократизації, деїдеологізації, лібералізації правової бази тощо. Разом з тим, помітними явищами є перманентна регіоналізація, клерикалізація етноконфесійного простору України.

Провідними тенденціями етноконфесійного життя народів України слід вважати такі, що характеризують еволюцію не тільки етнічного

або окремо конфесійного буття, але є спільними для обох явищ: сучасний етноконфесійний розвиток характеризується наявністю різних його напрямів, рухів, організаційно-управлінських структур, сформованих матриць цінностей, нормативних баз, певних настанов щодо відносин з іншими спільнотами тощо; як у минулому, так і сьогодні ці спільноти співіснують на українських теренах, зберігаючи й доповнюючи спільні культурні надбання, навчаючись толерантності; соціальні зміни, пов'язані з національним відродженням, спричинили переоцінку світоглядних і морально-етичних цінностей у значній кількості людей і сприяли розвитку їх етноконфесійної активності; утверджується нова парадигма взаємин людей, яка відображається в поширенні етноконфесійного простору, у визнанні плюралізму ідей, принципів, думок тощо.

На всіх лініях потенційного і реального етноконфесійного протистояння (православно-католицьке, внутрішньо-православне, внутрішньо-католицьке, православно-мусульманське, між традиційними релігіями і неорелігіями тощо) діють конфліктогенні чинники, які мають історичний, економіко-майновий, політико-правовий, психологічний, догматичний (богословський), етнокультурний характер і сприяють політизації й радикалізації духовного життя, загостренню міжконфесійних, міжетнічних конфліктів.

Аналіз етноконфесійної специфіки України

свідчить про іткення на її території загальнокультурних типів, протистояння яких можна зменшити шляхом розв'язання загальноцивілізаційних завдань національного відродження, яке, з одного боку, відтворює матричні шари давньої культури, а з іншого – залучає різні культури та їх носіїв до спроб виживання в поліетнічних і полірелігійних суспільствах через перехід до діалогової моделі. Отже, поліетнічність і полірелігійність українського суспільства не означають того, що воно не може бути цілісним, етнічно й релігійно не розколотим. Необхідно навчитися жити в багатовекторному соціумі за демократичними принципами.

Звичайно, розкрито далеко не всі аспекти цієї проблеми. Оскільки не можна призупинити активізацію етнорелігійної ідеології в умовах плюралізму й демократії, механізмом створення толерантнісного середовища може бути лише спільний діалог етноконфесійних спільнот з урахуванням загальнолюдських інтересів і цінностей, із прагненням людини до зростання особистісної свободи й культури. В умовах секуляризації особистісного й суспільного життя та плюралізму наукові дослідження мають вивчити весь комплекс когнітивного, публічного, діяльнісно-реалізаційного, проєктувального напрямів особистісного життя людини, до якого вона свідомо залучає знання, вміння, навички та рефлексію терпимості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабій М.Ю. Міжконфесійні відносини в Україні: проблеми нормалізації й оптимізації / Бабій М.Ю. // Актуальні питання міжконфесійних взаємовідносин в Україні: [зб. наукових матеріалів / заг. ред. Андрущенка В.П. та ін.] – К.: Знання, 2005. – 174 с. – С.13-19.
2. Бондаренко В.Д. Релігійне життя в сучасній Україні: стан, тенденції та проблеми розвитку / Бондаренко В.Д. // Релігійна свобода: функціонування релігії в умовах свободи її буття: [наук. щорічник / заг. ред. Колодного А.М., Бабія М.Ю.] – К.: Знання, 2004. – 163 с. – С. 5-8.
3. Головащенко С. Нова культура релігійного життя як культура миру / Головащенко С. // Релігійна свобода. Міжконфесійні відносини в умовах суспільно-політичних трансформацій в Україні: [наук. щорічник / заг. ред. Колодного А.М., Бабія М.Ю.] – К.: Знання, 2005. – 168 с. – С.56-61.
4. Єленський В.Є. «Повстання релігій», міжрелігійні відносини і толерантність у глобалізованому світі / Єленський В.Є. // Релігійна свобода. Міжконфесійні відносини в умовах суспільно-політичних трансформацій в Україні: [наук. щорічник / заг. ред. Колодного А.М., Бабія М.Ю.] – К.: Знання, 2005. – 168 с. – С. 18-27.
5. Козловський О.Р. Релігійна свідомість і релігійні практики населення сучасної України як предмет соціально-філософського аналізу / Козловський О.Р. – К.: ВД «Стилос», 2008. – 192 с.
6. Колодний А.М. Міжконфесійні та міжцерковні протистояння в незалежній Україні / Колодний А.М. // Релігійна свобода. Міжконфесійні відносини в умовах суспільно-політичних трансформацій в Україні [наук. щорічник / заг. ред. Колодного А.М., Бабія М.Ю.] – К.: Знання, 2005. – 168 с. – С. 81-99.
7. Толерантність: сфера міжконфесійних відносин: Релігієзнавчий аналіз / Центр релігійної інформації і свободи Української асоціації релігієзнавців; Відділення релігієзнавства Ін-ту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України; Міжнародний фонд «Відродження» / наук. ред. А.М. Колодний, Л.О. Филипович. – К., 2004. – Вип. 2. – 190с.
8. Толерантность / [общ. ред. М.П. Мчедлова]. – М.: Республика, 2004. – 416 с.
9. Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз): [монографія] / Шуба О.В. – К.: Криниця, 1999. – 424 с.

О.А. МОРГУН

РОЗВИТОК КРЕАТИВНИХ ЗДІБНОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ В ПРОЦЕСІ ТВОРЧОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ

Моргун Олена Анатоліївна - доцент кафедри філософії Криворізького технічного університету, кандидат філософських наук

Розвиток креативних початків особистості зараз викликає особливий інтерес. Він пов'язаний не стільки умінням особистості до самовдосконалення і саморозвитку, що самі по собі вкрай важливі, стільки з розвитком здібностей до предметно-творчої самореалізації. Тільки в спектрі дій людських сил творчої самореалізації (духовно-ціннісної, комунікативно-етичної, практично-пізнавальної, когнітивно-стверджуючої тощо) набувають предметного завершення і інтенційного здійснення найбільш проявлені й актуалізовані потенціали людської особистості.

Їх можна знаходити за філософською традицією в глибинах духовного світу людини та «феноменології духу» за Г.Гегелем, коли «простий зміст самості, що знає себе як буття» заглиблюється в «дух у своєму здійсненні» [4, 416, 422]. Це багатоступенева «інтродукція духу» і подання його в якості «творчого духу», здатного до об'єктивно-предметного самоздійснення [8, 78, 81]. Креативні початки можна знаходити і в творчій екстравертованості, спрямовуючи особистісну самореалізацію на зовнішній світ, змінюючи погляд на дійсність упродовж «потоків» своєї свідомості та її інтенційності (А.Бергсон, Е.Гуссерль). Або контролювати «потоки екзистенційності», переживаючи все більший «повтор буття», за М.Хайдеггером, як «спроба йти думкою за повнотою перетворення буття» та його «введення з потаємності» та «введення у відкритість». «Буття має місце як вихід присутності з потаємності... Щоб подібне вдалося, ми повинні звернути увагу на повноту перетворень того, що йменується буттям» [20, 260, 261]. «Буттєва повнота» набирає у М. Хайдеггера, як звісно, психологічно-рефлексивної онтологічності в аспекті зміни внутрішніх планів (модус минулого) на буття «випереджаючого забігання» (модус майбутнього) та «буття-при-загально-світовому-сутнісному» (модус дійсного). Від цих внутрішніх змін суб'єктивно-буттєвої темпоральності змінюється і зовнішнє часове світосприймання та творчо-екзистенційні почуття об'єктивного буття.

За сучасними дослідженнями, щоб здійснився «творчий акт» «злиття» всіх буттєвих модусів в єдину креативну реальність, необхідно приведення свідомості суб'єкта в особливий творчий стан «надособистісного бачення». Свідомість тоді знаходиться в «особливому стані холотропності»,

що «рухається в напрямку цілісності», котра стає згодом «звернутою цілісністю». Вона і є вищою креативною цілісністю людини». В подібних холотропних станах свідомість дуже глибоко й якісно видозмінюється у своїй основі, і в них ми переживаємо вторгнення інших вимірів сутнього, які можуть виявлятися дуже напруженими і навіть всепоглинаючими..., характеризуються якимось особливим преображенням свідомості» [5, 237]. В «холотропних озаріннях виникають «нові образи Всесвіту», які йдуть від повної «суб'єктивної цілісності» людини, а не з фрагментів її самості, егоцентризму. За З.Фрейдом, – це духовно-психічний акт збігу, співпадання людського Я зі своїм ідеалом, що дає почуття тріумфу: «якщо що-небудь в Я співпадає з Я-ідеалом, завжди буде присутнє почуття тріумфу». Подібний «настрій тріумфу і задоволення собою не порушується самокритикою», в ньому немає «психогенної меланхолії» неспівпадання Я і Я-ідеалу, «меланхолічних докорів», «самоприпущення і манії неповноцінності», а є повна ідентифікація, злиття Я і Я-ідеалу в такому процесі, де «ідентифіковане Я» замінюється «Я-ідеалом» [25, 826, 828]. За С.Грофом, це стан духовно-креативної надособистісної еволюції в напрямку до духовної цілісності, що є «не успадкованим за своїм масштабом еволюційним стрибком у свідомості» [5, 227]. А.Б. Бергсон називав подібне «творчою еволюцією» людини, що йде за соціальною (Г.Спенсер) та інтелектуальною (О.Конт) еволюціями.

Якщо перейти до соціальних змін у суспільній поведінці людини, то в аспекті дії законів соціального пізнання на підґрунті творчого осмислення соціального світу починають діяти «культурні детермінанти» за схемою «евристики репрезентативності» та «евристики об'єднання і пристосовування» [2, 96, 97].

За своєю суттю, це «творчо-евристичні детермінанти», бо людина в своїй соціальній поведінці вже не конформується під навколишнє середовище, а більше пристосовує зовнішню дійсність під своє креативне бачення і розуміння. Наприклад, за соціокультурними орієнтаціями К.Хорні, «на людей, «від людей», «проти людей» [24, 259, 260]. Відбуваються «ментальне спрощення об'єктів» та «категоризація об'єктів відповідно до їх репрезентативності», виходячи

з «базисної інформації» суб'єкта про об'єкт, який робив «висновок на основі вибіркової інформації» [2, 176, 178]. Персональна «Я – концепція» креативно переорієнтується з соціального пізнання на самопізнання, і «Я – схема» змінює «історію соціального порівняння» на «теорію самосприйняття» на «самопрезентацію і управління власним сприйняттям» [2, 178].

Це дуже складний духовно-креативний процес, що має відповідне філософське підґрунтя. Якщо урівняти чуттєво-емоційні і когнітивні процеси з їх психологічним відображенням або, за Л.М.Веккером, «розповсюдити поняття інтроспекції однаковою мірою на когнітивні й емоціональні процеси, то ми неминуче опиняємося перед наступною логіко-філософською і психологічною альтернативою»: або «внутрішній досвід є вихідним, а зовнішній досвід є похідною по відношенню до результату розумового конструювання, або між обома формами досвіду загалом немає співвідношення вихідного і похідного, а є лише відношення рівноправності і паралельності. Це дуже симптоматичний висновок чесного вченого! І він його підсилює таким чином: «По відношенню до когнітивних процесів на відміну від процесів емоціональних, така альтернатива залишається дійсно реальною, а не фіктивною» [3, 72]. І тому «внутрішні» креативно-реалізаційні процеси необхідно пов'язувати з практично-предметними знаннями і вміннями, що мають практичний «духовний вихід» у зовнішній світ у модусі когніцій.

Дійсно, подібна взаємотрансформація «внутрішнього» й «зовнішнього», суб'єктивного й об'єктивного відбувається шляхом ментально-творчого «конструювання», за новітньою теорією «особистісних конструктів» Дж.Келлі. Основний постулат ученого: «процеси особистості - це прокладені в психіці канали, в руслі яких людина прогнозує події, і «поведінка визначається тим, як людина прогнозує майбутні події». Тому це завжди дії і соціальна поведінка в рамках «конструктивного альтернативізму» [24, 434, 435]. Виникає питання смислової інтерпретації креативного самоствердження, що однозначно визначається як питання предметної самоідентифікації особистості в творчо-реалізаційних процесах. Тому й виникають «особистісні конструкти альтернативізму» як різні «моделі здібності», головні з яких, за Дж.Келлі, – це «упереджуючі», «констелляторні» і «передбачуючі» конструкти [24, 441]. Перші є конструкторами однієї креативної класифікації, яка виключає інші класифікації; другі – можуть належати одночасно до різних областей творчого використання; треті – це «відкриті конструкти» для різних сфер творчого використання, включаючи альтернативні точки зору, тобто вони відкриті для кожного нового досвіду. Але використання будь-якого конструкта обов'язково потребує «циклу О-В-В»: «орієнтування

– вибір – виконання», щоб перевірити «валідність конструкта» на «прогностичну ефективність» його дії [24, 448, 449]. За нашою концепцією, це «комунікація - ціннісна детермінація – креативна реалізація (цикл «К-ЦД-КР»).

При використанні конструктів невизначеної креативної інтерпретації виникає особлива «внутрішня реальність» людини зі своїми смислами «самокаузальності». В системі креативної психології це фіксується як поява у людини здатності до самоактуалізації. Подібний феномен розглядається як своєрідна творчо-психогенна самопомога людини самій собі шляхом підняття акумульованих «креативних ресурсів» до рівня «актуалізованого потенціалу», «внутрішньої творчої сили» та «гештальт терапії» на самопроявлення творчої «Я – концепції і її самоактуалізації».

Подібне постає, як «процес становлення» людини, «процес усвідомлення» себе як «становлення, що призводить до самоактуалізації і аутентичності», і є «продуктом інтенціональності Я, яке проходить на культурному й індивідуальному рівнях» [19, 130]. Межа подібної творчої самоактуалізації – це креативне самовдосконалення, котре і виявляється на підґрунті «конструктивного альтернативізму». Творчі «конструктивні альтернативи» дозволяють суттєво «розширити» внутрішню реальність людини, тому що це потребує «афективного включення» емотивно-волютивної сфери до процесу предметно-творчої самореалізації. Це емоційно-вольове творче напруження вибору, напруження виконання – самоствердження, напруження у досягненні мети при необхідності йти на компроміси, або прояви твердої ригідності і духовної незламності [19, 136, 139].

Подібна ступенева творча самоактуалізація, що піднімає рівень креативності особистості в межах «філософії конструктивного альтернативізму», зветься «доктриною Келлі» [24, 453, 456]. Творча актуалізована особистість набуває за вказаною «доктриною» такі головні якості креативності:

- на конструктивній альтернативі «свобода – детермінація» формується креативна якість «волютивного самовизначення», яка стверджується у такому виборі, що є протилежною лежить «інтерпретаційній свідомості» невизначеності;

- конструкт «раціональність – ірраціональність» формує креативну якість «інтелектуальної інтуїції» або «інтенціональну свідомість» взаємопов'язаних суб'єктивно-об'єктивних «потоків буття»;

- в межах конструкту «холізм – елементаризм» формується креативне вміння до формування «духовно-творчих систем», що є, вочевидь, «системотворюючою якістю»;

- конструктивна альтернатива «конституалізм – інвайроменталізм» формує креативну якість по управлінню емотивно-волютивною сферою особистості і загалом – її здібністю до психоген-

ного самовдосконалення;

- конструкт «змінність – незмінність» формує креативну якість «гнучкого» або «модуляторно-го мислення»;

- конструктивна альтернативність «суб'єктивності – об'єктивності» формує, вочевидь, креативну якість творчої ідентифікації на основі предметно-реалізаційної автентичності;

- у межах конструкту «проактивність – реактивність» виникає якість до креативної мотивації і самої творчої самоактуалізації (практичних дій або пасивного споглядання);

- конструкт «гомеостаз – гетеростаз» формує в своїх межах креативну здатність до внутрішньої гармонії: це досягнення гармонії через креативність екзистенційно збалансованого буття;

- конструктивна альтернатива в бінарній опозиції «пізнаваємість – непізнаваємість» веде до формування креативної якості позитивного реалізму; це така когнітивно емпірико-реалістична якість, котра безпосередньо задіюється в процесах предметно-творчої самореалізації особистості.

Схильність тієї чи іншої особистості до проявів креативності і творчо-предметної самореалізації можна виявити шляхом проходження відповідного «репертуарного тесту рольового конструкту» («реп-тест»). Він використовується для однозначної інтерпретації відповідного конструкта у значенні «діагностичного інструменту». Таким чином, «несвідомі детермінанти» як «факти наслідування» виключаються і можна виділити «холістичну позицію» особистості в репрезентації її поведінки, виходячи з рівня актуалізації та ступеня «унікальності індивіда» [23, 548, 550, 552, 563]. При цьому ключове значення має, враховуючи динамічний характер креативних проявів та її множинну поліморфність, «ситуаційний детермінізм» творчих імпульсів та «інтеракціоністичні позиції» особистості в рольових ситуаціях з широкими межами реалізаційного позиціонування в «ситуативних диспозиціях» [23, 562]. Із цих ситуативних диспозицій і рольових ситуацій інтеракційного позиціонування починається вольовий процес прагнення до цінностей буття: «Вольовий процес починається з хотіння, бажання, потягу, загалом стремління, що для нас цінне», коли «несвідомі переживання цінностей буття усвідомлюються і робляться «осмисленими», відбувається «осягання цінностей... і приєднання до цінностей буття» [11, 262]. За Н.О.Лосським, «вольовий процес завжди спрямований на цінності буття, приєднання до цінностей завжди пов'язане з почуттями, ...емоціями і афектами». Поєднання творчих емотивно-волютивних і креативно-реалізаційних початків у життєдіяльності особистості піднімає її на вищі рівні екзистенційного буття. В духовно-практичному відношенні цей рівень можна характеризувати як «креативну компетентність». У системі когнітивної психології вона осмислюється

як проходження трьох основних стадій «компетенційного зростання» [1, 273, 274]:

- когнітивна стадія декларативного (вербально-когнітивного) кодування знання з формуванням релевантного практичного навичку: це рівень кодууючо-релевантної креативної компетентності;

- асоціативна стадія успішної реалізації практичного знання у відповідних психічних та предметних операціях: це рівень асоціативно-операційної креативної компетентності;

- автономна стадія вирішення перцептивно-моторних завдань свідомості з високою точністю їх вирішення: це рівень автономно-декреторної креативної компетентності, яка дозволяє з рівня вирішення тактичних завдань вийти на рівень вирішення стратегічних завдань, наприклад через здійснення «стратегічного навчання» (де діє «ступеневий закон навчання») [1, 275, 282, 283].

Слід підкреслити, що творчі інтенції на підвищення власної креативності та на її предметну самореалізацію самі по собі не з'являються. Тому орієнтація на творчо-компетенційний зріст на досягнення рівня «креативної компетенції» і є принаймні трьохстадіальним процесом, а взагалі він потребує більше ступенів, щоб вийти на предметно-творчу самореалізацію. Загалом, мають бути створені відповідні умови (комунікативні, ціннісні, когнітивні) тощо, щоб «запустити» внутрішні духовно-творчі механізми своєрідного «креативного змагання» особистостей, сконцентрувати їх духовні і соціальні сутнісні сили на підвищенні «креативний ритм» самоактуалізації, наприклад «на успіх» у професійній діяльності, діловій кар'єрі тощо. Особистість повинна напружено працювати в режимі творчого «екзистенційного самоздійснення» по «реалізаційних векторах» життєдіяльнісних досягнень (які є різними в різні періоди життя), в успішності саморозвитку своїх здібностей і талантів та їх прогресуванні, в постановці нових престижних завдань, в інноваційному випередженні конкурентів тощо. Докладно подібні «інтенції на успіх» з безперервним підвищенням «планки досягнень» описував Абрахам Маслоу в категоріях «базових потреб» людини в її творчому «зрості і мотивації» [12, 29, 33].

При «дефіцитарній мотивації», коли вона практично відсутня, творчо-ціннісний вектор самореалізації спотворюється і зазнає патологічних психічних і екзистенційних порушень, призводить до неврозів і ексцесуальної поведінки особистості аж до її повного занепаду.

«Мотивація зростання», навпаки, суттєво підсилює рівень творчої самоактуалізації особистості, веде до безперервного оновлення її системи цінностей, до «підсиленої ідентифікації» і формує «досить високий рівень креативності» аж до «інтегрованої креативності» (що вміщує «первинні» і «вторинні» рівні креативності) [12,

120, 122]. А.Маслоу налічує 13 подібних «базових потреб» у значенні «буттєвих цінностей» і зводить їх до відомої п'ятиступеневої ієрархії «потреб-цінностей»: у фізичній і соціальній безпеці, в приналежності і любові, в повазі і прагненні до творчої самоактуалізації. Якщо людина не реалізує себе вищою творчо-етичною мірою, не «синтезує себе перед собою, вищою духовною сутністю (Богом), не «наважується реалізувати» себе, не виявляє «християнський героїзм» та «відповідальність перед Богом», то людина, за С.К'єркегором, захворіє «смертельною хворобою» - «розпачем», який набуває характеру космічного «всезагального розпачу» [10, 251, 255, 262]. Вся проблема реалізації полягає в тому, що «людина є дух. Але що таке дух? Це я...» І далі С.К'єркегор роз'яснює, що людина – це не абстрактний дух, а той, що потребує своєї духовно-предметної реалізації в межах свободи і необхідності: «Я – це відношення, що відносить себе до себе, тобто воно знаходиться у відношенні внутрішньої орієнтації», що потребує зовнішньої реалізації. «Людина – це синтез безмежного і обмеженого, часового і вічного, свободи і необхідності...», в якій її «синтетичне Я» знаходиться у безперервному становленні: «кожній миті свого існування Я знаходиться в становленні, тому якщо не вдається стати собою, це Я не є собою, але не бути собою - це розпач», «розпач безмежний», «всезагальний» – це «розпач нереалізації» свого духовного початку і духовної суті, «незапліднена і зруйнована можливість... Розпач - це внутрішня невідповідність у синтезі, ... це страждання... на кшталт смерті» [10, 257, 268]. В «Страхові і трепеті» С.К'єркегор писав, що подібний «розпач як смертельна хвороба» наступає так, що розтрощує і вщент руйнує людський «духовний синтез», коли людина не виконує свій «абсолютний обов'язок перед Богом» [10, 29].

Г.Ріккерт у своїй філософській системі «філософії життя», проблему самоздійснення людини переводить у план трансцендентального «емпіричного реалізму». Реалізуючи себе, людина досягає поєднання внутрішньої «даності трансцендентального ідеалізму» з «зовнішньою даністю емпіричного реалізму», збігання «трансцендентальної форми людського ідеального судження» з «предметною нормою» об'єктивно належного. Тут трансцендентально і реально об'єднуються «форма і норма індивідуального» [17, 126]. Але тільки на підґрунті творчо-предметного самоздійснення особистості, в синтезі внутрішнього і зовнішнього. Тобто, з боку зовнішньо-об'єктивного збігаються «норма і форма належного або предмета», а з боку внутрішньо-суб'єктивного синтезуються «форми і норми індивідуального» [17, 123, 126]. Тоді «світ існує в одному просторі, безперервно змінюється в одному часі, існує у діючих один на одного предметах», де гносеологічна «фактичність» (істина) і онтологічна «даність»

(буття) подані як «один простір, один час і діючі речі безпосередньо не даються» [17, 132]. Це спонукало Г.Ріккєрта перевести свою філософію емпіричного реалізму у плані «науки про природу» в план «науки про культуру» і зробити висновок, що людина «охоплює дійсність» більше за допомогою «культурних цінностей», ніж науки. Він робить принциповий філософський висновок: «Без культурних цінностей сприймати дійсність індивідуалізуючим методом» неможливо, і тільки «з визначеними нами цінностями створились поняття відповідних об'єктів». І далі, без «встановлення відношення до цінності» не виникає «потреба пізнання об'єкта в його індивідуальності» і в створенні нової емпіричної реальності, яка б містила в собі «емпіричну об'єктивність» [17, 119]. Вона ж повинна бути обумовлена єдністю й об'єктивністю нашого поняття про культуру, «єдністю і об'єктивністю цінностей, які нами встановлюються» [17, 120, 125].

Суб'єктивні цінності людини мають об'єктивне значення і сенс (не тільки в статусі формально визначеної), коли здійснюється культурогенна індивідуально-творча самореалізація людини в цих цінностях. Тоді створюється новий реалізаційний світогляд, і «об'єктивні цінності з'являються у передумові як філософії, так і наук про культуру» [18, 128]. Таким чином, творчо-реалізаційні якості особистості приймають загальносуспільне значення, макронтенційне значення і макросмисл суспільно інтегрованої креативності. І в цьому сенсі вона є ціннісно-нормативною інтегрованою креативністю суспільно опредмеченого макросмислу, коли креативна форма макроідентифікації суспільних цінностей співпадає з їх об'єктивною творчо-реалізаційною нормою. Подібне «ототожнення як основна форма синтезу свідомості» з об'єктивною нормою інтегрованої креативності породжує, за Е. Гусерлем, творчо-реалізаційний «предмет свідомості» або предметно-творчий «інтенційний результат синтетичної роботи свідомості» [6, 373, 374]. А за М. Хайдеггером, «людина - суб'єкт здобуває допущення до Буття і здійснює Буття за типом «Макромоделі» суб'єктивно-об'єктивного «достовірного Буття» [21, 375].

Таким чином, можна бачити, що в різних філософсько-методологічних аспектах духовно-творчої самореалізації людини є повний «креативний синтез» світоглядних уявлень, «емпіричний реалізм» духу, тотожність суб'єкта і об'єкта як співпадання «фактичності духу» і «буттєвої даності», «обробка дійсності духом», єдність суб'єктивної «форми» і об'єктивної «норми» в їх збіганні в Макромоделі достовірного Буття. Це й є втіленням людської креативності в Буття, предметно-творча самореалізація духовної сутності людини в процесах єднання культури і творчості. Але якщо духовно-творча самореалізація суб'єкта не відбувається, то суспільство очікують непередбачені наслідки. «Психічний не-

вроз» нереалізації (за А.Маслоу) виходить за межі соціальності. Спрацьовує «класовий інстинкт» людей, який трансформується з «психічного» на «революційний невроз», перетворюється на «революційний терор» на кшталт «садистського божевілья», коли «інстинкти натовпу» переростають у «революційний вандалізм», і «дух обурення оволодіває озлобленим серцем натовпу [7, 267, 331, 378, 557, 558]. На місце творчої особистості з її прагненням до духовної реалізації приходить «натовп», «маса», бездуховна й божевільна «колективна речовина» зі своїм «харизматичним вождем», який замість «духу народу (за В.Вундтом) будує в народі як натовпі «своєрідного внутрішнього демона» [13, 356]. На місці заміненого духу може статися пасивний «революційний невроз» у формі «релігійного неврозу», і тоді суспільство-натовп перетворюється на «машину, що творить богів», її «форми поведінки наближаються до форм одержимості» [14, 190].

Великий вклад у розробку філософської методології творчої самореалізації в вітчизняній науці зробив Л.Н. Коган. Його бачення процесу творчого зростання особистості до рівня предметної креативності багато в чому відрізняється від поглядів А. Маслоу. Він незгоден з А.Маслоу в тому відношенні, що той зводить самореалізацію людини до «теорії самоактуалізації», а «суспільству і колективності тут відводиться мало місця» [9, 127-147]. А. Маслоу чітко розрізняв два основні типи цінностей, що стимулюють особистість до творчої самореалізації. Це – «дефіцитарні цінності» («Д-цінності») і «цінності буття» («Б-цінності»). Якщо перші виступають як «захоплюючі і задовольняючі в Буттєвому сенсі», то другі несуть у собі саму «цілісність Буття» [12, 76, 77]. «Б-цінності» і «Д-цінності в об'єктивно-суб'єктивному плані співвідносяться як «цілісність» і «частина» або як «пік-переживання» і «сурогат світу». Загалом «цінності Буття» – це ті, що актуалізуються, реалізуються і стверджуються як «ціннісна ієрархія» вже за межами «базових потреб».

«Б-цінності» відкриваються людині в стані «пік-переживання», коли її охоплюють «емоції здивування, страху, захоплення, шанування, упокореності і поклоніння перед переживанням...». Це «повнота Буття», яка приходить, коли знімаються всі страхи і загрози, що переживаються людиною як «втрата страху, тривоги, напруження, захист і контроль, подолання затримок і обмежень. Це також різноманітність, в якій «особистість переживає стремління до інтеграції» в таких емоціях, як «спонтанність, виразність, легкість, відвага в силі» [12, 87]. В філософському сенсі «Б-цінності» – це «динамічний паралелізм або ізоморфізм між внутрішнім і зовнішнім, коли людина і світ стають в більшій мірі схожими один на одного, оскільки обидва наблизились до вдосконалення (або навпаки)» [12, 87, 88].

«Пік – переживання» від сприйняття вищих «Б-цінностей» вводить людину в стан «гострого переживання ідентичності» з собою і дійсністю, коли «зовнішня валідність» повністю збігається і беззаперечно з «Б-пізнанням» («буттєвим пізнанням»), нероздільна з творчістю. Людина сприймає себе «інтегрованою особистістю», вона входить в аспект «повноцінного функціонування», в «легкість функціонування без зусиль». Вона входить то в аспект «аутентичної ідентичності», що вільна від блоків, обмежень, страхів, сумнівів, контролю, самокритики, заторможення...», переживає «експресію почуттів власного достоїнства, самоприйняття, самоповаги, любові до себе» [12, 94, 97]. Функціонування «Б-цінностей» в процесах «Б-пізнання» призводить до «Б-гри» («буттєвої гри») вищих самореалізаційних почуттів, «гри веселоців і радості, задоволення, щастя, наддостатності і захоплення». Й.Хейзінга фіксує подібну гру як «реальність, яка йменується Грою», що є «факт духовного життя» людини, і репрезентує «гру як культурну величину» у значенні «культурної цінності гри». Культура через гру тоді розвивається як «культура *sub specie ludi*», за котрою можуть йти цілі «епохи *sub specie ludi*». Формується архетип людини *homo ludens* («людина граюча»), котра реалізує себе в «грі як свobodної діяльності». А ця діяльність в свою чергу в «грі стверджує порядок», розвиває в суспільстві знання, філософію («ігрові форми філософії») і мудрість [22, 13-30, 84-86, 176-178, 237-247].

Таким чином, через «Б-пізнання» «відбувається самореалізація людини у значенні «буття-для-себе» і «буття-для-інших». Але творчо-реалізаційна енергія може проявитись, опредметнитись і ствердитись тільки в аспекті соціальних інтересів суспільства, «суспільних почуттів», через солідарні відношення з суспільством [26, 128-198]. Воля людини спрацьовує як «прагнення до переваги у втіленні життєвих цілей», а емоції – на досягнення позитивних змін» і призначенні «мобілізувати сили індивідуума на те, щоб зробити ще одну спробу», якщо поставлені життєві цілі повністю не реалізовані. Мета досягнута, коли стверджується «творчий життєвий стиль» людини і реалізується її «Я». Це «Я (self)» – це стиль життя індивідуума, всі його особистісні характеристики, котрі розглядаються як єдине ціле, це динамічний, єдиний принцип, а не якась структура, «принцип», в якому особистість знаходить звуки «мелодії цілісного Я» [13, 135-137]. Самореалізація особистості в її цілісності як «холотропної людини», холистичної особистості, через самоактуалізацію може приймати трансперсональний характер, коли «зріст потреб і цінностей» людини призводить до «буттєвої мотивації», що виступає у значенні «мета мотивації» її суспільної поведінки, і в людині пробуджується «синергія ідентифікації себе з іншими людьми в співпраці» [26, 490, 500, 501]. Тобто тут відбувається вже не тільки «транспер-

сональна актуалізація», але й інтерперсональна, «інтерсуб'єктивна реалізація», метаперсональне самоздійснення людини в творчо-синергетичному полі «буттєвих цінностей» і «буттєвої любові» у формах «вершинних переживань» людини як «мета людини» [26, 519, 499, 511]. Подібну філософію «буттєвого самоздійснення» людини, «реалізаційну філософію» практичного самоствердження у власних і соціальних проявах можна розглядати як «прагматичну трансформацію філософії» [15, 504, 505]. «Мікрокосмічний рівень» філософії особистості піднімається

на «макрокосмічний рівень, завдяки зростанню особистості до рівня «металюдини», що досягнула буття в синтезі об'єкта і суб'єкта» [18, 490]. Формується «макрофілософія» (метафілософія) духовно-реалізованої людини, або «макролюдини» з «макросвідомістю» антропогенно-гносеологічного сприйняття дійсності як «пізнаного буття», в єдності-цілісності суб'єкта і об'єкта, що дією своїх творчо-реалізаційних сил духовно «розширює» суспільну свідомість до планетарного рівня глобально-ноосферного світогляду і макросвідомості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Андерсен Дж. Когнитивная психология. – М.: СПб, «Питер», 2002.– 496 с.
2. Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р. Психологические законы поведения человека в социуме. – М.: СПб, Олма-Пресс, – Нева, 2002. – 560 с.
3. Веккер М. Психические процессы. Т.3 – Л.: Изд. Лен. Ун-та, 1980. – 326 с.
4. Гегель Г. Наука феноменологии духа. Соч., Т IV – 440 с.
5. Гроф С. Надличностное видение. – М.: Изд. инст. Транс персон. Псих., 2002. – 273 с.
6. Гуссерль Е. Картизианские размышления. – Минск: Харвест, 2000. – 752 с.
7. Кабаже О., Насс Л. Революционный невроз. – М.: Изд. «КСП», 1998.
8. Капица В.Ф. Философская парадигма духовно-феноменологического познания //Актуальні проблеми духовності. Вип. III – Кр.Ріг.: Мінерал, 2000. – 360 с.
9. Коган Л.Н. Цель и смысл жизни человека. –М.: Мысль, 1984. – 252 с.
10. Кьеркегор С. Страх и трепет. – М.: «Республика», 1993. – 383 с.
11. Лосский О. Условия абсолютного добра. – М.: Изд. полит. лит., 1991. – 368 с.
12. Маслоу А. По направлению к психологии бытия. – М.: ЭКСМО – Пресс, 2002.– 272 с.
13. Московичи С. Век толп. – М.: «Центр псих. и психотерапии», 1996. – 478 с.
14. Московичи С. Машина, творящая богов. –М.: Изд.«КСП», 1998. – 560 с.
15. Пулен Ж. Закон истины. Прагматическая катастрофа речи и философская революция суждения //Хрестоматия по истории философии. – М.: ВЛАДОС, 1997. – Ч. 2. – 538 с.
16. Риккерт Г. Введение в трансцендентальную философию // Философия жизни: Соч. – К.: Ника-Центр, 1998. – 512 с.
17. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. – Минск: Харвест, М.: АСТ, 2000. – 240с.
18. Рорти Р. Прагматизм. Релятивизм. Иррационализм. – М.: ВЛАДОС, 1997 – 525 с.
19. Смит Н. Современные системы психологии. М.: СПб: Еврознак – Олма-Пресс, 2003. – 384 с.
20. Хайдеггер М. Время и бытие. – М.: Республика, 1997. – 447 с.
21. Хайдеггер М. Постулаты. Афоризмы. Философские интерпретации. Тезисы. – Минск: «Современное слово», 1998. – 384 с.
22. Хейзинга Й. Homo ludens(человек играющий) – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001.– 325 с.
23. Холл К.С., Линдсей Г. Теории личности.– М.: ЕКСМО-Пресс, 1999. – 592 с.
24. Хьелл Х., Зиглер Д. Теории личности. - СПб, «Питер», 1999. – 680 с.
25. Фрейд. Психология масс и анализ человеческого Я //Я и Оно: Соч. - М.: ЭКСМО-Пресс; Харьков: ФОЛИО, 1999. – 1040 с.
26. Фрейджер Р., Фейдимен Дж. Личность: теории, эксперименты, упражнения –Еврознак, 2002. – 864 с.

Т.С. ПАВЛОВА

ВЧЕННЯ ПРО ПРАВО У ФІЛОСОФІЇ ГЕГЕЛЯ

Павлова Тетяна Сергіївна – викладач кафедри філософії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, кандидат філософських наук

Правова проблематика завжди була і залишається однією з провідних у процесі розвитку філософської думки. Філософські погляди Гегеля на право є цікавими з історико-філософської точки зору тому, що вони є неповторними у своїй глибині і ґрунтовності. Вчення Гегеля про право за своїм змістом далеко виходить за межі юридичної проблематики. Воно потребує більш докладного розгляду із застосуванням не стільки методології правничих наук, скільки філософської методології. Сутність і зна-

чення права у філософії Гегеля розкривається саме у міждисциплінарному, комплексному дослідженні і дозволяє вирішити, перш за все, фундаментальні наукові завдання, пов'язані з теоретичним обґрунтуванням такого елемента дійсності, як правова реальність.

Філософські погляди Гегеля цікавили багатьох дослідників філософської спадщини. Серед західних фахівців хотілося б відзначити Стерна Р., Риддинга П., Пінкарда Т., Зідлера К. та ін. Серед вітчизняних – Ойзермана Т., Асмуса А.,

Нарського І., Шинкарука В.І., Ільїна І., Бачиніна В., Мінакова М. та ін. Але ж філософсько-правова проблематика Гегеля, яка є складною і специфічною, розглядається епізодично, недостатньо послідовно і обґрунтовано. Крім того, спроби розглянути правову проблематику дуже часто носять не комплексний філософсько-правовий, а однобокий характер. Невирішеним, зокрема, залишається питання про те, яким чином право у філософії Гегеля інтегрується у загальнофілософський контекст.

Метою даної статті є комплексний аналіз правової проблематики Гегеля в історії філософії.

Протягом всього періоду свого творчого шляху для Гегеля правова проблематика залишалась у полі його наукового інтересу. Основні роботи, в яких філософ розкриває свої правові погляди, є «Конституція Германії», «Про наукові способи дослідження природного права, його місце в практичній філософії і його відношення до науки про позитивне право», «Феноменологія духу», «Звіт станових зборів королівства Вюртемберг», «Філософія історії», «Англійський білль про реформу 1831 р.», «Філософія права», «Енциклопедія філософських наук» та ін.

Гегель розглядає право у контексті своєї філософської системи, яка є всезагальною системою мислення, початковий ступінь якої – абсолютна ідея, яка є одночасно і Розумом, і Духом. Абсолютна ідея знаходиться у процесі безперервного розгортання, який проходить через стадії-тріади: тезису, антитезису, синтезу. Трьма основними ступенями діалектичного розвитку духу є: суб'єктивний дух (антропологія, феноменологія, психологія), об'єктивний дух (право, мораль, етика), абсолютний дух (мистецтво, релігія, філософія).

Гегель розумів об'єктивний дух, як такий ступінь розвитку духу, коли свобода вперше набуває форму реальності, тобто наявного буття у вигляді державно-правових форм. Він розглядає розвиток об'єктивного духу через розкриття діалектичного руху поняття права: від його абстрактних форм до конкретних. Для Гегеля право є найбільш важливою соціально-культурною формою, яка найбільш повно реалізується у понятті права, як свободи і права, як закону. Саме в його філософській системі процес розвитку права постає як процес збільшення ступеня свободи. На думку Гегеля, метою всесвітньої історії є свобода. Право має безпосереднє відношення до свободи, оскільки допомагає індивідам набувати в практичному і духовному житті необхідний простір для соціального самозатвердження.

Право існує в трьох іпостасях: ідея права, яка проявляє себе як свобода волі, особливе право – як конкретні права соціальних суб'єктів: особистості, сім'ї, держави, позитивне право – як закон. До предмета філософії права відноситься лише перша його іпостась – ідея права. Мету філософії права Гегель вбачав в осягненні дійсного розвитку особистості, суспільства і дер-

жави, а не у «виявленні потойбічного ідеалу», нехай навіть найпрекраснішого [6, 34].

Гегель відносить право до другого ступеня духу, що діалектично розвивається – це об'єктивний дух. Діалектична тріада об'єктивного духу за Гегелем є: абстрактне право (тезис), мораль (антитезис), етика (синтез). Перший етап – це абстрактне право. На думку Гегеля: «Право як таке є формальне, абстрактне право» [2, 328]. На цій стадії ще немає позитивних законів. Воно включає в себе ті права та обов'язки, які належать людським істотам не тому, що вони є громадянами, а лише тому, що вони являють собою людські істоти. Ці права поділяються на 3 групи: власність, контракт і шкода. Право власності є результатом свободи волі, оскільки будь-яка річ може бути привласнена певною особою в якості засобу задоволення його потреб. Присвоєння є вираженням верховенства волі особи у відношенні речей, шляхом демонстрації того, що вони не мають якого-небудь власного призначення. Антитезисом власності є контракт, за допомогою якого людина може відмовитися від власності за допомогою акту свободної волі. Шкода – є результатом протиставлення індивідом себе всезагальній волі. Таким чином, злочин виступає як заперечення права. Метою покарання є відновити право. На цьому етапі Гегель проводить особливу паралель між поняттям власності і поняттям особистості. Оскільки власність є підставою для вступу людини у правовідносини, то він стає суб'єктом таких правовідносин і відповідно особою, що фактично реалізує права. Саме статус суб'єкта права робить людину правовою особистістю, яка здатна поважати правову особистість в іншому. Другий етап розвитку права Гегель називає мораллю. Мораль є антитезисом абстрактного права. Мораль є в тому, щоб відповідати всезагальному. Всяка воля, що протиставляє себе універсальній волі є неморальною. Мораль тут виступає як раціональний фактор, а не суб'єктивне почуття. На перший план виходить здатність людини робити оцінку своїх власних вчинків і вчинків інших людей з точки зору протиставлення добра і зла. Мораль проявляється вже не тільки в думках, а й у справах, вчинках особи, оскільки особа має право на свободу вчинку. Тут мова йде вже про розвиток правосвідомості. Основними формами моральності Гегель називає умисел і вину, намір і благо, добро і совість. У самому загальному вигляді сфера моральності – це сфера обов'язку, яка вимагає робити добро та не чинити зла. Третій етап – це моральність або етика. Являє собою синтез абстрактного права і моралі. Вона розгортається у тріаді: сім'я, громадянське суспільство, держава. Це рівень розвитку свободи, яка стала природою (сім'єю), формальною спільністю (громадянським суспільством), органічною дійсністю (державою) [2, 341]. Сім'я є інститутом, де 2 особи зливаються в одну особистість. У сім'ї все

пронизано моральністю, а сімейна власність ґрунтується на моральному інтересі. Громадянське суспільство є суспільством окремих індивідів, що переслідують свої специфічні, егоїстичні інтереси. Домінування матеріальних інтересів примушує кожного члена громадянського суспільства вважати себе самоціллю, а інших розглядати як засоби які призначені для обслуговування своїх малих і великих інтересів. Своєрідність потреб і можливостей їх задоволення, цілей, інтересів, духовного розвитку особистостей виступає основою для розділення труда, виникнення формальної культури, створення різних станів та формального права. В такому суспільстві особистість сподівається на силу закону, який є важливим для всіх і відомим усім. Громадянське суспільство складається з 3-х основних елементів-складових: субстанціальне (землероби і селяни), промислове (фабриканти, торговці, ремісники), всезагальне (чиновники). До складу громадянського суспільства Гегель включає: різноманіття потреб громадян і виробництво засобів по їх задоволенню, сукупність корпорацій громадян, що захищають інтереси останніх, цінності, що захищаються і розвиваються громадянами як приватними особами: свобода, етичні зв'язки, культура. Держава є синтезом сім'ї і громадянського суспільства. Воно розгортається у тріаді: відносин держави до своїх громадян, відносин держави з іншими державами, переходу держави в світову історію. В діяльності держави є 3 аспекти: всезагальний (закони), особливий (застосування законодавства до конкретних справ), одиничний (монарх). Держава таким чином є втіленням свободи, вразом раціональної волі. Саме в державі людина набуває максимальної свободи. Існування держави є найвищим вираженням розумності, втілення ідей права і свободи, реалізація божественної волі. Найкращої з усіх форм держави для Гегеля є спадкова конституційна монархія.

Гегель уперше розрізняє поняття мораль та моральність (етики). Перша існує в стихії індивідуального, друга – в сфері суспільного. Принципи моралі, як і принципи моральності (етики), згідно з Гегелем, не залежать від характеру епохи та думок людей. Гегель вважав, що ці принципи містяться в первинному порядку буття.

Свої погляди на право Гегель розкриває у контексті соціально-політичної проблематики, вони являють собою різновид філософської думки природно-правового мислення, що ґрунтується на ідеалістичному світогляді. Сам Гегель свій науковий спосіб трактування природного права називає абсолютним і виділяє ще два способи: емпіричний і формальний, але вони не є досконалими. Емпіричний підхід відповідає лише початковим вимогам науки, що відрізняють її від простої розповіді або перерахування ознак предмета. Але емпіричні судження відрізняються непослідовністю і суперечливістю суджень та визначень, за допомогою яких ті чи

інші абстракції і одиничні якості, які позбавлені сутності, підносяться до рангу абсолютності. Це відбувається, на думку Гегеля, тому, що емпіризму не вистачає перш за все критерію для розмежування необхідного та випадкового у хаосі природного стану. Такими є концепції, наприклад, Гоббса, Руссо та інших мислителів. Формальний спосіб використовують Кант і Фіхте. У ньому представлена формальна ідея тотожності ідеального і реального, виражена чиста абстракція, абстракція поняття і форми, байдужих до визначеного змісту. Окрім формалізму, на думку Гегеля, вчення Канта і Фіхте дають індивідуалістичну трактовку проблеми волі, тобто єдності волі являючи собою поєднання суб'єктивних волей, не внутрішньо властиве всезагальній волі, а досягається лише зовнішнім і насильственным засобом, оскільки окремі волі протистоять всезагальній волі, а свобода індивідів – всезагальній свободі. У своєму абсолютному підході Гегель виділяє ідею абсолютної моральності (етичності), яка характеризується ним як тотальна цілісність морального життя, як всезагальне і дух народу [3, 185-275]. Право у Гегеля виступає не просто як природне чи позитивне право, або як законодавство, а й включає в себе мораль, етичне життя і світову історію. Гегель розглядає право як «наявне буття свободи волі», дотримуючись при цьому загальної тенденції німецької класичної філософії, яка полягає в тому, що всі прояви дійсності повинні отримувати виправдання в розумі. У той же час розум властивий самій дійсності в якості її порядку та сенсу.

Початок права Гегель намагається віднайти в людській свідомості, керуючись при цьому принципом суб'єктивності. Витоки права знаходяться у сфері духу. Для цієї сфери є характерним розділення на суперечності і боротьбу між ними. Мова йде про невідповідність того, що є, тому, що повинно бути. Але ця суперечність не є недоліком, навпаки, саме вона обумовлює необхідність філософського осмислення права, його розумності. Як зазначає В.А. Бачинін, діалектична методологія Гегеля дозволила використовувати в соціально-філософських дослідженнях наступні аспекти принципу суперечності: 1. У кожному соціальному феномені містяться і можуть бути виявлені різні за своєю вагомістю пари протилежних сторін, властивостей, якостей, функціональних особливостей, що взаємно обумовлюють і одночасно взаємно виключають одна одну, що знаходяться у відношенні взаємозалежності і разом з тим володіють відносною самостійністю. 2. Основні ознаки відносин протилежностей є не тільки взаємне осмислення і взаємне проникнення, але і змістовно-функціональна «асиметрія», тобто наявність ведучої і відомої, домінуючої і підлеглої сторін, кожна з яких володіє власною тенденцією змін, що підпорядкована як зовнішньому впливу, так і внутрішній логіці свого саморозвитку. 3. Кожне конкретне соціальне протиріччя проходить у своєму розвитку ряд ступенів від ви-

никнення до остаточного вирішення; воно не в змозі нескінченно перебувати в застійному положенні завмерлої антитези і рано чи пізно самоліквідується. 4. Соціальне протиріччя володіє «чуттєво-надчуттєвою» природою, тобто має чуттєвосприйнятну форму, в якій є його внутрішній, «надчуттєвий» зміст, що виявляється з його впливу на оточуючу дійсність. 5. Соціальне протиріччя являє собою суспільні відносини, де сторони пов'язані безпосередніми і опосередкованими, постійними і змінними, матеріальними і духовними путями між собою із усією соціальною системою. 6. В залежності від змістовно-функціональних особливостей соціальних протиріч останні або сприяють стабілізації суспільної системи, упорядкуванню її структур, збільшенню ступеня її цивілізованості, або ж, навпаки, ведуть до її дезорганізації, дестабілізації та деструкції. 7. Абсолютна більшість соціальних протиріч виникають, загострюються і вирішуються при обов'язковій участі соціальних суб'єктів, у результаті їх конструктивних чи деструктивних зусиль. 8. Соціальні протиріччя є наслідками дій одних конкретних факторів і причинами виникнення інших, таких же конкретних явищ і процесів; кожне протиріччя, вирішуючись, неминуче веде до того, що у рамках того ж соціального простору неминуче виникають нові протиріччя і в цьому складається непереборний драматизм буття, де гармонія відносна, а протиріччя у різних його формах є абсолютним і неможливим. 9. За рахунок динаміки виникнення, загострення і розширення множини конкретних соціальних протиріч здійснюються благодіючі чи злочинні зміни у змісті соціальної реальності [7, 171-172].

Основи легітимації права Гегель шукає в самому праві, в його іманентній розумності. Він зазначає, що природне право є розумним, оскільки відноситься до сфери справжньої реальності, до того, що є, а те, що є, є розум. Природне право одночасно і є дійсним, оскільки як сутність долається до існування. Під існуванням Гегель розуміє позитивне право. Тобто природне право по Гегелю виступає як розум у стані світового здійснення. Право являє собою єдність розумного та емпірично-іраціонального. На протилежність філософам французького Просвітництва Гегель вбачав основу природного права не в природі, а в ідеї особи, що наділена свободою, у її самовизначенні. Особливістю вчення Гегеля про право є й те, що він не протиставляв право природне праву позитивному. Природне право є найбільш розумною основою позитивного права, його суттю, основою. При цьому природне право розглядається Гегелем не як дещо застигле, стале, а як ідея у розвитку. Природне право виступає як фактор історичного розвитку і розвитку особистості, а не як недосяжний і далекий від реальності ідеал. Позитивне право (закон) виступає у Гегеля як конкретна форма вираження природного права. Природне і позитивне

право єдині за своєю ідеальною природою. Але закон має свої особливості, є фактори, які впливають на нього. Це – національний характер, особливості історичного розвитку життя народу, природні умови життя народу, що знаходять своє відображення в законах.

Поруч з поняттям права Гегель вводить та розглядає категорію неправа. Категорію неправа він зазначає як таку, що демонструє свавілля і свою відокремленість від всезагальної волі і всезагального права. У філософії Гегеля поняття права і неправа стоять поруч, як дихотомні категорії, такі як світ і темрява, добро і зло та ін. Гегель вказує на три форми неправа. Перша – ненавмисне або громадянське неправо. Воно притаманне суб'єктам, які не бачать різниці між правом та його протилежністю. В, даному випадку воля виступає залежною від приватних інтересів. Індивіди, що їх відстоюють, вважають правом усе те, чого вони бажають і чого прагне їх воля. За це вони не несуть покарання, тому що вони вважають, що не бажають нічого такого, що протистоїть праву. Друга форма – обман, що дозволяє одним суб'єктам створювати видимість права для інших так, що ті не помічали підміни, в якій всезагальне замінене на особливе, а дійсне – уявним. В обмані особлива воля обманутої особи виглядає як така, що не порушується, оскільки її змушують вірити в те, що до неї діють згідно правом, а те, що виставляється як справжнє право, насправді є лише удаваним правом, що не є об'єктивним у собі суцільним правом, а представляє собою лише дещо суб'єктивне. Тут суб'єкти здатні з повагою відноситися до вимог, особливої волі, що стоїть над ними, нехтуючи при цьому імперативами всезагального, природного права. Вони вважають, що влада поводить з ними відповідно до права. Третя форма – це злочин. Злочин є дещо нерозумне, неістинне, воно протистоїть поняттю людини як розумної істоти, що може діяти згідно свободі. Тут суб'єкт сам бажає неправа, навіть не намагаючись звертатися до уявного права і не намагаючись інтерпретувати неправо як право. У злочині не може поважатися ні право само по собі, ні право, яким його вважає людина, тобто рівно заперечується його об'єктивна і суб'єктивна сторони. Насильство Гегель розуміє теж як форму неправа. Насильство ніколи не може досягти своєї основної мети – повного, абсолютного підпорядкування чийсь волі. Примусити людину як фізичну істоту можна, але її безсмертна, наділена свободою душа не може бути примушена. Той, хто здійснює злочин, заперече не тільки особливе право іншої особи на цю визначену річ, але й заперече взагалі його право. Тому злочинець повинен не тільки відшкодувати заподіяну шкоду, а і понести покарання за свій вчинок. По Гегелю зняття злочину через покарання – це конкретизація поняття права і моралі. Тільки в конкретному вчинку проявляється воля особи, саме у вчинку

суб'єктивна воля об'єктивується. Сама по собі моральна воля не може бути покарана. Лише коли вона об'єктивується, тобто проявляється у формі злочинної дії або бездіяльності, вона досягає сфери дії закону. Право відображає стан суспільства, якщо він нестабільний, то суворі покарання існують у ньому для того, щоб укріпити його, а якщо суспільство є стабільним і благополучним, то і покарання є м'якшим.

Соціум якраз і є осередком усіх видів неправа. Як зазначає Бачинін В.А., у Гегеля неправо проявляє себе, коли мають місце речі, недопустимі у цивілізованому суспільстві, коли місце правового примусу займає неправове насилля. Тобто неправом стає все те, чому свавілля надає силу права. Неправо байдуже до проблем свободи і законності, ігнорує інтереси громадян, тому може існувати лише за умови відсутності громадянського суспільства. Ставши на шлях самозаперечення право перетворюється у власну протилежність.

Гегель виражає і свою власну думку щодо теорії суспільного договору. Критика Гегелем теорії суспільного договору ґрунтувалася на моральній (етичній) тотальності і відкидала договірну теорію, доводячи не емпіричну неможливість суспільного договору, а його раціональну беззмістовність. Гегель виділяє 3 риси суспільного договору: 1. Договір є результатом свавілля. 2. Його породжує лише загальна, а не в собі і для себе всезагальна воля. 3. Предметом його може бути річ одинична.

Оскільки не одне із цих визначень не може бути віднесене до держави, тому Гегелем і був зроблений висновок про неправомірність дедукції при-

роди держави із договірного відношення незалежно від того, чи розглядається держава як договір усіх з усіма, чи воно розглядається у вигляді уповноважуючого договору, що визначає відносини вищої державної посадової особи до держави.

Всю сферу права Гегель розглядав крізь призму свободи: право – це свобода, свавілля – це змішування свободи і несвободи, закон – це розум і свобода. Свобода розуміється Гегелем як благо, в якому акумулюються і впроваджуються будь-які прояви свободи – свобода волі особистості, свобода громадянського суспільства, свобода держави.

Філософське вчення про право Гегеля залишається видатним фактором в історії філософії. У розвитку філософських основ держави і права Гегель виступав проти нав'язування дійсності умоглядних схем. Можна зробити висновок про те, що ідея права не виступає в Гегеля як дещо абстрактне, нездійсненне. Право в його філософії виступає як спосіб реалізації свободи, яка є цілком реальною. Його діалектичний метод направлений на розкриття внутрішньої сутності самого предмета методом виявлення необхідно приналежних йому протиріч. Сучасні умови розвитку держави, суспільства, особистості сприяють тому, щоб знову звернутися до філософської спадщини Гегеля. У його структурованій, чіткій філософській системі необхідно віднайти передумови і основи для подальшого розвитку філософсько-правових поглядів. Перспективи наукового розвитку щодо даної проблематики можуть йти шляхом подальшого поглибленого розгляду взаємодії права у філософії Гегеля з іншими соціальними регуляторами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бачинин, В.А. Энциклопедия философии и социологии права. [Текст]/В.А. Бачинин– СПб.: «Юридический центр Пресс», 2006. – 1093 с.
2. Гегель, Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. [Текст] В 3 т. – М: «Наука», 1977.- Т.3. – 480 с.
3. Гегель, Г.В.Ф. Политические произведения. [Текст]/ Г.В.Ф. Гегель. – М: «Наука», 1979.- 420 с.
4. Гегель, Г.В.Ф. Философия права. [Текст]/ Г.В.Ф. Гегель. – М: «Мысль», 1990, - 376 с.
5. Єрмоленко, А.М. Комунікативна практична філософія. [Текст]/ А.М. Єрмоленко – К.: Лібра, 1999.-488 с.
6. Ильин, И.А. Философия Гегеля как учение о конкретности Бога и человека. [Текст]/ И.А. Ильин. - СПб.: Издательство Михайлова В.А., 1994.- 420 с.
7. Мінаков, М.А. Проблема досвіду в філософії Гегеля. [Текст]/М.А.Мінаков. //Мультиверсум: Філософський альманах: Збірник наукових праць.-Київ, 2006. - № 53. – С. 3-18.

Д.В. ЖАДЯЄВ

УАЙТХЕД А.Н. ПРО МЕТОДОЛОГІЮ

Жадяєв Денис Володимирович – аспірант Національної металургійної академії України

Питання про методологію наукового пізнання одне з найголовніших у науковій та філософській думці. Від вирішення цього питання залежить формування наукової картини світу, а отже, і певною мірою світогляд людства. Історія розвит-

ку людської думки виявляє великі інтервали зосередженого споглядання абстрактних понять та стрімкий розвиток техніки, і навпаки, бували відносно недовготривалі абстрактні міркування за якими слідувала зміна навколишнього середо-

вища та суспільства. Рух суспільних устроїв залежав саме від сприймання світу. Сприймання ж світу залежить від тих засновків, від яких ми відштовхуємось у пізнанні. Отже, саме від образних засновків залежать майбутні зміни (які можуть бути не тільки добрими, але й не дуже).

Характер і місце методології у науці та філософії в концепції А. Н. Уайтхеда – предмет, що розглядатиметься в нашій серії статей.

Питання про методологію розкривається завдяки концептуальним розробкам самого Уайтхеда в його працях «Функції розуму», «Процес та реальність», «Пригоди ідей», «Наука та сучасний світ», «Вступ до математики», «Способи мислення», а також у низці його статей таких як: «Одноманітність та випадковість», «Математика і добро», «Організація мислення». Також розуміння Уайтхедом методології намагались розкрити такі західні і вітчизняні дослідники, як Шерборн Д. у книзі «Ключ до розуміння «Процесу та реальності» Уайтхеда»; Джонсон А. у своїй праці «Філософія цивілізації за Уайтхедом»; Кіссель В. А. «Філософський синтез Уайтхеда (вступна стаття)», Богомолів А.С. «Філософія англо-американського неореалізму», Юліна Н.С. «Проблема метафізики в американській філософії ХХ століття» та ін.

Платон, Аристотель, Гоббс, Декарт, Кант, представники позитивізму та постпозитивізму пропонували свої методи отримання знання. Проте, якщо так багато методів, то постає питання: а як же можна обрати істинний? Справа в тім, що методи самі по собі можуть бути істинними (хоч у деяких пунктах суперечать один одному), проте окрім раціонального споглядання, для застосування методу необхідна його співвіднесеність до явищ дійсності. Сама дійсність, як і тіло науки (інститути, академії тощо), має особливість змінюватися. Отже, постає нове питання про обрання певного, найбільш відповідного методу для даної епохи. Проте який аргумент може бути вирішальним при його виборі: адекватність? прагматичність? зручність? ступінь абстрагування?..

Альфред Норт Уайтхед, американський філософ (британського походження) пропонує вирішення цього питання запровадивши створення спекулятивної філософії. Несуперечливість вважається одним з головніших аргументів у будь-якому методі (в іншому випадку це просто марення). Але несуперечливість, визначеність та послідовність – це вимоги самого мислення, недійсності!

Якщо б сама дійсність була такою «логічною», людство вже давно б зупинилось у своєму розвитку та жило у блаженному недіянні. Східне У-вей¹, попри всю свою переконливість, так і не знаходило прояву в європейському житті (так само як і на Сході, де існують пануючі режими). Благородний принцип недіяння, християнські принципи терпіння, упокорення вважаються су-

перечливими і у різних випадках можуть мати не тільки позитивні, а й негативні сторони: людину звеличує її покірність обставинам, проте її повинна принижувати згода з несправедливістю, яку чинять щодо ближнього. Погляд Уайтхеда на подібні речі може допомогти вирішити складні питання, які виникають у тих чи інших обставинах.

Методологія Уайтхеда намагається подолати одномірність логічної несуперечливості або хаотичність даних досвіду. Ці дві крайнощі однаково недостатні для того, що ми повинні розуміти під знанням. Як можна будувати наукове знання або несуперечливу філософську концепцію, якщо сама природа являє нам суперечливий факт: фізична складова організму повинна тяжіти до розпаду (бо підкоряється законам фізики), проте, попри закони фізики, ми спостерігаємо розвиток видів (species), іноді – зникнення окремих видів, але їх удосконалення та виживання? «Ми маємо деяке знання тієї супроти-схильності яка перетворює розпад одного ладу у народження його наступного» [9, 90].

Починаючи свою книгу «Функції розуму» з міркувань над дарвінівською теорією «Походження видів», англійський філософ ставить незручні питання своєму співвітчизникові. Цікаво те, що він застосовує англійське слово «species», яке має різні значення, зокрема «види» та «наукові досягнення» [9, 4-7, 18-19]. Використовуючи гру такого слова, він порівнює види організмів з науковими досягненнями, що породжує та чи інша методологія².

Один із найголовніших постулатів теорії еволюції полягає у тому, що виживає найсильніший. Уайтхед заперечує: «Але вочевидь, ця битва не проливає якого-небудь світла на появу такого загального типу організмів із слабкою силою виживання» [9, 5]. Дійсно, одна тільки сила не може бути гарантом виживання, значну роль відіграють особливості органів почуття виду. Сьогодні ми спостерігаємо багато таких видів, які існують вже тисячі років, проте вони є слабкішими за такі види, які виникли порівняно нещодавно³. Інше важливе допущення полягає в тому, що виживає такий вид, який найбільш пристосований до навколишнього середовища. Уайтхед і тут заперечує: є багато видів (якщо не кожен!), які навпаки, самі пристосовують середовище до себе [9, 6-7]. Яскравіший приклад – людина. Функція видів полягає не стільки у пристосуванні до середовища, скільки в обробці та переробці його. Не може бути – за Уайтхедом – ознакою виживання виду і незмінність його існування: скеля може існувати 800 мільйонів років, у той час як межа для життя дерева до 1000 років, для людини або слона близько 50 - 100 років, для собаки – 20, для комахи – рік [9, 4-5]. Тобто найбільший прояв життя ми спостерігаємо в істотах, що змінюються, ніж у стабільній непохитності.

Таким чином, ми здогадуємось, що Уайтхед говорить про наукові положення, еволюцію методологій. Критеріями застосування методології не можуть бути проста очевидність («очевидність») з часом може виявитися складнішою), підґрунтям досвіду не можуть бути й емпіричні факти (багатство фактів може опинитися ширшим за спостережувані раніше), не може бути критерієм застосування методології і її «зручність» («зручна» методологія може призвести до ілюзії та «незручних» наслідків). Розум повинен мати свої функції щодо інтерпретації всесвіту, так само як вид має свої щодо навколишнього середовища.

Справді, наприклад, метод фізіологів ґрунтується на тому засновку, що функція розуму виходить з функціонування тіла. Тоді ми не можемо пояснити звідки в людині прагнення до мистецтва, моралі, усього того, що Уайтхед називає кінцевими причинами (final causation) [9, 9, 13, 29]. Уайтхед наводить приклад з діяльністю Президента Сполучених Штатів. Рухи молекул (якщо наука апелює до молекул як кінцевих складових живих клітин) його тіла не можуть мати нічого спільного з рухами будівельників кораблів, що за його дорученням відпускають корабель у плавання вздовж, наприклад, південноамериканського континенту. Ще менше зміна положень молекул його тіла (знову, як людину розуміють фізіологи) має з доброю волею виборців та політикою Америки [9, 14]. Виходить, рухи тіл президентів, моряків та будівельників впливають з тих самих законів фізики, яким підкоряється падаючий камінь, вода, що закипає... Сама ідея сміхотворна, підсумовує Уайтхед.

Уайтхед виділяє причини діючі, та причини кінцеві. Перші – це все те, що належить до світу фізики (детермінізм), останні – кінцеві причини – це все те, до чого прагне свідомість (моральність). На останнє положення Уайтхедом наводяться заперечення деяким ученим, котрі розуміють людину як таку ж тварину, як і інші, що, буцімто в неї не можуть бути якісь кінцеві причини (цілі). Проте, відповідає Уайтхед, такі вчені самі не помічають, що при друкуванні своїх статей та робіт на цю тему, самі вже задаються метою досягти своєї цілі. «Збуджені ідеєю про відсутність мети у людини розробляють цілий предмет для вивчення!» [9, 16]

Будь-яка методологія вимагає певної визначеності у питанні матерії та свідомості. Але головна проблема не в тому, що, наприклад, фізіологи керуються хибною методологією (апелюючи до емпіризму керуються принципами антиемпіризму: натхненні самою ідеєю (догмою) про успішність їх методології!), а у тому, що деякі методології просто не рахуються з іншими явищами досвіду.

Перше формулювання Уайтхедом функції розуму полягає у мистецтві продовжувати життя [9, 4]. Проте виживання само по собі та постійність його існування не можуть бути

справжньою метою: довгострокове перебування найбільш характерне саме до неорганічної природи (згадаймо скелю!). Мистецтво продовжувати життя, як і розробка відповідної методології, полягає не у самообґрунтованості, а в перебігу (transience). Задачі, з якими стикається вид, мають трьохкратний ступінь: 1) жити; 2) жити добре; 3) жити краще [9, 8]. Функція видів спрямована на проходження цих ступенів. Кожна методологія має свою життєву історію: вона починає як приховане досягнення полегшення життя. В першу чергу вона являє широку координацію мислення та дії там, де цей потяг до існування виявляє себе як найбільш задовольняючий досвіду. Потім вона входить у стомленість старості, це друге дитинство. Задовільність методу від його повторювання зникає. Життя пред'являє останній вибір, від якого залежить доля методології [9, 18]. Тому у методологічних розробках Уайтхед виділяє також три ступені, які повинні пролягати поряд з явищами у спостережуваній природі [9, 20]: шлях сліпоти; шлях ритму; шлях перебігу.

Шлях сліпоти означає повернення, повторення. Таке повторення виключає якісь спалахи новітнього. Курс угору втрачено. Існує стабілізація на деяких нижчих рівнях або прогресивне повторення. Шлях перебігу означає заміну індивідуальностей⁴, що існують короткий термін, завдяки захистом видів (species) від стомленості індивіда [9, 21]. Насправді, позначає Уайтхед, шлях перебігу є тим самим шляхом сліпоти – він забезпечує нові індивідуальності геть сліпо до попереднього досвіду. Шлях ритму зберігається все життя, та насправді – протягом усього фізичного існування. Завдяки шляхові ритму, переборюється повторюваність, що призводить до втоми (fatigue).

Ці шляхи не є взаємовиключеними. Шлях перебігу може зменшувати шлях сліпоти, але й шлях сліпоти може випадково виконувати функцію шляху перебігу [9, 20]. Вочевидь одне: шлях ритму пронизує собою все життя.

Уайтхед відмічає, що такий підхід ілюструє процес змін дійсності та відповідних їй методів. Отже, методології можуть бути різними. Завдання, яке намагається вирішити Уайтхед, полягає в тому, щоб переконати, що сучасна наука повинна звільнитися від надмірно побудованих абстракцій. Науковці мусять вважати правильним не те, що «працює» [6, 80], не факт досвіду, а процес. На ґрунті суперечності досвіду Уайтхед намагається перевершити Канта у його фундаментальному розподілі науки та філософії. Наприклад, таку роботу Уайтхеда, як «Функції розуму» (хоча і не таку фундаментальну, як кантівські «Критики...») у відповідь Кантові можна було б назвати «Пролегомени до будь-якого природознавства, що може виявитися метафізикою». І ось чому.

Методологія, розгорнута у цій праці, виходить на більш тонкий рівень завдяки сучасним

Уайтхедові науковим даним. Якщо згідно із Кантом наукою може вважатися та сфера знань, в якій діють математичні закони, а метафізикою – все те, що ґрунтується лише на вірі та ідеалах розуму, то Уайтхед переконує, що будь-яка наука (а сама математика тим паче!) ґрунтується на філософії. Перші засновки, які шукають вчені у різних наукових галузях, самі по собі відходять у логічні операції людського розуму. Всупереч Канту, досвід не є останньою інстанцією для отримання знання. Уайтхед заперечує не лише Канту, він відверто визнає таку хибність і в усьому британському емпіризмі: «Детермінізм може бути істинним вченням, але це ніколи не може бути доведено методами, що пропонує англійський емпірицизм» [9, 84]. Якщо бути точним, то не лише один досвід є підґрунтям знання – йому передують ідеї або відносини між певними ідеями. Приклад цього – винахід радіо. Спочатку було сформульовано математичні рівняння, потім їх зовсім випадково застосували для розрахунків з електромагнетизму, а як наслідок – майже кожна людина, яка навіть і не знає як працює радіо, може чути голос та музику [9, 56-57]. Тобто, основа для отримання знань може бути і спекулятивною, теоретичною. Це означає, що всі відносини між явищами повинні латентно міститися у свідомості (саме таке питання ставив Лейбніць та намагався відповісти на нього позитивно).

Далі Уайтхед заперечує матеріалізм: якщо ми погодимось відкинути будь-які інші філософії, то тоді повинна зупинитись і вся наша наука. Ідеї фізики, наприклад, розвивались виключно з

філософських припущень⁵.

Уайтхед відзначає, що хибність методу Канта мала своє походження ще у минулому. Вона почалася ще з Декарта. Дуалізм Декарта не міг бути точкою відліку істини, бо саме визначення субстанцій («які не мають потреби для свого існування ні в чому іншому, крім самих себе») є суперечливим, не позначається зв'язок між ними: Декарт посилається на Бога [7, 59]. Не заперечуючи ідеї Бога, британський учений пояснює проблему перших засновків, впроваджуючи термін «актуальна сутність» (actual entity). Такий крок дозволяє поєднати суб'єкт та об'єкт пізнання. Актуальна сутність дозволяє звільнитися від очікувань вченого, що дуже часто скеровують його діяльність, призводячи до антагонізмів. Крім цього він вводить інший важливий термін - «події досвіду». Ці два терміни дозволяють уникнути протиріч між різними методологіями та звільняють нас від припущення, що буцімто всесвіт складається з одних феноменів (тоді знання – це лише знання про феномени, яке аргументовано феноменами і навіть самі аргументи з ученими, що їх висловлюють – теж феномени...).

Уайтхед доходить висновку, що послідовною, несуперечливою, логічно пов'язаною повинна бути певна спекулятивна схема, філософія, загальні принципи якої однаково можуть бути використані у різних методологіях. «Схема космології повинна являти рід, для якого спеціальні наукові схеми є видами» [1, 76].

Саме так він розпочинає свою наступну (вже фундаментальну) працю «Процес і реальність» та буде спекулятивну космологію.

¹ Принцип невтручання в природний лад речей та хід подій ані з етичних (конфуціанство), ані з прагматичних (логізм) позицій.

² Деякі вітчизняні автори використовують ідею законів розвитку техніки у порівнянні з еволюціоністською теорією. Напр., Кудрин В. И. Введение в технетіку. Томск: Изд-во Томск. гос. ун-та, 1991. – 384 с.

³ Таргани, наприклад, настільки пристосована тварина, що деякі дослідники взагалі доходять думки, що це якась особлива раса, яка «взяла курс» не на якість існування, а не на його стабільність.

⁴ Тут можна розуміти індивідуальності і як «неділимості», і як «атоми», бо рівень узагальнення Уайтхедом досягнутий вірно, етимологія слів не пошкоджує сенсу речення.

⁵ Завдяки таким слухним твердженням Уайтхеда, можливо, ми нічого не знали про його праці протягом 60 років в епоху комунізму. Головні його праці не перекладені й досі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Уайтхед А. Н. Избранные работы по философии. – М.: Прогресс, 1990.
2. Кант Иммануил. Критика чистого разума // Сочинения в шести томах. (Под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гульги, Т. И. Ойзермана.) – М., «Мысль», 1964. Т.3. - 799 с.
3. A Key to Whitehead's Process and Reality. Edited by Donald W. Sherburne. Indiana University Press Bloomington and London. – 1966. – 263 p.
4. Johnson A. H. Whitehead's Philosophy of Civilization.: Beacon Press Beacon Hill. – Boston, 1958. – 211 p.
5. Whitehead, Alfred North. Adventures of Ideas.: CAMBRIDGE AT THE UNIVERSITY PRESS, 1933. – 392 p.
6. Whitehead, Alfred North. Essays in Science and Philosophy.: Philosophical Library. – New York, 1948. – 255 p.
7. Whitehead, Alfred North. Process and Reality: An Essay in Cosmology. Gifford Lectures Delivered in the University of Edinburgh During the Session 1927-28. Corrected Edition Edited By David Ray Griffin and Donald W. Sherburne.: THE FREE PRESS, - New York, 1985. – 413 p.
8. Whitehead, Alfred North. Science and the Modern World. Lowell Lectures, 1925.: A MENTOR BOOK. Published in England by Cambridge University Press. Printed in the USA, 1960. – 191 p.
9. Whitehead, Alfred North. The Function of Reason.: Beacon Press Beacon Hill Boston, 1959. – 90 p.

СОЦІОЛОГІЯ

Д.М. ЯДРАНСЬКИЙ

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА КОЛЕКТИВУ ЯК МЕХАНІЗМ УПРАВЛІННЯ ТРУДОВОЮ ПОВЕДІНКОЮ

Ядранський Дмитро Миколайович - доцент кафедри економіки та права Криворізького інституту Міжнародної академії управління персоналом імені П.Калнишевського, кандидат економічних наук

У трудовому колективі вкрай важливим є питання забезпечення ефективної співпраці різних його членів з метою отримання чітко визначеного кінцевого результату. Особливо актуальним останнє питання стоїть у відносно «молодих» за часом створення або часом спільної роботи колективах. У таких колективах ще чітко не сформувалась структура соціальних ролей, спільні цінності, а також певні традиції та ритуали, які виступають в якості факторів підтримки єдності колективу та регламентації його соціального життя. Однак економічні реалії вимагають чіткої нормативної поведінки, яка не в повній мірі може бути регламентована за допомогою зовнішнього стимулювання та зовнішнього контролю. В цьому контексті науковий інтерес має дослідження факторів, що забезпечують очікуваний характер поведінки працівника.

Як зазначають В.В. Касьянов, В.Н. Нечипуренко, соціальне життя не аморфне, але диференційоване на соціальні групи, позиції і інститути, які взаємозалежні або функціонально взаємопов'язані. Взаємозв'язані характеристики людських груп, хоч і утворюються соціальними діями індивідуумів, не є прямим наслідком їх бажань і намірів; навпаки, індивідуальні переваги формуються і обмежуються соціальним середовищем. Іншими словами, поняття соціальної структури має на увазі, що люди не повністю вільні і автономні у виборі своїх дій, але обмежені соціальним світом, в якому вони живуть, і соціальними стосунками, в які вони вступають один з одним [1, 91].

При цьому, як зазначають В.А. Борисов та І.М. Козіна, робоча сила на підприємствах завжди

була ієрархічно організована та диференційована. Автори підходять до ієрархії як до системи соціальних взаємин, що склалася в соціально-професійних групах, що займають той чи інший стан, ту чи іншу статусну позицію, відносно одної, яка визначається рядом ознак [2, 16-29].

У трудовому колективі поряд з виробничими факторами, що обумовлені умовами організації виробничого процесу, на соціальну поведінку працівника тиск створюють також інші фактори. Виходячи з того, що світ є мінливим, а в своїй життєдіяльності людина може відігравати низку соціальних ролей та виступати в різних соціальних статусах. Кожен з таких статусів неодмінно впливає на груповий статус та її трудову поведінку. Звідси витікає проблема узгодженості поведінки та встановлення параметрів рольової структури колективу. Зазначені поняття щільно пов'язані з ефективністю системи управління та характером нормативної поведінки в групі [3, 4].

Поведінка в колективі та управління нею лежать на стику наукових досліджень соціології, соціальної психології та менеджменту. Однак найбільш цікавим, у цьому розумінні, нам бачиться соціологічний підхід до регулювання нормативної поведінки. Ми вважаємо можливим його використання через систему рольових статусів та встановлення нормативів рольової поведінки членів групи.

Основна сутність такого підходу, може полягати у визначенні певних соціальних нормативів, заснованих на консолідованій системі цінностей трудового колективу відповідно до рольового статусу певної особи. В такому тлумаченні виникає

потреба в консолідації системи індивідуальних цінностей до певних соціальних характеристик ролей, які можуть виконувати члени колективу. Також проблема полягає в адаптації системи консолідованих цінностей трудового колективу до економічних завдань та можливостей підприємства.

При цьому слід виходити з того, що люди (в нашому випадку члени колективу – авт.), як зазначає Ю.П. Платонов, мають безліч статусів і належать до безлічі соціальних груп (причому одночасно), престиж яких у суспільстві неоднаковий. Причому диференціацію матиме навіть характер статусу - постійний або тимчасовий, основний або неосновний, за всіма ними стоїть особлива соціальна група або соціальна категорія. З часом у громадській думці виробляється, передається, підтримується, але, як правило, ні в яких документах не реєструється ієрархія статусів і соціальних груп, де одних цінують і поважають більше од інших. Місце в такій незримій ієрархії називається рангом, який буває високим, середнім або низьким. Ієрархія може існувати між групами в рамках одного суспільства (інтергрупова) і між індивідами в рамках однієї групи (інтрагрупова). І місце людини в них виражають також терміном «ранг» [3]. Відповідно зміна рангу визначатиме певні особливості характеру поведінки в даній (визначеній) групі, що може бути враховано в процесі соціального управління.

Очевидно, що в трудовому колективі також існує інтрагрупова ієрархія, яка має власні критерії диференціації, з яких слід виходити при організації управління нормативною поведінкою в колективі. Для аналізу особливостей характеру поведінки важливим є дослідження базових (ключових) для даного колективу критеріїв диференціації.

В.А. Борисов та І.М. Козіна пропонують низку критеріїв диференціації, однак лише для категорії робітників. На нашу думку, частку з запропонованих авторами соціальних критеріїв диференціації характеризуватимуть і сучасну структуру колективів, зокрема:

- значення (роль) працівника в розподілі наявної роботи або її результатів;

- роль, яку в даний момент відіграє підрозділ, в якому працює працівник у межах підприємства [2].

Поряд з запропонованими, на нашу думку, можуть бути використані показники, пов'язані з індивідуальною продуктивністю та індивідуальним внеском у результати господарської діяльності. Однак останні через їх високе значення для системи диференціації потребують особливої уваги.

Відтак проблема забезпечення ефективного управління стикається з необхідністю урахування зазначеної ієрархічної структури колективу та відповідної диференціації системи цінностей, працівників. Для системи управління практич-

ний інтерес має визначена кількість цінностей, що визначають ставлення працівників до праці, рушійних та спонукальних сил до ефективної трудової діяльності, система життєвих пріоритетів тощо. Причому відповідні показники повинні знаходитися в межах трудового колективу на певному (схожому) рівні або диференціюватися в залежності від соціального рангу та ролі, яку працівник відіграє в трудовому колективі.

Відтак виникає проблема дослідження взаємного ціннісно-нормативного впливу членів колективу, який виникає внаслідок рангової та статусної стратифікації в межах колективу.

У попередніх роботах [5] нами пропонувалася можливість використання АВС-аналізу трудового колективу. Згідно з таким підходом колектив розділяється на три частини залежно від соціальної ролі в колективі та того місця, яке працівник займає в ньому. Така структуризація одночасно створює підґрунтя для встановлення нормативної інтрагрупової ієрархії, дозволяє перейти до визначення нормативного кола цінностей представників певної групи та визначення взаємного впливу на трудову поведінку представників різних груп.

Найбільш важливою, з точки зору нормативної діяльності, є група А – працівники, які не тільки систематично перевиконують норми, але й мають важливу соціальну роль у колективі (є його неформальними лідерами, або зразками трудової поведінки). Однак, відповідно до правила В. Парето 20/80 кількість таких працівників у колективі є невеликою (не більше 20% від загальної чисельності). При цьому в системі інтрагрупової ієрархії представники групи А займають найвищу сходинку (відповідно С - найнижчу). Даний методичний підхід може бути використаний для структурування і за іншими (не лише обсягів виробництва) критеріями колективної поведінки та рольового статусу.

При подальшій розробці управлінських важелів впливу на нормативну поведінку слід виходити з певних (консолідованих) групових норм і цінностей, що закріплені в даному колективі як наслідок соціальної взаємодії. Також доцільним набачиться диференціювати характер мотивації залежно від ієрархічного статусу та соціальної ролі певної категорії працівників у колективі (хоч останнє і потребує подальшого наукового обґрунтування).

В залежності від «ієрархічної категорії», до якої «належить» працівник, буде змінюватись офіційне ставлення до нього з боку адміністрації, а також кількість привілеїв, які такий працівник може отримувати. Так за умов змін у зовнішньому середовищі підприємства для категорії А (як правило) проблеми є найменш відчутними. Адже підприємство намагається зберегти працівників зазначеної категорії. Для категорії В – проблеми є відчутними, але здебільшого не пов'язані зі скороченням (звільненням). Для категорії С –

будь-які зовнішні зміни можуть бути пов'язані зі звільненням від чого соціальне самопочуття зазначених категорій працівників буде принципово відрізнятися. Значення зазначеної диференціації полягатиме в тому, що вона створює основу для виникнення соціального капіталу, значення якого для ефективного управління науковці оцінюють як дуже високе. Р.Путман визначає соціальний капітал як «характерні риси соціального життя - взаємодія, норми і довіра, - які дозволяють учасникам ефективніше діяти разом для досягнення загальних цілей» [7]. Дж. Коулмен, пропонує його розглядати як ступінь внутрішньої взаємодії та ступінь внутрішньої консолідованості певної групи [6]. Наявність певної ієрархічної структури характеризує факт існування групової взаємодії, яка власне і дозволяє відчувати існування соціального капіталу [8]. Однак механізм його формування в групі заслуговує уваги. Так, як зазначає І.Майжис, соціальна взаємодія – це процес, який описує й аналізує механізми взаємодії людей у групі й соціумі, їх позиції в контакті [8]. Ці взаємини, відносини й стосунки, організовані в просторі і часі, завжди обумовлені культурним контекстом і регулюються моральними чинниками.

У такому разі управління колективом через його структуризацію та ранжування має ґрунтуватися на дослідженні не тільки факторів зовнішнього заохочення (мотивів), але й факторів внутрішньої регламентації (взаємного впливу членів групи один на одного у процесі рольової соціальної взаємодії, групи на групу тощо). Оскільки одним з найбільш зручних і показових критеріїв диференціації виступає АВС-аналіз, подальший аналіз також доцільно проводити на його основі.

В такому разі виникає проблема консолідації системи цінностей більшості з запропонованої категорії працівників в процесі соціалізації. При проведенні подібного аналізу необхідно звернути увагу на результати соціальних психологів, які займалися дослідженням соціального (у тому числі нормативного) впливу меншості на більшість.

Отримані вітчизняними соціальними психологами дані свідчать про те, що судження меншості для колективу можуть бути переконливими, якщо норми, які пропонує меншість: 1) допомагають членам групи досягати своїх цілей; 2) норми сприятимуть адаптації до своєї групи; 3) сприяти прийнятним стосункам у групі; 4) норми меншості дисциплінують членів групи; 5) сприяють підвищенню рівня групової продуктивності; 6) підвищують рівень групової згуртованості; 7) допомагають групі створювати й підтримувати спільну систему координат і зв'язків у соціумі; 8) визначають правила поведінки і специфіку відносин із соціальним оточенням, з іншими групами та їх членами; 9) сприяють розв'язанню конфліктів [9].

На нашу думку, взаємодія більшості та меншості

є двосторонньою. Причому враховуючи структуру колективу, визначену на підставі АВС-аналізу схему взаємного впливу окремих категорій персоналу, можна визначити у відповідності до рис. 1.

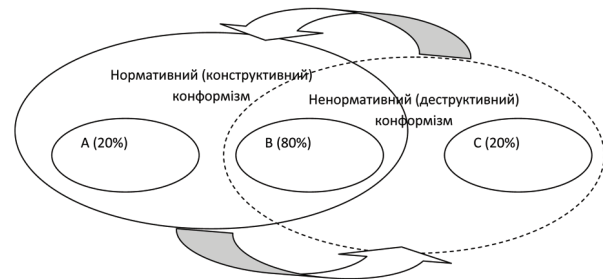

Рис. 1. Схема структури взаємного соціального впливу

Однак у цьому слід зазначити, що, на нашу думку, в системі АВС аналізу загальна чисельність групи А і С буде складати не більше 20% від загальної чисельності колективу. При цьому за характером впливу на більшість ці категорії будуть принципово різноспрямованими. Так категорія С, на відміну від категорії А представлена працівниками, які мають або деструктивну соціальну роль у колективі, або вкрай низькі результати діяльності. В такому разі обидві соціальні групи створюватимуть вплив на більшість. Причому в залежності від системи консолідованих цінностей та норм характер впливу кожної з малих груп на трудову поведінку більшості може бути відчутний в тій чи іншій мірі.

На запропонованій на рис. 1 схемі наведена доволі типова, однак двозначна для підприємства ситуація. З одного боку бажаний вплив на більшість (працівники груп В і С) з боку працівників категорії А, однак паралельно відбувається і вплив працівників групи С на працівників групи В і С (хоч відчутність такого впливу і не завжди є високою. Виправлення порушення конструктивного соціального впливу можливе або шляхом звільнення працівників групи С, або належним мотивуванням працівників групи А і В, з метою створення певної «нечутливості» для небажаного конформізму. Третім можливим варіантом є декларування ієрархічної структури колективу, виходячи з запропонованих критеріїв.

Визначені соціальні групи здійснюють перехресний вплив на трудову поведінку. Однак слід враховувати, що позитивний вектор конформізму до категорії А націлений на реалізацію цілей, ототожнюючи власний успіх з колективом, або розглядаючи власний успіх через належність до цього колективу.

Працівники категорії В – частка колективу, яка чітко ототожнює себе з більшістю (конформісти). Працівники категорії С – принципові (усвідомлено) нонконформісти. Нонконформізм цієї

категорії створюють, як правило, ті працівники система цінностей або індивідуальних норм яких не відповідає системі колективних цінностей та норм. Це може відбуватися, на нашу думку, з різних причин: низька або невідповідна кваліфікація, незадоволеність роботою, внутрішній конфлікт.

В основу ціннісного підкріплення методики АВС-аналізу в системі управління має бути покладена теорія справедливості, яка має спиратися на певні нормативи, що знайшли своє визнання в повному колективі та відносно яких може бути використана дана теорія. При цьому також необхідно враховувати факт динамічного характеру соціальних норм та цінностей внаслідок зміни яких ієрархічне місце певної групи в структурі колективу може зазнавати змін.

Особливості кожного підприємства накладають суттєвий відбиток на ієрархічне місце тієї чи іншої

групи, та її соціальне значення розробка чітких рекомендацій повинна ґрунтуватися на матеріалах реальних соціологічних досліджень. Тому запропонований нами підхід не слід розглядати як чітку рекомендацію щодо вирішення задач спрямованих на практичне підвищення ефективності організації управління певним колективом. Запропонований підхід розкриває авторське бачення методичного напрямку удосконалення управління нормативною структурою в колективі та урахування внутрішнього взаємного впливу певних ієрархічних структур одна на одну.

Запропонований підхід, на наше переконання, дозволить оптимізувати мотиваційний механізм та паралельно підвищити соціальну ефективність управління через адаптацію мотиваційного механізму до цінностей певної групи працівників.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Касьянов Валерий Васильевич. Социология права : Учеб. пособие для студентов вузов / В.В. Касьянов, В.Н. Нечипуренко. - 2. изд. - Ростов н/Д : Феникс, 2002. - 478 с.: ил.; 21 см. - (Серия «Учебники «Феникса»). с. 91
2. Борисов В.А., Козина И.М. об изменения статуса рабочих на предприятии / Экономические исследования № 11, 1994 С. 16-29
3. Платонов Ю.П. Социальные статусы и социальные роли // Режим доступа <http://www.elitarium.ru>
4. Сарджвеладзе Н.И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой. Тбилиси: «Мецниереба», 1989 [Электронное издание] / Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/sarjv01/index.htm>
5. Ядранський Д.М. Методи оцінки соціально-економічної структури в трудовому колективі / Вісник академії праці і соціальних відносин федерації профспілок України № 1 – 2009 г.. С. 25-30
6. Коулмен Дж. Капитал социальный и человеческий / Общественные науки и современность. 2001. № 3, С. 122-139
7. Смирнов В.Т., Скоблякова И.В. Классификация и виды человеческого капитала в инновационной экономике / Режим доступа статьи: <http://creativeconomy.ru/library/prd165.php>
8. Мейжис І. Соціальний капітал як предмет вивчення соціальної психології / Соціальна психологія. – 2006. - №1 (15). – С.27-42
9. Тоба М. Мотиви соціальної поведінки студентів / М. Тоба // Соціальна психологія [Електронний ресурс]. – 2006. – № 5 (19). – Режим доступу до сайту Українського центру політичного менеджменту : <http://www.politik.org.ua>

В.І. ЛУКАЩУК

БАГАТОВИМІРНІСТЬ СПОЖИВАННЯ В СФЕРІ СПОРТУ В ПОСТМОДЕРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Лукащук Віталій Ігорович - доцент кафедри прикладної соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, кандидат соціологічних наук

У постмодерному суспільстві споживання стає домінуючим соціальним процесом, починає відігравати основну роль, проявляючись у всіх соціокультурних практиках. Переважна роль споживання в соціальних відносинах призводить до зміни самих цих практик. Спорт у цьому відношенні не є винятком. У постмодерному суспільстві спорт диверсифікується за рахунок розмаїтості спортивних практик і втор-

гнення в непов'язані між собою галузі. Процес диверсифікації супроводжується все більшою орієнтацією на споживача, а отже, розширенням пакета наданих товарів і послуг, а також підвищенням їхньої якості. Сучасна людина не може існувати без різнобічної, численної за змістом системи споживання. Її найважливішою особливістю є те, що в постмодерному суспільстві система споживання для багатьох людей вихо-

дять за рамки придбання тільки необхідних для життя продуктів харчування, предметів промислового виробництва, переважаючим стає споживання послуг. Основною формою існування спорту будь-якого рівня в сучасних умовах саме і є виробництво і споживання послуг.

Сучасний ринок спортивних товарів і послуг дуже складний, тому в науковій літературі існують різні підходи до характеристики основних учасників споживчої взаємодії. Наприклад, Ф. Шааф у своїй книзі виділяє п'ять основних груп учасників: 1) покупці послуг (телекомпанії і радіостанції; особи, що бажають дістати права на ліцензовані види змагань; організатори спортивних змагань і спонсори); 2) продавці (теле- і радіокомпанії; спортивні ліги; представники команд; спортивні організатори; органи, що видають ліцензії; організації, що влаштовують змагання чи сприяють їх проведенню); 3) службовці всіх задіяних у змаганнях структур; 4) спортсмени; 5) великі групи, що здійснюють корпоративні вливання в спорт через спонсорство [4, 23 - 24].

М. Томіч описує й аналізує спортивний ринок (саме таке поняття зустрічається в західній літературі досить часто) як досить складне явище, що на даний час не має ясних і чітких меж. Він розділяє спортивний ринок на ринок клієнтів і ринок спонсорів, донорів та інших партнерів по бізнесу. Ринок клієнтів, на його думку, складають теперішні й майбутні спортсмени, спортивні фахівці і менеджери; спортивна й інша громадськість; вболівальники, активні і пасивні одержувачі спортивної інформації; споживачі спортивних послуг; споживачі спортивного одягу, взуття з використанням спортивної марки; споживачі різного спортивного устаткування і реквізиту; інші спортивні організації, товариства, наукові і навчальні інститути за спортивними спеціальностями і напрямками. Ринок спонсорів, донорів та інших ділових партнерів складають в основному прибуткові, тобто комерційні організації: різні компанії, потенційні донори, спонсори і рекламні агентства; виробники спортивних виробів, устаткування і реквізитів; покупці спортивних ліцензійних прав; виробники товару зі спортивною маркою; інші неприбуткові або прибуткові спортивні організації, що здобувають спортсменів у ході селекції; засоби масової інформації [3, 45 - 46].

К. Брукс розглядає споживчий ринок у спорті з урахуванням сутності самих спортивних продуктів, маючи на увазі їх помітний і непомітний елементи. Вона виділяє й аналізує два рівні спортивного ринку. На її думку, в теперішній час у спортивний ринок входять три ринки первинного рівня і три ринки вторинного рівня. Первинний ринок складають: учасники спорту (спортсмени і тренери) як реальні виробники створюваного спортивного продукту; глядачі, що йдуть за спортивною подією в спортивні зали і на стадіони, відслідковують спортивні результати, досягнен-

ня або поразки спортсмена через телебачення, радіо і пресу; волонтери (добровольці), що дуже люблять спорт і безоплатно допомагають його розвитку своєю участю в організації спортивної події, а також надають фінансову підтримку командам через членство, донорство і т. п. Вторинний ринок складають: пропагандисти символіки команд (наприклад, рекламні агенти); спонсори; споживачі символіки [5].

Як бачимо з цього короткого літературного огляду, система споживання у сфері спорту є багатоелементною за змістом, тому і викликає суперечливі трактування різних учених. У роботах, присвячених аналізу споживання спортивних товарів і послуг, акцент зміщено у бік економічної складової. В основному, ведуться дискусії про визначення ряду категорій, розробки понятійного апарату, сегментацію ринку споживачів. Необхідність соціального підходу до вивчення споживання у сфері спорту обумовлено процесами постмодерної трансформації суспільства, що призводить, з одного боку, до ще більшого розмаїття споживання, а з іншого, суттєво змінює самі спортивні практики. Саме це обумовлює актуальність обраної теми, бо дозволяє робити прогнози щодо розвитку спорту в культурі постмодерну.

Метою даної статті є здійснити соціологічний аналіз системи споживання у сфері спорту, показати її багатомірність та вплив на трансформацію спорту в постмодерному суспільстві.

На мою думку, для спрощення аналізу, серед усіх споживачів спортивних товарів і послуг можна логічно виділити п'ять основних груп. Найбільш велика, найбільш очевидна група споживачів — це покупці спортивного устаткування, тренажерів, спортивного одягу і взуття. Друга, значно менша група, — відвідувачі спортивно-оздоровчих установ, фітнес-клубів, тренажерних залів. До третьої групи належать відвідувачі спортивно-видовищних заходів, активні вболівальники. Четверта група споживачів спортивних товарів і послуг — аудиторія ЗМІ, присвячених спорту. І, нарешті, п'ята група споживачів — навколоспортивна аудиторія, в тому числі спортивні фанати.

Зупинятися докладно на характеристиці всіх груп споживачів у рамках даного аналізу вважаю недоцільним, зупинюсь лише на більш суттєвих моментах споживання, що найбільше впливають на трансформацію спортивних практик у суспільстві постмодерну.

Найчисленнішу групу споживачів у постмодерному суспільстві складають споживачі спортивного інформації. ЗМІ забезпечують їх новинами, статистикою змагань, розкладом та розповідями про спорт. «У «суспільстві видовищ» частка тих, хто бере участь у спортивних змаганнях, і навіть тих, хто їх відвідує, незмірно менше аудиторії телевізійних і Інтернет-уболівальників» [2, 64].

У системі споживання, пов'язаною з телевізійним спортом, сполучено елементи різних видів

програм: новин, розваги та реклами. Прагнучи задовольнити різні смаки споживачів, телебачення сприяє тому, що спорт із змагальної діяльності перетворюється в шоу. Якщо раніш видовищні послуги спорту надавали із себе двобій, в якому до кінця змагання зберігалась інтрига виявлення переможця, то в культурі постмодерну все частіше спортивна подія театралізована. Прикладом спортивного розважального шоу може бути рестлінг, у якому присутні всі базові елементи спортивного змагання, за винятком одного: тут дія підлегла завчасно написаному сценарію, де результат матчу і його кульмінаційних моментів заздалегідь прописані. На відміну від театральної постановки, у рестлінга шоу не завершується по закінченні п'єси і не може починатися заново. Усі бої влітаються у великі «історії», що розвиваються в реальному часі, тобто в часі глядача. Таким чином, розповідання історій продовжується роками. У рестлінзі поєднуються елементи спорту, театральної п'єси, мильної опери. Цей ряд можна продовжити фрагментами з циркових номерів, шоу, концертів рок-груп, що взаємно перетікають одне в інше. Телевізійні програми, присвячені рестлінгу, з'явилися в Україні порівняно недавно і поки ще здаються екзотикою, а в США і Канаді це дуже популярне шоу, величезна індустрія, у функціонування якої залучені спеціальні теле- і радіопередачі, журнали, веб-сторінки, Всесвітня федерація рестлінгу, безліч дрібних незалежних організацій, школи, фан-клуби. Щотижня спеціалізовані програми з рестлінгу дивляться десятки мільйонів телеглядачів у всьому світі. Велику роль у рестлінзі грають тіла, що надаються як красиві, хоча вони не відповідають класичним канонам краси.

Відзначимо також, що в культурі постмодерну в різних видах шоу і спорту затребувані спеціально зроблені тіла: непомірно довгі і тонкі кінцівки в дівчин, що займаються художньою гімнастикою, могутні шиї та плечі важкоатлетів і борців, штовхальників молота, величезні обсяги борців сумо, вражаючий ріст баскетболістів і мініатюрність жокеїв. Усе це свідчить про перетворення в процесі виробництва і споживання послуг у сфері спорту природного тіла, що модифікується під конкретний вид спорту. Створюється враження, що в різних видах спорту затребувані спеціально «зроблені» тіла, максимально пристосовані до особливих функцій і естетичних смаків споживачів.

Спорт, що споживається у суспільстві постмодерну у вигляді видовища, має потребу в максимальному дробленні, адресності звертання до кожного конкретного споживача. Однією з причин спеціалізації тіл, що поглиблюється в культурі постмодерну, є необхідність створювати все більше різноманітного роду шоу. Тіла в культурі постмодерну, підкоряючись вимогам диверсифікованості, із самого початку повинні бути адаптовані до видовища. Тому

спорт у постмодерному суспільстві, крім того що створює безліч різноманітних соціальних практик, технологій, сприяє ще й різноманіттю тіл. Бодібілдинг є яскравим прикладом тілесної спеціалізації, підлеглої цілям певного спортивного шоу. Правила цього виду спорту досить прості. Атлети, готуючись до змагань, нараощують («будують») своє тіло. Змагання полягає в показі тіла та в його конкурсному порівнянні із суперниками. Оцінюється розвиненість м'язової маси, пропорції і симетричність тіла. Тіло, що найбільше відповідає уявленню канону, оцінюється як «красиве». Причому серед експертів бодібілдингу немає єдності в тому, як саме має виглядати ідеал. На відміну від багатьох видів спорту бодібілдинг диктує жорстку моду на певний тип краси. Головний зміст бодібілдингу – свідомо побудова свого тіла, перемога над біологічною природою зусиллям духу. Те, що дано людині від народження, мислиться як «сирий» стан, який необхідно культурно трансформувати. Для цього споживачам необхідно освоїти складні технології виробництва тіла. У цьому бажанні бодібілдері не самотні. Підтвердженням цьому може служити масове поширення тілесної модифікації: пластичної хірургії, нанесення татувань, пірсингу, шрамування, штучної корекції ваги.

Перетворення спорту в шоу в постмодерному суспільстві призводить до утворення ще одного міцного зв'язку в системі споживання. Це зв'язок спорту з допінгом. У сучасному суспільстві усталений офіційний погляд на вживання допінгових препаратів і методів полягає в тому, що їхнє застосування неетичне, не сприяє чесній конкуренції (правилам fair play), а також негативно впливає на здоров'я спортсменів. Відповідно до нині існуючої думки міжнародних спортивних організацій і федерацій, допінг – це абсолютне зло, з яким варто енергійно боротися й у перспективі цілком викоринити. Списки заборонених препаратів ростуть, тести на їхнє виявлення стають більш складними, ускладнюються також способи маскування слідів їх вживання. Але ж зрозуміло, що застосування допінгу й антидопінгова боротьба – дві сторони одного бізнесу, причому високоприбуткового. Фармацевтичні компанії, наприклад, навмисне підтримують «гандикап»: між випуском допінгів-препаратів і засобів контролю і діагностики проходить один-два олімпійських циклів. Реальна ж небезпека антидопінгових компаній у тому, що вони стимулюють створення усе більш витончених фармо- та біотехнологій. Ні для кого не є секретом, що уже в найближчі роки спортсмени зможуть скористатися послугами «генної терапії». Генний допінг може призвести до драматичних наслідків у спорті. Суть технології в тому, що людський організм інфікується штучним вірусом, в який вбудовується спеціально відібраний ген. «Генетично інфікований» організм перетерплює запрограмовані зміни в силі, реакції і витривалості. Чи треба говорити,

що методика традиційного допінгу-аналізу в такому випадку неспроможна. Дозволити ж собі подібні процедури зможуть тільки спортсмени з розвинених країн. Розрив між технологічно просунутими країнами й іншим світом буде тільки зростати. Олімпійський рух ризикує перетворитися в змагання багатих країн з високим рівнем навколоспортивних технологій.

На закінчення відзначимо, що культура пост-модерну відкриває еру царювання марки, логотипу. Спортивні бренди мають конкурувати не тільки один з одним, але і з торговими марками модного одягу. Тому компанії-виробники спортивного одягу і взуття диверсифікують свій бізнес і активно впроваджуються на ринок повсякденного одягу. Значну частину спортивних курток, кросівок, футболок споживачі купують для щоденної носки і відпочинку, а не для занять спортом.

Не можна забувати, що, крім моди, в спорті існує також мода і на окремі види спорту. Виробники спортивних товарів постійно пристосовуються до моди, що швидко змінюється. Наприклад, фаворит 1970-х років теніс сьогодні другий за популярністю вид спорту у Франції [1]. Але його імідж не має колишньої привабливості, зблякнувши під впливом зростаючої популярності баскетболу і льодових видів спорту. Серфінг і сноуборд уплинули на розвиток спеціального одягу, постаченого безліччю різних зміцнювальних деталей. Фахівці в цій сфері (іноді колишні сноубордисти або аматори серфінгу), такі як

«Burton», «Quicksilver» та їхні основні конкуренти «Oxbow», «Killer Loop» і «Sun Valley» цілком зайняли ринок сноуборду, скейтборду та серфінгу. Виробники тканин, обганяючи один одного, пропонують усе нові і нові види волокон, що роблять спортивні товари все більш технологічними.

Останнім часом увійшов у моду новий тип одягу – «два в одному» та «три в одному». Наприклад, куртки від «Henri Duvillard» і «Columbia» можуть розділятися на кілька елементів, що дає більше варіантів для їхнього використання, скасовуючи бар'єри між сезонами, міським одягом і спортивним. Ще одна нова тенденція – прагнення до мінімальної ваги. Імпровізовані речі для різних видів спорту загубилися в далекому минулому. В постмодерному суспільстві спортивна мода впливає на повсякденний одяг і є важливим джерелом натхнення для модельєрів.

Ми проаналізували лише деякі аспекти споживання в сфері спорту. Але навіть такий стиснутий розгляд дозволяє зробити висновок, що культура пост-модерну, що припускає багатомірне споживання спортивних товарів і послуг, сприяє диверсифікованості як самих спортивних практик, так і виробництва спортивних товарів. Це призводить до зміни самого змісту спорту: його змагальний компонент відходить на другий план, уступаючи першість видовищному; спортивна культура проникає практично в усі сфери життєдіяльності індивіду, причому здебільшого не у вигляді фізичної активності, а у вигляді пасивного споживання її послуг.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреев В. Экономика спорта // Международное спортивное и олимпийское движение. Тематическая подборка ВНИИФК. – М.: ЦООНТИ-ФиС, 1991. – № 7 – 8. – С. 64 – 72.
2. Зверева В. Телевизионный спорт // Логос. – 2006. - № 3. – С. 63 – 75.
3. Томич М. Маркетинг в спорте. Рынок и спортивные продукты. – М.: МАФСИ, 2003. - 224 с.
4. Шааф Ф. Спортивный маркетинг / Пер. с англ. – М.: ИИД «Филинг», 1998. – 464 с.
5. Brooks C.M. Marketing: Competitive Business Strategies for Sports. – New Jersey: t Prentice Hall, 1994. – 333 p.

Д.И. АКИМОВ

КОНЦЕПЦИЯ МАРКЕТИНГ-МИКС В СТРУКТУРЕ МАРКЕТИНГОВОГО СОЦИАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ

Акимов Дмитрий Игоревич – Председатель Генеральной дирекции Международной академии рейтинговых технологий и социологии «Золотая Фортуна», кандидат социологических наук

Проблема управления в принципе является одной из сложнейших в маркетинговой деятельности, основанной, как известно, на отношениях обмена, следовательно, достаточно слабо поддаю-

щейся управленческим воздействиям. В случае же с социальным маркетингом данная проблема приобретает еще более серьезный характер, поскольку, во-первых, процесс удовлетворения раз-

нообразных социальных потребностей выходит за рамки конкретного социального субъекта и, как правило, затрагивает самые широкие социальные общности и процессы, нередко – интересы общества в целом.

Во-вторых, в социальной сфере (при всей сложности экономических процессов) действует максимально большое число факторов, влияющих на создание и продвижение социальных продуктов, причем, воздействия эти менее формализуемы и контролируемы; что, соответственно, может вызывать множество проблемных ситуаций.

Маркетинговое управление (его не следует путать с понятием «управление маркетингом», под которым подразумевают процесс организации самого маркетинга) представляет собой непосредственно концепцию современного маркетинга, возникшую в 70-х годах XX столетия и отражает принципиальный подход к стратегическому управлению организацией, опирающейся на рыночную ориентацию. При этом, как свидетельствуют работы современных ученых, в том числе монографическая работа автора [1], подобный подход распространяется и на многие аспекты регулирования социальной сферой общества (речь, в частности идет о политическом, территориальном, государственном, образовательном и ряде других направлений маркетинга).

Ключевой проблемой маркетингового управления, в том числе и относительно маркетинга социального, выступает ориентация деятельности социальных субъектов на потребности и спрос потребителей социальных продуктов. Маркетинговая же деятельность в ходе реализации маркетингового управления опирается на так называемую концепцию маркетинг-микс (применяются здесь и следующие определения: «комплекс маркетинга», «инструменты маркетинга»). Маркетинг-микс (или комплекс маркетинга) – это набор инструментов, которыми субъект маркетинга оперирует для решения маркетинговых задач на целевом рынке.

Лучше всего характеризует проблему история возникновения и сущность термина «маркетинг-микс». В конце 1940-х годов Нейл Борден, профессор бизнес-школы в Гарварде, впервые применил этот термин для обозначения основных видов деятельности, к которой прибегают маркетологи с целью побудить потребителя приобрести тот или иной продукт и при этом оптимизировать затраты производителя. Основанием для подобного применения термина стала идея проф. Джеймса Каллитона, высказанная в статье о возможностях управления маркетинговыми издержками. Он определил, что менеджеры производственных фирм применяют в маркетинговых программах самые разнообразные процедуры и методики, не зависящие от профиля компании, и заключил, что успешный руководитель фирмы должен не только следовать инструкциям, но и быть творческой натурой – «человеком, который смешивает

ингредиенты», составляя маркетинговую программу.

Используя названный подход, Нейл Борден развил идею «маркетолога как человека, смешивающего ингредиенты», человека, который в процессе своей повседневной маркетинговой деятельности «приготавливает» маркетинговую «смесь», которая каждый раз представляет собой уникальную программу решения проблем, с которыми организация сталкивается в своей повседневной деятельности. При этом «состав» таких «смесей» может быть самым разнообразным. Что касается элементов, включаемых в подобную смесь, то они также различны. Первоначально Н. Борден наметил 12 таких элементов, ингредиентов: товар, ценообразование, торговая марка, каналы распределения, деятельность торговых представителей, реклама, продвижение, упаковка, демонстрация товара, обслуживание, материальная обработка, поиск и анализ данных.

Впоследствии многие ученые «расширяли» или «сокращали» данный список. В итоге была выработана (автор – Джером Маккарти) четырехсоставная схема маркетинг-микса, известная как четыре Пи или 4P, название которой сложилось из первых букв английского названия четырех основных инструментов – товар (product), цена (price), место распространения товара (place), продвижение (promotion).

Хрестоматийное определение инструментов маркетинга принадлежит Филиппу Котлеру:

товар представляет собой неразрывное единство собственно товара и целого ряда услуг, предлагаемых компанией целевому рынку;

цена – это количество денег, которые должны заплатить покупатели, чтобы получить товар;

методы распространения (распределения) товара включают в себя действия компании, делающие товар доступным для потребителей;

методы продвижения товара – действия, с помощью которых компания распространяет сведения о достоинствах товара и убеждает целевых потребителей покупать его.

Многие исследователи, считая, что система 4P остается ключевой, говорят о том, что после 1960-х годов рынки кардинально изменились и ограничение четырьмя инструментами сужает возможности других видов маркетинговой деятельности, которые в новых условиях становятся все более значимыми. И.Л. Недяк, описывая проблемы политического маркетинга, приводит множество подобных предложений по совершенствованию и расширению инструментов маркетинга [5, 257-258]. Однако, с нашей точки зрения, реально заслуживающими внимания, когда речь идет, в частности, о социальном маркетинге и его разновидности – политическом, выступают следующие «добавления», предложенные самим Ф. Котлером и Фейтом Попкорном:

политика (political);

общественное мнение (public opinion);

поведение организации (policy), имеющее, в частности, ярко выраженную гендерную составляющую. Ф. Попкорн отмечает, что в наши дни 80% всех решений о покупках принимают женщины.

При этом, в целом при анализе проблем политического маркетинга и незначительном – социального маркетинга, используется все же система 4Р. Раскроем важные, с нашей точки зрения, ключевые ее элементы.

Социальный продукт представляет собой разнообразные социальные услуги, ресурсы, идеи, имиджи, бренды и т.п., как правило, выраженные в социальных проектах и программах. Каковы же место подобного социального (некоммерческого, политического и т.п.) продукта в комплексе маркетинга, его роль как инструмента маркетинга?

Здесь, как утверждают Ф. Котлер и А. Андреасен, можно в концепции предложения товара выделить три его уровня:

1. Товар по замыслу, то есть товар, соответствующий нуждам, которые он действительно удовлетворяет.

2. Товар в реальном исполнении – форма, в которой товар существует. Она состоит из характеристик товара, его внешнего оформления, качества, упаковки и торговой марки.

3. Товар с подкреплением – состоит из товара в реальном исполнении и дополнительных услуг и выгод, таких как: установка, послепродажное обслуживание, доставка, кредит и гарантии [3, 387-388]. При этом, поскольку в социальном маркетинге речь идет чаще всего не о товарах, а об услугах, авторы подчеркивают, что здесь должны учитываться неотделимость услуг от производителя, их непостоянство и т.п. Поэтому маркетологи вынуждены превращать неосязаемое в осязаемое, используя торговые марки, создавая определенную атмосферу потребления.

Так, тот же Ф. Котлер вместе с Сидни Леви говорит о том, что некоммерческие организации, испытывая конкуренцию со стороны других организаций, прибегают к самым неожиданным «уловкам». В частности, религиозные организации в стремлении удовлетворить потребности своих членов, стремящихся к новым формам общения, существенно расширили круг деятельности, включив в нее светские направления. Университеты постоянно изменяют, модернизируют учебные планы и программы, расширяют круг предоставляемых студентам услуг и др. [4, 67].

Цена на социальный продукт (соотношение финансовых и социальных форм платежей, влияние на цену разных факторов). В условиях социального маркетинга существует серьезнейшее отличие от маркетинга классического, коммерческого как в самой сущности цены на соответствующие продукты, так и в некоторых особенностях ее формирования. Главная из них в следующем. При том, что для потребителя социального продукта

цена – это инструмент его выгоды, блага, она характеризуется тем, что экономия затрат потребителя выражается главным образом не в деньгах как основном средстве платежа за услугу, товар, а в некоммерческих средствах платежа: времени, эмоциях, физических силах и т.п. Достаточно четкое отличие и специфику цены на социальные продукты для разных акторов маркетинговой деятельности дали С.Н. Андреев и Л.Н. Мельниченко [2, 177-178]:

цена социального, некоммерческого продукта для его потребителя – это потери его времени, денежные, идеологические, эмоциональные, психологические и другие затраты, которые приходится оплатить субъекту и государственной власти за социальный продукт, адекватно соответствующий нормам общества и некоммерческого субъекта;

для общества и государственной власти цена некоммерческого продукта – это инструмент увеличения его выгоды и социального эффекта, экономии на совокупных затратах в виде прямого финансирования субъектов, предоставления им экономических льгот и средств на развитие. В отличие от коммерческого продукта, цена некоммерческого продукта для общества служит источником не экономической выгоды, а социального эффекта;

для некоммерческого социального субъекта цена продукта – это затраты на его создание, связанные с достижением некоммерческой цели и ответной реакции потребителя, т.е. выгодой субъекта. При этом выгода такого субъекта не сопряжена с получением прибыли как источника развития и удовлетворения соответствующих потребностей. Она связана с обеспечением выгоды потребителя и социального эффекта, в котором заинтересовано общество.

Отсюда очевидны, как минимум, три важнейших вывода, связанные с функционированием ценовых механизмов в социальном маркетинге. Первый – сложность определения самой цены социального продукта, поскольку это, как правило, некое сочетание затраченных финансовых средств и «социальных вложений». Второе – не легко определяется специфика и объем социального эффекта, полученного в процессе социального маркетинга. Третье – имеет место нечеткость в соотношении оплаты индивидуальных услуг и системы общей оплаты. Так, Ф. Котлер и С. Леви замечают, что если университеты увеличивают плату за обучение, они оказываются перед перспективой потери ряда студентов, назначения большего числа индивидуальных стипендий (имеется в виду западная система оплаты за обучение). Если госпиталь поднимает плату с тем, чтобы покрыть растущую стоимость основных и дополнительных процедур и услуг, он может столкнуться с недовольством местного сообщества [4, 68]. Понятно, что в случае с классическим маркетингом подобные проблемы или не возни-

кают, или решаются соответствующими маркетинговыми методами.

Место, методы распределения социального продукта. Распределение, распространение социального продукта – предмет особого внимания его производителя, стремящегося обеспечить доступность своего социального продукта для потенциальных потребителей. Каналы распространения товара или услуги – это совокупность организаций, благодаря деятельности которых социальный продукт становится доступным для потребителя. Иными словами, благодаря деятельности сотрудников организации (или посредников) продукт в нужное время оказывается в нужном месте.

В рамках коммерческого маркетинга в качестве подобных каналов распределения выступают розничная и оптовая торговля, коммивояжеры, дилеры, эксклюзивные торговые посредники, биржи, аукционы и др. Что касается социального маркетинга, то здесь также имеет большое значение место, где потребитель может приобрести соответствующий социальный продукт. Это место должно быть легко доступным, удобным, комфортным. В качестве примера можно привести избирательный участок, где происходят выборы кандидата в обмен на голоса избирателей; музей или библиотеку, осуществляющие некоммерческий обмен исторических и других носителей на соответствующий поведенческий отклик.

Е.Л. Шекова разделяет каналы распределения в социальном маркетинге на собственные и независимые. К первым относятся принадлежащие

субъектам социального маркетинга билетные кассы, экскурсионные отделы и агентства, театральные кассы и т.п. К независимым каналам распределения относят туристические агентства, экскурсионные бюро, внешние абонементные и театральные кассы и т.п. [6, 80].

Продвижение социального продукта. Четвертый элемент маркетинг-микса имеет особое значение для социального маркетинга, хотя, как утверждает Ф. Котлер, люди, им занимающиеся, не всегда уделяют продвижению должное внимание, считая, что проблемы коммуникации должны решаться рекламистами или пиарщиками. Это в самом деле достаточно осуществимо на предприятиях, в крупных компаниях, где есть соответствующие подразделения. Когда же речь идет обо всех субъектах социального маркетинга, то здесь необходимо учитывать то обстоятельство, что коммуникации имеют глобальный характер и ими должны заниматься постоянно и все сотрудники организаций, функцией которых выступает социальный маркетинг. Не зря исследователи говорят о том, что существуют отдельные промоушн-микс, коммуникации-микс.

Под продвижением товара обычно подразумевают действия, с помощью которых компания распространяет сведения о достоинствах своего товара и убеждает целевых потребителей покупать его. К ним относят (здесь имеются некоторые различия в числе и определении специфических разных каналов) в первую очередь: публичный рилейшнз, социальную рекламу и систему стимулирования сбыта.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Акимов Д.И. Социальный маркетинг. – К.: Наукова думка, 2008. – 144 с.
2. Андреев С.Н., Мельниченко Л.Н. Основы некоммерческого маркетинга. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 256 с.
3. Котлер Ф., Андреасен А. Стратегический маркетинг некоммерческих организаций // Теория маркетинга / Под ред М. Бейкера. – СПб.: Питер, 2002. – С. 372 – 399.
4. Котлер Ф., Леви С. Расширение концепции маркетинга // Классика маркетинга. – СПб.: Питер, 2001. – С. 63 – 74.
5. Недак И.Л. Политический маркетинг: Основы теории. – М.: Изд-во «Весь мир», 2008. – 352 с.
6. Шекова Е.Л. Экономика и менеджмент некоммерческих организаций. – СПб.: Изд-во «Лань», 2004. – 192 с.

А.В. ПРОНОЗА

СИСТЕМА НЕФОРМАЛЬНЫХ ПРИВИЛЕГИЙ И ЗАПРЕТОВ, ПРАКТИКУЕМАЯ «ДЕДОВЩИНОЙ» В СОЛДАТСКОЙ СРЕДЕ

Проноза Андрей Викторович - доцент кафедры психологии Керченского экономико-гуманитарного института Таврического национального университета имени В.И. Вернадского, кандидат социологических наук

Осуществляемая в Украине реформа Вооруженных Сил предусматривает переход к контрактному комплектованию армии [6]. Однако, несмотря на проводимые мероприятия, в воинских частях

и подразделениях остается большой процент военнослужащих проходящих службу по призыву. Именно в их среде, еще со времен СССР, получило распространение такое позорное явление,

как «дедовщина». К сожалению, с распадом Советского Союза «дедовщина» перешла в Вооруженные силы Украины, где нашла благодатную почву для своего развития. Ее искоренению не способствовало даже сокращение срока действительной срочной службы с начала до полутора лет, а затем и до года. Изучая истоки и причины «дедовщины», можно с полным основанием утверждать, что это специфическое, своеобразное социально-культурное явление, поскольку оно имеет все признаки такового (хотя и со знаком «минус») [18]. В этом контексте «дедовщину» можно признать с одной стороны разновидностью молодежной субкультуры, а с другой – подвидом субкультуры криминальной среды. Такая двойственность «дедовщины» ставит ее в особое положение (в отличие от других субкультур) и делает актуальным ее изучение. Это важно еще и потому, что армия является важнейшим институтом социализации. Именно в армии молодой человек впервые сталкивается с «реальной жизнью», «не отягощенной» заботой родителей и именно поэтому, от тех социальных норм, правил, понятий, отношений, ценностей, которые будут ему привиты в армии, во многом будет зависеть его поведение в будущем и как человека, и как гражданина.

К сожалению, изучению «дедовщины» в Украинской армии уделялось и уделяется недостаточное внимание. С одной стороны, это связано с пропагандой идеи (в первой половине 90-х г. XX в.) о том, что в Вооруженных силах Украины якобы отсутствуют социальные причины для ее распространения, что она, мол, наследие тоталитарного прошлого. С другой стороны – распространением мнения (в последующие годы и до настоящего времени) о том, что в условиях контрактного комплектования армии «дедовщина» пропадет сама собой. Еще одной причиной сложившегося положения можно назвать нежелание армейского руководства выносить сор из избы и расписываться в своем бессилии в борьбе с «дедовщиной». И это не смотря на то, что, как констатировала газета «Народная Армия» еще в 2006 году «...усприродж останнього року на 48 відсотків збільшилась кількість потерпілих від позастатутних відносин» [27]. Многочисленные рапорта и доклады об окончательной победе над «дедовщиной» канули в лету, а она до сих пор жива и в том или ином виде, в той или иной форме переходит от одного поколения военнослужащих к другому. На сегодня ситуация не изменилась к лучшему, а резкое уменьшение публикаций, посвященных проблемам воинской дисциплины в военных печатных изданиях свидетельствует не о достижениях, а о попытках замалчивания реального положения дел в армии. В то же время поток рассылаемых по воинским частям информационных телефонограмм о совершенных в армии правонарушениях, не иссякает.

В сложившихся условиях, актуальным представляется изучение не всего явления «дедов-

щины» в целом, как это имело место ранее, а изучение его отдельных составных частей и характерных элементов, например неформальной периодизации военной службы солдат – срочников; системы неформальных ритуалов и традиций; различных элементов субкультурного творчества военнослужащих срочной службы и т.д. В контексте подобных изысканий автор посчитал необходимым исследовать систему неформальных привилегий и запретов, практикуемых «дедовщиной» среди солдат срочной службы. Эту систему с полным основанием можно полагать одной из основ «дедовщины», одним из главных механизмов пропаганды, распространения и утверждения своеобразных неформальных норм и эталонов поведения, способствующих устойчивому существованию и воспроизводству этого явления в армии.

Целью данной статьи является попытка показать на реальных примерах систему неформальных привилегий и запретов, а также истоки их возникновения и пути распространения в воинских коллективах.

Задачами статьи являются:

1. Показать закономерность появления системы неформальных привилегий и запретов в условиях зараженности воинских коллективов «дедовщиной».

2. Проанализировать изменение системы привилегий и запретов в зависимости от срока службы солдата в армии.

Весь срок службы военнослужащего, с точки зрения «дедовщины», подразделяется на несколько неформальных периодов, соответствующих количеству прослуженных в армии полугодий. Такая периодизация сопровождается (и подкрепляется) достаточно стройной и логичной системой неформальных привилегий и запретов. Эта система строго поддерживается системой «дедовщины». За ее нарушение предусматривается применение вполне определенных санкций и наказаний. Естественно, что чем больше количество различных запретов, тем больше вероятность их нарушения и тем, соответственно, больше вероятность применения неформальных наказаний, а они, в свою очередь рассматриваются «дедовщиной» как основа ее устойчивого существования и воспроизводства в армейской среде. Неформальные привилегии и запреты это своеобразные неписанные правила поведения военнослужащих разных сроков призыва. Их соблюдение, согласно требованиям «дедовщины», обязательны для всех солдат срочной службы, а несоблюдение, в подавляющем большинстве случаев становится поводом к применению неформальных наказаний – как моральных, так и физических.

Характерной особенностью системы привилегий – запретов является их неравномерное распределение между военнослужащими разных сроков призыва. Так, по мере увеличения срока службы, т.е. на пути к «дембелю», число нефор-

мальных запретов уменьшается за счет роста количества неформальных привилегий. Соответственно этому уменьшается и количество неформальных наказаний.

«Привилегии старослужащих ... четко регламентированы, а «молодые» всегда знают, что им можно, а чего нельзя. Например, нельзя курить во время работы. Нельзя ходить, засунув руки в карманы. Грязная и тяжелая работа достается младшему призыву. Происходит это еще и потому, что «деды» более опытные и заранее знают, что предстоит делать. Соответственно, имеют возможность взять на себя наименее обременительную часть работы», – констатирует Strange в статье «Чем больше в армии дедов, тем крепче наша оборона» [2].

А вот еще одно наблюдение В. Горболюка, свидетельствующее о глубокой укорененности данной системы: «Потом потянулись мрачные и тяжелые дни. Нестерпимо грызла тоска по дому, к этому добавлялись откровенные издевательства дембелей. Приходилось по ночам мыть за них посуду, чистить картошку, заправлять чужие постели и терпеть множество других унижений. Но это был старый неписанный армейский закон и только успокаивала мысль, что через год привилегии старослужащих перейдут по наследству к молодым воинам» [4].

Система привилегий – запретов не статична. Она может варьироваться в зависимости от вида и рода войск, а также каких-либо характерных особенностей, традиций и обычаев, существующих в той или иной воинской части.

Иногда, некоторые запреты своими истоками имеют уставные требования или вполне рациональное объяснение. Однако, будучи доведенными до абсурда, они дискредитируют Уставы Вооруженных Сил и в конечном итоге подменяют их. Так, например, в 1996 году в воинской части А3333 (Керчь) старослужащими солдатами было запрещено «молодым» ходить по центральному проходу казармы, где было линолеумное покрытие. Интересна история появления этой привилегии – запрета. Дело в том, что на линолеуме, если по нему пройти даже в чистой обуви, всегда оставались следы от сапог и чтобы не мыть пол после каждого прошедшего по нему солдата, дневальные постоянно одергивали проходящих мимо сослуживцев, чтобы они не наступали на линолеум. Естественно, что старослужащих солдат об этом просить не решались. Постепенно, хождение старослужащих солдат по линолеуму стало восприниматься ими именно как привилегия и уже они сами, а не дневальные одергивали молодых солдат, если те ходили по центральному проходу. Нарушителей этой «нормы», как правило, ожидало то или иное неформальное наказание.

Но иногда бывает и наоборот. Какие-либо искусственно возникшие сложности военной службы, чаще всего бытовые, создают условия для возникновения тех или иных привилегий и за-

претов. Автор свидетельствует, что в 2003 году в одной из воинских частей, дислоцированных в Керчи, было выявлено, что молодые солдаты по утрам не умываются и не чистят зубы. После зарядки их приходилось строем (т.е. практически насильно) направлять в умывальник. Но даже в этом случае, они под любым предлогом старались улизнуть от водных процедур. Если же это не удавалось, молодые солдаты пытались симитировать умывание. Причиной такого положения, как впоследствии выяснилось, был негласный запрет старослужащих солдат. Офицеры в сложившейся ситуации были практически бессильны. В то время как ответственный офицер в умывальнике заставлял молодых солдат умыться, находящиеся в спальном помещении старослужащие солдаты проверяли у вышедших из умывальника полотенца на влажность и били «лося» (широко распространенное в армии неформальное наказание) тем, у кого оно оказывалось мокрым. В ходе расследования выяснилось, что причиной появления такой привилегии-запрета явилось недостаточное количество краников, слабый напор воды в системе и как следствие – невозможность обеспечить одновременное умывание хотя бы большей части военнослужащих срочной службы.

Большинство запретов чаще всего касаются правил ношения военной формы одежды. Офицеры, имеющие достаточный опыт работы с личным составом, знают, что по внешнему виду солдата, тому, как он носит форму, можно определить, сколько полугодий он уже отслужил в армии, сколько ему осталось до «дембеля» и примерно какой статус по «дедовщине» он имеет в воинском коллективе.

Неформальные привилегии и запреты очень трудно выявить и идентифицировать как таковые, а тем более – наказать за них, так как они прикрываются якобы благими намерениями старослужащих солдат о поддержании уставного порядка. Так, в описанном выше примере запрет молодым солдатам ходить по центральному проходу «старослужащие» объясняли заботой о чистоте в казарме. Но как только офицеры попытались ввести запрет хождения по линолеуму для всех без исключения солдат (в том числе и для «старослужащих»), те же самые «старослужащие» стали предъявлять претензии о незаконности подобных действий со стороны командиров и ущемлении их прав.

В 1998 году офицер-воспитатель Е. Григоренко сделал попытку анализа системы привилегий и запретов, практиковавшейся в то время старослужащими солдатами в Национальной гвардии Украины. Он свидетельствует, что «обмеження прав молодих солдатів і сержантів покликане, перш за все, підкреслити привілеї «стариків». За цими «законами» молодому солдату (а частково і сержанту) забороняється:

- носити шкарпетки під онучами;

- вмиватися з-під крана «старого»;
- стояти в другій шерензі;
- вкриватись поверх ковдри шинеллю;
- сидіти на певних місцях в їдальнях, класах, клубі, біля телевізора;
- дивитись певні розважальні програми і художні фільми по телевізору;
- курити до сніданку, без дозволу «старих» входити в кімнату для паління;
- розстібати в будь-яких умовах гудзики, опускати і послаблювати ремінь, зсувати шапку на потилицю.

Молодший же солдат зобов'язаний:

- знати кількість днів до Наказу про звільнення і в будь-якій момент точно назвати його, написати в їдальні на хліб з маслом це число на першу вимогу «старика»;
- заправляти постіль «старому»;
- прати і прасувати обмундирування «стариків»;
- віддавати їм цигарки з посилок;
- виконувати різні господарські і службові роботи за «дідів»;
- писати їм конспекти з гуманітарної підготовки [5].

В дополнение попытаемся перечислить еще ряд некоторых привилегий и запретов, существовавших в различных воинских коллективах и о которых в своих интервью рассказали некоторые военнослужащие:

- «...старший призыв имеет право лежать на кровати и курить» [19]*;
- «...«деду» разрешается курить в постели, отбивать кепку таблеткой, и много еще что можно» [21];
- «...«дух» должен ходить постоянно лысым. «Духам» нельзя ходить в чайную. «Духам» нельзя носить наручные часы, крестики, цепочки на шее, зажигалки. Вообще-то, крестики можно, но только глубоко под формой» [23];
- «...«черепу» можно держать одну руку в кармане, а «деду» обе» [25];
- «...носки разрешается носить «черепу» и поддевать теплые вещи. Подковки на каблуках носят только через полгода» [26].

Наиболее емко и в тоже время кратко систему запретов – привилегий практикуемых «дедовщиной» выразил военнослужащий Б.: «Духам не разрешается ничего» [20].

Российские социологи С.А. Белановский и С.Н. Марзеева, исследовавшие явление «дедовщины» в 90-х годах прошлого столетия, также не обошли вниманием такой важной ее составляющей, как системы неформальных привилегий и запретов. Они, в частности, констатируют:

«Солдат после присяги называют «молодые», «сынки», «зеленые», «бичи», «салабоны», «самцы». На этом этапе происходит автоматическое определение их обязанностей (права по-прежнему отсутствуют). Это очень важный период, когда от поведения «молодых» во многом зависит их положение в своей страте и перспективы перехода

в последующие. Помимо своих уставных обязанностей «молодые» выполняют и повседневные обязанности старослужащих. Кроме того, они обязаны исполнять их поручения и требования, не имеющие отношения к службе. Если «молодой» «шарит», т.е. соглашается с обязанностями, вытекающими из его положения, это создает ему определенное признание среди военнослужащих следующих страт (разные виды неформального одобрения). Если он «возбуждает», т.е. пытается сопротивляться, его наказывают» [3].

Бывший солдат срочной службы А. Кутуша в своем письме, опубликованном в газете «Московский комсомолец» в Украине» в 1999 году, свидетельствовал: «Молодой солдат, если хочет выжить, должен сразу же врубиться в армейскую систему и придерживаться ее законов. Она предельно проста. Старослужащий – все, новичок – никто. «Салага» должен среди ночи правильно ответить на вопрос: «Сколько дней осталось «деду» до «дембеля?» Или моментально выполнить команду: «Принеси сигарету в рабочем состоянии». Это значит, надо немедленно хоть из под земли ее найти, раскурить и вручить приказавшему» [8].

Существование системы неформальных привилегий и запретов ставится старослужащими много выше уставных требований. Вот конкретный пример: «Я, рядовой Л., йшов з туалету і біля входу у підрозділ зустрівся з незнайомим солдатом. Він попросив у мене цигарку. Я відмовив, бо у мене немає, після чого він мене вдарив кулаком. Потім прибігли прапорщики з КПП і забрали його» [24]. Интересно, что в описанной ситуации старослужащий солдат был настолько возмущен поведением «молодого», что не обратил внимания, на находящихся поблизости на КПП командиров!

Даже личную жизнь солдат «дедовщина» стремится поставить под контроль и использовать в качестве фактора дополнительного морального и физического давления на молодых солдат:

- «младшие сержанты З. и Д. вскрывали письма молодых и отбирали деньги, если они там имелись» [11];
- «деньги и посылки, что Вы присылаете, моментально у нас, молодых солдат, отнимаются. Жаловаться бессмысленно» [8].

Спустя полгода службы, солдатам, по «дедовщине», уже разрешается «борзеть» или «перцевать», то есть – пререкаться и оговариваться с командирами, незначительно нарушать форму одежды. Более того, по «дедовщине» они обязаны это делать! Таким способом «дедовщина» осуществляет отбор наиболее подходящих кандидатур для своего последующего воспроизводства.

Через повседневные, постоянно допускаемые многочисленными мелкими нарушениями, запускается механизм постепенного приучения офицеров к мысли о якобы законности существования у старослужащих солдат различных льгот и поблажек в службе. Свое начало этот процесс берет именно

с нарушений в ношении военной формы одежды. Такие нарушения носят массовый характер, и при попытке наказания за них офицеры часто наталкиваются на демагогию и откровенное хамство. Вот несколько примеров объяснительных солдат:

- «Я, рядовой У., носил шапку ушитой с целью придать ей более красивый вид. Ведь внешний вид солдата – внешний вид батальона» [17];

- «Я, рядовой Г., стоял с расстегнутой пуговицей, потому что думал, что перешли на летнюю форму одежды» [12].

Солдаты идут и на другие незначительные нарушения, которые, в своей совокупности складываются в систему того, что может (и должен по «дедовщине») не делать солдат, прослуживший более полугода. Непринятие мер по пресечению подобной практики «дедовщины», как правило, влечет за собой укоренение этой системы, придание ей некоего статуса законности и, соответственно, росту числа самовольно объявленных привилегий. Вот конкретные примеры из объяснительных:

- «Я, рядовой М., ходил с расстегнутой пуговицей потому, что мне жарко» [13];

- «Я, рядовой М., носил неправильно кепку, потому что мне так нравится» [13];

- «Я, рядовой П., убирая в спальном помещении, заправил свою кровать, считая это уборкой» [16].

Причем получение подобных, первоначальных льгот (особенно в ношении военной формы одежды), «дедовщина» стремится узаконить, ссылаясь (опять-таки) на якобы соответствующие разрешения офицеров и самопровозглашенные традиции: «Я, рядовой П., получил шапку, которая уже была аккуратно ушита для того, чтобы она не выглядела развалиной. Я не сделал ее так, как нужно, потому, что хотел ходить с аккуратной шапкой» [15].

И, наконец, еще одной привилегией старослужащих солдат является ношение различных самодельных брелков, фенечек, шнурков и цепочек для ключей, оплетенных зажигалок и т. д.

Самовольно присвоенные «старослужащими» привилегии распространяются на все стороны жизни-деятельности военнослужащих. Очень часто они возникают за счет ущемления законных прав других военнослужащих: «Находясь в столовой, старший призывает сильно обделяя «молодых» - забирали мясо, сахар, хлеб делили не поровну и насыпали намного меньше, чем себе» [10].

Порой они могут повлечь существенное снижение уровня боевой готовности. Вот пример. «28 січня 1999 року солдат гвардії Н. отримав завдання по наведенню порядку на стоянці техніки. Він пішов до казарми і в кімнаті зберігання майна отримав у комірника підмінну форму одягу, а потім попросив у нього акумулятор з радіостанції, з числа тих, що знаходяться там на зберіганні.

Його він узяв для того, щоб, як він пояснив, послухати радіоприймач під час робіт. У відповідь на те комірник, солдат гвардії Ю. (молодшого строку призову) – дав йому акумулятор» [9].

Еще одной существенной особенностью системы самопровозглашенных привилегий «старослужащих» является их постоянное подтверждение, через применение неформальных наказаний в отношении молодых солдат. Приведем пример – фрагмент объяснительной записки доведенного до крайней степени терпения молодого солдата: «Я, рядовой Ж., когда был на полигоне в январе 2001 года, был свидетелем, как рядовой Р. бил в «лося» рядовых И., Т. и других за то, что те не могли им найти сигареты с фильтром. Это было неоднократно и каждый день. А еще, когда мы находились вечером в палатке, то старослужащие начинали говорить, чтобы мы приносили им чаю, сахара, хлеба, каши, сигарет. Иногда мне лично младший сержант Ш. говорил принести ему чаю, сахара с хлебом и давал на это 15 минут времени. При этом я выходил из палатки и шел к своим товарищам на кухню и просил их, чтобы мне дали то, что сказали принести. Когда я это не приносил, то младший сержант Ш. говорил: «На лося!». Ударив, он давал еще 15 минут, после чего я выходил из палатки и до ужина не появлялся. Также я видел, как рядовой Ф. заставлял за себя мыть котелок рядовых И., Т. или М., то есть тех из них, кого он успевал заставить в палатке после приема пищи. Еще я видел, как рядовой Ф. за то, что ему отказывали мыть котелок, кого-то одного из этих трех военнослужащих ударил в «лося». И еще, во время приема пищи, даже в присутствии офицеров, старослужащим насыпали порции в 2 раза больше. Стоило только им отвернуться, как старослужащим сыпалось в котелок 2-3 половника, а молодым – полтора, так как на раздаче всегда стояли молодые солдаты» [22].

Подводя итог, следует отметить, что система неформальных привилегий и запретов является важной составной частью и характерной особенностью современной армейской «дедовщины». Более того, наличие такой системы присуще сходным с «дедовщиной» явлениям имеющим место в Вооруженных силах зарубежных стран. Так, например, в Вест-Пойнте (США) «первокурсник не имеет право пересечь коридор и любое открытое пространство, обязан двигаться вдоль стены. Установлена скорость передвижения – 170 шагов в минуту, почти бегом» [1]. И далее: «За столом сидят кадеты с разных курсов – младшего и старших. Старшекурсники на бумажке пишут, что желают кушать, а плебеи (младшекурсники – Проноза А.В.), их обслуживают и напитки разливают. Любой старший кадет может остановить плебея и спросить, к примеру тактико-технические характеристики какого-нибудь вооружения. Если плебей проявит невежество, то старший кадет в его книжечку запишет провинность и рекомендуемое наказание. Плебей представит запись команди-

ру и отправится исполнять урок. К примеру, час строевой с карабином... Привилегии кадетов возрастают от курса к курсу» [1].

К этому стоит прибавить, что и отечественные военно-учебные заведения не являются исключением. Об этом в 20007 году писал В. Корниенко на страницах газеты «2000» [7]. Кроме того, существует сложная разветвленная система неформальных привилегий и запретов в офицерской среде, которая, также заслуживает изучения как специфическое явление, свойственное военной организации.

Таким образом, следует признать, что система неформальных привилегий и запретов является

неотъемлемой составной частью «дедовщины». Она не статична, а постоянно видоизменяется, варьируется и стремится к расширению, даже в ущерб боеспособности подразделений и воинских частей. В процессе службы количество неформальных привилегий у солдат-срочников (по «дедовщине») постепенно увеличивается и это является одной из основных причин устойчивого существования «дедовщины», ее наиболее привлекательной стороной. Ликвидация этой системы возможна только в контексте общей борьбы с «дедовщиной» и, учитывая свойство воспроизводства «дедовщины» в армейской среде, в настоящее время представляет собой довольно сложную проблему.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Pioneer. Кодификация дедовщины. [Электронный ресурс] / Форум сайта livejournal – 2006-03-01 – Режим доступа : <http://pioneer-lj.livejournal.com/862090.html> .
2. Strange. Чем больше в армии дедов, тем крепче наша оборона [Электронный ресурс] / Форум сайта Das Selbst – Самый интересный! – 2007.20.02. – Режим доступа : <http://blogs.tks.ru/dasselbst/archives/2582> .
3. Белановский С. А., Марзаева С. Н. Дедовщина в армии. [Электронный ресурс] : Сборник социологических документов. / С. А. Белановский, С. Н. Марзаева – М., 1991. – Режим доступа : <http://www.sbelan.ru/node/46792> .
4. Горболок В. Узел [Электронный ресурс] / Горболок Валентин – Семейная страничка Горболока Валентина – Режим доступа : <http://gorbluk.narod.ru/literatura/uzel.htm> .
5. Григоренко Е. Позастатутні взаємовідносини / С. Григоренко // Гвардієць Криму. – 1998. – серп. – № 1.
6. Державна програма переходу Збройних сил України до комплектування військовослужбовцями, які проходять військову службу за контрактом. / Затверджено Указом Президента України від 17 квітня 2002 року N 348/2002 // Національна безпека і оборона. – 2002. – №5 (29). – С. 77–80.
7. Корниенко В. Лицей им. Героев Крут: били, бьют, будут бить? / Е. Корниенко // 2000 Е7. – 2007. – 31 авг.
8. Кутуша А. «Дедовщина» лучше уставщины. Солдатское письмо // «Московский комсомолец» в Украине. – 1999. – 18-25 февр. – № 8.
9. Материалы служебного расследования по воинской части 2041 НГУ от 30.01.1999.*
10. Материалы отдельного наблюдения автора в воинской части 2041 НГУ от 15.11.1999.
11. Материалы отдельного наблюдения автора в воинской части 2041 НГУ от 16.11.1999.
12. Объяснительная рядового Г., военнослужащего воинской части А0883 от 03.05.2003.
13. Объяснительная рядового М., военнослужащего воинской части А0883 от 03.05.2002.
14. Объяснительная рядового М., военнослужащего воинской части А0883 от 19.05.2002.
15. Объяснительная рядового П., военнослужащего воинской части А0883 от 24.11.2002.
16. Объяснительная рядового П., военнослужащего воинской части А0883 от 29.11.2002.
17. Объяснительная рядового У., военнослужащего воинской части А0883 от 15.12.2002.
18. Проноза А.В. «Дедовщина» как социально-культурный феномен. Механизмы и формы воспроизводства» : дис. ... кандидата социол. Наук : 22.00.03 / Проноза Андрей Викторович. – К., 2005. – 350 с.
19. Стандартизированное интервью с солдатом А., военнослужащим воинской части 2041НГУ от 07.07.1998.
20. Стандартизированное интервью с солдатом Б., военнослужащим воинской части 2041 НГУ от 07.05.1998.
21. Стандартизированное интервью с солдатом В., военнослужащим воинской части 2041НГУ от 24.05.1998.
22. Объяснительная рядового Ж., военнослужащего воинской части А0669 от 13.04.2001.
23. Стандартизированное интервью с сержантом К., военнослужащим воинской части 2041НГУ от 29.10.1998.
24. Объяснительная солдата гвардии Л., военнослужащего воинской части 2041 НГУ от 03.10.1998.
25. Стандартизированное интервью с солдатом П., военнослужащим воинской части 2041НГУ от 15.05.1998.
26. Стандартизированное интервью с рядовым Х., военнослужащим воинской части 2041 от 17.05.1999.
27. Черноус С. Життя та здоров'я людей потребують постійної уваги / С. Черноус // Народна Армія. – 2007. – 7 лист.

Примечание:

* Материалы № 9–17 и 19–26 находятся в распоряжении автора по адресу: АР Крым, Керчь, пер. Майский, д. 7, кв. 46.

В.И. БЕРЕГОВОЙ

СУБЪЕКТИВНОЕ НЕГАТИВНО-РЕФЛЕКСИВНОЕ СОЦИОЛОГИЧЕСКОЕ ПОНЯТИЙНОЕ ПОЛЕ В КАЧЕСТВЕННЫХ МЕТОДАХ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ АПОГЕЯ ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОГО КОНФЛИКТА (ЧАСТЬ 1)

Береговой Василий Иванович – аспирант Волынского национального университета имени Леси Украинки

Актуальность темы определяется теми методологическими дефектами, которые присутствуют в качественных методах прогнозирования апогея военно-политического конфликта, возможностью теоретического и практического их разрешения.

Проблема: создание эффективных качественных методов прогнозирования апогея военно-политического конфликта на основании познания социальных законов и закономерностей прогнозирования. Отмечу, что эта проблема в социологии не исследована. Поэтому в процессе исследования буду базироваться на суждениях тех ученых, которые ближе всех подошли к вскрытию поставленной проблемы: Гегеля Г.В.Ф. (в части метода негации) и Берегового И.И. (который обозначил фундаментальность закона в негативных понятиях).

Цель этой статьи: вскрыть новые закономерности прогнозирования войны с помощью субъективного негативно-рефлексивного социологического понятийного поля.

В чем принципиальное отличие между социологическим законом и социологической закономерностью? По моему мнению, социологический закон, в отличие от социологической закономерности, не является завершенным «в себе», поэтому нарушение закона не ведет к его изменению, а является, скорее всего, исключением, что происходит в силу определенных обстоятельств (например, закон о том, что человек является общественным существом и вне общества существовать не может, нарушается через неживое общение (Интернет, книги, видеофильмы, компьютерные игры), однако это нарушение не отменяет существования закона. Социологический закон сохраняет свою фундаментальность в негативных понятиях [1]. Поэтому можно утверждать о существовании нескольких законов и множества закономерности в общественном развитии.

Негативные социологические понятия – внутренне противоречивые, что свидетельствует о некоторой нереальности их содержания. Возникают вследствие догматичного характера утвержде-

ния, преодолеваются критическим восприятием, интуитивной целостностью (в приведенном выше примере таким негативным понятием будет «неживое общение»).

Однако негативные социологические понятия теряют свою негативность через потерю их нереальности, как следствие частого применения и более глубокого понимания содержания понятия.

Негативным социологическим понятиям присуща рефлексивность. Причем под рефлексивностью этих понятий понимается то, что Сорос Дж. называет одновременной реализацией обеих функций: 1) пассивной, когнитивной функции – когда участники научного процесса пытаются понять ситуацию и создать картину, которая отвечает реальности; 2) активной функции участника – когда участники научного процесса пытаются осуществить влияние, подделывая реальность под их желания [2].

Как происходит процесс окончания социологической закономерности? Социологическая закономерность, в отличие от социологического закона, является завершенной «в себе», поэтому открытие любого негативно-рефлексивного понятия, которое своим существованием нарушает закономерность, по моему мнению, приводит к завершению ее существования. Этот процесс назовем негацией социологической закономерности. Поэтому социологическая закономерность считается законченной, когда она прошла негацию.

С чего начинается процесс познания новой социологической закономерности, закона? Из сосредоточения внимания участников научного процесса на негативно-рефлексивных понятиях, в силу их внутреннего противоречия. Отсюда можно вывести следующую аксиому: процесс познания новой социологической закономерности начинается с негативно-рефлексивных социологических понятий.

Негативно-рефлексивные социологические понятия неоднородны. По крайней мере, можем выделить два рода таких понятий: субъективные негативно-рефлексивные социологические по-

нения и объективные негативно-рефлексивные социологические понятия. Совокупность данных понятий составляет два поля: 1) объективное негативно-рефлексивное социологическое понятие (поле); 2) субъективное негативно-рефлексивное социологическое понятие (поле).

Субъективация негативно-рефлексивных социологических понятий тесно связана и, возможно, тождественная усвоению нового социологического знания. Здесь важную роль играют межличностные отношения между субъектами научного процесса, во время которых происходит передача и фиксация негативно-рефлексивных понятий. Когда объективные негативно-рефлексивные социологические понятия исследуются в научно обоснованных трудах, то субъективные негативно-рефлексивные социологические понятия – в научных школах, и такое исследование имеет сходство с традицией.

Определив для себя все это, можем перейти к конкретному анализу границ качественных методов прогнозирования апогея военнополитического конфликта. Начнем с интуитивных (экспертных) методов прогнозирования – метода аналитической экспертной оценки. Аналитические экспертные оценки предусматривают длительную и тщательную самостоятельную работу эксперта над анализом тенденций, оценкой состояния и путей развития прогнозируемого объекта.

Как пример аналитической экспертной оценки возможности возникновения апогея военнополитического конфликта, можно привести прогноз Красильникова В. [3]. В результате анализа эксперт приходит к выводу о возможности возникновения войны между США и их союзниками, с одной стороны, и Россией, с другой стороны, в 2010 г. Прогноз эксперта основывается на таких аргументах:

1. 2010 год совпадет во времени с достижением Россией наиболее низкого состояния ядерного щита;

2. к 2010 – 2012 году ядерный потенциал России уменьшится в 600 раз сравнительно с 1991 годом и сравнится с ядерным потенциалом Китая;

3. в 2010 г. США будут иметь возможность нанести внезапный удар с подводных лодок, надводных кораблей, самолетов-невидимок В-2 (не заходя в зону действия российской ПВО), мобильных наземных установок с территории стран, которые недавно вошли в блок

НАТО десятками тысяч «крылатых ракет» дальностью в четыре-пять тысяч километров. Несколько сотен таких ракет с ядерными боеголовками малой мощности глубокого проникновения гарантировано, с пятикратным резервированием уничтожат сотню шахтных «Тополей» и командные пункты;

4. к 2010 г. в море в лучшем случае будет найдена одна российская лодка-стратег (с 2 – 3 «ходячих»), которую от самого пирса будут вести с

десяток бесшумных подводных лодок США класса «Сивульф» плюс система раннего распознавания;

5. стратегическая авиация будет уничтожена на аэродромах базирования в первое же время операции. Даже в случае распыления стратегической авиации все аэродромы могут быть разбиты «крылатыми ракетами» с ядерными боеголовками малой мощности всего с одной подводной лодки, которая подойдет к Новой Земле;

6. не будет никакого «периода угроз». К 2010 г. в США будет достигнута постоянная мобилизация. Никакой наземной операции. Никакого предыдущего развертывания группировок. План удара без срока, без конкретной даты, в любое время;

7. после развала СССР единственная система воздушного контроля прекратила свое существование. Сегодня над территорией России имеются зоны, которые не контролирует РЛС, что превышают по размеру территорию Франции;

8. Америка, как и в прошлом, рассматривает Россию как своего главного врага и не собирается отказаться от этой доктрины. Америка не может себе позволить риска возрождения России, но она неспособна полностью и навсегда уничтожить Россию без прямой агрессии;

9. российскую ракету, которая прорвется в космос, будет ожидать система американских спутников – истребителей баллистических боеголовков. Даже если этот заслон будет пройден, боеголовку уничтожат противоракетные установки ПРО наземного и морского базирования.

Приведем еще один пример аналитической экспертной оценки возможности возникновения войны Ансимова В. [4]. Анализируя прессу, автор выделяет ряд позиций, которые, по его мнению, подтверждают достоверность прогноза возникновения войны между США и Россией:

1. США создают систему ПРО в Европе. Типичные статьи см. [5], [6], [7] [8];

2. США создают вблизи границ России новые военные базы. Типичные статьи см. [9], [10], [11], [12], [13] [14];

3. США ведут разработку и испытание новых видов ядерного оружия и ПРО. Типичные статьи см. [15], [16], [17], [18], [19], [20], [21] [22];

4. США поддерживают антироссийские информационные кампании в мировых СМИ. Россия в освещении западных СМИ выдается как страна, которой руководит диктатор, отсталая, тоталитарная, которая пытается владеть всем миром посредством энергетической монополии и ядерной угрозы, вместо того чтоб уничтожить в себе советское прошлое и двигаться к демократии (во внутренней политике) и союзу с западными странами (во внешней). Для иллюстрации этого образца используются следующие главные информационные темы: 1) Кто победил во Второй мировой войне, ее причины, последствия и итоги, перенесение негативных оценок с нацизма на

«сталинизм». Типичные статьи см. [23], [24], [25] [26] [27];

2) «Имперские амбиции России» - раздувание истерии вокруг «энергетической монополии России» и ее «стремления доминировать на постсоветском пространстве». Типичные статьи см. [28], [29], [30], [31], [32], [33], [34], [35] [36];

3) «Тоталитарная Россия», подтемы: «нарушение прав человека», «нарушение свободы прессы», «нарушение демократии». Типичные статьи см. [37], [38], [39], [40], [41], [42], [43], [44] [45].

5. Под воздействием США НАТО расширяется к Востоку. К 2007 г. членами НАТО были 26 государств: Бельгия, Болгария, Великобритания, Венгрия, Германия, Греция, Дания, Испания, Исландия, Италия, Канада, Латвия, Литва, Люксембург, Нидерланды, Норвегия, Польша, Португалия, Румыния, Словакия, Словения, США, Турция, Франция, Чехия, Эстония. На очереди, по мнению эксперта: Хорватия, Македония, Албания, Грузия, Азербайджан, Молдова, Украина.

6. На фоне молчания Европы США активно выразили свое недовольство намерением России выйти с ДОВСЕ, в то же время сами отказываются его ратифицировать. Сегодня Договор об обычных вооруженных силах в Европе (ДОВСЕ) подписали около 30 государств Европы, но ратифицировали только 4 страны СНГ – Беларусь, Казахстан, Россия и Украина. Однако, согласно с международными нормами, этот документ вступает в силу только после ратификации парламентами государств-участников Договора. Вообще не подписали ДОВСЕ вновь прибывшие члены НАТО – постсоюзные прибалтийские страны и Словения. Если эти государства не подпишут ДОВСЕ, то НАТО сможет на их территории концентрировать любое неограниченное количество войск и вооружения не в нарушение каких-то формальных договоренностей. В то же время США неоднократно заявляли, что не будут ратифицировать ДОВСЕ, пока Россия не выведет свои войска из Грузии и Молдовы, а также не спишет молдавский долг за газ в размере 100 млн. долларов. В то же время даже подписание ДОВСЕ Эстонией, Латвией и Литвой не делает невозможным появление ударных сил НАТО вблизи российских границ: согласно с ДОВСЕ Эстония, Латвия и Литва получают квоты по 500 – 600 танков, 800 бронетранспортеров и по 100 – 200 самолетов. Использовать эти квоты самостоятельно, учитывая возможности их совокупного ВПК, прибалты не смогут. Однако они могут вполне легально передать эти квоты другим членам НАТО – прежде всего США так же как передали свое воздушное пространство для патрулирования боевым самолетам Бельгии, Дании и Англии.

Подводя итоги, эксперт отмечает, что единственные возможные цели ПРО в Восточной Европе – российские ракеты удара в ответ. Что роль России во Второй мировой войне может быть пересмотрена только для того, чтобы выставить

ее в виде угрозы. С этой целью Россия настойчиво изображается тоталитарным государством, которому необходимая «демократизация». Ведь никакая широкомасштабная война невозможна без подготовки соответствующей общественной мысли – войны финансируются государствами за счет своих граждан. И в этом смысле, отмечает эксперт, антироссийская кампания западных СМИ ничем не отличается от предыдущих антиюгославской, антисербской и антииракской. Единственной целью расширения системы военных баз на территории Восточной Европы может быть только поддержка военных действий в этом регионе. Единственной причиной отказа от ратификации договоров об ограничении вооружений может быть только сознательный агрессивный план на ближайшее будущее.

Рассматривая дату начала войны, Ансимов В. отмечает, что война произойдет не раньше, чем будут созданы и начнут функционировать в полном объеме системы ПРО в Восточной Европе, Украина и Грузия вступят в НАТО, а побежденный Иран будет находиться на той стадии, что и нынешний Ирак. То есть, пишет эксперт, необходимо чтобы прошло не менее нескольких лет. «План о перебазировании «постоянных и ротационных» сил спецназа США на новые базы на юге Европы» переносит срок начала войны, отмеченный Красильниковым, на дату не раньше 2015 года. Хотя эксперт позже отмечает, что дело даже не в сроках, а в общей направленности внешней политики США их курса на создание однополярного мира любой ценой. Через 10, 15, 20 лет война произойдет и, по мнению эксперта, готовиться к ней необходимо сейчас, чтобы очередное 22 июня не повторилось в еще более ужасных и разрушительных масштабах ядерной войны.

Главным недостатком данных прогнозов является акцент внимания только на военные (прогноз Красильникова В.) или только на политические (прогноз Ансимова В.) аспекты прогнозируемого события исключая анализ социальный, экономический, исторический, психологический и т.д. И этот недостаток касается не только данного экспертного прогноза, но и всех прогнозов, построенных на основе интуитивных методов прогнозирования. Этот недостаток выплывает со степени подготовленности эксперта (специализации). Поэтому негативным понятием является межсистемное суждение (суждение, которое лежит на стыке военной науки, социологии, политологии, психологии, философии, логики и т.д.). Такое суждение либо отбрасывается сразу как заведомо неправильное, либо сразу отрицается, хотя по существу оно само своим существованием отрицает существование закономерности: возникновение войны тяжело спрогнозировать, поэтому необходимо опираться на профессиональный опыт и интуицию эксперта.

Субъективизация негативно-рефлексивного понятия «межсистемное суждение» происходит в

среде социологов, которые признают важность межсистемных исследований.

В этой части статьи начат процесс негации закономерностей, лежащих в основании качественных методов прогнозирования войны. Рассмотрен метод аналитической экспертной оценки. Методологическим дефектом данного метода является игнорирование вследствие профессионализации опыта эксперта межсистемных суждений.

Вторая часть статьи вскроет те негативно-рефлексивные понятия, игнорирования которых

ведет к методологическим дефектам таких качественных методов прогнозирования войны как метод коллективных экспертных оценок, метод коллективной генерации идей, синектика. Вычислит качественный негативно-рефлексивный метод прогнозирования войны. Вскроет субъективное негативно-рефлексивное социологическое понятие поле в качественных методах прогнозирования апогея военно-политического конфликта.

(Продолжение в №5 (67) 2009 альманаха «Грани»)

ЛИТЕРАТУРА:

1. Береговой В.И. Категориальный синтез логического знания. – Львов: Свит, 1990. – 100 с.
2. Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности. Пер. с англ. - М.: ИНФРА-М, 1999. - XXVI, 262 с.
3. Красильников Владимир «Америка готовит удар по России» 2003 г. <http://www.rustrana.ru/article.php?nid=32968>
4. Ансимов Василий. Оборона как национальная идея. 21.05.2007 <http://www.rustrana.ru/article.php?nid=33118>
5. Комитет Конгресса США выделил 150 млн. долларов на размещение ПРО США в Польше - <http://www.rustrana.ru/article.php?nid=32930>
6. Чехия начинает переговоры с США о размещении на своей территории радар системы ПРО - <http://echo.msk.ru/news/374016.html>
7. Украина стала союзником США по ПРО – <http://polit.ru/news/2007/03/02/ukrpro.html>
8. США могут разместить элементы ПРО в Словакии – <http://www.newsru.com/world/30mar2007/pro.html>
9. На территории Румынии появится первая в Восточной Европе американская военная база - <http://www.nr2.ru/inworld/117404.html>
10. США разместят в Болгарии 2500 военных – <http://www.vedomosti.ru/newslines/index.shtml?2007/03/23/402369>
11. США передвинут военные базы в Восточную Европу – <http://www.kommersant.ru/index-news.html?ext=news&id=69729&newsrubric=0&page=1>
12. До 2015 года США перебазируют «постоянные и ротационные» силы своего спецназа на новые базы «на юге Европы» – <http://www.ua-reporter.com/novosti/print/?id=9726>
13. У границ Молдавии и Украины появятся военные базы США – <http://www.inforos.ru/?id=18251>
14. Пентагон продвигается к Черному морю – <http://www.olvia.idknet.com/ol93-02-06.htm>
15. Белый дом: ядерные разработки США больше не сдерживаются требованиями «холодной войны» – <http://www.rian.ru/world/america/20070303/61502918.html>
16. Вашингтон выступает за участие НАТО в разработке системы ПРО США – http://www.rian.ru/defense_safety/weapons/20070329/62763976.html
17. Контракт на разработку авиалазера для ПРО США получила корпорация Northrop Grumman – <http://www.eskadr.ru/modules.php?name=Glav&file=shownews&op=shnew&numnew=news/2005/03/03/laser/>
18. Лазерное ПРО - уже не фантастика – <http://rnd.cnews.ru/news/top/index.shtml?2004/11/16/168195>
19. США начинают разработку нового водородного оружия – <http://www.gzt.ru/world/2007/03/02/202955.html>
20. США намерены разработать новую систему гиперзвукового оружия – <http://www.avia.ru/press/9872/>
21. Гиперзвуковой самолет с ракетоносителем X-43А развил скорость свыше 11000 км/ч – <http://science.compulenta.ru/51892/>
22. США оккупируют аэрокосмическое пространство – http://www.e1.ru/news/spool/news_id-186820.html
23. Почему Путин любит Вторую мировую войну – <http://www.inopressa.ru/time/2007/05/09/10:25:00/war>
24. Советские солдаты изнашивали в 1945 два миллиона носков – <http://palm.newsru.com/world/01may2002/soldaty.html>
25. Варвары – <http://www.inosmi.ru/stories/05/04/14/3445/213942.html>
26. От пожара Рейхстага до 11 сентября – <http://www.inopressa.ru/welt/2005/04/19/15:52:10/simposium>
27. Символы коммунистической диктатуры должны исчезнуть из городов и улиц Польши – <http://www.inopressa.ru/taz/2007/05/04/15:25:06/memorial>
28. Встреча Райс-Путин: что сказать новоиспеченному царю? – <http://inosmi.ru/translation/234509.html>
29. Манья имперского величия – <http://www.inopressa.ru/ws/2007/05/03/12:54:08/estonia>
30. Слепленные империей – <http://www.inosmi.ru/stories/07/02/01/3503/234311.html>
31. Москва играет мускулами – <http://www.inopressa.ru/sueddeutsche/2007/04/30/15:02:05/>
32. Путин: вошь, которая зарычала – <http://www.inopressa.ru/latimes/2007/02/14/13:46:02/putin>
33. Неубедительный и нелепый выход Путина из договора ДОВСЕ – <http://www.inopressa.ru/inotheme/2007/04/27/11:36:55/putin>
34. Мускулы Путина – <http://www.inopressa.ru/handelsblatt/2007/04/27/10:50:27/muskul>
35. Владимир, расслабься – <http://www.inopressa.ru/times/2007/04/27/10:36:05/Relax>
36. Россия демонстрирует силу в Европе – <http://www.inopressa.ru/guardian/2007/04/12/11:54:25/rossia>
37. Оппозиция в цепях – <http://www.inopressa.ru/sueddeutsche/2007/05/11/14:14:25/opposition>
38. «Вперед, поколение Путина!» – <http://www.inopressa.ru/diepresse/2007/05/09/13:34:19/nashi>
39. Анна Политковская: смерть без продолжения – <http://www.inopressa.ru/lemonde/2007/04/27/14:42:51/anna>
40. Как Владимир Путин создает новый деспотизм в России – <http://www.inopressa.ru/lefigaro/2007/04/26/18:24:30/putin>
41. Ложь, чтобы защитить Путина – <http://www.inopressa.ru/repubblica/2007/04/26/12:41:09/menzogne>
42. Москва берет под контроль независимые СМИ – <http://www.inopressa.ru/lefigaro/2007/04/20/17:59:53/media>
43. «Путинская Россия? Карикатурана демократию» – <http://www.inopressa.ru/corriere/2007/04/17/12:33:59/kasyanov>
44. Кристально чистый автократ – <http://www.inopressa.ru/taz/2007/04/16/12:44:18/autocrat>
45. Путинский режим страха – <http://www.inopressa.ru/telegraph/2007/04/16/10:44:00/strah>

ПОЛІТОЛОГІЯ

Є.І. БОРОДІН

МОЛОДІЖНА ПОЛІТИКА В ПРОГРАМАХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ: ДЕКЛАРАЦІЇ ТА МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Бородін Євгеній Іванович - професор кафедри державного управління та місцевого самоврядування Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної Академії державного управління при Президентіві України, доктор історичних наук

Підвищення ролі політичних партій у суспільно-політичному житті, формуванні державної політики України вимагає більш уважного ставлення громадян до партійних програм. Суспільство має право скласти уявлення не тільки про ступінь харизматичності лідерів, короткотермінові передвиборчі гасла та інтерв'ю найбільш відомих функціонерів, але й про запропоновані шляхи розв'язання проблем. Питання про декларації та механізми реалізації у програмах політичних партій постає у цьому зв'язку на одне з перших місць у сучасних умовах.

Молодіжна політика держави та політичних партій увійшла до найбільш актуальних проблем трансформаційних процесів пострадянського періоду. Переважна більшість об'єднань громадян вважає за доцільне відреагувати на молодіжне питання, яке не втрачає своєї гостроти після проголошення незалежності та здобуття досвіду останніх більш ніж п'ятнадцяти років. Так, за підрахунками фахівців Українського центру політичного менеджменту 91 зі 125 існуючих у 2005 р. політичних партій присвятили спеціальні розділи, пункти або окремі тези новій генерації українського суспільства.

У сучасній науковій літературі роль політичних партій у формуванні та реалізації державної молодіжної політики ще не знайшло свого висвітлення. Автор запропонованої статті у співавторстві з Н.М. Седневою у 2005 р. здійснив спробу дати відповідь на запитання про те, як поставилися до молодіжного питання кандидати на пост Президента України під час виборчих перегонів 2004 р. [3].

Слід зазначити, що сьогодні існують всі можливості для проведення порівняльних досліджень щодо інтелектуальної діяльності українських політиків. Так, у 1999 р. програми 83 українських партій було включено до видання «Політичні партії України», підготовленого видавництвом «К.І.С.» (Укладачі – Г. Андрущак, Ю. Марченко, О. Телемко, Д. Чаргеїшвілі) [4].

Завдяки публікаторській діяльності Українського центру політичного менеджменту стала доступною вичерпна джерельна база для вивчення програм політичних партій України. У 2005 р. побачив світ підготовлений Українським центром політичного менеджменту три томник «Політичні партії України» (автор проекту та укладач Ю. Шайгородський), який містив повні тексти програм 125 українських партій [5].

Питання про партійні програми в українському законодавстві висвітлено дуже стисло. У Законі України «Про об'єднання громадян» визначено, що «Політичною партією є об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництва в їх складі» [1].

Більше інформації міститься у Законі України «Про політичні партії в Україні», в якому визначено, що наявність програми є обов'язковою умовою для реєстрації політичної партії. А стаття цього зазначеного документа має назву «Програма політичної партії» та дослівно викладається так: «Політичні партії повинні

мати програму. Програма політичної партії є викладом цілей та завдань цієї партії, а також шляхів їх досягнення» [2].

Нагадаємо, що поняття «програма» (від грец. *programma* – розпорядження, оголошення) означає «виклад основних завдань» об'єднання громадян політичного спрямування. Тож з самого початку можна твердити, що різні підходи розробників подібних документів приводять до різних результатів. В одних випадках ми маємо приклад декларативних заяв, а в інших – певні конкретні пропозиції щодо пов'язання існуючих суспільних проблем.

У цьому дослідженні пропонується наша відповідь на запитання «Молодіжна політика в програмах політичних партій: декларації та механізми реалізації». Джерельною базою дослідження стали опубліковані програми політичних партій України незалежно від їх чисельності, політичного впливу, представництва в органах влади тощо. У нашому випадку значення має програмний документ партії як такий, а не її реальне місце в суспільно-політичному житті. Для нас програми мають значення в якості продукту інтелектуальної праці українських політиків.

Програми сучасних українських політичних партій створювалися вже після того як у широкий обіг політиків увійшли поняття «молодіжна політика», «державна молодіжна політика». Значимо, що у 1992 – 2004 рр. Верховна Рада України прийняла Декларацію «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні», Закони України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», «Про молодіжні та дитячі громадські організації», «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю», «Про Загальнодержавну програму підтримки молоді на 2004 – 2008 роки», Президент України та Кабінет Міністрів України затвердили десятки цільових програм, комплексних заходів щодо соціального становлення та розвитку молоді. Тож не дивно, що більшість партій заявляє не тільки про підтримку молоді, соціальне становлення молодих громадян, а саме про молодіжну політику. У матеріалах, розповсюджених Українським центром політичного менеджменту на круглому столі «Зростання політичної активності молоді як суттєвий чинник вдосконалення партійної системи» (Київ, 25 жовтня 2006 р.), наведені певні підрахунки, відповідно до яких 70 партій (56 %) використовують цей термін.

Найбільші за обсягом фрагменти стосовно молодіжної політики увійшли до програмних документів Всеукраїнської партії Народної Довіри, Всеукраїнського політичного об'єднання «Жінки за майбутнє», Демократичної партії України, Ліберальної партії України, Молодіжної партії України, Народної партії вкладників та соціального захисту, Народного руху України, Народно-демократичної партії, Партії Всеукраїнське об'єднання «Громада», Партії «Наш Дім Україна», Партії Пенсіонерів

України, Партії промисловців і підприємців України, Партії регіонів, Партії «Соціал-демократичний Союз», Партії Християнсько-Демократичний Союз, Політичної партії «Молода Україна», Соціал-демократичної партії України (об'єднаної), Української консервативної партії, Української республіканської партії «Собор».

Найменше про молодь йдеться в програмах Прогресивної соціалістичної партії, Слов'янської партії, Соціально-екологічної партії «Союз. Чорнобиль. Україна» (згадується по 6 – 8 слів).

Аналіз програм політичних партій дозволяє виділити два підходи щодо визначення ролі та місця молоді: перший – словами ідеологів Ліберальної партії означає – «Молодь – завтрашній день нашого суспільства» [5, т. 1, 475], другий – цитуючи Партію Свободи, проголошує: «Молоде покоління не стільки в якості майбутнього, скільки в ролі нинішнього інтелектуального потенціалу, що вже сьогодні може забезпечити прогресивний поступ в усіх сферах життєдіяльності суспільства» [5, т. 2, 398].

Визначаючи важливість молодіжної проблематики, окремі партії особливо підкреслюють ту обставину, що вони не забувають про інші когорти. Так, Народно-демократична партія підкреслює, що вона «виступає за дійсну рівність прав, обов'язків і соціальних перспектив молоді поряд з іншими соціальними групами населення, верствами суспільства» [5, т. 1, 648].

Поняття «молодіжна політика» здебільшого розуміється як план дій партії, який у разі приходу її до влади стане офіційним курсом державної політики. Тому в програмних документах йдеться про вимоги до державної політики. Проте деякі об'єднання громадян висловлюються таким чином, начебто вони за рахунок власних ресурсів можуть розв'язати певні проблеми нової генерації. Ось типовий приклад: «Власну молодіжну політику Партія національно-економічного розвитку України здійснює шляхом безпосереднього навчання талановитої молоді у вузах країни та забезпечення її робочими місцями відповідно до отриманої спеціальності, надає допомогу у вирішенні матеріальних та житлових проблем» [5, т. 2, 118].

Висвітлюючи питання підтримки молоді та молодіжної роботи, політичні партії у переважній більшості випадків дотримуються того положення, що державна молодіжна політика є окремим специфічним напрямом діяльності держави. Разом з тим мають місце випадки, коли йдеться про інтегровану політику. Так, Партія регіонів ставить комплексно завдання «у питанні підтримки сім'ї та молоді» [5, т. 2, 337]. Політична партія «Ліберальна Україна» декларує єдину політику в галузі охорони здоров'я, сім'ї, молоді та дитини. Партія «Руський блок» включила до своєї програми таке твердження: «Невід'ємною складовою молодіжної політики повинна стати охорона материнства, дитинства, родини» [5, т. 2, 380].

Викладаючи молодіжні розділи своїх програм, ідеологи політичних партій демонструють розуміння молодіжної політики у «широкому значенні», коли мова йде не тільки про молодіжне законодавство, молодіжні установи, заклади та програми з відповідним фінансуванням, але й про всі форми методів діяльності держави, спрямованої на соціальне становлення та розвиток молодих громадян. Тож головними називаються питання освіти, зайнятості, виховання, соціального захисту, охорони здоров'я, житлових умов, культурного розвитку, здорового способу життя, розвитку дозвілля, фізичної культури, спорту, підтримки молодіжного руху, міжнародного співробітництва молоді. Доволі часто згадується перехід на контрактну службу, підтримка розширення сфери альтернативної служби.

Достатньо поширеним є гасло – Залучення молоді до управління справами держави і суспільства. Найбільш згадуваними об'єктами підтримки визначаються молоді сім'ї, студенти, сільська молодь, громадські організації, молоді інваліди. Проте, формуючи загальні вимоги до завдань, змісту та бажаних результатів молодіжної політики, політичні партії потрапили у пастку декларативності. Вони у різний спосіб підтримують майже однакові цінності. Зрозуміло, що дають про себе знати компетентність та фахова підготовка авторів текстів, їх обізнаність у справах, ідеологічні цінності, ставлення до термінології тощо. Тому можна твердити, що у переважній більшості випадків ми спостерігаємо результати власного творчого пошуку. Винятки, звичайно, існують. Так, молодіжні розділи програм Партії промисловців і підприємців України та Партії «Наш Дім Україна» збігаються дослівно. А відповідний текст у подібному документі Партії пенсіонерів України має лише дуже незначні відмінності від цих двох фрагментів. Разом з тим, одні не виходять за межі загальних фраз, а інші – доповнюють їх конкретними пропозиціями.

Найбільш улюбленою темою творців політичних програм стало кредитування молодих громадян на будівництво (придбання) житла, здобуття освіти, обзаведення господарством, розвиток молодіжного підприємництва. Тут партійці не стали винахідниками, оскільки зазначені норми вже були закріплені в українському молодіжному законодавстві у 1990 – 2000-х рр. Проте заслуговує на увагу та наполегливість, з якою вони бажають зробити кредитування інструментом розв'язання молодіжних проблем. Дехто, розуміючи недостатність загальних підходів, робить спробу якимось чином конкретизувати свої підходи. Так, Партія регіонів заявляє про «розширення практики надання пільгових житлових кредитів молодим сім'ям» [5, т. 2, 338]. Партія промисловців і підприємців України пропонує забезпечити «сприяння розвитку підприємництва у молодіжному середовищі

шляхом цільового кредитування» [5, т. 2, 286]. Ліберальна партія України вимагає запровадити систему цільових державних кредитів для «початку трудової та підприємницької діяльності» [5, т. 1, 475]. Всеукраїнське політичне об'єднання «Жінки за майбутнє» акцентує увагу на кредитах для облаштування домівки. Політична партія «Трудова Україна» пропонує кредити на придбання меблів та побутової техніки.

Сучасний стан державної молодіжної політики потребує подальшого розвитку законодавчої бази. Більше десятка політичних партій звертає увагу на це. Народний рух України заявляє про «розробку системного українського ювенального законодавства та забезпечення його реалізації» [5, т. 1, 599]. У програмі Комуністичної партії (трудящих) проголошується: «Спеціальне законодавство покликане захистити права молоді на етапі її вступу в самостійне життя» [5, т. 1, 352]. Соціально-Християнська Партія виступає за «всебічне розширення законодавчої бази молодіжної політики та впровадження її в життя» [5, т. 3, 543].

У сфері законодавчої підтримки молоді йдеться як про загальні підходи, так і про конкретні завдання. Партія відродження села заявляє про необхідність «вдосконалення законодавства з молодіжної проблематики». Детальніше визначилися інші об'єднання:

законодавчо врегулювати введення податкових канікул для молодих підприємців-виробників терміном від одного до двох років;

законодавче стимулювання роботодавців за надання сезонної роботи для студентської молоді та працевлаштування випускників навчальних закладів (Політична партія «Трудова Україна») [5, т. 3, 222];

посилення кримінальної відповідальності за збут наркотиків (Політична партія «Трудова Україна») [5, т. 3, 222];

встановлення кримінальної відповідальності за тиражування, прокат і розповсюдження кіно- і відеофільмів шкідливих для психічного здоров'я дітей та молоді (Всеукраїнське політичне об'єднання «Жінки за майбутнє») [5, т. 1, 269];

ухвалення сучасного законодавства про неприбуткові, непідприємницькі структури, про сприяння благодійництву й спонсорству (Українська Консервативна партія) [5, т. 3, 584];

прийняти закони про університет та інститут (Республіканська християнська партія) [5, т. 3, 350].

До найбільш конкретних положень партійних документів належать пропозиції щодо розробки та прийняття цільових та комплексних молодіжних програм. Подібні кроки запропонували:

Народний Рух України (державна програма розвитку молодіжного бізнесу в Україні, Національна програма стимулювання молоді сім'ї) [5, т. 1, 599 – 600];

Партія Всеукраїнське об'єднання «Громада» (програма зайнятості молоді) [5, т. 1, 728];

Партія промисловців і підприємців України

(Національна програма зайнятості молоді) [5, т. 2, 286];

Партія «Солідарність» (Національна програма розвитку молоді) [5, т. 2, 421].

Широкого розповсюдження у партійних програмах набула теза про стимулювання роботодавців, які надають робочі місця молодим громадянам, зокрема випускникам навчальних закладів та студентам. Тут можна твердити, що прийняття парламентом Закону України «Про забезпечення молоді, яка отримала вищу або професійно-технічну освіту, першим робочим місцем з наданням дотації роботодавцю» певним чином було обумовлено й позицією політичних партій.

Серед більш-менш конкретних пропозицій, що привертають до себе увагу, на наш погляд, належать такі:

запровадження в школах обов'язкового вивчення автосправи з отриманням випускниками посвідчень водія (Українська республіканська партія «Собор») [5, т. 3, 778];

створити всеукраїнську базу даних щодо наявних вакансій, які можуть бути заміщені молодими людьми незалежно від місця проживання (Трудова партія України) [5, т. 3, 563];

законодавчо підтримати розвиток приватних навчальних закладів (Республіканська християнська партія) [5, т. 3, 349];

впровадження системи молодіжного обміну з іншими країнами світу (Партія регіонів) [5, т. 2, 338]; видання загальної і спеціальної літератури, що безкоштовно або за собівартістю розповсюджується серед молоді (Партія промисловців і підприємців України) [5, т. 2, 286];

створення загальнонаціонального кадрового резерву молоді як механізму залучення її до розв'язання найбільш складних та актуальних суспільних проблем на державному та місцевому рівнях (Молодіжна партія України) [5, т. 1, 500];

створення спеціалізованої банківської кредитної системи для надання позик з оплати навчання (Партія державного нейтралітету України) [5, т. 1, 799];

відновлення статусу молодого фахівця (Комуністична партія (трудящих) [5, т. 1, 352];

встановити стипендії не нижче реального прожиткового мінімуму (Соціалістична партія України) [5, т. 3, 489].

Як ми бачимо, вони розрізняються за своїм змістом, глибиною, придатністю до практичної

реалізації. До того ж, вони дуже рідко зустрічаються у документах.

Політичні партії України пропонували створити деякі молодіжні заклади, установи, підприємства, інші структури:

центри творчого розвитку особистості (Партія «Соціалістична Україна») [5, т. 2, 87];

центри надання правової та інформаційно-аналітичної підтримки молоді з питань отримання житла (Партія Свободи) [5, т. 2, 399];

спеціалізовані медико-педагогічні центри для роботи з педагогічно занедбаними дітьми (Партія «Солідарність жінок України») [5, т. 2, 436.];

інформаційні центри підготовки майбутніх політиків і керівників (Політична партія «Молода Україна») [5, т. 2, 851];

молодіжні цехи, бригади, міжнародні трудові табори (Політична партія «Молода Україна») [5, т. 2, 851];

фонди підтримки студентів, молодих сімей тощо.

Ми не будемо багато зупинятися на декларативній складовій партійних програм, але наведемо один з найбільш цікавих прикладів: «Наша партія приділяє увагу зв'язку з молоддю і ставить за мету, щоб кожна молода сім'я мала не менше трьох дітей» (Партія захисту пенсіонерів України) [5, т. 2, 17]. Ось так записано, а про що йде мова – розумій як знаєш. І тут, на наш погляд, справа не стільки у курйозному викладенні матеріалу, скільки в захопленні гаслами.

Підводячи підсумки, можемо констатувати наступне:

Основна увага в програмах політичних партій приділяється загальним оцінкам ситуації у молодіжному середовищі, завданням державної молодіжної політики.

Процес створення молодіжних розділів (або фрагментів) партійних програм достатньо слабо пов'язаний з розвитком основних складових механізму державної молодіжної політики в Україні (законодавство, молодіжні структури, молодіжні програми, фінансування).

В документах обійдене питання про джерела фінансування молодіжних програм.

Конкретні пропозиції потребують дуже ретельного опрацювання і здебільшого не можуть бути втіленими у життя на сучасному етапі, до того ж, після прийняття програм самі партії дуже рідко пропонують проекти нормативно-правових документів для створення механізмів реалізації своїх ідей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про об'єднання громадян : закон України від 16 черв. 1992 р. № 2460 // Відом. Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 504.
2. Про політичні партії в Україні : закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2365 // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 17. – Ст. 728.
3. Бородін, Є. І. Молодіжне питання у програмах кандидатів на пост Президента України (2004 р.) / Є. І. Бородін, Н. М. Седнева // Державна молодіжна політика у 2004 році : зб. норм.-прав. актів / авт.-упоряд. Є. І. Бородін. – Д. : Герда, 2005. – С. 564 – 578.
4. Політичні партії України / уклад. Г. Андрущак, Ю. Марченко, О. Телемко, Д. Чаргейшвілі. – К. : К.І.С., 1999. – 596 с.
5. Політичні партії України : в 3 т. / уклад. Ю. Шайгородський. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т. 1. – 876 с. – Т. 2. – 900 с. – Т. 3. – 872 с.

Б.Г. МАКАРЕНКО

ПРАВОВА КУЛЬТУРА ТА ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ

Макаренко Богдан Геннадійович - здобувач кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

Проблематика політичної стабільності є однією з найважливіших дослідницьких проблем сучасної політичної науки. В світі існує декілька рівнів та вимірів політичної стабільності, які впливають на її наукове визначення. Міжнародний, регіональний та національний рівні існування політикуму дають підстави для тверджень про існування особливих модусів політичної стабільності. Останні включають такі ознаки, як відсутність радикальних змін протягом короткого часу, прогнозованість політичної ситуації, низький рівень політичного насильства, відсутність руйнівних конфліктів та визначення на тривалий період парадигми відносин політичної сфери та істотно важливих для функціонування суспільства сфер його життєдіяльності – економіки, культури та духовної сфери.

Інституційний вимір політичної стабільності виступає відображенням взаємодії як окремих інститутів – органів державного управління, місцевого самоврядування, політичних партій, громадських організацій, правоохоронних структур – так і загальної специфіки інституційного дизайну політики певного соціуму в певний історичний період. У цьому аспекті найважливішою характеристикою формування політичної стабільності виступає політичний режим як сукупність способів взаємодії влади та суспільства. Саме в такому ключі вітчизняні дослідники визначають «динамічний» та «статичний» типи стабільності, які притаманні, відповідно, демократичному та тоталітарному політичним режимам [7].

Проте, крім традиційних чинників макрорівня політики, які визначені політичною наукою як такі, що впливають на перспективи формування політичної стабільності, одним з найменш досліджених виступає правове підґрунтя дій політичних акторів. Наслідком його специфіки слід вважати правову культуру та правову свідомість, які в багатьох випадках мають кореляції в політиці. Яким чином правові норми впливають на стабільність чи нестабільність політичних систем? Частинами комплексної відповіді на дане питання слід вважати встановлення змісту політичних правил гри, сутність

яких є визначальною для цивілізаційної орієнтації того чи іншого соціуму. Актуальним викликом дослідницькій увазі політологів, який виникає на зіткненні правової та політичної предметних сфер є й механізми взаємної детермінації права політикуму. Саме аналіз стану політичної стабільності дає змогу побачити межі та можливості конституційної регламентації демократичного політичного процесу. Галузеві аспекти правової сфери також можуть надзвичайно рельєфно відображати напрями подальшої еволюції політичної стабільності насамперед у сучасній Україні.

Останні дослідження і публікації, в яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор, звертають увагу на право людини на безпеку та конституційно-правовий механізм його забезпечення [1], становлення та розвиток співробітництва України з Радою Європи у сфері прав людини [2], політична стабільність, суть і основні засоби її досягнення в Україні [3], співвідношення практики захисту прав людини та зовнішньої політики держави [8], повернення первинного змісту поняттю «захист прав людини» в контексті розвитку сучасної демократії [10]. Однак, незважаючи на широкий спектр думок щодо передумов та практики взаємодії політичної системи та актуальних проблем розвитку сфери правової регламентації життя суспільства, ключові питання прямого та непрямого впливу правосвідомості та правової культури на політичну стабільність залишилися недослідженими.

Невирішеною раніше частиною загальної проблеми, котрій присвячується означена стаття, є загальні засади взаємодії нормативно-правової регламентації політики (частиною якої виступає правосвідомість) та ситуативної, залежної від контексту кожної окремої країни, природи політичної стабільності.

Метою статті є дослідження чинників формування політичної стабільності, які пов'язані з існуванням правової свідомості. Завданням статті є визначення наслідків впливу розвитку правової сфери на перспективи формування політичної стабільності.

Стійкий стан політичної системи, що дозволяє їй ефективно функціонувати і розвиватися під впливом зовнішнього і внутрішнього навколишнього середовища, зберігаючи при цьому свою структу-

ру і здатність контролювати процеси суспільних змін, слід вважати консенсусно обумовленою дефініцією політичної стабільності. Значний внесок у дослідження політичної стабільності внесли С.Ліпсет [4] і С.Хантінгтон [9]. Згідно з Ліпсетом, політична стабільність визначається легітимністю й ефективністю влади. Відсутність обох змінних обумовлює нестабільність політичної системи, наявність лише однієї з них приводить до відносної стабільності/нестабільності. Хантінгтон пов'язує політичну стабільність з рівнем політичної інституціоналізації. Чим вищий рівень політичної інституціоналізації, тим більш стабільною є система. Розрізняють два типи внутрішньополітичної стабільності: автономну та мобілізаційну. Мобілізаційна стабільність виникає в суспільних структурах, де розвиток ініціюється «згори», саме ж суспільство немовби мобілізується для реалізації мети на певний термін. Вона може формуватися і функціонувати як наслідок криз, конфліктів, загального громадського піднесення або шляхом відкритого насильства, примусу. Разом з тим, в сучасних умовах все більшого значення набувають «нематеріальні», психологічні аспекти архітектури політичної стабільності. До певної міри цьому сприяє ситуація невдоволення громадян виконанням державою низки обов'язків в умовах глобалізації. Тому особистість, у свідомості якої домінує анархістський (напіванархістський) образ держави, кидає виклик усьому об'єктивно закономірному, необхідно організованому, всьому нормативному та такому, що дисциплінує безвідносно до його змісту та форм прояву.

Слід зазначити, що у сучасній правосвідомості відбиваються не тільки позитивне право, але й історія та його тенденції розвитку. В умовах сучасних процесів глобалізації на правосвідомість певною мірою впливають правові явища інших суспільств. Крім того, правосвідомість взаємно обумовлюється не тільки з дійсним, але і з бажаним правом. Тому істотна особливість правосвідомості, яка впливає на політичну стабільність суспільства, полягає в тому, що воно не тільки відображає навколишню правову дійсність, але й активно бере участь в її формуванні та реалізації [6]. Рівень розвитку права на конкретному етапі не може бути вище за рівень розвитку правової культури і масової правосвідомості, оскільки вони складають його основу.

Нігілістичний, позаправовий образ держави, що може корінитися у свідомості та загрожувати політичній стабільності викликає активістську поведінку – це вчинки, практичні дії, які прямо спрямовані проти держави та того, що з нею пов'язане. У числі таких дій: збройна боротьба, терор, організація заворушень, відкритий опір заходам держави, непокоря закону, мітинги та демонстрації, наруга над державними символами та ін. Деструктивний вплив подібних уявлень,

на нашу думку, є тим чинником, що «вислизає» з уваги фахівців, які досліджують політичну стабільність.

До тих же чинників належить і правова мораль, як складовий елемент правосвідомості. Це уявлення людей про право, що діє, його реалізації та розвитку з точки зору їхніх моральних переконань. Специфіка правової свідомості в тому і полягає, що воно сприймає юридичні явища через етичні уявлення, вимоги про добре й справедливе. Саме з позиції цих моральних принципів і вимог правосвідомість оцінює правові настанови, правову діяльність.

Відповідальність і свобода взаємозалежні, невідривні одне від одного. Бути вільним означає бути відповідальним. Свобода індивіда не зводиться до відсутності зовнішніх насильницьки-примусових впливів і до можливості самореалізації. Другий аспект – позитивна свобода. В її межах індивід добровільно відмовляється від претензій на всемогутність та свавільні вчинки, приймає як природну норму соціокультурні обмеження довільної поведінки [2]. В межах позитивної свободи він виконує соціальні функції, визначені для кожного члена державно організованого суспільства, виконує громадський обов'язок.

У контексті забезпечення політичної стабільності зростає значення ідеологічної функції. Воно визначається тим, що предмети відображення правової свідомості – держава і право – це суспільні явища, в яких знаходять вираз глибокі загальнозначущі соціальні процеси, такі, як взаємини особи і суспільства, суспільний розподіл праці та інші.

На думку української дослідниці Л. Я. Угрин, сьогодні всім громадянам необхідно зрозуміти, що суспільство буде таким, яким вони його творитимуть [5]. Тільки від громадян залежить створення такого громадянського суспільства та держави, які охоронятимуть та розширюватимуть волю особистості, у тому числі й економічну, не допускатимуть гіпертрофованого збільшення влади держави та уряду. Цьому повинна сприяти система мережі громадянської освіти, яка б давала громадянину, молодій людині зокрема, необхідний мінімум знань про політику, право, історію, економіку й наповнювала раціональним змістом його політичну, громадську долю.

Істотним для дослідження політичної стабільності є усвідомлення того, що правова культура як сукупність правових орієнтацій не належить ані до світу власне політичного, ні до середовища, що оточує політичну систему (соціального, культурного). Правова культура немовби опосередковує відносини між світом політичного та середовищем, забезпечуючи взаємодію між сферами соціальних відносин, культурних норм і стереотипів і політичних процесів. Тому цілком зрозумілим є вплив на політичну культуру, наприклад, домінуючих

світоглядних орієнтацій і цінностей. Наприклад, важливий вплив може мати приналежність громадян до так званої західної або східної цивілізації. Різне вирішення питання про місце людини у світі, про припустимий ступінь людської активності та інше може впливати на ступінь залучення людини до політичного процесу, перевагу реформаторських або ретроградних установок. Разом з тим, необхідно враховувати, що світоглядні орієнтації не є частиною правової культури та можуть розглядатися лише як фактори, що здійснюють вплив на неї [4].

Правова культура особи виражається в оволодінні нею основами юридичних знань, в пошані до закону, права, в свідомому дотриманні правових норм, у розумінні соціальної, юридичної відповідальності, в непримиренності до правопорушень, в боротьбі з ними. Знання громадянами своїх прав, свобод, а також обов'язків перед державою і суспільством є складовою частиною правової культури.

Таким чином, підвищення рівня правової культури припускає, з одного боку, подолання правового нігілізму, з іншого – подолання правового іdealізму. І те, і інше викликає необхідність у здійсненні великої роботи із підвищення юридичної обізнаності всіх верств населення, а також роботи із належного кадрового забезпечення державних установ, які здійснюють юридичну діяльність [1]. Рівень юридичної грамотності, правової культури членів суспільства залежить у першу чергу від характеру, духу соціальної практики, що складається у сфері правового регулювання, функціонування влади. Але слід визнати, що важливе значення має і цілеспрямована робота із правового виховання населення, якщо вона буде здійснюватися в умовах сприятливої для права соціально-політичної практики.

Висновки

Сфера реалізації правових норм як чинник, що впливає на специфіку існування політичної стабільності, розкривається в декількох істотних аспектах. Серед них основними є наступні:

1. Стабільність існування законодавчого забезпечення політичного процесу є певною гарантією сталих та передбачуваних відносин між політичними акторами. Це загальне зауваження обґрунтовується, як ми бачили, виразними відмінностями між законодавством та законотворчою практикою перехідного періоду та реальністю розвинених держав. Наявність правового підґрунтя політичної діяльності застерігає та зупиняє надмірно радикальні дії певних політичних сил, знижує напруженість та ціну конфлікту між учасниками змагання за владу. Вироблення національної правової системи та її узгодження з міжнародним правом робить політичний розвиток окремих держав самодостатнім та саморегульованим, позбавленого випадковостей та придатним для планування економічної і соціальної діяльності [10].

Найбільшою мірою позитивний вплив правової системи на політичну стабільність відзначається у суспільствах з тривалою традицією раціональної регламентації та легітимації політичної влади.

2. Галузеве різноманіття сучасної правової системи прямим чином долучається до перспектив визначення стабільного чи нестабільного політичного розвитку. Прямим чином впливає на політичну стабільність наявність ціннісного пріоритету громадянських прав та свобод, який має вираз, по-перше, у рівні конституційного обґрунтування; по-друге у наявності механізму захисту та реалізації цієї групи прав. Як свідчить політико-правова практика сучасної України, функціонування профільних інститутів та декларування норм у відповідних актах не означають ані підвищеної уваги держави, ані усвідомлення суспільством значення та ваги даних прав. Результатом такого стану захисту прав людини та громадянина для політичної стабільності є постійний ризик непередбачуваних вибухів громадського невдоволення на ґрунті відсутності забезпечення базових соціальних стандартів. Як засвідчили події помаранчевої революції, ситуація з придушенням свободи слова, що мала вираз у переслідуванні владою журналістів, стала лише приводом для маніфестації більш широкого невдоволення рівнем життя та темпами реформування.

3. Особливим чинником, який визначає імовірність досягнення або порушення політичної стабільності, є рівень правової культури та свідомості соціуму. Вказані категорії визначають можливості відхилень політичних гравців від букви та духу закону, тенденцію порушення ними політичних правил. Крім того, правосвідомість та правова культура встановлюють тяжіння політичних груп до певних правових засобів у відстоюванні їхніх інтересів та досягненні політичної мети. Разом з тим, правова культура неелітарних верств також вирішальним чином формує потенціал підтримки або несприйняття політичної сфери, що, в свою чергу, визначає стійкість політичних режимів. Правова сфера, що включає не тільки сукупність норм, але й специфічні відносини щодо них у суспільстві, виступає джерелом багатовекторних впливів на політичну стабільність, є зворотною стороною психологічних детермінант політичного процесу, нарешті, чинником, що зменшує ступінь ентропії у політичній сфері.

4. Поширеність у суспільстві традиції та практики захисту прав людини виступає одним з провідних критеріїв віднесення даного суспільства до групи демократичних спільнот. У свою чергу, усталеність демократії передбачає наявність певного особливого виду політичної стабільності – динамічної який характеризується толерантними взаєминами влади та суспільства, адаптивністю до потреб громадян та всебічною увагою до механізмів та способів

якнайповнішої реалізації індивідуальних прав та свобод. Таким чином знаходять поєднання індивідуальні та суспільні інтереси, закладаються основи взаємовигідної співпраці та згоди. На тлі таких відносин навіть конфлікти між політичними силами стають проявами конструктивного розвитку.

5. Виняткове значення правосвідомості для функціонування політичної стабільності зумовлене її мотиваційною силою, яка визначає поведінку окремих індивідів та різних за обсягом соціальних груп, колективів, спільнот. Вказана поведінка може бути спрямована на послідовне та активне відстоювання громадянських та інших прав. Правосвідомість кожного суспільства міцно обумовлена моральною складовою, ціннісною структурою суспільства. Правова свідомість мотивує діяльність не тільки соціальних акторів, але й детермінує діяльність політичних інститутів та найважливіших компонентів політичної системи, таких як політичні партії, урядові структури, політичні еліти в цілому [6]. Сприйняття системи права в цілому, його окремих

норм, практик законотворчості та прийняття політичних рішень, які тягнуть правові наслідки. Правова свідомість містить архетипи правової практики минулого, які формують підсвідоме відчуття прийнятного та неприйнятного, законного та незаконного, легітимного та нелегітимного. Політична стабільність обумовлюється правовою свідомістю у моменти «пікових навантажень» політичного процесу, коли прийняття рішень владними елітами та їх виконання громадянами залежить від усталених уявлень про прийнятне та неприйнятне, справедливе та несправедливе. Домінуюча правосвідомісна орієнтація еліти та маси в даний політичний момент визначає ймовірність застосування насильства владою або опору цьому насильству. В такому випадку політична стабільність, яка була сформована як результат дії інституційних чинників (і яка розуміється як баланс між політичними силами) може раптово зруйнуватися без причин, які можна віднести на рахунок взаємодії провідних політичних гравців або зовнішньополітичної ситуації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Васюковська В.П. Право людини на безпеку та конституційно-правовий механізм його забезпечення: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / ; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. — К., 2006. — 20 с.
2. Гіждіван Л.Ю. Становлення та розвиток співробітництва України з Радою Європи у сфері прав людини: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 / ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. — К., 2001. — 16 с.
3. Кіянка І.Б. Політична стабільність: суть і основні засоби її досягнення в Україні: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / ; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. — Л., 2003. — 18 с.
4. Липсет С. М. Третього пути не существует (Перспективы левых движений) // Полис. — 1991. — № 5—6.
5. Угрин Л. Я. Громадянськість як навчання демократії <http://ukrcivnet.iatp.kiev.ua/8.html>
6. Шабров О.Ф. Политическое управление: проблема стабильности и развития. - М.: Интеллект, 1997. - 200 с.
7. Семків О.І. Політологія. - Львів: Світ, 1994. - 592 с.
8. Mower A. Human Rights and American Foreign Policy. The Carter and Reagan Experiences - L.: Greenwood Press, 2007 - 175 p.
9. Huntington S. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. - Norman and London, 1991.
10. Soohoo C., Albisa C., Davis M. Bringing Human Rights Home. - L.: Praeger Publishers, 2007. - 920 p.

А.В. РЕШЕТНІЧЕНКО

СЕГМЕНТАЦІЯ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ В КОМУНІКАТИВНОМУ МЕНЕДЖМЕНТІ

Решетніченко Андрій Володимирович - професор кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України, доктор філософських наук

Комунікативний аспект регуляції владної діяльності в системі суспільних відносин належить до числа найскладніших, найвпливовіших, суперечливих і загадкових явищ другої половини ХХ і початку нинішнього століття. Безпосередня обумовленість цілей, завдань, стилів і методів діяльності влади характером протікання інформаційних процесів не тільки відбивається на рівні життя населення, але й впливає на сутність соціальної політики. Властиве історичним теоріям комунікацій прагнення ототожнювати владу і політику, політику і комунікацію обертається надмірною заполітизованістю як самих комунікативних процесів, так і підміною проблем управління неабиякою увагою до застосування вульгарного, політичного маркетингу та політичної реклами представниками публічної влади. Феноменальність ситуації, яка нині складається в державному управлінні і місцевому самоврядуванні, полягає у наданні комунікативним процесам адміністративних, економічних, політичних ознак і одночасно з цим позбавленні їх головного – розуміння соціальної природи як самої публічної влади, так і інформаційного простору. За таких умов комунікативні процеси виконують здебільшого роль засобів примусу, маніпулювання, обману чи дестабілізації діяльності соціальних спільнот і аж ніяк не ставлять за мету діяльності публічної влади гармонійний розвиток та процвітання усіх прошарків і верств населення.

Одна з головних причин подібного стану речей полягає у вузькому розумінні як «публічної влади», так і «масових комунікацій», які нерідко ототожнюються з політичними процесами і визначаються через характер впливу різних елітарних та неелітарних угруповань (J. Cotteret 1973, K. Sinne 1975), або ж як діяльність окремих лідерів, медіа чи громадян (R. Perloff 1998) [1]. Між тим, усвідомлення суті публічної влади в управлінні суспільством має визначатись, на нашу думку, характером історичного процесу і типом домінуючих форм культури, освіти, науки та виробництва. Властиві різним етапам розвитку суспільства форми отримання, зберігання та використання інформації корелюють з можливостями не тільки пізнавати, але й змінювати внутрішній і зовнішній світ людини, соціальних спільнот, держав і суспільства. Залежність форм

публічної влади і характеру комунікацій від типу державної влади і культури суспільних відносин безпосередньо визначає рівень людських можливостей реально впливати на процеси життєдіяльності. Гносеологічно є всі підстави вести мову про існування як мінімум п'яти якісно відмінних етапів історичного розвитку суспільства – 1) протосоціального, 2) античного, 3) феодального, 4) нових часів і сучасності та 5) найближчого майбутнього. Кожному із цих етапів відповідає властивий лише йому тип інформаційно – комунікативного обміну, а також офіційної та публічної влади. Отже, зупинимось на гносеологічних аспектах сегментації публічної влади більш детально.

Виокремлення «людини розумної» із світу тварин в якості екологічно привілейованого виду супроводжувалось всебічним розвитком мовних форм спілкування, досвідом роботи з поняттями речі, предмета, дії, відносин, часу, простору, числа, сили, технологій, техник і процедур у сфері інтересів спочатку племені, а згодом роду та громади. Протосоціальний досвід освоєння майже усіх первинних форм збору, збереження, передачі та використання інформації про характер і умови задоволення вітальних потреб, організацію побутової, виробничої, господарської діяльності, становлення різновидів первинного мистецтва і творчості сприяв розвитку індивідуальних особливостей. До провідних з них відносились здатність очолювати діяльність племені, родини та громади. Домінування у ті часи харизматичного типу управління супроводжувалось розвитком архаїчних за суттю форм публічної влади. Характер протосоціальної публічної влади визначався мірою індивідуальної співвідповідальності не тільки самого по собі вождя племені чи голови роду, але й його найближчого оточення. Головним критерієм оцінки діяльності вождя племені та голови громади виступала здатність влади зберегти життя, умови фізичного, а згодом інтелектуального і духовного відтворення первинних соціальних спільнот. Спочатку коло найближчого оточення харизматичного керівника складало кровнорідні зв'язки і тотемічні залежності, які з часом доповнюються критеріями легендарного та міфологічного змісту. Кажучи інакше, на зміну спочатку кровнорідним основам публічної влади приходять згодом люди наділені особливи-

ми рисами та здібностями, серед яких провідну роль відіграють сила і мужність, витривалість і хитрість, передбачливість і знання. Однак не менш вагомими для діяльності публічної влади тих часів залишались риси дитячості, надмірної жорстокості, зв'язності та повної безвольності індивідуальних та групових дій. Саме такого роду полярні установки властиві полігамному характеру статевої відносин у древніх, які, з одного боку, сприяли розвитку повальної проституції, а з іншого - могли привести до того, що прелюбодіїв зв'язували спинами і кидали до крокодилів. Подібного роду «наочні» форми натуралістичних процесів комунікації надавали публічній владі ролі важливого, а нерідко і визначального чинника у прийнятті і реалізації управлінських рішень.

Інформаційну основу наступного - античного - етапу розвитку суспільства складають уявлення про загальний характер зв'язків у межах єдиної і цілісної природи. Формування натурфілософського світобачення в межах даосизму, ведичних вчень, підходах древньогрецьких мислителів закладає підвалини до розуміння природи соціальної нерівності, ролі окремих груп та спільнот у реалізації базових функцій життєдіяльності та управління цими процесами. Софісти, наприклад, заклали підвалини мистецтва володіння словом як обов'язкової умови для професійного виконання функцій суспільного управління. За часів рабовласництва авторитарний тип державного управління і місцевого самоврядування формується на базі натурфілософської магічно-окультної культури. Принципи і механізми авторитаризму наділяють владні повноваження особливими нормативно - правовими, фінансово - економічними та соціокультурними ознаками. Поділяючись на формально авторитетні як надані спадкоємністю прав на владу та неформальні, побудовані на визнанні харизматичних рис лідера, ці ознаки набувають вагомої ролі в діяльності різних форм публічної влади. Значно збагатившись по відношенню до протосоціальних форм соціальних спільнот (таких як первісна орда, плем'я, рід та громада), публічна влада періоду рабовласництва збагачується діяльністю інституціоналізованих форм сім'ї, різноманітних кланів, каст, банд, загонів, гуртів, асоціацій, класів, шкіл, академій, міст, поселень, держав та інших угруповань. Міра авторитетності публічної влади виражалась у визнанні правлячою верхівкою тих або інших очевидних переваг харизматичного типу, у наданні соціальним спільнотам прийняття рішень з тих або інших питань життєдіяльності полісів, у праві здійснення певних владних повноважень, у реалізації форм контролю за виконанням соціальних норм та правил життєдіяльності. Аристократичний характер державної влади за часів древньої Греції, Індії та Китаю базувався на діяльності багатой родової знаті як такої

привілейованої верстви суспільства, що володіла правами наслідування властивих їй особливих майнових та громадянських прав і свобод. Близькі до цієї верхівки аристократії верстви і прошарки населення також наділялись правом впливу на характер реалізації громадських прав і свобод. Можливості впливу аристократії та наближених до неї кіл на процеси життєдіяльності суспільства визначали характер переважно аристократичної за суттю публічної влади.

За часів феодалізму публічна влада набуває теократичних рис, які обумовлюють використання відповідних форм і засобів регуляції суспільної діяльності. Формування релігійних світоглядних орієнтацій детермінувало характер роботи з різноманітними інформаційними процесами, апологетичний зміст яких визначав також і форми діяльності публічної влади. Громадське життя тих часів збагачується появою сільських громад, міських комун, союзів міст, курій васалів, кооперацій, спілок, соборів, сект, товариств, орденів рицарів та монахів, ремісничьких цехів, конклавів, федерацій, автономій, мануфактур, підприємств, гільдій купців та інших спільнот. Міра впливу різних форм публічної влади на процеси функціонування суспільства у часи феодалізму визначалась вагомістю їх діянь по:

- 1) прискоренню процесів інституціоналізації тих або інших вірувань,
- 2) практичній реалізації культових чи обрядових дій,
- 3) здійсненню контролю за виконанням певних зведень (чи кодексів) морально-етичних норм і принципів життєдіяльності.

Однією з найбільш ефективних умов підвищення доступу до влади була участь соціальних спільнот у фінансуванні культових споруд, будівництво яких набуло неабияких розмірів. Матеріально - технічне, фінансове, організаційне чи моральне сприяння розбудови релігійних інституцій виступало головним критерієм спроможності та дієздатності публічної влади часів феодалізму. Теократичний характер суспільної культури, офіційних та публічних форм влади формує унікальні для історії спочатку ідеологічні, а згодом і політично виражені ознаки, форми та критерії оцінки діяльності як офіційної, так і публічної гілок влади. Ідеологічні підвалини інформаційних потоків часів феодалізму визначають нові форми єдності і цілісності буття на основі духовності. Релігійний світогляд «відриває» процеси сприйняття і аналізу дійсності від занадто вже приземлених вітальних, медичних, землеробських, побутових, виробничих магічно - окультних технік і процедур, зміст яких базувався на засадах натурфілософії.

Публічна влада набуває за часів феодалізму якісно нових можливостей у формуванні, розвитку та контролі засобів виробництва, форм обміну, споживання та розподілу. процесів

стратифікації суспільства. Розвиток мануфактур сприяв появі сталих трудових колективів як носіїв комуналізації відносин не тільки у сфері виробництва, а й при вирішенні нормативних, аксіологічних, правових та соціокультурних аспектів взаємодії. Суспільні відносини диференціюються вже не тільки і не стільки на основі кровно рідних зв'язків, а й за релігійними, професійними, освітніми, правовими та іншими статусними ознаками. Соціальний статус за часів феодалізму набуває невідомого раніше розмаху у використанні його не тільки як засобу теократизації, а й дійових форм мотивації, контролю і регуляції суспільних відносин. Завдяки процесам теократичної комуналізації суспільства феодалізм надає публічній владі все більш рельєфних колективних форм, завдяки яким починають формуватись і більш ефективно використовуватись принципово нові форми організації сумісної діяльності.

За Нових часів і сучасності на передові рубежі організації суспільної діяльності виходять різноманітні партії, союзи, форуми, пленуми, конференції, комітети, асамблеї, симпозіуми, фонди, трасти, спілки, фронти, автономії, з'їзди, зібрання, товариства, співдружності, ліги, клуби та інші форми соціальних угруповань. Поділяючись за мірою загальності, чисельності, характеру діяльності та структури організації, кожна з цих форм прямо чи опосередковано спирається і багато в чому продовжує традиції закладені попередніми етапами розвитку. Так, тимчасовий характер роботи пленумів чи конференцій не позбавляє їх головного – прийняття узгодженого між представниками різних форм і напрямків діяльності рішень, спрямованих на оптимізацію діяльності як офіційних владних структур, так і органів публічної влади. При цьому в якості складових діяльності цих форм публічної влади можуть співіснувати корпоративні, асоціативні, академічні організації чи союзи, комітети та спілки. Сучасна публічна влада суттєво розширює традиційно відомі форми суспільної діяльності, додаючи у них присмак найновітніших технологій, операцій і процедур удосконалення форм роботи з інформаційними потоками. Нові організаційні, технічні, фінансові, наукові та політичні можливості громадськості дозволяють публічній владі використовувати не тільки засоби масової інформації, а й спеціальні методи збору, обробки, аналізу та використання інформації. Саме так відбувається з використанням суспільними структурами можливостей отримання інформації за допомогою різноманітних моніторингових, маркетингових, інтерактивних, експертних опитувань, з використанням аналітичних, математичних, синергетичних чи дискурсивних методів, усляких спеціальних технологій та унікальних технік і комунікативних процедур.

Підвищення ролі корпоративних інтересів

провідних угруповань на тлі розширення впливу політично безвідповідальних засобів масової інформації перетворює, - як справедливо підкреслює російський політолог О. І. Соловйов, - російську політичну еліту у практично безконтрольного власника публічної інформації, тобто у безальтернативне джерело проектування політичного майбутнього держави. За таких умов публічна влада може стати таким пасивним реципієнтом, який безмовно споживає інформацію елітарних верств [2]. Подібні тенденції на тлі історично властивих деяким суспільствам проявам агресивних, диктаторських та мілітарних устремлінь стають реальною загрозою у розвитку цивілізації. Поділяючись на високорозвинену, незрілу та асоціальну, масова свідомість робить комунікативний простір інструментом формування як позитивних, так і деструктивних владних впливів. Так, агресивна пропаганда з боку державних та регіональних владних структур створює передумови активізації діяльності з боку найменш розвинених та деструктивних за своєю суттю сателітних, маргінальних, баластних і взагалі девіантних за своєю суттю суб'єктів публічної влади. Прикладами подібної як асоціальної, так і нерідко протиправної діяльності виступають «кишенькові» партії, кланово – корпоративні угруповання та мафіозні структури. Характер впливу цих структур чудово ілюструють стани економічних просторів країн пострадянського простору, які, за оцінками експертів, на 50 – 80% перебувають у тіні або взагалі «п'їтми».

Процеси розбудови громадянського суспільства будуть залишатися лозунговими й багато в чому безрезультатними до тих пір, поки у громадській свідомості не відіграватимуть домінуючу роль ідеї, принципи та механізми, спрямовані на утвердження інтелектуально обґрунтованих, ідеологічно виважених конструктивних, творчих і гуманних за своєю суттю владних відносин. Практична ж реалізація завдань публічної влади багато в чому визначатиметься, на нашу думку, мірою впливу на якість діяльності засобів масової комунікації, органів місцевої, регіональної, державної влади як базових умов підвищення комунікативної культури суспільства в цілому. При цьому в якості базових критеріїв діяльності органів публічної влади повинні виступати, на наш погляд, мета, конкретні завдання, принципи, механізми та інші засоби розбудови як власного українського, так і світового гуманістичного громадянського суспільства.

Коротко підсумовуючи наведені вище міркування, можна зробити наступні узагальнюючі висновки відносно стану, шляхів та тенденцій подальшої гармонізації відносин між владними інституціями та управлінням процесами розвитку інформаційної культури населення:

1. Форму, зміст та сутність інформації визначає рівень розвитку суспільства. Позбавлені

властивої їм соціальної природи, процеси збору, обробки, аналізу, зберігання та використання інформації мають тенденцію до редукування і застосування їх лише в якості засобів політичного впливу, примусу чи маніпулювання громадською свідомістю.

2. Характер офіційної та публічної влади гносеологічно детермінований характером інформаційного забезпечення комунікативних потоків на основних рівнях організації і розвитку суспільства - протосоціальному, античному, феодальному, сучасному і футурологічному.

3. На рівні протосоціуму публічна влада носить архаїчний характер і спрямовує використання інформації в якості різноманітних форм індивідуальної відповідальності суб'єктів управлінської діяльності.

4. Період рабовласництва сприяє розвитку гуртових форм публічної влади, яка ставить за мету розвиток комунікативних процесів у напрямках всебічної оцінки якості та ефективності особистої діяльності відповідальних осіб на основі харизматичних критеріїв.

5. За часів феодалізму комунікативні процеси сприяють розвитку якісно нових форм громадської свідомості, завдяки чому публічна влада набуває тенденції домінування колективних форм сумісної діяльності.

6. Нові часи сприяють розвитку раціоналізованих за характером форм комунікативної діяльності, спрямованої на всебічний розвиток комунікативної відповідальності за шляхи і наслідки розвитку суспільства. Саме завдяки цьому публічна влада набуває рис публічності та організованості.

7. Розвиток сучасних форм демократизації суспільства надає інформаційним потокам характеру політичних засобів регламентації різноманітних форм суспільної діяльності, що

призводить до процесів інституціоналізації публічних органів влади головним чином у межах політичних інститутів державного управління і місцевого самоврядування.

8. Транзитивний характер розвитку суспільства всебічно гуманізує характер публічної влади як органу цивілізованості процесів життєдіяльності людини у межах країни та за кордоном. Ознаки транзитивності дозволяють агентам комунікативних процесів найбільш ефективно виконувати функції безпосереднього керівництва процесами підвищення рівня та якості життя населення.

9. Ні одна людина не може уникнути участі у реалізації владних повноважень. Онто – та гносеологічно публічна влада носить характер багатомірного корелятивно - мультимодального регулятора процесів життєдіяльності суспільства. В залежності від рівня розвитку участь суб'єкта соціуму у реалізації форм публічної влади може носити творчий, конструктивний, елітарний по суті характер, бути сателітною, маргіальною чи взагалі проявлятися у формі баластних, девіантних та інших деструктивних установок і конкретних дій.

10. Ефективність впливу суб'єктів влади на процеси суспільного управління визначаються типом засобів, на які ця влада спирається. Виходячи з того, що засоби управління розвитком суспільства поділяються на 1) адаптивні, 2) проєктивні, 3) конструктивні, 4) креативні і 5) транзитивні, відповідний їм характер мають носити і форми офіційної та публічної влади. Що ж стосується оцінки співвідношення та ролі цих форм влади в життєдіяльності суспільства, то їх слід визначати за допомогою систематичних спеціальних як фундаментальних, так і прикладних наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Cotteret J. – M. 1973. *Gouvernants et gouvernes: La communication politique*. Paris; Sinne K. 1975. *Communication: Mass Political Behavior*. – *Political Communication Issues and Strategies for Research*. Vol. 4. L.; Perloff R.M. 1998. *Political Communication: Politics, Press, and Public in America*, L.
2. Соловьев А.И. Политическая коммуникация: К проблеме теоретической идентификации//ПОЛИС. Политические исследования. - №3. – 2000. – с.12.

Н.В. ЛІКАРЧУК

ВПЛИВ ПОЛІТИЧНОГО МАРКЕТИНГУ НА ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС: КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Лікарчук Наталя Василівна - доцент кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Політичний маркетинг сьогодні розглядають як філософію поведінки, як соціальний та управлінський процес та як професію, а з середини ХХ століття політичний маркетинг стрімко розвивається як академічна дисципліна.

Маркетинговий підхід розвивається досить відособлено від нормативної політичної теорії, а маркетингове розуміння цінності політичної пропозиції відрізняється від політичних трактувань.

За останні півстоліття розширились теоретична база та масштаби впливу політичного маркетингу на всі сфери суспільного життя.

Значний внесок у розвиток політичного маркетингу як галузі знань здійснили такі науковці, як Ф. Котлер, П. Бурд'є, У. Ліппман, Ф. Вебстер, Р. МакКен, Д. О'Шонессі, С. Леві, Р. Багоцці, М. Томас, Е. Даунс, Н. Капон, Г. П. Данліві, Маузер, С. Хеннеберг, Д. Ліз-Маршмент.

Активно розвивається політичний маркетинг у російській політологічній науці, серед представників цього напрямку слід відзначити Ф. Ільясова, К. Морозову, Н. Русакову, О. Спаського, Е. Яковлева, І. Недяк.

В Україні політичний маркетинг як наукова дисципліна робить перші кроки, серед науковців слід відзначити В. Бебика, В. Королька, В. Полторака, С. Шубіна, В. Горбатенка.

У сучасних умовах розвитку суспільства політичний маркетинг розглядається як механізм погодження інтересів акторів політичного процесу. Арсенал політичного маркетингу постійно поповнюється більш досконалими технологіями маніпулювання свідомістю громадян та технологіями переконання. Небезпека застосування технологій політичного маркетингу полягає в тому, що він пропонує так звані «тонкі технології», в основі яких лежить об'ємна міждисциплінарна база та мільтиметодологічний підхід до вивчення та моделювання політичної поведінки. На думку Д. О'Шонессі, західна політична думка фіксує зростання інтересу до політичного маркетингу, але в той же час він зазначає, що політичний маркетинг залишається «академічним *parvenu*» [12, 174] «пасинком» політичної науки.

На нашу думку, це викликає певне занепокоєння, адже, з одного боку, політичний маркетинг удосконалює свою теоретичну базу,

все активніше застосовуючи технології генної політичної інженерії, і таким чином розширює сферу свого впливу, включаючи в нього не тільки електоральний процес, але і політику в цілому. З іншого боку, кількість академічних досліджень феномена політичного маркетингу дуже невелика. Фахівці в сфері політичного маркетингу нарікають на наукову «короткозорість», а це, на їх думку, відбувається тому, що представники академічної політичної думки не приймають політичний маркетинг тільки тому, що зі студентських часів запам'ятали, що такого феномена не було і не може бути [12, 182]. Більшість представників політичної науки демонструють так званий синдром емоційної стереотипізації й розглядають політичний маркетинг як парадоксальну антитезу – оксиморон [6, 12].

На думку П. Данліві, політичний маркетинг має великий і поки що не розкритий потенціал. Його порівнюють з «золотою жилою, яка чекає своїх розробників та дослідників» [4, 294]. На думку ще одного науковця з питань політичного маркетингу Дж. Ліз-Маршмент, яка, зокрема, зазначає, що в даний час освоюється родовище під назвою «політичний маркетинг», формування якого проходить з явним порушенням «технологічних норм»: його розробкою та описанням займаються в першу чергу так звані «старателі» - практичні політики, політичні журналісти та політичні консультанти. І, тільки «інженери-маркшейдери», які представляють академічну політичну дисципліну, – застосовують свої професійні знання для дослідження цього феномена. Внаслідок чого – у вивченні політичного маркетингу спостерігається переважання інструментально-технологічного підходу над теоретико-аналітичним [11, 27].

Найчастіше політичний маркетинг розглядають як застосування в політичній сфері тих технологій загального маркетингу, які вже довели свою ефективність у комерційній практиці, і в першу чергу це стосується базового маркетингового інструментарію, зокрема 4-Р та маркетинг-міксу [12, 251]. Сьогодні дослідники говорять про багатоманітність можливих варіантів маркетинг-міксу і зазначають, що кількість його елементів може досягати, в залежності від обставин, до 12-Р [6, 89]. Консолідовану думку експертів з цього питання висловила Маргарет Скеммелл, відзначивши, що 4-Р «потребує се-

рйозного уточнення для того, щоб зберегти його суть при застосуванні в політиці» [13, 747]. Маркетинг-мікс все частіше розглядається в контексті саме електоральної практики. Сучасна маркетингова стратегія є пошуком оптимальних комбінацій інструментів маркетингу з урахуванням постійних змін, які відбуваються на політичному ринку, та їх впливом на політику партій, лідерів, ідей і т. д.

Політичний маркетинг, у широкому розумінні, застосовує не тільки менеджеральні технології, але й між- та мультидисциплінарні концепції теорії вивчення та моделювання політичної поведінки в умовах політичних трансакцій, і на сьогодні, на жаль, є предметом дослідження небагатьох робіт.

Недостатня увага науковців до феномена політичного маркетингу несе подвійну шкоду: адже, з одного боку, уповільнюється розвиток теоретичної бази політичного маркетингу й адаптація на її основі маркетингових технологій, які застосовуються в політичній сфері. З другого боку, звужується можливість вивчення політичного процесу. Застосування маркетингових теорій та маркетингової філософії в політичній сфері все більше впливає на трансформацію політичного процесу в порівнянні з тактико-короткостроковими орієнтирами маркетингових технологій. Це підтверджує польський дослідник Деян Вергун, який зазначає, що за допомогою технологій політичного маркетингу здійснюється трансформація політичної системи в усьому світі.

Дослідники теорії політичного маркетингу зазначають, що його різноманітні теоретичні положення та концепції мають два напрямлення, які можна визначити як пошук відповіді на питання: як застосовувати маркетинг у політиці та як вивчати політику за допомогою теорій маркетингу.

Критики застосування маркетингового підходу в політиці зазначають, що неможливо використовувати політичний маркетинг в якості «будівельного матеріалу» в політиці, не завдаючи їй шкоди [10, 206].

Маркетингова орієнтація на виборців та створення політичного продукту з урахуванням потреб виборців є незаперечною концептуальною базою. При такому підході політики будуть враховувати потреби виборців, і внаслідок цього будуть відповідальними перед громадянами. Але існує й інша думка щодо застосування політичного маркетингу в політичній сфері, яка базується на таких критичних аргументах, як деідеологізація політичного процесу, послаблення партійної системи, посилення маніпулятивного впливу, який веде до зниження рівня політичної культури та громадської активності.

Ряд дослідників вважають, що реалізація на практиці базових маркетингових теоретичних положень, таких як орієнтація на задоволення очікувань виборців, веде до трансформації

політичної демократичної культури.

Крім того, спостерігаються такі негативні фактори, при застосуванні технологій політичного маркетингу, як політичний саджинг та політичний фразджинг.

Саме дана стаття і ставить за мету здійснити критичний аналіз вищезазначених аргументів, а саме: деідеологізації політичного процесу, ослаблення партійної системи, підміни змісту формою та посилення маніпулятивного впливу на свідомість громадян.

Деідеологізація політичного процесу. Зазначимо, що концепція маркетингу орієнтує політичні партії на задоволення потреб громадян та створення такого політичного продукту (програма партії, лінія поведінки партії), який би задовольняв виборців. На думку Дж. Ліз-Маршмент, по-перше, ринкова орієнтація партій на потреби громадян сприяє: зростанню популізму в політиці, а це, в свою чергу, призводить до того, що партії зосереджують увагу на вирішенні миттєвих завдань, в результаті чого, втрачається інтерес до стратегічно важливих проблем. В результаті маркетинговий підхід схиляє партії «не приймати непопулярні, але необхідні рішення для суспільства» [11, 42].

По-друге, це втрата партіями та політиками лідерських функцій. Маркетингово-орієнтовані політичні лідери та партії опиняються в ролі «споживачів» [11, 49]. Вони змушені виступати рупором «тематичних інтересів», а не відповідати ідеологічній платформі своїх партій.

По-третє, політичні партії змушені підлаштовуватись під бажання виборців, при цьому часто діючи проти своїх принципових позицій [11, 87]. Це веде до деідеологізації та вихолощення політичної боротьби, особливо під час виборчих кампаній, і це стосується України, де спостерігається схожість позицій щодо популярних тем, які переважно є популістськими. Як наслідок, це призводить до зниження рівня політичної культури та електоральної активності виборців.

В результаті такого підходу, політичні партії втрачають свої функції й перетворюються на маркетингово-орієнтовані об'єднання.

Послаблення партійної системи. Маркетингізація електоральної практики сприяє послабленню класичних масових партій, що проявляється в наступних особливостях: по-перше, знижується роль партійних структур на виборах. Саме маркетингові технології проведення виборів спрямовані на заміну трудомістких кампаній капіталомісткими. Вони зменшують роль регіональних структур, що сприяє поступовій трансформації класичних масових партій в бік «професійно-електоральних машин», збільшуючи значення професіонального менеджменту кампаній. Крім того, окремим напрямленням виділено програми по залученню різноманітних засобів [12, 109]. Внаслідок

цього слабшає політична активність громадян, зменшується кількість членів партії та знижується рівень культури громадян.

По-друге, зменшення ролі партійних структур на виборах приводить до послаблення зв'язку між кандидатом та партією. Основні функції партії витісняються вирішенням комерційних завдань, тобто у політиків з'являється альтернативне джерело фінансових та організаційних можливостей. Кандидати більше не залежать від партії та її підтримки і можуть звертатися безпосередньо до своїх прибічників через платні ЗМІ. Одночасно політики можуть «викинути за борт непотрібний баласт» - шлейф негативних асоціацій, які пов'язані з діяльністю політичної партії, яка їх підтримувала та яка може негативно вплинути на імідж політика [11, 214]. Тому все частіше одна частина політичних лідерів уникає заяв про свою партійну приналежність, а інша частина політиків – не підкреслює її, а це, в свою чергу, знижує колективну відповідальність членів партії перед виборцями.

По-третє, послаблення зв'язків між кандидатами та партіями веде до появи нового типу політика, для якого «основним та найважливішим завданням як до виборів, так і під час перебування на вибраній посаді є залучення якомога більшої кількості матеріальних засобів» [12, 314].

По-четверте, у зв'язку з трансформацією партійних систем під впливом маркетингового підходу змінюється відношення партій до лідерства. Попри послаблення значення лідерства паралельно проходить підміна його функціонального змісту, тобто на зміну реальному лідерству приходить «просування лідерства» [11, 239]. Сьогодні існують свої критерії оцінки кандидата: імідж політика, його бренд, здатність викликати емоції у виборців, вмиле використання ЗМІ і т. ін. Крім того, зазначимо, що аналіз соціальних проблем зведений до повторення декількох тем кампанії, а наприклад телевізійні дебати між лідерами носять, швидше за все, конфронтаційний характер, а не характер - раціонального дискурсу.

Підміна змісту формою. Згідно з маркетинговою теорією, суть концепту політичного продукту полягає в отриманні користі (вигоди) з точки зору виборця, і тільки потім – розкривається зміст політичного продукту, навіть якщо він і є високоякісним. Іншими словами це звучить так - зміст по важливості може поступатися місцем формі: найважливіше те, як оцінює товар виборець, а не чим (ким) насправді є цей товар [9, 82].

Зазначимо, що логіка еволюції маркетингової концепції товару відображає реалії ринку. Цінність продукту, як зазначає Д. Якобуччи, на комерційному ринку в значній мірі визначається його символічними характеристиками. Символьна складова продукту – бренд, імідж, позиціонування демонструють стійку тенденцію до домінування форми над змістом [9, 83].

Зазначимо, що теорія вибору бренда є однією з визнаних маркетингових теорій споживачької/ виборчої поведінки. Із трьох елементів контакту між товаром та споживачем – емоційним, раціональним та когнітивним – пріоритет віддається першому [3, 176].

На думку маркетингологів, цінність політичного продукту ще в більшій мірі залежить від символічної складової. В сучасному суспільстві індивідуум знаходиться під постійним впливом так званих «плаваючих символів» [5, 74], а сфера політики – область найбільш масованого впливу таких символів. Надумку Д. О'Шонессі, політична реклама більш символічна, ніж комерційна, бо як вона апелює до ключових соціальних цінностей та займається «комунікацією абстракцій» [12, 287].

На думку фахівців, орієнтація на символічну складову політичного товару разом із ринковою установкою на задоволення потреб громадян викликає занепокоєння:

- відбувається підміна змісту політичної дії формою;

- аргументація політиків все частіше спрямована на емоційне, а не на раціональне сприйняття громадянами різноманітних повідомлень;

- професіоналізм політика поступається місцем «професійному просуванню» товару;

- посилюється вплив політичних консультантів, який не завжди відповідає їх ролі в електоральному процесі [12, 314]. Особливо це стосується суспільств з перехідною політичною системою.

В результаті все це призводить і по-перше, - до зниження ролі політики в демократичних суспільствах; по-друге, до неповаги виборцями своїх обраних політиків; по-третє, здійснюється вплив на електорат емоційної складової контактів, які відбуваються між товаром та споживачем. В результаті це призводить до підризу системи раціонального прийняття політичних рішень та до негативного впливу маркетингових технологій на політичний процес.

Посилення маніпулятивного впливу. Вважається, що маркетингація електорального процесу, паралельно з якісним підвищенням ефективності дій кандидатів та зацікавлених в їх перемозі сторін, веде до цілого ряду негативних тенденцій:

- значно здорожчали політичні кампанії. Маркетингові технології вивчення політичного ринку є капіталомісткими, але ефективними. Саме необхідність у вивченні маркетингового ринку та просування політичних товарів (лідерів, партій, ідей) часто роблять політичних акторів заручниками великих грошей та груп тиску;

- сприяє фрагментації суспільства та комодифікації політики. Застосовуючи теорії й технології сегментації ринків та виборців, здійснюються дослідження домінуючих мотиваційних характеристик поведінки цільових груп, які створюються під «кожну цільову гру-

пу спеціалізованої товарної пропозиції» [12, 418]. Такі технології є досить високоефективними, але вони мають і зворотний бік медалі, а саме: враховуючи результати застосування маркетингових технологій, направлених на створення «адресного» продукту й сегментації ринку, ці технології сприяють фрагментації суспільства. Адже виборці розглядаються не як соціальні групи з однорідною сукупністю певних ідеологічних, соціальних, культурних характеристик та цінностей, а як сукупність споживачів-індивідів;

- послаблюється залежність влади від виборців, що призводить до відчуження громадян від політики. Такі маркетингові технології, як реклама, телефонне опитування, пряме розсилання, менеджмент новин (spin doctors, spund bites та інші), спрямовані на необ'єктивне та неповне інформування громадян. Крім того, така інформація може бути викривленою або спотвореною.

Вазначимо, що spin-технології (від англійського spin – ловити рибу, крутити, вертати) – це технології фрагментарної подачі інформації та створення емоційно-інформаційного оточення в інтересах замовника. Саме spin-технології направлені на «привернення поверхневої уваги» без створення емоційного зв'язку з реципієнтом [12, 451]. Крім того, spin-теми подаються однобоко, в «примітивному» та агресивному вигляді, звідси впливає їх основне завдання – будь-яким чином та якнайдовше втримати увагу електорату. Імідж політичної партії, політичного лідера, який направлений на створення довгострокового емоційного зв'язку, відходить на інший план, будується він не із образів, а з тем новин, тобто вплив направлено на отримання швидше примітивного, ніж емоційного відгуку [12, 461]. Технології переконання сконцентровані на емоційному сприйнятті інформації, таким чином втрачається змістовний аналіз повідомлень, й відбувається ослаблення емоційного зв'язку виборців з політичною інформацією. Отже, spin-технології продукують все більшу залежність політиків від професійних медіа-консультантів, укріплюючи позиції медіа-акторів як самостійних гравців на політичному ринку.

Sound bite (саундбайт) означає «шматочок звукозапису», але також перекладається «як сильна, яскрава фраза». Саундбайт означає «короткий аудіофрагмент, вставлений у відео репортаж, який показують у теленовинах». Вазначимо, що політики рідко коли турбуються про повний текст своїх виступів, а в основному

переймаються двома або трьома фразами, які будуть гарантувати їм позитивне висвітлення в масмедіа» [1, 314]. Сьогодні медіаконсультанти приводять «технологічне» пояснення практиці витіснення аргументованих доказів короткими, «яскравими» повідомленнями, які є дуже часто провокаційними та орієнтованими на візуальне сприйняття. Крім того, як вони зазначають, політик повинен «укусити» яскравою фразою аудиторію, бо без таких фраз він не буде почутий аудиторією, й таким чином ;

- вихолощується зміст електоральної боротьби та збільшується об'єм негативної реклами. Між політичними партіями зникає ідеологічна конкуренція, на її місце приходять політичні технології, а це веде до падіння довіри громадян до інституту виборів;

- знижується та видозмінюється електоральна активність громадян. Маркетингові технології (особливо пряме розсилання) хоч і мобілізують все більшу кількість виборців, але водночас приводить до так званої «диванної активності».

Таким чином, розвиток маркетингових технологій направлено на подальше відчуження електорату від змісту політики та створюються умови для ослаблення залежності влади від громадян.

Крім того, варто звернути увагу на такі негативні фактори, як політичний саджинг, тобто використання технологій політичного маркетингу для ретельного приховування спроби руху будь-якого політика або політичної ідеї до виборця або респондента. Та політичного фаджингу, тобто використання політичного маркетингового дослідження для ретельного приховування діяльності із залученням різноманітних засобів на користь будь-якої політичної сили [8, 27]. У даному випадку роль політичного маркетингу розширюється, й вивчаючи політичний ринок, необхідно вивчати й досліджувати всі політичні процеси, які можуть впливати на нього, і, як зазначає французький дослідник Ж. Баландье, для того, щоб відбувся подальший поступ й надалі, потрібно краще досліджувати та здійснювати критичний аналіз природи і сутності політичного маркетингу [2, 189].

Отже, суть (небезпека) політичного маркетингу полягає в тому, що він пропонує учасникам політичного процесу свою філософію поведінки, своє бачення ефективності дій на політичному ринку, в основі якого лежить мульти-методологічний підхід до вивчення та моделювання політичної поведінки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аронсон Э. Эпоха пропаганды: Механизмы убеждения, повседневное использование и злоупотребление [Электоральный ресурс] / Э. Аронсон, Э. Праткинис. – СПб: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 384 с. (проект «Психологическая энциклопедия»). – Режим доступа: http://www.Gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/ErohProp/ 7. Phr. – Заглавие с экрана.
2. Баландье Ж. Политична антропология: Пер. з фр. О. Хоми. _ К.: Альтерпрес, 2002. – 252 с.

3. Говард Дж., Шет Дж. Теория поведения покупателя. Классика маркетинга. – СПб.: Питер, 2001. – 487 с.
4. Данливи П. Политическое поведение: институциональный и эмпирический подходы. Политическая наука: новые направления. – М.: Вече, 1999. – 478 с.
5. Эллиотт Р. Макиавелли о границах податливости сознания. Макиавелли, маркетинг и менеджмент. – СПб.: Питер, 2004. – 678 с.
6. Немяк И.Л. Политический маркетинг. Основы теории. – М.: Издательство «Весь Мир», 2008. – 352 с.
7. О'Шонесси Дж. Конкурентный маркетинг. Стратегический подход. Лондон. – С. 40.
8. Шубін С.П. Політичний маркетинговий аналіз: метод, теорія, практика: Монографія. – К.: Генеза, 2007. – 112 с.
9. Якобуччи Д. Школа маркетинга Келлога. – СПб.: Питер, 2004. – 517 с.
10. Borden N. H. The Concept of Marketing Mix/ N. H. Borden// Journal of Advertising Research. – 1964. – June. – P. 2-7.
11. Lees – Marshment J. Political Marketing: How to Reach that Pot to Gold. – 2
12. O'Shaughnessy N.J. The Phenomenon of Political Marketing / N.J. O'Shaughnessy. – Houndmills; Basingstoke; London: Macmillan Press, 1990. – 618
13. Scammell M. Political Marketing: Lessons for Political Science/ M. Scammell// Political Studies. – 1999. – Vol.4(4). – 734-749[ліз-мар] p.

В.В. ОСИН

ПОЛІТОЛОГІЯ В ЕПОХУ БОЛЬШОЙ НАУКИ

Осин Вадим Владимирович - доцент кафедры философии и социально-политических дисциплин Академии таможенной службы Украины, кандидат политических наук

Проблема, которой посвящена данная статья, определяется все возрастающим значением политической науки в конструировании «жизненного мира», создаваемого и одновременно преодолеваемого в результате (практической) имплементации результатов многочисленных политологических исследований. Подобное обстоятельство оправдывает внимание ко множеству самых различных обстоятельств, могущих оказаться причастными к процессу этого социального по сути созидания «действительности», чья кажущаяся незыблемость соперничает лишь с ее внезапной и катастрофической изменчивостью.

Одним из релевантных факторов выступает сама организация науки о политике, непосредственно влияющая на характер получаемых данных о «политической реальности». Ведь сложно надеяться на достижение адекватного понимания политики, если сама структура политологии предусматривает последнее место среди 32 социальных наук по степени энтузиазма ученых в отношении ее достижений и собственной увлеченности ее проблемами [13, 474].

Отсюда цель данной статьи заключается в рассмотрении современной политологии в контексте тех изменений в существе науки, которые Д. Прайсом были описаны в рамках концепции перехода от малой науки к большой.

Обзор литературы в этом случае не может быть проведен в его традиционном варианте, поскольку отличительной чертой современного состояния наукометрического изучения политической науки являются фрагментарность и разобщенность,

приостанавливающая от отсутствия теории, могущей выполнить роль силы, объединяющей и одновременно направляющей исследовательские усилия в необходимом направлении.

Иногда можно встретить попытки проведения параллели между сегодняшней политической наукой и другими социальными науками [13, 474], чуть более часто говорят о политологии в терминах куновской концепции науки [9, 91–115], потенциально способной стать искомым организующим центром, что ориентирует на достижение более многомерного видения проблем политического. Однако эти попытки представляют собой скорее эпизоды, нежели масштабные и систематические измерения, в результате чего развитие науки о политике предстает изолированным от развития других наук, а не составной частью эволюции науки Нового времени, что выглядело бы более естественным.

Таким образом, пресловутый обзор литературы неминуемо обернулся бы бессмысленным перечислением разрозненных фактов, да к тому же полученных в рамках перспектив, не допускающих, кажется, никакого совмещения. Поэтому более полезно осуществить его в виде фактических примеров, иллюстрирующих тезисы одного представления о (большой) науке. При таком подходе можно снабдить приемлемой интерпретацией не только уже имеющиеся данные, но также указать направления, позволяющие получить недостающие.

Некогда наука воспринималась как нечто новое, целостное и, в общем-то, малочисленное. Сейчас

же время другое, когда разрушена новизна явления, оборачивающегося чуть ли не религией, нет речи и о малочисленности и единстве научного. Последнее теперь выглядит совершенно иначе, а потому говорят уже не о малой науке, а о большой [7]. У нее много характеристик, но все они выводимы из одного лишь факта, и к нему же так или иначе сводимы.

Д. Прайс в своей знаковой книге «Малая наука, большая наука» (1963), что за сорок лет после своей публикации цитировалась не менее полутора тысяч раз, причем, как правило, в компании, которую безо всякой натяжки можно назвать референтной (Р. Мертон, Т. Кун и др.) [12, 189–192], отмечает, что «если найден... удовлетворительный способ измерить какой-либо достаточно большой сегмент науки, то этот сегмент в нормальных условиях растет экспоненциально. Иными словами, наука растет по закону сложных процентов, умножаясь на какой-то постоянный коэффициент в равные периоды времени» [7, 287].

Суть экспоненциального роста, прослеживаемого по росту литературы, кадров, разнообразных научных обществ и т. п. [7, 289–297], «характеризуется либо периодом удвоения, либо периодом десятикратного увеличения» [7, 288]. Удвоение происходит раз в 10, 15 и 20 лет, в зависимости от строгости избираемых критериев научности: при минимальных период роста составляет десять лет, а при максимальных – приближается к двадцати [7, 289]. Отдавая себе отчет в том, что «в реальном мире не бывает так, чтобы вещи росли и росли до бесконечности», Д. Прайс констатирует, что экспоненциальная кривая в конечном итоге превращается в логистическую [7, 301]. И по последним данным, касающихся социальных наук, логистические модели действительно представляются более адекватными [12, 197].

Чтобы убедиться в том, что политическая наука также испытала экспоненциальный рост, достаточно бросить взгляд на любой релевантный индикатор. Если таковым признать рост численности журналов в этой области, то первые три периодических издания в этой области появились в США в 1886, 1890 и 1906 гг. соответственно [13, 463]. Но еще в 1996 году отмечалось, что «за последние двенадцать лет на английском языке стало выходить около 100 новых журналов, имеющих отношение к политической науке» [3, 115]. Если же обратиться к числу статей, то показательна в данном случае динамика возврата статей. В частности, первые два десятилетия своего существования *American Political Science Review* было вынуждено публиковать практически все материалы, приходящие в редакцию, и этого не всегда хватало; сегодня же публикуют лишь 1 из 10 или даже 1 из 12 статей [13, 463].

Экспоненциальный рост интересен не сам по себе, а по причине того, что он является своего рода предпосылкой возникновения многоуровне-

вых научных сообществ, с присущей им особой коммуникацией, специфическим этосом и «продуктами деятельности». Подобная организация обусловлена тенденцией, которую Д. Прайс назвал кристаллизацией: «Наука в различных проявлениях обнаруживает тенденцию к кристаллизации формы в том смысле, что большие ее отрасли растут за счет малых... И хотя на научной сцене во все возрастающем числе появляются новые дисциплины..., небольшое число уже существующих и больших по размеру научных дисциплин... продолжает естественный рост» [7, 332].

Подобно всякой динамично развивающейся и структурно усложняющейся организации, наука сталкивается с проблемой объединяющей коммуникации. Так, Р. Долби отмечал, что «историческая тенденция в развитии науки была направлена на редукцию разногласий, так что споры в науке XX века значительно меньше, чем прежде. Различные подсообщества ученых сегодня с большей вероятностью будут игнорировать друг друга, чем вступать в открытые конфликты» [6, 340].

В политологии кристаллизация обычно понимается как специализация; более того, сегодня принято «различать специализацию в рамках формальной дисциплины и специализацию, происходящую на стыке различных субдисциплин» [3, 114]. И политическая наука переживает оба указанных явления, в терминологии М. Догана – фрагментацию и гибридизацию, причем некоторые «гибридные области», наподобие политической психологии, «уже давно признаны самостоятельными научными дисциплинами» [3, 126].

Казалось, что гибридизация и фрагментация должны были бы взаимно уравновешивать друг друга, тем самым сохраняя вполне приемлемый уровень общения между различными научными сообществами. Однако на практике наблюдается нечто прямо противоположное: в политологии коммуникация между отдельными ее областями оставляет желать лучшего. В частности, специализация превращается в дезинтеграцию, которая «в последнее время в ряде случаев принимает такие формы, когда принадлежность отдельных направлений к дисциплине отрицается» [3, 115]. М. Доган также приводит многочисленные свидетельства «взаимного пренебрежения» политологов, занимающихся изучением схожих проблем [3, 120], вписывая это в общий контекст науковедческих исследований [3, 117].

Более того, Г. Алмонд для описания взаимоотношений политологов использовал название театрального хита 1955 года, пьесы Т. Рэттигана *Separate Tables*; это труднопереводимое понятие означает практику обособленного обеда в пансионе и самим сценаристом использовалось для подчеркивания «одиночества человеческого существования» [11, 13]. По мнению Г. Алмонда, в рамках единой политической науки можно выделить несколько направлений, образуемых

в результате комбинации идеологических и методологических критериев. Отношения между четырьмя полученными в итоге «школами» протекают в таком ключе: «Глашатаи общественного выбора, чтобы найти место своему впечатляющему дедуктивному механизму, ищут убежище в реальности, «новом институционализме»; политические эконометристы хотят быть причастными к историческим и институциональным процессам; гуманитариев коробит нежелание «технарей» признавать политические ценности, и они страдают от чувства неприспособленности к миру, где царят статистика и техника; а радикальные или «критически настроенные» политические теоретики, уподобляясь ветхозаветным пророкам, осыпают проклятиями бихевиористов, позитивистов и само представление о профессионализме в политических науках, которое бы отделяло знание от действия»¹ [11, 14].

Отгороженность дисциплин обладает как позитивными, так и негативными сторонами. К числу первых можно отнести более экономичную организацию усилий, проистекающую из того, что обычно каждому научному сообществу свойственны особым образом понимаемый предмет и методы его постижения. В силу подобной общности можно осуществлять эффективную селекцию возможных направлений исследований, а через прекращение «бесплодных споров между различными школами... по поводу основных принципов» открывается возможность эзотерической работы [5, 43–44]. Только в этом случае ученые могут «исследовать некоторый фрагмент природы так детально и глубоко, как это было бы невысказимо при других обстоятельствах», в силу чего «по крайней мере часть этих достижений всегда остается в силе» [5, 51].

Однако сплоченное научное сообщество – это не только «эффективность и продуктивность исследований» [5, 44]. Это также предполагает то, что Р. Гудин и Х.-Д. Клингеманн именуют идеей особой ролевой ответственности [2, 32], что, конечно, может способствовать повышению общих стандартов, принятых в политической науке. Вместе с тем, поскольку замкнутость научных сообществ есть производная от уже установленной монополии на научный авторитет, то указанная идея может оборачиваться своей противоположностью.

В целях лучшего понимания этого обратимся к дискуссии между сторонниками и противниками теории рационального выбора [1, 8]. Легко заметить, что обе стороны настолько глухи к аргументам друг друга, что на ум сама собой приходит концепция «несоизмеримости теорий». Но нет, все дело именно в профессиональной солидарности, как это легко увидеть по следующим словам Э. Даунса, перед лицом очевидных фактов предпочтительнее хранить верность школе: «Эмпирические исследования чуть ли не в один голос заключают, что почти для любого индивида гораздо важнее притирка в первичной группе, не-

жели более отдаленные по сравнению с этим соображения экономического и политического благополучия... Тем не менее мы должны исходить из того, что люди ориентируют свое поведение в этом мире главным образом на последнее; иначе всякий анализ как экономики, так и политики превращается просто в придаток социологии первичных групп» [1, 323].

Конечно, в политологии дела обстоят вовсе не так трагично, как, скажем, в медицине, где нередко случаи, когда именно профессиональная солидарность (*Korpsgeist*) становится причиной гибели пациентов [10, 320]. Однако следует также считаться с конструктивистским характером гуманитарной сферы исследований, вследствие чего изучение влияния *Korpsgeist* на создание условий человеческой жизни может стать настоящей экзистенциальной проблемой.

Экспоненциальный рост и связанная с этим специализация предполагают написание научных работ, в своей совокупности формирующих учебную литературу, общность образования и границ «предмета научного исследования». Кажется, что в условиях экспоненциального роста чуть ли не единственным эффективным формальным каналом, связующим ученых, может быть лишь научная статья. Однако данные, согласно которым «80 % ценности и функционального назначения статьи лежат вне области коммуникации», заставляют более пристально взглянуть на эту своеобразную валюту научного сообщества.

Д. Прайс указывает, что «менее 10 % наличного числа журналов оказалось бы достаточным для удовлетворения запросов на 80 %» [7, 348]. Другими словами, «хотя существует 30 000 журналов, половина читателей использует только 170 наиболее популярных» [7, 349]. Обращение к индексу цитирования дает схожие результаты, показывающие, что «число сносок на статью явно падает с возрастом», т. е., условно, в каждый отдельно взятый момент времени не меньше половины статей, старше двух с половиной и/или пяти лет, уже никем никогда не цитируются [7, 351–354].

Ситуация в политологии мало чем отличается от общенаучной. Скажем, 43 % политологов дали позитивный ответ на вопрос, редко ли им встречаются интересные статьи в главном журнале своей дисциплины, заняв таким образом по этому показателю первое место среди представителей социальных наук [13, 474]. Также отмечается, что подавляющее большинство статей в специализированных журналах могут вообще не читаться, а спустя пять лет после публикации подобной «процедуре» вообще подвергается не более двух-трех [13, 475]. Даже в таком обобщающем труде, каковым задумывалась т. н. коллективная монография *Политическая наука: новые направления* (1996), «почти две трети авторов упоминаются лишь однажды в указателе использованной литературы в какой-либо одной из глав» [2, 49].

Кроме того, «более половины Работ, упоминаемых в настоящей книге, были опубликованы на протяжении последнего десятилетия, а две трети – за последние два» [2, 52].

Но каким образом это можно объяснить? Частично – весьма специфическим характером научной статьи, цели которой изначально были далеки от информативных. Ведь «статья появилась в связи с тем, что развелось слишком много книг», а потому «первоначальная функция журналов была скорее социальной – показывать, что и кем делается, а не научной – публиковать сведения о новом знании» [7, 337]. Отсюда импульсом появления современной научной статьи «было установление и сохранение интеллектуальной собственности. Статья была выражением прочувствованной учеными необходимости сделать заявку на новое знание, как на свою собственность...» [7, 339].

Стоит ли в таком случае удивляться, что современным исследователям присуще «сильнейшее желание писать статьи, но гораздо меньшее желание их читать» [7, 343]?!

Подведем промежуточные итоги наукометрического взгляда на политическую науку. Ценность концепции большой науки Д. Прайса в данном контексте заключалась, прежде всего, в том, что многим малосвязанным и идеологически коннотированным фактам, касающимся политологии, придаются целостность и упорядоченность. Это позволило достаточно очевидные для политологов обстоятельства, прежде всего тех, что связаны с экспоненциальным ростом литературы, кадров и институтов, а также усложнением структуры науки о политике, включить в более общий контекст развития науки. Теперь также можно увидеть некоторые новые аспекты, например негативные следствия ухудшения коммуникации между различными субдисциплинами, а также социальные причины снижения информативности научных статей.

Вместе с тем, многие работы «науки о науке» могут показать направления для дальнейших исследований. Имеется в виду, в частности, то, что попытки интенсифицировать развитие науки оборачиваются в конечном итоге продуцированием большего числа посредственных ученых, нежели выдающихся: «Речь идет лишь о том, что попытки получить больше ученых увеличивают численность в более низких рангах быстрее, чем в более высоких. Таким образом, хотя число ученых крупного калибра всегда можно увеличить, такое увеличение идет за счет снижения общего стандарта науки» [7, 373].

В политологии не проводились исследования, имеющие своей целью установление динамики роста численности посредственных ученых, хотя на материале других наук неоднократно верифицировалась гипотеза т. н. Х. Ортеги-и-Гассета, имеющая непосредственное отношение к данной теме. В частности, братья Коулы, «используя данные о цитировании научных статей... показа-

ли, что крупные исследовательские результаты не только достигнуты представителями научной элиты, но и опираются на их собственные предыдущие работы. Масса же «рядовых» ученых существенно не содействует научному прогрессу и потому может быть сокращена без ущерба для развития науки» [4, 70]. Если идти от обратного, то можно увидеть, насколько узок круг тех, кто проводит исследования, заслуживающие и/или заслужившие внимания, чем не может похвалиться подавляющее большинство ученых в любой дисциплине.

Еще одним направлением, где политическую науку может ожидать прорыв, следует признать исследование вероятных дисфункций в распределении одаренных индивидуумов, по причине чего научные сообщества, вероятно, не могут в полной мере гарантировать надлежащее выполнение взятых на себя (социальных) обязательств. Этот отход от «нормального распределения способностей» Д. Прайс описывает следующим образом: «В полях научной деятельности когда-то реализовывалось естественное распределение людей по различным дисциплинам в соответствии с их склонностями, капризами судьбы и настроениями. Сейчас по этим полям общество разбрасывает различного рода приманки и капканы с тем, чтобы привлечь людей в определенные области и задержать их там. Таким образом, различные естественные силы оказываются подчиненными закону предложения и спроса, и распределение меняется настолько радикально, как если бы ничего другого на этих научных полях уже не оставалось, кроме рыночной ситуации постоянного по объему предложения и все растущего спроса» [7, 374].

Подразумевается, возможно, то, что укорененность науки в обществе не всегда была одинаковой, возрастая по мере приближения ко дню сегодняшнему, а потому есть основания предполагать, что раньше в науку шли действительно увлеченные, без нее себя не мыслящие и ничего корыстного от нее не ожидающие люди. В эпоху же пресловутой большой науки рекрутирование ученых и формирование соответствующих научных сообществ осуществляется не по как бы естественным склонностям, а в точке, где пересекаются способности индивида и его подверженность влиянию со стороны социальной престижности той или иной научной дисциплины в данный момент времени.

Помимо желательной верификации на политологическом материале тревожащих тезисов о нарушениях в естественном распределении способностей и появлении большого числа посредственных ученых, что как бы автоматически снижает вероятность достижения адекватного понимания политического, необходимо также обратить внимание, каким образом в условиях замкнутости субдисциплин политологии удается сохранять хотя бы видимость единства, безотносительно к тому, интеллектуальное оно или организационное [13, 465].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Грин Д. П. Объяснения политики с позиций теории рационального выбора: почему так мало удалось узнать? / Д. П. Грин., И. Шапиро // Современная сравнительная политология : хрестоматия : пер. с англ. – М. : Московский общественный научный фонд, 1997. – С. 295–323.
2. Гудин Р. И. Политическая наука как дисциплина / Р. В. Гудин, Х.-Д. Клингеманн // Политическая наука: новые направления: Пер. с англ. – М.: Вече, 1999. – С. 29–69.
3. Доган М. Политическая наука и другие социальные науки / М. Доган // Политическая наука : новые направления : пер. с англ. – М. : Вече, 1999. – С. 113–146.
4. Игнатьев А. А. Еще раз о «гипотезе Ортеги» (сводный реферат) / А. А. Игнатьев // Проблемы эффективности научных исследований: Реферативный сборник. – М.: ПИК ВИНТИ, 1991. – С. 69–75.
5. Кун Т. Структура научных революций : пер с англ. / Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун – М. : АСТ, 2001. – С. 9–268.
6. Петров М. Предмет социологии науки / Петров М. К. Философские проблемы «науки о науке». Предмет социологии науки / М. К. Петров – М. : РОССПЭН, 2006. – С. 171–620.
7. Прайс Д. Малая наука, большая наука / Д. Прайс // Наука о науке (сборник статей) : пер. с англ. – М. : Прогресс, 1966. – С. 281–384.
8. Цебелис Дж. В защиту теории рационального выбора / Дж. Цебелис // Современная сравнительная политология : хрестоматия : пер. с англ. – М. : Московский общественный научный фонд, 1997. – С. 52–83.
9. Чилкот Р. Х. Теории сравнительной политологии. В поисках парадигмы / Р. Х. Чилкот : пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, Весь Мир, 2001. – 560 с. – (Высшее образование).
10. Эллиенбергер Г. Ф. Открытие бессознательного. История и эволюция динамической психиатрии. Часть I: От первобытных времен до психологического анализа / Г. Ф. Эллиенбергер: пер. с англ. – СПб. : Академический проект, 2001. – 560 с.
11. Almond G. A. Separate Tables: Schools and Sects in Political Science / Almond G. A. A Discipline Divided: School and Sects in Political Science / G. A. Almond. – Newbury Park: Sage, 1990. – P. 13–31.
12. Furner J. Little book, big book: before and after Little science, big science: a review article, Part II / J. Furner // Journal of Librarianship and Information Science. – 2003. – № 35 (3) September. – P. 189–201.
13. Sigelman L. The Coevolution of American Political Science and the American Political Science Review / L. Sigelman // American Political Science Review. – 2006. – Vol. 100, № 4 (November). – P. 463–478.

¹ Отрывок из книги Р. Чилкота «Теории сравнительной политологии» [9, 39–40].

Т.М. КУЗЬМА

ФОРМА ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ І ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Кузьма Тетяна Миколаївна - доцент кафедри політології і соціології Рівненського державного гуманітарного університету, кандидат історичних наук

Історично склалося так, що питання, пов'язані з владою, державою завжди викликали та викликають значний інтерес у нашому суспільстві. Вони наболіли в сучасних умовах, на них замикаються непрості взаємини президентських і парламентських структур, труднощі порозуміння й одностайності, наслідки непередуманої приватизації, податкова політика, розгул злочинності, дошкульна проблема високих цін і тарифів та багато іншого.

Наразі тема вдосконалення державного правління, державного устрою і державного режиму – одна з основних для кожного громадянина тієї чи іншої держави, зокрема й України. Адже будь-яка держава є єдина по суті, змісту та формі. Щоб вона активно функціонувала, щоб якісно й ефективно діяв її механізм, потрібна чітко організована державна влада, яка, гарантуючи цілісність та безпеку суспільства, здійснювала б керівництво суспільством в інтересах домінуючої частини населення, а також управління загальносуспільними справами. В якості аргументу можна навести слова відомого юриста та філософа І.А. Ільїна, який стверджував, що форма держави не «політична схема», байдужа до життя людей, а жива організація влади народу. «Потрібно, щоб народ розумів свій життєвий устрій, вмів організовуватися, щоб поважав закони цього устрою і вкладав свою волю в цю організованість» [6, 134]. Врахування цих закономірностей – необхідна передумова побудови в Україні саме такої держави, яка могла б посісти гідне місце в європейській та світовій співдружності держав.

Мета статті полягає у комплексному науковому аналізі питання розвитку форми правління в Україні та можливих шляхів вирішення цієї проблеми задля забезпечення дійових умов побудови правової держави в Україні.

Трансформаційний шлях постсоціалістичних держав, у тому числі України, засвідчує, що успіх або провал демократії залежать не тільки від базових соціально-економічних і геополітичних чинників, але й великою мірою від методології розподілу політичної влади та дизайну базових політичних інститутів. Саме останні фактори суттєвим чином впливають на рівень консолідації суспільства, формують ефективність державних структур й, отже, забезпечують як стабільність

політичного режиму, так і сталість державного розвитку.

Впродовж новітньої історії Україна пройшла шлях розвитку всіх республіканських форм правління. Спочатку, ще за радянських часів, наша держава була парламентською республікою, потім її форма правління змінилася на президентську після прийняття конституційної угоди, згідно з якою Президент одночасно був главою держави та главою виконавчої влади. За Конституцією, яку було прийнято згодом, прийшла гібридна форма правління, а саме – президентсько-парламентська республіка. Наразі відповідно до Закону «Про внесення змін до Конституції України» Україна стала парламентсько-президентською республікою [13]. В чому ж полягає суть такого конституційного транзиту?

В ході підготовки Конституції Україна відмовилася від чистої президентської моделі організації влади, проте одразу не змогла перейти до іншої, парламентської, форми, тому змушена була обрати перехідну варіацію. В якості такої було спершу обрано президентсько-парламентську республіку, яка характеризувався тим, що Президента обирає народ, але за ним зберігалися деякі функції виконавчої влади, зокрема функція формування уряду. В принципі, це неорганічно президентські повноваження, вони більш властиві парламенту, однак якийсь час із різних причин ці повноваження зберігалися саме за Президентом.

Водночас варто зауважити, що це не є недоліком, просто обставини змушували обрати таку модель. Справа в тім, що тоді парламент був напівпартійним, а формувати уряд законодавчий орган може тоді, коли має стійку парламентську більшість, що формується на партійній основі однією фракцією чи коаліцією. Оскільки такої більшості в парламенті не було, то функцію формування уряду брав на себе Президент. Саме тому Кабінет Міністрів був відповідальний і перед Президентом, і підконтрольний парламенту. Однак такий уряд можна вважати лише напіввідповідальним, адже він не ніс відповідальності ні перед жодною партією, чи то блоком партій, ні перед парламентом.

Необхідність конституційних змін знайшла своє відображення у реформуванні Основного

Закону держави в грудні 2004 року, в результаті якого механізм політичної відповідальності частково було зміщено від Президента до парламенту. Згідно зі змінами до Конституції, Верховна Рада контролює ефективність роботи уряду, його розпуск потребує переформатування коаліції й змін її політичної програми. Водночас значні повноваження Президента, приміром, право вето, право призначати певних міністрів, право розпуску парламенту, право призупиняти дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності [9, 65], свідчать про невідповідність класичній моделі парламентсько-президентської республіки.

Важливим для інституту Президентства є фактор коаліційної більшості з тієї точки зору, що якби ядро парламентської коаліції становила потужна пропрезидентська партія, то Президент міг би непрямым чином впливати на політику уряду, і навпаки, за наявності опозиційної до Глави держави коаліції – ймовірний привід до подальшої конкуренції у владі. Втім, зазначені права Президента при ефективній взаємодії з іншими інститутами влади є досить-таки потужною зброєю проти виникнення частих урядових та парламентських криз, що, беззаперечно, повинно зміцнювати життєдіяльність та стабільність роботи уряду [5].

Однак на практиці такий баланс влади вже спричинив тривалу політичну кризу та створює передумови для подальшого посилення дестабілізуючих факторів. Подібна проблема «владного дуалізму» в нинішній моделі республіки в Україні, найімовірніше матиме своє місце й далі. Тому наразі для нашої держави нагальним є вирішення проблеми налагодження результативних взаємин у трикутнику Президент - Верховна Рада України - Кабінет Міністрів України.

Дійсно, запорукою успішного функціонування змішаної форми організації державної влади є ефективно налагоджений механізм політичного компромісу. В Україні цей чинник не спрацьовує через низку інституційних та історичних причин. Зміна мажоритарної формули волевиявлення на пропорційну за закритими списками в єдиному багатомандатному окрузі при слабкості партійних організацій та високий рівень фрагментації парламенту виявилися фактором експансії великого тіншового капіталу у владу, що призвело до максимізації ролі лідера фракції й одночасного знецінення «рядового» депутатського мандата, пріоритетності інтересів впливових у владі бізнес-груп над інтересами українського народу, зниження професійного рівня депутатського корпусу через потрапляння до його лав осіб, що ні за професійними ознаками, ні за моральними якостями не відповідають таким вимогам [10].

Таким чином, нова конституційна рефор-

ма майже неминуха, проте робити її треба не в конфліктній парадигмі. Якщо конституційний процес буде використовуватися як зброя одних проти інших або як інструмент посилення влади одного інституту в порівнянні з іншими, тим паче з суб'єктивних міркувань, це призведе до помилок, які вже були в 2004 році. Ключовими критеріями нової конституційної реформи є, по-перше, забезпечення ефективного функціонування державної влади; по-друге, збереження демократичності політичної системи. На наш погляд, обов'язково треба скоординувати роботу щодо змін до Конституції з підготовкою таких важливих законопроектів, як Закон «Про Президента», але можливо не у вигляді закону, а як забезпечення статусу та гарантій виконання конституційних прав Президента, як він може впливати на національну безпеку тощо. А також Законів «Про Кабінет Міністрів», «Про місцеве самоврядування» та ін. В цьому випадку спільна розробка зніме багато проблем.

З огляду на актуальність питання вдосконалення нової політико-владної моделі нашої держави варто розглянути альтернативні напрями його вирішення. Їх є декілька: або перехід до чистої парламентської чи президентської, або відновлення президентсько-парламентської форми правління, або ж вдосконалення існуючої моделі організації державної влади.

Розглянемо кожну із цих гіпотез.

Варто зазначити, що більшість науковців, політологів, юристів схильні до думки, що демократія більш гарантована за парламентської форми правління. На їх думку, держави, які будь-коли пережили тоталітаризм чи диктатуру, схильні дистанціюватися від сильної одноосібної влади, адже вона таїть небезпеку повернення до минулого. Тому такі країни, переважно, переходять до парламентської форми правління [12, 14]. Втім, потрібно підкреслити, що повноцінний парламентаризм утверджується лише за наявності сильних центристських партій [12, 14]. Тому в Україні на даному етапі тим самим неможливий перехід до парламентської республіки.

Класична форма парламентаризму (в якості аргументів на користь цієї моделі виступає досвід європейських держав, де ефективно функціонує подібна модель організації влади, зокрема Німеччини) є неможливою в політично неструктурованому суспільстві, де несформована відповідна партійна система, яка б уможливила створення стабільної парламентської більшості, і яка б, у свою чергу, формувала уряд, спроможний ефективно розв'язувати комплекс завдань, пов'язаних із необхідністю здійснення системних перетворень у суспільстві та державі. Між тим партійна система сучасної України не передбачає на даному етапі утвердження реального парламентаризму. Більшість політичних партій в Україні – нечисленні, не мають широкої соціальної бази [3, 36] (соціологічні дані свідчать,

що жодна з політичних партій і сил як провладних, так і опозиційних, не користуються підтримкою переважної більшості громадян [15, 69]), не справляють серйозного впливу на політичне життя України і повноцінно не виконують належних їм, як політичним партіям, функцій [7, 76]. За цієї умови перекладання на Парламент України надмірних повноважень при його реальній неспроможності їх виконання може скомпрометувати саму ідею парламентаризму. До того ж, ліквідація інституту Президента чи скасування процедури його всенародного обрання (хоча заклики щодо цього вже неодноразово лунали з уст політичних лідерів) суперечить настроям переважної більшості громадян України.

Щодо можливості запровадження в Україні президентської республіки, необхідно зазначити, що хоча в національному фаховому середовищі висловлюються судження про доцільність такого переходу й аргументуються переваги президентської республіки [8, 49], шлях реформування моделі правління в Україні в напрямку переходу до президентської республіки безперспективний. Взагалі президентське правління негативно позначається на функціонуванні державного механізму. За винятком США, можна стверджувати, що всі інші системи президентського правління, як правило, слабкі – вони регулярно стають жертвою переворотів і потрясінь [14, 82]. Спроби повторити цю модель, яка сприймалась як ключ до формули успіху, ніде не призвели до бажаного результату, найчастіше всього – до деградації, громадянських воєн і т. д. Президентська форма правління потенційно небезпечна для демократії [14, 89]. Той факт, що у США ця форма правління не призводить до скочування державності, до авторитаризму знаходить пояснення в тому, що для успішного функціонування президентської форми правління необхідний надто широкий набір компонентів, і він присутній лише в політичній системі цієї країни [10, 5].

Що стосується президентсько-парламентського виду республіканського правління в Україні, то аналіз політичного розвитку нашої країни свідчить, що повне відновлення попередньої системи влади, яка існувала в країні до конституційної реформи, видається можливим лише гіпотетично. Це може статися тільки в разі скасування положень конституційної реформи, що на сучасному етапі є немислимим, оскільки зміни до Конституції набули чинності в повному обсязі, стали частиною Конституції України. Відтак спроба скасувати ці зміни стала б прецедентом ревізії діючої Конституції, на здійснення якої Конституційний Суд не має повноважень.

З приводу останнього варіанта - ефективності змішаної форми правління в її парламентсько-президентському різновиді в сучасній Україні, то з огляду на реалії політичного процесу, слід вказати, що запровадження в Україні парламентсько-президентської форми правління

супроводжується суттєвими труднощами, оскільки така форма правління, як «правління партій», може реально функціонувати лише за умов існування сформованої і стабільної партійної системи, а точніше, як зазначає Дж. Сарторі, парламентсько-приспосованих партій [14, 89] та, відповідно, наявності усталеної партійно-політичної структури Парламенту. А з огляду на вищезазначений статус партій в Україні стає очевидним, що існування змішаної парламентсько-президентської форми правління в Україні та нової моделі взаємовідносин між законодавчою й виконавчою гілками влади безпосередньо залежать від реформування партійної системи України: формування небагатьох потужних центристських партій [11, 64].

З метою покращення діючої моделі організації влади, за оцінками фахівців, юристів, політологів, варто було б більш чітко врегулювати повноваження Президента в питаннях призначення та звільнення окремих міністрів, встановити ефективний та однозначний механізм призначення голів місцевих державних адміністрацій (з наданням відповідних повноважень або уряду, або глав держави), наділити уряд правом визначати законопроекти як невідкладні, уточнити й конкретизувати положення про порядок формування уряду тощо [5].

До того ж, для розробки і формування стратегії вдосконалення форми державного правління в Україні та вироблення оптимальної й ефективної системи владних відносин принциповим є забезпечення у процесі участі наукового й експертного співтовариства, широкої громадськості. Адже головними перешкодами для успішного розвитку конституційного процесу в Україні, на нашу думку, є практично повне виключення із цього процесу інституцій громадянського суспільства, ігнорування громадської думки, а також спроби окремих політичних сил використати процес внесення подальших змін до Конституції у власних політичних цілях.

У разі збереження такої ситуації розвиток конституційної реформи не відбиватиме інтересів громадян, не сприятиме реалізації їх основних політичних прав і свобод, поглиблюватиме відчуження суспільства від влади, а в кінцевому підсумку призведе до зниження рівня демократії в країні.

Таким чином, в умовах загострення політико-правової кризи владних інститутів в Україні постає гостра необхідність створення ефективної форми державного правління, сильної та незалежної влади, яка б реалізовувала конституційні положення щодо прав і свобод людини та збалансовувала конструктивну взаємодію законодавчої і виконавчої гілок влади, всіх її інститутів. І, проаналізувавши можливі варіанти республіканської форми правління в Україні, з огляду на природу інституціональних характеристик парламентаризму та президентіалізму,

можна зробити висновки не лише про певні вади чи недоліки кожної з систем, але й про те, що універсально-привабливої політичної моделі не існує.

Наявність тої чи іншої форми буде ефективним тоді, коли загальнодержавні, народні інтереси наших органів держави будуть пріоритетнішими над «особистими», коли трикутник «глава держави–глава уряду–парламент» будуть функціонувати за принципом взаємоповаги до висловленої

народом довіри, діяти в інтересах українського народу, поважати надані Конституцією та законами України повноваження один одного, будуть намагатися працювати конструктивно, для чого вирішувати якомога більше питань без залучення суду чи інших посередників.

Та за будь-якої форми правління непримиренним є протистояння індивіда та держави. Найкраща думка з цього приводу в Аристотеля: байдуже, якою є система влади, важливо, які люди є при владі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Василюк С. Теорія поділу влади і судової влади в Україні // *Право України*. – 2002. – № 5. – С. 149 - 155.
2. Висновок щодо трьох проектів законів про внесення змін до Конституції України. Прийнятий Венеціанською Комісією на її 57-му пленарному засіданні (Венеція, 12-13 грудня 2003 р.) // *Конституційна реформа: експертний аналіз*. – Х.: Фоліо, 2004. – 184 с.
3. Долежан В., Василюк С. Оновлення виборчого законодавства: на користь чи на шкоду? // *Право України*. – 2001. – № 3. – С. 134 - 147.
4. Звернення Президента України Л. Кучми з нагоди підписання Указу про винесення на всенародне обговорення проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України» // *Україна. Закони. Проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України»: На всенародне обговорення*. – К.: Преса України, 2003. – 80 с.
5. Іванова М. Критичний розгляд поточної форми правління в Україні // <http://www.highway.com.ua/2008/02/08/>.
6. Керимов Д.А. Сущність общенародного государства // *Вестник Ленингр. Ун-та, 1971.-№23.- Вып. 4.- С. 133 - 139*.
7. Ковальчук В. Проблеми формування багатопартійної системи в Україні: конституційно-правовий аспект // *Наукові записки. Серія «Право»*. – Острог, 2000. – Випуск 1. – 455 с.
8. Колодій А. Особливості перехідного періоду і вибір демократичних інститутів в Україні // *Політичний процес в Україні*. – Л.: ПАІС, 2007. – С. 181 - 191.
9. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Юрінком, 2007. – 80 с.
10. Мартинюк Р.С. Форма правління в Україні: політико-правовий аналіз // <http://www.uosa.uar.net/doc/polit/martunyk/2004/forma.doc/2008/02/08/>.
11. Пахарев А. Перспективи української багатопартійності у контексті можливих змін в організації влади // *Політичний менеджмент*. – 2003. – № 2. – С. 162 - 179.
12. Петренко Є. Причини та умови формування постійно діючої парламентської більшості: політико-ідеологічні аспекти // *Формування парламентської більшості: стан, проблеми, перспективи. Матеріали круглого столу*. – К.: Юридична книга, 2000. – 234 с.
13. Про внесення змін до Конституції України: Закон України // *ВВР України*. – 2005. – №2. – С.44.
14. Сарторі Джованні. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів. – К.: АртЕк, 2001. – 211 с.
15. Угрин Л. Інститут політичної опозиції в Україні: проблеми виникнення та становлення // *Політичний процес в Україні*. – Л.: ПАІС, 2006. – 179 с.

Т.С. КОБРИНЬ

НОРВЕЗЬКІ ФІОРДИ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Кобринь Тетяна Сергіївна - молодший науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України

Сьогодні світ змінився і причиною цьому стали інформаційні-комунікаційні технології, за допомогою яких ми можемо дізнаватися про події в реальному часі, навіть якщо подія відбувається в найвіддаленішому куточку земної кулі. Світова спільнота визнала існування так звано-

го інформаційного суспільства, де інформація відіграє вкрай важливу роль, а інформаційно-комунікаційні технології є основою для отримання нових знань та інформації. Формується специфічне інформаційне середовище людини – основа її існування в сучасному світі.

Інформаційна або цифрова революція, спричинена швидким розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, істотно вплинула на спосіб мислення, стиль спілкування. Відповідно змінилися й способи збереження, переробки, зберігання та поширення інформації. Разом з тим, варто відзначити і той вплив, який справила цифрова революція, оскільки вона викликала так званий «інформаційний (цифровий) розрив». Це, передусім, стосується країн високорозвинених та малорозвинених. Так, учені стверджують, що сьогодні навіть найбідніша країна за декілька років може досягти рівня розвинутих за умови впровадження високих технологій та інтенсивної розробки нових. Проте варто констатувати той факт, що не кожна країна здатна зробити такий ривок за допомогою нових технологій, тому більшість країн, які розвиваються, змушені залишатися на периферії. Таким чином, інформаційний розрив між країнами не тільки поглиблюється та зростає, але й спричиняє збільшення соціального розшарування. Використовуючи інформаційно-комунікаційні технології, високорозвинені країни здатні впливати на економіку, політику, соціальне життя як цілої країни, певних організацій, так і окремої людини. Хоча й географічні кордони залишаються номінально на карті, розділяючи окремі країни, величезні інформаційні потоки проникають у найвіддаленіші куточки світу. Для них кордонів не існує.

Актуальним є освоєння світового досвіду, зокрема досвіду Норвегії, в здійсненні інформаційної політики, вивчення висновків, зроблених західною наукою, про тенденції розвитку інформаційних процесів та наслідків.

Метою дослідження стали інформаційно-комунікаційні технології, а також сучасний розвиток Норвегії в інформаційному просторі. Об'єкт дослідження – розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема в Норвегії, а також розробка та впровадження урядом Норвегії власної інформаційно-комунікаційної стратегії. Предмет дослідження – проаналізувати як впроваджуються інформаційно-комунікаційні технології та програма дій уряду в житті, їх вплив на суспільне життя.

У даній роботі авторка ставить перед собою наступні завдання:

виявити світовий розвиток переходу до нових інформаційних стратегій, викликаних інформаційною революцією;

на прикладі скандинавської країни (Норвегії) показати її розвиток інформаційно-комунікаційних технологій в сучасних умовах; дослідити програму інформаційно-комунікаційної стратегії Норвегії;

вказати на особливості стратегії.

Основним методом дослідження є аналітичний, який дозволяє вивчити підняту проблему в її основних складових і на цій основі отримати

синтетичне знання про її змістовне наповнення. Вивчення передумов виникнення проблеми здійснено історичним методом.

Отже, такий стан речей, коли всього декілька країн володіють та контролюють більшість інформаційних потоків світу і здатні впливати на їх поширення, викликало хвилю протестів у всьому світі. Постає актуальне питання про регулювання інформаційних потоків та розробки відповідної програми, обов'язкової для виконання та впровадження. З цієї метою було проведено Всесвітній саміт з питань інформаційного суспільства [1]. Згідно з рішеннями цього саміту, кожна країна-учасниця повинна розробити до 2015 року національну стратегію електронного розвитку, яка є складовою частиною загальнодержавної соціально-економічної політики. Реалізація рішень буде доповнюватися постійною «інвентаризацією» міжнародними громадськими організаціями діяльності, спрямованої на розвиток інформаційного суспільства. Учасники саміту домовилися також запровадити узгоджену методологію оцінки прогресу у подоланні цифрової нерівності [2].

Перед високорозвиненими країнами постає питання розробки власних інформаційних стратегій розвитку, побудови інформаційного суспільства та формування адекватної інформаційної політики як всередині країни для забезпечення національної безпеки та збереження культурної ідентичності, так і діяльності на міжнародній арені. «Згідно з офіційною концепцією ООН, уряди всіх держав є учасниками інформаційного суспільства, незалежно від рівня економічного розвитку країни чи наявності інформаційно-комунікаційної інфраструктури. Уряди відіграють ключову роль у тому, щоб переваги інформаційного суспільства були доступні всім громадянам: для цього повинна здійснюватися як внутрішня, так і зовнішня політика, що відповідає новим викликам» [3].

Такі програми вже розроблені, зокрема в Сполучених Штатах – «План дій адміністрації США в галузі Національної інформаційної інфраструктури» (The National Information Infrastructure: Agenda for action, 1993); в Європейському Союзі – «Європейський шлях до інформаційного суспільства» (Europe's Way to the Information Society. An Action Plan); у Фінляндії – «Фінський шлях до інформаційного суспільства» (Finland's Way to the Information Society. The National Strategy); в Німеччині – «Шлях Німеччини до інформаційного суспільства» (Germany's Way to the Information Society).

Крім того, 22 липня 2000 року країни «великої вісімки» підписали Окінавську хартію глобального інформаційного суспільства, в якій зазначено: «Стратегія розвитку інформаційного суспільства повинна супроводжуватися розвитком людських ресурсів, можливості яких відповідали б вимогам інформаційного століття.

Ми зобов'язуємося надати всім громадянам можливість освоїти і здобути навички роботи з інформаційними технологіями за допомогою освіти, довічного навчання і підготовки. Ми будемо й надалі прагнути здійснення цієї масштабної мети, надаючи школам, класам і бібліотекам комп'ютерне обладнання, здатне працювати в режимі реального часу, а також направляти туди викладачів, які мають навички роботи з інформаційними технологіями і мультимедійними засобами. Крім того, ми здійснюватимемо заходи щодо підтримки і стимулювання малих і середніх підприємств, а також людей, які працюють не за наймом, надаючи їм можливість підключатися до мережі Інтернет і ефективно нею користуватися. Ми також заохочуватимемо використання інформаційних технологій з метою надання громадянам можливості довічного навчання із застосуванням передових методик, особливо тим категоріям громадян, які інакше не мали б доступу до освіти і професійної підготовки [4]. Отже, ще в 2000 році було окреслено межі поняття «телеробота» з наданням можливості окремій людині працювати не в офісі, а в домашніх умовах, використовуючи при цьому досягнення науки і техніки (ІКТ).

У Хартії також підкреслюється, що саме «інформаційні технології відкривають перед країнами, що розвиваються, чудові можливості. Країни, яким вдалося спрямувати свій потенціал у потрібне русло, можуть сподіватися на подолання перешкод, які традиційно виникають у процесі розвитку інфраструктури, ефективнішого зв'язання своїх нагальних завдань у сфері завдань в сфері розвитку, таких, як скорочення бідності, охорона здоров'я, поліпшення санітарних умов і освіта, а також використання переваг швидкого зростання глобальної електронної торгівлі» [4].

Як приклад переходу до інформаційного суспільства та впровадження інформаційно-комунікаційних технологій наведемо програму Норвегії. Ця скандинавська країна посідає чільне місце на світовій арені за розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, адже протягом кількох десятків років вона змогла досягти чимало успіхів, стати високорозвинутою, самодостатньою державою не лише завдяки наявності величезних покладів газу і нафти, а й умілим вибудовуванням «суспільства знань».

Так, норвезький дослідник Рісте Улав у своїй книзі «Історія зовнішньої політики Норвегії» наголошує на створенні системи, яка в 1990-х роках дістала назву «норвезької моделі» (тобто поєднання тісного співробітництва між державними органами, дослідницькими установами та неурядовими гуманітарними організаціями) [5, 357]. Разом з тим, він нарікає на «низький рівень інвестицій у наукові дослідження та конструкторські розробки, які могли б принести в економіку інновації, закласти

основу нової промисловості, витоки якої – високі технології» [5, 373]. Саме з метою входження в нову інформаційну епоху, вмілого використання ІКТ ще в 90-ті роки уряд країни виділив значні кошти на наукову діяльність, розуміючи необхідність інновацій. Авторка дослідження акцентує увагу на особливості наукової діяльності в Норвегії. Вона вдало розосереджена між трьома інституціями - державними органами, дослідницькими установами та неурядовими гуманітарними організаціями, які при тому ж активно взаємодіють між собою, не змушуючи винахід десятиріччями чекати на впровадження у виробництво. Дослідницькими установами виступають чотири університети, підприємства, в яких є власні науково-дослідні підрозділи та окремі організації.

Російський дослідник К.Воронов, дослідивши особливості розвитку Норвегії, навпаки, акцентує увагу на тому, що «одним з важелів у розвитку економіки уряд бачить у ширшому використанні можливостей і переваг інформаційної революції: телебачення, бездротового зв'язку, Інтернету» [6, 86]. З цією метою була прийнята програма дій для інформаційного розвитку суспільства «eNorge 1.0», першу версію якої представила міністр торгівлі Грета Кнудсен 29 червня 2000 року. Цілями цієї програми є активізація електронної торгівлі, поліпшення доступу до нових технологій та НДДКР (науково-дослідницька діяльність конструкторських розробок).

Ідея створити всеосяжний план дій у галузі інформаційно-комунікаційних технологій виникла як відповідь на ініціативу з боку ЄС, яка наприкінці червня 2000 року прийняла План дій «Електронна Європа». «eNorge» заснований у рамках «Електронної Європа», але адаптований до норвезьких умов. Основна умова – саме адаптація до умов розвитку власної країни. Це характеризує країну з позитивного боку. В даному документі («eNorge») уряд Норвегії заявив, що має намір досягнути мети інформаційного суспільства та суспільства знань за всіма трьома основними вимогами, які повинні бути гарантовані: доступ - компетенція-впевненість [7]. Спробуємо розтлумачити зміст цих трьох понять. Перший – «доступ» - стосується розробки і впровадження найновітніших інформаційно-комунікаційних технологій, другий (компетенція) – це принцип «постійного навчання». Світ не є досконалим. Він постійно змінюється, відповідно і ми повинні змінюватися разом із ним. Третє поняття «впевненість» досягається лише тоді, коли виконано перші дві вимоги і це означає, що сформувалося інформаційне суспільство.

Для впровадження цих трьох складових з 2002 року програма була перетворена у нову версію «2.0», згідно з якою поліпшується інфраструктура отримання освіти як у школах і вузах, так і неперервного навчання та перепідготовки трудових ресурсів протягом усього життя. За мету

ставиться забезпечення населення країни до 2004 року доступом до Інтернету в охопленні всіх сфер суспільного, господарського та особистого життя громадян [8]. Ознайомившись та дослідивши програму, маю зазначити, що швидкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій та втілення їх у життя несе ряд негативних моментів. Серед них варто відзначити наступні:

тотальна комп'ютеризація та автоматизація суспільного життя, що, у свою чергу, спричинить зменшення потреби у живих людях (найманих працівниках) і таким чином кількість безробітних зростатиме;

екологічна проблема, яку спричинять автоматизація та комп'ютеризація (незважаючи на спроби зробити виробництво нешкідливим для довкілля та людини), а також зменшення рухливості людини, яка змушена цілий день проводити за робочим столом біля комп'ютера – основна причина погіршення стану здоров'я;

економічна проблема – втрата значної частки відрахувань до бюджету, відповідно зменшення соціальних виплат населенню, оскільки нове обладнання потребує менше найманих робочих працівників;

поширення інформаційно-комунікаційних технологій та масове використання їх може також спричинити негативний вплив на норвезьку культуру та традиції, адже існування та активне використання весвітньої павутини стирає межі географічних кордонів, відбувається масове поширення та нав'язування американської культури.

Норвезька дослідниця Аніта Сендберг у своїй статті «Інформація для всіх?» також підкреслює негативні сторони інформатизації суспільної сфери життя та впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у життя спільноти, зазначаючи при цьому: «Традиційні галузі первинного сектора та промисловості повинні зберегти і збільшити обсяг продукції з меншою кількістю співробітників, у тому числі за рахунок ефективного використання інформаційних технологій. Як і у випадку з промисловою революцією, цифрова революція може мати соціальні наслідки щодо засобів до існування» [9].

В країні існує розуміння невідворотності будівництва та становлення інформаційного суспільства, що закріплено в Норвезькій доктрині інформаційного суспільства: «інформаційна технологія матиме зростаючий вплив на всі сектори суспільства» [10]. Так, норвезька програма становлення і переходу до інформаційного суспільства, що є своєрідним продовженням програми «eNorge», має назву «Краще використання інформаційної технології в Норвегії» і складається з наступних пунктів:

контроль за розвитком інформаційних технологій;

взаємодія для майбутнього;

від уявлень до генерації цінностей: як повинен

стимулюватися розвиток;

розробка правил гри;

вчитися, щоб використовувати – використовувати, щоб учитися;

норвезька мова і культура в цифровому просторі;

інформаційна технологія в роботі;

громадський сектор та інформаційне суспільство;

мережі для кращої охорони здоров'я.

Крім того, кожен пункт складається з декількох підпунктів, які містять заходи у конкретній сфері та заходи застереження.

На наш погляд, заслуговують уваги два зазначені пункти: «вчитися, щоб використовувати, використовувати, щоб учитися» та «інформаційна технологія в роботі». Перший, зокрема, присвячений формуванню суспільства знань, де всі громадяни держави мають рівне право на отримання знань незалежно від статі, віку та попередньої освіти, тобто дотримання принципу «постійної освіти» та впровадження в систему освіти інформаційно-комунікаційних технологій з метою поліпшення системи освіти: «школярі і вчителі в норвезьких школах повинні стати особистими споживачами інформаційної технології, так що вони можуть використовувати це для вивчення, для роботи і для гри» [10]. Таким чином, у програмі робиться наголос на необхідності «щоденного навчання», що може мати негативні наслідки. Однак, якщо навчання для молоді майже завжди дається з легкістю, то у старшому віці засвоювати навички користування глобальною мережею та вивчати інші технології дедалі важче.

У плані дій «eNorge» наводиться наступна статистика: «Більше половини домогосподарств країни мають свої власні Інтернет-з'єднання. Понад 1,1 мільйона норвежців щодня через Інтернет отримують необхідну інформацію. Найбільші зростання у використанні спостерігаються при підключенні Інтернету до будинків, а також отримання інформації від державних органів. Проте, як і раніше, існують значні соціально-демографічні відмінності у використанні з точки зору віку, освіти, статі та географії. Загалом можна сказати, що молодше покоління частіше використовує мережу Інтернет. Вікова група від 13 до 19 років є стійким користувачем, а група, старша 60 років, є останньою в рейтингові. Однак й серед останніх помітно зростає використання. Використання Інтернет, очевидно, зростає з вищою освітою. Крім того, спостерігається тенденція, що чоловіки більше, ніж жінки, користуються Інтернетом, але ця різниця зменшується» [7]. В даному випадку уряд має можливість використовувати примусові заходи з метою зростання і швидшого впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у життя. Наприклад, змусити людей літнього віку (пенсіонерів) отримувати заробітну плату через

картки, тобто для того, щоб отримати свої гроші людина повинна вміти користуватися новими приладами.

Щодо можливостей застосування інформаційно-комунікаційних технологій у програмі «Краще використання інформаційної технології в Норвегії», зокрема, зазначається: «У вивченні процесів, інформаційна технологія може, в багатьох сферах, сприяти цілком новим шляхам вивчення за допомогою стимулювання цікавості школярів та їх допитливості. Замість традиційної ситуації, де вчитель задає питання і чекає, що учні відповідають, школярі, наприклад за допомогою доступу і використання всесвітньої обчислювальної мережі, можуть задати питання, а потім використати інформацію в нових аспектах» [10].

У норвезькій програмі становлення і переходу до інформаційного суспільства робиться акцент на тому, що «доступ до міжнародних мереж повинен бути встановлений для всіх університетів та інших освітніх установ». Крім того, «дистанційна освіта повинна пристосовуватися до необхідності індивідів придбати знання і навички у використуванні інформаційної технології. На це піде чимало часу, якщо всі норвезькі працівники дістануть початкову освіту в інформаційних технологіях через школи. ... Необхідність відновити знання і навички таким чином значна. Ми стикаємося з великими викликами, коли всі, хто потребує цього, повинен пройти необхідне додаткове навчання протягом курсу декількох літ» [10]. Пріоритетом досягнення цього на державному рівні може стати створення освітніх гуртків, вечірніх курсів і в університеті, і в школі, і на підприємстві для тих, хто має бажання освоювати інформаційно-комунікаційні технології.

«Мета уряду - навчання протягом усього життя, і воно має бути інвестовано у сферу освіти та наукових досліджень з тим, що Норвегія зміцнює свої позиції в глобальному інформаційному суспільстві. Інформаційно-комунікаційні технології повинні бути інтегровані в усі освітні інституції і всі повинні мати рівний доступ до них. Питання інформаційно-комунікаційних технологій в освіті потребує всебічного розуміння. Це не лише питання про те, скільки інформаційно-комунікаційних технологій використовується, що є важливим, але, як ІКТ використовуються» [7].

Однак не лише ми можемо змінювати світ за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій, але й світ змінює нас, наше ставлення за допомогою ІКТ, в першу чергу через засоби масової комунікації. З цією метою вищезгадуваний норвезький дослідник Рісте Улав наводить приклад застосування інформаційно-комунікаційних технологій та їх вплив на суспільне життя: «Норвезька державна телерадіомовна корпорація розпочала транслювати регулярні передачі у 1960 році. Йон Лінг, який займав пост міністра закор-

донних справ з 1965 року по 1970 рік, піддавав різкій суспільній критиці федеральний уряд Нігерії під час конфлікту з державою Біафрой, яка відокремилась. Телевізійні «картинки» лідера Біафри полковника Оджукве, який плаче, або страждань цивільного населення регіону справили величезне враження на спільноту Норвегії, а церковні благодійні організації відкрито стали на бік Біафри. В якийсь момент їх тиск ледве не призвів норвезький уряд до визнання незалежності повсталі держави, а відповідно – до прямого втручання у конфлікт» [6, 351-352]. Варто відзначити, що серед найбільших газет Норвегії виокремлюють щоденні «Верденс Ганг» (накладом 357 тисяч примірників), «Афтенпостен» (284 тисячі примірників), «Дагбладет» (206 тисяч) тощо [11, 312].

Впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у всі сфери життєдіяльності індивіда призводить до появи нового терміну - «телеробота», суть якого полягає в тому, що для того, щоб вчасно і якісно виконати роботу, не обов'язково роботодавцю створювати окреме робоче місце, а працівникові щодня їздити на роботу. Все набагато простіше. Робітник отримує замовлення від роботодавця за допомогою інформаційно-комунікаційних послуг, наприклад через електронну пошту чи візуально через аудіовізуальний зв'язок з роботодавцем та виконує його протягом певного часу. У встановлений термін він передає замовникові виконану роботу знову ж таки інформаційно-комунікаційними засобами. Про це наголошується у норвезькій програмі. «Заходи потрібно ініціювати, щоб проаналізувати зміни, які виникають від коригування до нових форм організації у зв'язку із запровадженням інформаційної технології, рішень комунікацій, і що цілком змінює значення терміна «місце роботи» [10]. Проте наразі існує чимало перешкод. Перш за все, повинні бути розроблені конкретні закони, якими буде регулюватися робота як працівника, так і відповідальність роботодавця, а також потрібно організувати та навчити штат робітників, які б змогли працювати у цій сфері, адже не кожна робота може бути виконана за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій.

Крім того, відбувається так звана інформатизація всього суспільства. Інтернет та локальні з'єднання – це лише початок, вже більшість людей отримала можливість спілкуватися один з одним, використовуючи ІКТ та незважаючи на географічну відстань, у реальному часі, при цьому маючи можливість не тільки чути, але одночасно й спостерігати за діями співбесідника. Державний сектор не є винятком. Про це свідчать статистичні дані програми дій «eNorge»: «У державному секторі більшість організацій та установ створили свої власні сторінки. 87 відсотків державних установ створили свої власні сторінки. Серед

муніципалітетів та округів у даний час 59 відсотків, які створили свої власні сторінки. Ключове завдання полягає в тім, щоб розвивати те, що ми називаємо інтерактивними та операційними системами, які дають можливість обробити зв'язок з громадськістю повністю в електронному вигляді» [7].

Важливою умовою політико-практичної реалізації принципів інформаційного прориву та розвитку інформаційного суспільства може бути розвиток гендерної рівності: «Норвегія є однією з країн у світі, де більшість жінок у бізнесі! Це дає унікальну основу для подальшого зростання і благополуччя. У той же час ми бачимо, що в галузі інформаційно-комунікаційних технологій значно менше жінок, ніж в інших секторах... Дослідження показують, що менше дівча-ток, ніж хлопчиків, буде використовувати інформаційно-комунікаційні технології. У сфері освіти, були розпочаті серії проектів, які спрямовані на поліпшення використання ІКТ дівчатками» [7].

Таким чином, інформація, інформаційні та комунікаційні технології стають вагомим суспільним ресурсом розвитку країни. Велика питома вага у ВВП належить галузям економіки, які пов'язані з виробництвом знань,

створенням і втіленням у життя наукомістких, в тому числі інформаційних технологій. Наука відіграє важливу роль у формуванні нового інформаційного суспільства, а інформаційно-комунікаційні технології слугують цьому, виступаючи фактором підвищення якості життя населення.

Таким чином, керуючись Окінавською Хартією як базовим документом, Норвегія розробила власну програму дій, в основі якої принцип «довічного навчання»; тотальна інформатизація всього суспільства, тобто застосування інформаційно-комунікаційних технологій в усіх сферах життєдіяльності людини; фінансування наук і технологій вище критичного рівня та протягом багатьох десятиліть; організація ефективної співпраці всіх учасників процесу інноваційного соціально-економічного і науково-технологічного розвитку та створення суспільного клімату підтримки освіти, науки і використання високих технологій в усіх сферах життя суспільства. Дослідження показало, що ця програма не є ідеальною і має ряд недоліків: зростання безробіття; екологічна та економічні проблеми; негативний вплив на культуру та мову країни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Матеріали офіційного сайту Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства – <http://www.itu.int/wsis/basic/actors.html>
2. Документи тунисського самміта; Информационный портал «Открытие системы» – <http://www.osp.ru/nets/2005/18/378969/>
3. Ровинская Т. Интернационализация и глобализация средств массовой информации / Татьяна Ровинская // Мировая экономика и международные отношения. – 2007. - №6. – с.80-93.
4. Окінавська Хартія глобального інформаційного общества -<http://www.iis.ru/library/okinawa/charter.ru.html>
5. Ристе Улав. История внешней политики Норвегии/М.Л.Коробочкин (пер. с англ.). – М.: Весь мир, 2003. – 413с.
6. Воронов Константин. У Норвегии свои заботы// Современная Европа. – 2003. – №3. – с.84-91.
7. Norge. Nærings- og handelsdepartementet (2001). Midtveisrapport for eNorge. – <http://odin.dep.no/nhd/norsk/publ/rapporter/024101-990023/index-dok000-b-n-a.html>
8. Norge. Nærings- og handelsdepartementet (2002). eNorge 2005 : tilstandsrapport. – <http://www.dep.no/odinarkiv/norsk/dep/nhd/2002/publ/024101-990129/index-dok000-b-n-a.html>
9. Anita Sandberg. Et informasjonssamfunn for alle? - www.odinarkiv/norsk/dep/nhd/2000/taler/index-b-n-a.html
10. Better utilization of information technology in Norway - <http://archive.bild.net/infocnor.htm>
11. Страны мира: Справочник/под общ. ред. И.С.Иванова. – М.: Республика, 1999. – 512с.

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ТА СТАНОВЛЕННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

Матеріали підготовлено та надруковано Видавництвом «Грані» на замовлення Дніпропетровської міської ради

СТАНОВЛЕННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ КАТЕРИНОСЛАВА ЯК ГУБЕРНСЬКОГО ЦЕНТРУ

Проблема походження Катеринослава – Дніпропетровська знаходиться в полі зору дослідників, починаючи вже з першої половини XIX ст., і все ж тільки в останні десятиліття XX ст. вона стала об'єктом постійних наукових та політикоідеологічних дискусій. У літературі, присвяченій історії Катеринослава – Дніпропетровська, вже з XIX ст. утвердився і став майже загально визнаним висновок про те, що місто виникло як принципово новий об'єкт стосовно існуючих наприкінці XVIII ст. декількох населених пунктів. Генеральна ідея «Начертания» – спорудження «ідеального» міста – центру управління колонізаційними процесами на Півдні імперії – відповідала вимогам часу, втілюючи європейські досягнення в галузі теорії містобудування й проблем міського розвитку доби Просвітництва. Ця ідея визначила вибір території й функції міста й обумовила його архітектурно-планувальне вирішення.

Наприкінці XVIII ст. Катеринослав замислювався як третя столиця Російської держави, економічний, адміністративний і культурний центр Новоросії. Вже у 1790-х рр. сформувалася система органів міського самоврядування Катеринослава, яка майже в незмінному вигляді функціонувала до 1870 р. Юридичною основою здійснення самоврядування міської громади в цей період була «Грамота на права и выгоды городам Российской империи», видана Катериною II 21 квітня 1785 р., яка проголошувала право міського самоврядування.

Громадяни міста поділялися на 6 категорій:

- 1) мешканці, що мали власність у місті;
- 2) купці всіх трьох гільдій;
- 3) ремісники;
- 4) іноземці та особи з інших регіонів Росії, зайняті у міській промисловості;
- 5) знатні громадяни, правники, вчителі та інші фахівці, художники та підприємці з майном понад 5 тис. крб.;
- 6) посадські люди, зайняті в промисловості та ремеслах.

Структура органів міського самоврядування складалася з таких установ: «собрание общества градского», загальна міська дума та шестигласна дума (за чисельністю категорій населення).

Формально «собрание общества градского» було органом, до якого входили всі мешканці, незалежно від категорії та майнового цензу; однак

реальним правом займати виборні посади користувалися особи віком понад 25 років та власники капіталів не нижче 5 тис. крб.

Загальна міська дума офіційно складалася з усіх мешканців, однак вибори до неї відбувалися не на загальному зібранні «градского общества», а за розрядами, на які воно поділялося.

Шестигласна дума складалася з міського голови та шести гласних від окремих категорій мешканців. Ця дума займалася конкретними справами й була найбільш ефективним органом самоврядування. У березні 1787 р. відбулися вибори до першої Новомосковської шестигласної думи (Новомосковськ – колишній Катеринослав I), першим міським головою став купець Іван Шевелєв. У 1791 р. цей орган був переведений до Катеринослава II, де утворилася також і загальна міська дума. Міськими головами Катеринослава II були купці Дмитро Горяїнов (1791, 1797, 1811 рр.), Петро Башмаков (1794 р.), Григорій Кустов (1796 р.) [1, 92-97]. Купецький стан відіграв особливу роль у становленні та функціонуванні органів самоврядування Катеринослава наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Посаду міського голови у цей період обіймали виключно купці. На рубежі XVIII-XIX ст. чисельність купців у місті була незначною (зокрема, у 1825 р. – 185 осіб), однак представники саме цієї соціальної верстви виявляли ініціативу у зверненнях до центральних органів влади з петиціями про насущні потреби розвитку міста. У ситуації, коли уряд не виділяв коштів на будівництво важливих об'єктів міської інфраструктури, купці фінансували заходи з власних коштів (наприклад, будівництво мосту через р. Дніпро та поштової станції) [2, 139-141].

Значною проблемою було недотримання законодавчих норм у галузі міського самоврядування, внаслідок якого створювалися перешкоди для діяльності відповідних органів та розвитку міста. Це викликало, зокрема, численні петиції мешканців до центральних адміністративних установ. Суспільні настрої (навіть певні засади соціокультурного ідентифікування) еліти новоствореного Катеринослава на початку XIX в. ілюструє прохання «О гербе городу Екатеринославу» на адресу міністра внутрішніх справ від 11 листопада 1804 р., виявлене у РДІА [3, 1-2]. Звернення підписали 23 особи, переважно купці – міський голова Петро Четвериков, колишні міські голови І. Шевелєв, Д. Горяїнов, С. Четвериков, інші «именитые граждане». Автори петиції нагадували, що 17 липня 1803 р. доправили імператору та міністру внутрішніх

справ чергове (!) прохання про дарування місту герба і привілеїв, однак «разрешения и поныне в сем самоважнейшем для здешних граждан предмете нет». В умовах провінціалізації міста питання про надання герба набувало особливого, символічного значення. Нарешті міський герб був затверджений 29 липня 1811 р. в такому вигляді: у блакитному полі вензель Катерини II з датою «1787», оточений дев'ятьма золотими зірками [4, т. XXXI, 821]. Композиція герба стала загальнозживаною й широко використовувалась в офіційних документах, періодичних виданнях, листівках, в усіх сферах міського життя аж до революційного катаклізму 1917 р.

НА ШЛЯХУ ДО МОДЕРНОГО МІСТА: РЕФОРМУВАННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ (XIX ст.)

Скасування кріпацтва у 1861 р. та низка буржуазних реформ 60-х – 70-х років XIX ст. спричинили глибокі соціально-економічні та культурні перетворення у житті міст. Модернізаційні реформи відбувалися в обстановці громадської активності. До громадського життя залучалися всі міські стани. Необхідність введення місцевого самоврядування була також обумовлена низкою економічних і соціальних причин. Занепад промисловості і торгівлі в перші пореформені роки, слабкість шляхів, погана організація продовольчої справи, фактична відсутність медичної допомоги, народна неписьменність потребували реорганізації місцевого управління.

За міською реформою 1870 р. на міське управління покладалась усі справи по веденню господарства. 1860-ті роки були роками піднесення і пожвавлення інтересу до громадських справ. Разом із багатьма реформами 60-х років почалась робота по підготовці міської реформи. 1862 року за розпорядженням міністра внутрішніх справ до міст, у тому числі й до Катеринослава, були надіслані запитання щодо покращання міського управління. Губернатор призначив особливу комісію для розробки пропозицій щодо реорганізації міського самоврядування. Комісія звернулася до міської думи з проханням про надання відомостей, необхідних для розробки програми [12, 79]. В особі Савельєва губернатор побачив людину, яка в бурхливі часи реформ може бути корисною для міської громади. Тому він доручив йому головування в комісії по підготовці пропозицій щодо покращання міського самоврядування.

За Жалуваною грамотою 1785 р. до міських станів належали купці, міщани, цехові з числа яких і обирались міська дума і магістрат. В той же час дворяни і чиновники, духовенство і військові, які також мешкали в місті, не відносились до міських станів і не мали своїх представників у міському управлінні. Вузько-становий характер міського представництва з одного боку, некультурність і відсталість ку-

пецтва, в руках якого знаходилося міське господарство, з іншого боку були головними гальмами в здійсненні різних заходів, спрямованих на поліпшення міського благоустрою. Обрання дворянина міським головою відбулося вперше й було деяким порушенням існуючого положення, але, мабуть, так склалися обставини у місцевій громаді, що вибирати не прийшлося.

Активна діяльність Савельєва на посаді міського голови спричинила активну роботу міської думи, яка протягом багатьох попередніх років залишалась найнижчою адміністративною ланкою, підпорядковувалась губернатору і губернському правлінню. Тепер же призначались загальні збори міських обивателів, де обговорювались питання щодо благоустрою міста: про наведення порядку на бульварах, про права міської громади на землю Казенного саду, про роботи в місті, що проводились за розпорядженням думи тощо. Є дані, що тих, хто не приходив на збори за запрошенням думи, навіть штрафували на 50 коп. сріблом. А деякі з присутніх у засіданнях поводити себе досить галасливо, що не давало можливості добре обговорити й вирішити справи, запропоновані думою [14, №9, 25]. Готували засідання і писали ухвали завчасно гласні думи, яких налічувалося 4-5 осіб і які неспроможні були впоратися з усіма справами зростаючого міста. Життя міста організувала міська громада – дума, магістрат, поліцейське управління. Кожні три роки купці і міщани обирали міського голову і гласних думи, засідателів судових палат, бургомістра, ратманів від християн і євреїв. Усі ці громадські посади, як правило, займали купці. Представники інших станів не брали участі в справах громади і навіть не запрошувалися на наради, за винятком депутатів від дворян до квартирної комісії і для оцінки нерухомого майна. Хоча багато хто з них за своєю освітою і життєвим досвідом могли якнайкраще сприяти розвитку міста.

У другій половині XIX ст. в умовах буржуазного розвитку Російської імперії продовжувався процес збільшення кількості міського населення, змінювалася соціально-економічна структура міст, значення їх як центрів політичного та культурного життя країни. Все це приводило до ускладнення міського життя і викликало необхідність у покращанні системи міського управління. Існуючі до того часу форми міського самоврядування безнадійно застаріли і ставали неприйнятними. 16 червня 1870 р. було запроваджене Міське Положення, яке створювало нові за своїм змістом та функціями органи міського самоврядування: міську думу – розпорядчий, всестановий і представницький орган міської громади, міську управу – виконавчий орган громадського управління та міського голову, який керував одночасно як управою, так і думою [5]. Нове Міське Положення введено в Катеринославі наприкінці 1870 р. Воно впорядкувало і вдосконалило міське

громадське управління, розширило коло осіб, що брали в ньому участь, і, що головне, перетворило це управління на самоврядування.

1 вересня 1870 р. було відкрито Катеринославське губернське по міських справах присутствіє на чолі з губернатором І.М. Дурново. Присутствіє запропонувало старій думі зібрати міську громаду для затвердження тимчасової комісії з підготовки списку громадян для виборів гласних нової думи [19, 1-3]. За новим положенням право голосу отримував кожен міський мешканець, який досягнув 25 років, був російським підданим і сплачував оціночний збір з нерухомого майна або податки з різного роду документів, що давали право на зайняття торгівлею або промислами – таким був ценз, що відкривав перед мешканцями міста двері виборчого зібрання. Таких у Катеринославі нараховувалося 1429 чоловік. Виборці вносились до списку в порядку зменшення виплачуваних ними податків. Список механічно ділився на 3 кількісно нерівні частини – розряди, але кожна з рівними сумами платежів. Кожен розряд мав право обирати однакову кількість гласних. У Катеринославі до першого розряду увійшли 51 чоловік, до 2-го – 171, до 3-го – 1207 [19, 13]. 29 вересня списки передали для друкування в «Екатеринославских губернских ведомостях» і один примірник було виставлено в міській думі для ознайомлення міських мешканців. Списки затверджував губернатор. У грудні відбулися збори виборців, на яких обирали гласних на чотирьохліття – 1871-1874 рр. Кожен розряд виборців обирав третину від загальної кількості гласних – 24. А всього було обрано 72 гласних. По закінченні виборів завершувалась і роль виборців – у справі управління містом вони вже не втручалися, віддаючи це цілком своїм обранцям.

21 грудня новообрані гласні приступили до виконання своїх обов'язків. Були проведені вибори міського голови і членів Управи. Більшістю голосів міським головою обрано купця Д.М. Мінакова, заступником – купця М.Новикова. Членами управи обирали статського радника І.М. Філіп'єва, купців М.П.Новикова, В.І.Єфанова, секретарем – І.Ю. Диканського (купець 2-ї гільдії) [18, 302, 326]. Очолив управу міський голова. За новим Міським Положенням міський голова повинен бути затвердженим міністром внутрішніх справ (до 1870 р. затверджував вибори тільки губернатор). Лише 24 січня 1871 р. у Катеринославі отримали листа міністра: «Не встречаю препятствий к утверждению Минакова и Новикова» [17, 104]. Так закінчились перші пореформені вибори до нової думи.

Закон надавав думі широкі права: «Она входит в обсуждение дел, касающихся всего городского общества и действует его именем». Дума отримала владу, майже законодавчу, тобто право видавати за згодою із місцевою поліцією обов'язкові постанови щодо міського благоустрою, які мали силу закону для мешканців міста. Для вирішення пи-

тань життєдіяльності міста дума збиралася двічі на місяць. Поточними справами займалась управа [5].

На рік виборів населення міста нараховувало 24267 мешканців. Виборчі права мали 1429 чол., тобто лише 6 відсотків населення. До першого розряду виборців входили найбагатші мешканці міста – купці першої і другої гільдій, домовласники. З свого середовища вони обрали 24 гласних, з яких 21 були купцями, від дворян гласним обрали предводителя губернського дворянства Г.П. Алексеева. Виборці другого розряду, до числа яких належали дворяни і купці другої гільдії, обрали гласними 17 купців, п'ятьох дворян, двох міщан. З дворян обрані відомі місцеві земські діячі – генерал-майор П.А. Струков, титулярний радник Я.Я. Савельєв, надвірний радник І.В. Бурхановський. Найбільше число дворян до думи обрали виборці третього розряду – 8. Таким чином, до думи було обрано 42 купця, 14 міщан, 14 дворян, 1 духовну особу і потомственного почесного громадянина Р.П. Ульмана. Більшість Управи також склали купці [18].

Соціальний і іменний склад думи майже не змінився під час виборів на друге чотирьохліття – 1875-1878 рр. Купецтво, як і раніше, займало тут провідні позиції. Головою перших пореформених дум був Д.М. Мінаков. Свої засідання міська дума проводила в будинку, придбаному у спадкоємців померлого у 1872 р. купця Л. Кранцфельда, що на розі проспекту і вулиці, яка згодом отримала назву Управська, бо тепер тут працювала міська управа. За будинком були розташовані приміщення, в яких 1873 р. розмістилася перша пожежна частина міста. У будинку розташувалися також поліцейське управління і міський громадський банк. Діяльність реформованої думи спочатку більше багата добрими побажаннями, ніж реальними результатами. У 1871 р. міська управа завела книгу, до якої заносилися імена благодійників з числа жителів, отримані і витрачені кошти за їх розпорядженням [6]. Децю зробила нова дума і в галузі зовнішнього благоустрою. Починаючи з 1872 р., дума обговорювала питання про реконструкцію Троїцького базару – заміну існуючих дерев'яних лавок на кам'яні. Проект перебудови розробила особлива комісія, план і фасад були затверджені у червні 1874 р. Будували лавки приватні торговці, більшість яких були гласними міської думи – Бодяков, Приходько, Пчолкін, Пронін, Єфанов. Повільно впорядковувались мостові, сквери у нагірній частині. Міська дума ухвалює рішення про виготовлення табличок із назвами вулиць, номерів будинків, організовує в місті родинні купецькі вечори, розробляє тимчасові правила по благоустрою, запрошує на службу землеміра.

Дума друкує свої постанови в «Екатеринославских губернских ведомостях». Відтепер мешканці дізнавалися з газети про діяльність своїх обранців – гласних думи, а також і про

обов'язкові постанови думи, які стосувалися кожного мешканця міста. 1872 р. дума на знак щирої вдячності і пам'яті про колишнього губернатора, стараннями якого облаштовано бульвар по Катерининському проспекту міста, клопочеться про найменування згаданих бульварів «Фабровськими». Клопотання було підтримано губернатором І. Дурново і «Высочайше дозволено» 21 грудня 1872 р. [7, 100, 101].

Важливою подією в історії громадського управління було відкриття 4 листопада 1872р. міського громадського банку, призначеного кредитувати жителів міста. Місто асигнувало для банку 30 тис. крб., і в перші три роки існування банк видав місту у вигляді прибутків 39369 крб. Таким чином, він устиг за цей час блиснути своєю діяльністю із зовнішнього боку, але водночас повів свої справи так, що до кінця третього року опинився на шляху до цілковитого банкрутства. У вересні 1875 року була проведена перша ревізія банку почесним членом управи В.М.Стадіоном і міським головою Д.М.Мінаковим. За свідченням Стадіона, «он пришел в ужас от положения этого кредитного учреждения». Вкладів було близько 600 тис. крб., а облікова операція складала таку ж саму цифру. Позичкових операцій не існувало взагалі. Уся діяльність банку зосереджувалася лише в обліку векселів. Гроші роздавали кожному, хто тільки бажав їх узяти, без найменшої уваги до майнового стану і благонадійності позичальника, догідливого діячам банку. Стадіон заявив думі про становище в банку. Була призначена ревізійна комісія у складі М.Ф.Ольшевського, О.Я. Толстікова і Стадіона. Комісія підтвердила негаряди у банку і запропонувала передати справу прокурорському нагляду. Тільки тоді члени правління подали у відставку. Цей нечуваний скандал і нахабне розкрадання в банку примусили Мінакова у 1876 р. піти у відставку.

25 листопада 1876 р. міським головою обрали Петра Васильовича Кулабухова. 1874 р. його обирають гласним міської думи, членом міської управи і заступником міського голови на 1875-1879 рр.

Наступні вибори гласних відбулись у грудні 1878 р. Це були вже треті пореформені вибори, які продемонстрували деякі зміни у поглядах виборців на склад думи. Головною справою думи третього чотирьохріччя стало найважливіше питання з розвитку міста – клопотання про будівництво залізниці і мосту через р.Дніпро у Катеринославі та чимало інших важливих справ. Деякі підсумки діяльності реформованої думи підведені були напередодні виборів 1882 р. редакцією першої приватної газети міста «Екатеринославский листок». З них виходило, що протягом 12 років міськими головами були виключно особи купецького стану, а про кандидатів з інших станів не було й мови. Звітності у міській управі за низку років немає ніякої, бухгалтерія заплутана, у касі – вічне безгрошів'я; дебати у

думі велися без логічного зв'язку, як балачки між робітниками вавилонського стовпотворіння. Найбільш суттєві для міста питання залишались без обговорення роками, під приводом, що до них не дійшла черга. Міський водогін руйнується, мостиння вулиць зупинено вже як чотири роки, мостові у ямах і ковдобинах, їзда по них небезпечна для життя. Мости через канали у такому вигляді, наче місто щойно вийшло з бомбардування. Міські школи потребують найнеобхіднішого. На базарах грязюка й безлад, публіку постійно обважують, обмірюють і обраховують торговці хлібом, м'ясом, рибою, сіном.

Джерела залишили нам розповідь про те, як проходили вибори гласних у 1882 році. – «Проходили вибори по розрядах у приміщенні міської думи. Думська зала – невелика, досить темна, з низькою стелею. Уздовж стін стояли старенькі гнуті букові стільці, з вуличного боку – напівовальний стіл, вкритий зеленим сукном. За столом у напівкріслах сиділи міський голова і члени повірочної комісії. На столі – ящики з урною для голосування. Виборці розмістилися на небагатьох стільцях, підвіконнях, інші – просто стояли або ходили по залі. Усього виборців по другому розряду прийшло 120 чоловік. Міський голова називає прізвиська за порядком і кожного запитує – чи бажає він балотуватися? Того, хто погоджується, за того одразу ж і голосують. Проходили вибори два дні з 11 години вдень до півночі. В перший день обрали 16 гласних, з яких 9 дворян, і тільки три купці; як відзначено – «в интересах громади». Проте, якщо в перший день перемога була на боці «панів», то на другий день «подавили» торговці. Усього обрали 31 особу, з яких 24 стали гласними, решта – кандидати до них. 11 дворян, 20 купців і почесних громадян – такі були результати виборів по другому розряду.

На вибори по третьому розряду прийшли 200 виборців з 2800, які мали виборчі права. Виборців цього розряду називали «товкучка» – це були дрібні торговці, промисловці, більше єврейський люд. Вони самі принесли лави із сусідньої пожежної частини. Тут рідко вибори проходили без порушення порядку і навіть бійки: галас, обговорюють кого обрати, а кого провалити. Балотуватись не всі наважуються – бояться, підбивають один одного балотуватись, щоб пошуткувати. Кидають у скриньку для балотування шари більше чорні, ніж білі, і сміються над невдахою. Ось хтось не витримує – починається бійка, беруть один одного за горло, за комір. «Ничего, всяко бывает у нас, – пише один з присутніх виборців, – разгулу дурных страстей дана была на выборах полная свобода» [15, № 50, 52, 54]. Обрано було 19 купців і міщан, 8 дворян (24 гласних, решта за кількістю шарів – кандидати). 29 грудня гласних привели до присяги. Міським головою обрали знов купця П. Кулабухова. Результати виборів довели, що все залишилося за

звичаєм – 46 гласних з купецького і міщанського стану, 25 – з дворян і чиновників.

Звернемося до діяльності міського голови Кулабухова. При ньому міське господарство було в великому безладді. Так, у серпні 1883 р. міський бюджет ще не було затверджено на поточний рік. У місті говорили, що управа внесе доповідь про даремність його затвердження, бо рік закінчується благополучно й без бюджету. Після повідомлення про це у місцевій газеті нарешті зібралися гласні і в жовтні 1883 р. бюджет затвердили. Що то був за бюджет, говорять цифри – прибутки складала 109418 крб., а реально отримало місто у тому році 187578, за кошторисом витрати затвержені в сумі – 112481 крб., витрачено ж – 201683 крб. [16, №6]. На відміну від Кулабухова, активно діяли гласні міської думи, серед яких особливо виділялись І.Г. Греков і О.Я. Толстіков, О. Беляев. Вони ініціювали засідання міської думи, вимагали перевірки її фінансової діяльності. Але міський голова не поспішав виконувати рішення. Дійшло до того, що у жовтні 1884 р. не відбулося жодного засідання думи. Гласні побачили в цьому неповагу до постанов думи з боку голови, небажання виконувати її рішення і кваліфікували це як провину за ст.940 Уложення – «бездіяльність влади». Таку постанову довели до Кулабухова, він пообіцяв, що більше цього не станеться. Але справжня причина такого становища відкрилася пізніше, і пов'язана вона була з фінансовою діяльністю управи. За ревізією міської каси 14 листопада 1884 р. відкрилася розтрата у сумі 2,5 тис.крб. Їх поповнив міський голова з особистих коштів. Гроші надійшли до каси у травні і липні місяці від водогону і за розквартирування військ, але не були записані до книги надходжень секретарем Диканським. 15 листопада Кулабухов склав з себе обов'язки міського голови. Обов'язки голови став виконувати його заступник О. Курдюмов [13, №134].

4 грудня 1884 р. міським головою обрали купця К.Л. Бабушкіна. Він довго не погоджувався, але настійне прохання гласних переконало його. 22 грудня К.Л. Бабушкін був затверджений міністром внутрішніх справ на посаді. Але на засіданні 8 січня 1885 р. він все ж таки від посади відмовився. Нові вибори пройшли 29 січня. Міським головою обрали І.М.Яковлева, дворянина, дійсного статського радника, камерюнкера. 20 лютого він вступив на посаду (затверджено МВС 12 лютого) [8, 51].

З початком введення Міського Положення 1870 р. Яковлев був першим головою з некупецького стану. Його заступником став член управи О. Курдюмов, випускник Курської духовної семінарії, канцелярський чиновник губернського правління (з 1855 р.), з 1879 р. – гласний думи і член управи. Секретарем думи обрано М.М. Владимірова. З приходом Яковлева робота міської думи значно поживалась. На одному засіданні

було проаналізовано діяльність кожного гласного і, перш за все, виконання гласними своїх обов'язків. У 1885 р. проведено 57 засідань міської думи (замість 24), з яких п'ять не відбулися через відсутність достатньої кількості гласних. Усі гласні – 70 чол. – повинні були зробити 3990 відвідань, а в дійсності зробили тільки 1817, тобто 45%. Найбагатолюдніші засідання були тоді, коли відбувалися вибори на громадські посади і при обговоренні питання про продаж землі Брянському товариству.

На надзвичайних зборах вирішувались питання про вжиття заходів щодо пожежної безпеки, про збільшення штатів міської поліції, про організацію торгівлі на Озерній площі, про впорядкування міських кладовищ. Яковлев разом із гласними думи неодноразово їздив до Петербурга і звітував про результати поїздок на зборах думи. У Петербурзі він звертався до товариша міністра внутрішніх справ, колишнього Катеринославського губернатора І.М. Дурново по допомогу у вирішенні питань щодо розвитку міста, його господарства. Ним були вирішені питання про розстрочку міської недоїмки казни на утримання поліцейського управління, призупинено рішення міністра фінансів щодо закриття громадського банку.

З початком 1887 р. міська дума розпочала підготовку до святкування 100-річного ювілею міста. 19 лютого прийнято Програму ювілейних заходів. 30 квітня місто отримало дозвіл імператора на святкування ювілею [9, 102]. Міське самоуправління потурбувалось стосовно прикрашання вечірнього міста: розкішна ілюмінація висвітила будинок думи, Успенської і Троїцької церков, вокзал і корпуси залізниці, де було кілька електричних сонць, і увесь Катерининський проспект. Щодо фінансового стану міста поповзли чутки, міського голову звинуватили у розоренні міста. Це було тільки приводом, у дійсності ж свідчило про наявність у думі глухої і прихованої опозиції, яка не гребувала інсинуаціями й була спрямована особисто проти Яковлева. З 19 травня 1888 р. міський голова не був на засіданні. 17 червня на екстреному засіданні думи Яковлев заявив, що складає з себе обов'язки міського голови і звання гласного думи через причини, викладені у заяві від 16 червня 1888 р. Постановою думи розгляд заяви відкладено на 23 червня. Усі наступні засідання проходили без І.М. Яковлева, під головуванням заступника голови і члена управи О.А. Курдюмова. За відсутністю міського голови діяльність думи мовби призупинилась. Гласні неохоче або зовсім не відвідували засідань. І лише на вибори міського голови 18 липня з'явилося 46 гласних. У кандидати на посаду по записках запропонували аж 23 особи; частіше за інших згадувались прізвища Кулабухова, Грекова, Толстікова, Шляховського. Міським головою більшістю у 5 голосів (27 проти 22) обрано купця О.Я. Толстікова. Так,

посада, яка була вільною понад півроку, нарешті була зайнята. 6 березня Толстікова було затверджено міністром внутрішніх справ [10, 81].

Останні вибори гласних думи по розрядах пройшли у грудні 1890 р. Це було вже шосте чотириріччя – 1891 – 1894 рр. Усіх виборців було 4192 чол. За першим розрядом – 61, за другим – 65, за третім – 3866 виборців, які сплачували на користь міста з нерухомого майна і торгових документів 46445 крб.45 коп., тобто кожен розряд по 15348 крб. Міським головою обрали Петра Васильовича Кулабухова [11, 53].

Підводячи деякі підсумки діяльності міської думи за реформою 1870 р. треба відзначити, що майже всі її діячі не мали досвіду самостійної громадської діяльності. Освічених, ініціативних, ділових, відповідальних за свою справу, некористолобних, професійно підготовлених гласних було обмаль. Більшість гласних у громадських справах діяли непевно, намагалися уникнути всіляких нововведень. І все ж таки нова дума, як орган самоврядування, на практиці довела, що народжувалися паростки громадянського суспільства.

Пореформена доба вирізнялася помітним розвитком суспільного руху в Катеринославі, де вже в період першого демократичного натиску на російське самодержавство і буржуазно ліберальних реформ 60–70-х рр. XIX ст. поступово долалися неперемінна провінційність, суспільна пасивність населення, яке мовби пробуджувалося після багатьох десятиліть процесу імперської інкорпорації. Царизм сподівався назавжди перетворити це місто на твердиню імперського режиму, широко використовуючи при цьому засоби централізації та бюрократизації управління, утвердження самодержавних соціально-політичних основ суспільства, русифікації етнокультурного й духовного життя. Попри зазначене вже у другій половині XIX ст. губерньський Катеринослав став місцем діяльності цілої низки визначних учасників українського національного руху. На жаль, цей важливий аспект міської історії пореформеної доби ще не став предметом системного викладу. Показово, що

навіть у новітніх узагальнюючих працях з історії Катеринослава перебування і діяльність у цьому місті ряду знакових постатей тодішньої української націонал-демократії висвітлено фрагментарно [14, 80–82, 110–112, 115–119].

Міське Положення 11 червня 1892 р. введено у Катеринославі в 1893 році. За Новим Положенням кількість виборців скоротилася з 4192 (1890 р.) до 558, тобто майже у 8 разів. Право участі у виборах відтепер мали тільки власники (як фізичні, так і юридичні) нерухомого майна, оціненого не нижче 1500 крб., а також особи й установи, які утримували в місті не менше року торгово-промислове підприємство першої або другої гільдій. Таким чином, від участі в справах міста була усунена значна кількість дрібних

власників і підприємців. Міське самоврядування передано до рук заможних домовласників і купців [25].

26 жовтня 1892 р. у «Губернских ведомостях» надрукували нові списки виборців до думи. У листі губернатора В.Шліппе до міністра внутрішніх справ

від 14 грудня 1892 р. називається загальна кількість виборців – 851, у числі яких 299 євреїв, які за Положенням не мали виборчих прав, але призначалися губернатором до числа гласних [27]. Зменшилася й загальна кількість гласних до 47. Після уточнення списків у виборах взяли участь 558 осіб. Вибори проходили 16-19 лютого від 10-ї години ранку до 1-ї години ночі в одному зібранні. В перший день прийшло 220 виборців і 55 за дорученнями. Ще менше – в наступні дні. Бажаючих бути гласними виявилось 94 особи, з яких обрано 53. Гласними думи стали 43, інші – кандидатами (за кількістю голосів, що отримали). Більшість обраних гласних належали до купецького стану – 30 чоловік. 23 місця отримали домовласники, тобто особисті і потомствени дворяни, інтелігенція. З них 12 мали вищу освіту. Це – директор класичної гімназії О.І.Андрієвський, начальник Катерининської залізниці О.А.Верховцев, інженер шляхів С.Ф.Палей, лікарі – М.Є.Крендовський і М.Ф.Ольшевський, юристи – М.Н.Ланшин, М.П.Вукашев, Г.О. Залюбовський та ін. Решта домовласників мали середню освіту. На відміну від гласних – інтелігентів, або «панів», купці мали у своїй більшості домашню освіту або навчалися в училищах і гімназіях, які не закінчили.

11 березня гласні склали присягу перед св.Євангелієм і Хрестом Господнім, а 17 березня відбулися вибори міського голови і членів управи. На посаду голови претендували 6 осіб – Греков, Залюбовський, Кулабухов, Поюровський, Мордовський, Толстіков. Обрано надвірного радника І.Г.Грекова [28, 2]. За нього проголосували 30 і проти – 17. Усі інші від балотування відмовились. Членами управи обрали купців П.П.Волкова, Ф.М.Мірошніченка і дворянина І.І.Стройникова. Секретарем управи і думи став Телесницький. 5 квітня 1893 р. Грекова було затверджено на посаді міського голови міністром внутрішніх справ. 13 квітня відбулося перше засідання думи під головуванням І.Грекова, а 18 квітня, в неділю, міська управа і дума були представлені губернатору, де після знайомства і розмови осушили келих за процвітання Катеринослава, здоров'я міського голови і губернатора.

Нове положення посилило владу губернатору у сфері нагляду за діяльністю громадського самоврядування: губернатор наглядав тепер не тільки за законністю діяльності думи, але й за її правильністю. Обговорення постанов думи відтепер відбувалося в губернському по міських та земських справах присутствії, до складу якого, крім міського голови, входив один представ-

ник від міста – гласний за вибором думи. У 1893 р. ним став купець О.Я.Толстіков. Губернатор мав право призупинити будь-яку думську постанову. Програми думських засідань попередньо надсилалися губернаторові, йому ж надсилалися і журнали думи для отримання дозволу на їх друкування. Крім того, значно розширювалося коло міських справ, які підлягали затвердженню МВС. Таким чином, уряд у своєму ставленні до міського самоврядування знову повернувся до системи опіки, яку урочисто було засуджено творцями Міського Положення 1870 р. [25]. Греков був третім міським головою в історії міста не з купецького стану. Савельєв, Яковлев і нарешті Греков. На чолі міської думи і управи він стояв з 1893 по 1901 рр. У 1897 р. його вдруге обрали міським головою. Тоді йому було вже 67 років.

У думі складу 1893-1901 рр. голові належало не тільки крісло, але й головна роль. Гласні безсуперечно підкорялися своєму голові, відчуваючи у ньому велику ділову силу. І дійсно, протягом часів управління думою, обраною 1893 р., було досягнуто значних покращень у зовнішньому благоулаштуванні міста. Приємним обов'язком міського голови була присутність на коронації та одруженні осіб, що царювали.

Під час перепису населення 1897 р. Греков очолював міський Переписний комітет і був нагороджений медаллю «За труды по производству Всероссийской Переписи населения» [28, 17]. Вибори гласних до міської думи на кожне нове чотириріччя відносились містом до історичних моментів. Виборці і пересічні обивателі, які так або інакше зацікавлені у справах діяльності Міського Управління, мимоволі хвилювалися і надавали широку тему для розмов. На цей час припадала немилосердна критика діяльності думи, міського голови, управи. Критикують міську управу за те, що не зроблено, а якщо й зроблено, то не так, як бажано. Чимало перепадало й гласним. Але ніхто не замислювався над причинами, завдяки яким та чи інша справа не могла бути виконана. Життя міста йшло такою швидкою ходою, що благоустрій міста, за тих обмежених коштів, які воно мало, не встигав за ним. Незадоволення обивателів з приводу виборів існувало завжди.

Незважаючи на те, що в той час дума клопоталась про відкриття Гірничого училища, брукувалися вулиці міста за рахунок попудного збору, перебудовувались старі і влаштувалися нові бульвары, закривались арками канави, побудовані бойні, електричний трамвай, покращилися і розширювалися базари, зростав бюджет міста з 400 тис.крб. у 1892 р. до 862 тис.крб. у 1901 р. й було зроблено чимало іншого на шляху благоустрою міста, все одно існувало незадоволення обивателів міським головою і членами управи.

У 1897 р. Грекова було обрано головою на новий термін, але від несправедливих звинувачень

він почав хворіти і через 2 роки залишив посаду міського голови. Обов'язки міського голови виконував П.П.Волков.

До складу думи 1897-1901 рр. обрано 46 гласних. Більшість все ж таки залишалася за підприємцями і промисловцями, купцями, їх обрано 24. Кількість інтелігенції складала 21 чоловік, з яких 10 мали вищу освіту. Це 4 лікарі, 7 юристів, 2 банкіри, 3 земські діячі. За віросповіданням – православні, меноніти, іудеї, караїми, римо-католики, лютерани. 26 гласних, тобто більше половини, були гласними ще попередньої думи. До нового складу думи увійшли відомі місцеві діячі – С.А.Бродницький, голова Катеринославської повітової земської управи, Я.Г.Гололобов – редактор газети «Екатеринославские губернские ведомости», К.Є.Котов – просвітянин, Г.В.Донцов – викладач, член комісії народних читань, М.Ю.Карпас – підприємець, громадський діяч, добродійник. 10 лютого 1898 року новий губернатор П.Д.Святополк-Мирський прийняв гласних міської думи.

Наступні вибори міського голови відбулися 30 червня 1901 року. Кандидатів було двоє – П.П.Волков і О.Я.Толстіков. Вибори не відбулися, бо більшість гласних проголосувала проти обох кандидатів. Перевибори пройшли через три дні – 3 липня. За відмовою Волкова, кандидат лишився один – Толстіков. Із 50 гласних, які були присутні на виборах, 33 проголосували за О.Я.Толстікова, який і став міським головою [26, 28]. Це було друге обрання Олександра Яковича міським головою. З цього року Олександр Якович служить місту всіма силами, виконуючи «по своєму розумі», як він казав, свій обов'язок і присягу. Він багато наполегливості проявляв у справі народної освіти в місті. Під час його перебування на посаді міського голови збудували будинок для першого реального училища (нині корпус ДНУ на пр.К.Маркса, 36). Основною рисою характеру Толстікова була пряmlinійність до різкості, непохитна наполегливість, іноді до впертості, правдивість, безкомпромісність, чесність і співчуття до людини. Це дало привід для необрання його на наступних виборах міським головою, але гласним думи він був обраний, і міські справи хвилювали його, і він продовжував ними займатися. Разом із І.Грековим був головним і найбільш активним діячем у думі. Період з 1901 по 1905 рр. був найрезультативнішим і яскравим у його житті. Зростаючий міський бюджет давав можливість вкладати гроші в благоустрій та будівництво нових об'єктів, які приносили місту прибуток. У 1903 р. місту було дозволено випустити облігаційну позику на 2 млн. 500 тис.крб. для влаштування водопроводу, будівництва другої черги трамваю, будинків для навчальних закладів, лікарень, торгових лавок на Озерному базарі. Було приведено до ладу міський сад, збудовано у ньому літній театр, споруджено й освячено будинок міської думи – один з найкра-

щих у місті (нині будинок культосвітнього училища, пр.К.Маркса, 47), брукувалися вулиці, поліпшувався санітарний стан міста, з'явилося електричне освітлення вулиць. Перше місце по витратах у бюджеті займали витрати на медичну і санітарну частини, друге – народну освіту. Тоді були споруджені будинки другого реального училища, жіночої міської гімназії, 3- і 6-класні міські училища. Та вінцем його діяльності на терені освіти було створення у Катеринославі комерційного училища, хрещеним батьком якого він вважався. За його прикладом 27 купців міста пожертвували значні грошові суми на спорудження будинку училища. 1 листопада він просить думу про складення з себе обов'язків міського голови.

Після смерті Толстікова посада міського голови майже рік, до листопада 1906р., не була зайнятою. Його обов'язки виконував член управи І.Я. Езау. 27 квітня – 19 травня 1905 р. відбулися нові вибори думи на 1905-1909 рр. Обрано було 64 гласних і 11 кандидатів. До них додалися 4 гласні – євреї, голова Катеринославської повітової земської управи С.А.Бродницький і представник від духовенства священник Є.Краснокутський. Таким чином, новий склад міської думи складався з 70 гласних і 11 кандидатів [23, 364-366]. Міська управа складалася із міського голови О.Я.Толстікова, членів управи І.І.Стройникова (він же заступаючий місце міського голови), Л.І.Калугіна, І.Я. Езау і В.І.Макарова, секретаря А.Набіркіна. 12 липня гласні приступили до виконання своїх обов'язків. На приватних нарадах вони проектували внести у діяльність громадського самоврядування суттєві зміни, намітили до розгляду низку питань, але події визвольного руху перешкодили цьому настільки, що дума не спромоглася навіть обрати міського голову. У вересні захворіли О.Я. Толстіков і І.І. Стройников. Обов'язки міського голови виконував член управи І.Я.Езау. Після цього Толстіков і Стройников уже не приступали до виконання своїх обов'язків і за станом здоров'я полишили службу в міському управлінні. 19 вересня дума призначила вибори міського голови, але вони були відкладені до більш слушного часу.

Друга половина 1905 року в діяльності міського управління супроводжувалась низкою надзвичайних явищ – відсутність міського голови, неповний склад міської управи, визвольний рух, криваві дні 11 жовтня, наслідки Маніфесту 17 жовтня, безладдя і погроми 20-22 жовтня, страйки в грудні з усіма їх наслідками, укладання списків по виборах до Державної Думи і, нарешті, військовий стан у місті. Проте міське господарство під керівництвом І.Я. Езау велося наміченим шляхом. І якщо не брати до уваги фінансових ускладнень, які почалися ще в 1904 році і продовжилися в 1905 (через виснаження міських коштів, витрачених на потреби, пов'язані з війною 1904-1905 рр., великим недобором за

кошторисом (у 1904 році – 206810 крб., а в 1905 році – 169963 крб.), недоїмками, викликаними безладдям і погромами, то в справах міського господарства не сталося будь-яких суттєвих змін [48].

Під час жовтневих заворушень, погромів, страйків на долю міської думи й управи випала надзвичайна праця, поєднана навіть із ризиком для життя всім, хто брав участь у справах міського управління. Проте гласні думи приходили на засідання і наради, яких тільки у жовтні відбулося 10 [22]. У липні 1905 року на квартирі І.Я.Езау проходили приватні наради гласних міської думи, де обговорювались питання про участь представників Катеринославської міської думи у роботі наради міських і земських діячів у Москві 6 липня 1905 р. Делегатами до Москви обрані П.І.Мордовський і В.І.Карпов. Народа обговорювала питання про вдосконалення державного устрою Росії [20, 23-49].

У тривожні жовтневі дні 1905 р. із складу гласних думи з різних причин й без пояснень вийшли 19 осіб. У 1905 році відбулося 7 чергових і 12 надзвичайних зібрань думи. Кількість питань, розглянутих думою за рік, – 215. Невирішеним залишилось одне питання – вибори міського голови. Його обов'язки виконував член управи І.Я. Езау. Нарешті 25 листопада 1906 р. І.Я. Езау обрали міським головою.

У думі складу 1909-1913 рр. помічників – гласних було 65, складу 1913-1917 рр. – 77. Останні довоєнні вибори проходили у вересні 1913 р. Усіх виборців було 1191. За соціальним походженням – 1 князь, 373 дворяни і чиновники, 257 – міщани, 152 – поселяни, селяни і козаки, 149 – купці і торговці, 43 – юридичні особи, 32 – потомствени й особисті громадяни та ін. За майновим цензом більшість виборців мали нерухомість від 1500 до 5000 крб. (599), найменша – вище 30 тис. (21), від 5000 до 10000 крб. – 198, а від 10 до 30 тис.крб. – 79 виборців [24, 1913р., №6]. Вибори проходили з 10 до 19 вересня 1913 р. Балотувальні скриньки ставили у залі, біля кожної стояв асистент. Скриньки накривали тканиною, завдяки чому неможливо було спостерігати, в який бік – «за» чи «проти» кидались кулі. Усього балотувалися 139 осіб, з яких обрано 70 замість 80. У кандидати балотувалися 57 осіб, з яких обрано 10 замість 16. Обраними вважалися такі, за яких проголосувало більше половини присутніх виборців. Необрання 10 гласних і 6 кандидатів управа пояснила відсутністю бажаючих балотуватися. До складу думи губернатор призначив 5 євреїв, увійшли Л.А.Бродницький і представник духовного відомства, а всього 77 осіб [24, 1913р., №18-20]. До нової думи обрані 45 гласних попередніх дум і 30 нових. За видами занять – 14 юристів і повірених по судових справах, 4 нотаріуси, 7 інженерів і техніків, 2 професори (інженери), 1 архітектор, 1 аптекар, 1 художник і 1 агроном, 6 педагогів, 5 чиновників, 7 лікарів і 3 ветеринарні лікарі,

18 купців і торговців, 2 колишніх військових. Малися сільські господарі, банківські діячі, вуглепромисловці, борошномели. В їх числі 42 особи з вищою освітою і 15 із середньою, інші мали домашню і нижчу освіту. Вищу освіту мали 5 кандидатів. Новий склад думи був найкращий за всі роки її існування. Нарешті вибори закінчилися на користь інтелігенції. Вперше гласними стали директори навчальних закладів міста: комерційного училища А.С.Синявський, реального училища – М.П.Вавілов, гімназій – В.М.Гудков і М.П.Щербинський, інженери – Е.П.Непокойчицький, В.М.Мальцев, архітектор Г.І.Туровець, професори – В.О. Гуськов і О.М. Терпигорев, лікар, громадський і політичний діяч І.А.Бутаков, відомий ботанік, викладач освітніх закладів міста, автор багатьох публікацій і книг з рослинності нашого міста І.Я.Акінфієв. Найбільше голосів на виборах отримали А.Б.Гротто-Слепиковський, дворянин, кандидат сільськогосподарського інституту, М.С.Копилов – комерції радник, купці М.Н.Мірошниченко, І.І.Тіссен, М.О. Заусайлов, доктор медицини, Ф.Ф.Бурмейстер, дворянин, капітан у відставці.

1-го листопада відбулися вибори міського голови, членів управи і заступника міського голови. Кандидатів на посаду міського голови було три – І.В.Способний, А.Б.Гротто-Слепиковський, І.Я.Езау. Із 66 присутніх на виборах 58 гласних проголосували за І.В.Способного. Результат балотування гласні зустріли дружніми оплесками. Членами управи обрали П.П.Волкова і Ф.Ф.Бурмейстера. Заступником міського голови став член управи П.П.Волков, купець другої гільдії, купецький староста. У січні 1913 р. відбулись урочистості з нагоди 30-річної праці як міського діяча (з 1883 р.) П.П.Волкова. Вшанування проходило в будинку міської управи.

Вже до кінця року нова дума прийняла ряд важливих постанов, які у значній мірі визначили муніципальну роботу на майбутнє чотириріччя. Це клопотання про нову позику на облаштування каналізації, електричної станції, побудову нового трамваю, крамниць на Озерному базарі, перебудову приміщення міської управи, на зміцнення оборотних капіталів міського ломбарду. Плідною була й діяльність гласних – педагогів і вчених. У 1915 році вони розробили програму щодо введення загальної освіти в місті і підготували документи і клопотання про відкриття університету, сприяли відкриттю художнього музею, будівництву нового приміщення обласного музею ім. О.Поля [24, 1913р.]. Засідання міської думи і робота управи відбувалися в будинку міської управи в центрі міста на розі вул. Управської і Проспекту. Спочатку це був звичайний двоповерховий будинок, зовсім простий на вигляд, придбаний управою у 1873 р. Рішення про спорудження на цьому місці нового будинку прийнято 1900 р. Будівництво тривало з 1901 по 1903 рр., освячення відбулось 16 листопада 1903 р. Автором проек-

ту нового будинку управи був міський архітектор Д.С.Скоробогатов. На трьох його поверхах розташувалися міський банк, податкове присутствіє, бухгалтерія, адресний стіл, кабінети міського голови, секретаря, членів управи, канцелярія і думські зали – велика і мала, для приватних нарад (тепер пр.К.Маркса, 47). В актовій залі укріпили дві мармурові дошки – на першу занесли імена почесних громадян міста, на другу – жертвувателів на його користь. Один раз на рік думський зал засідань перетворювався на розважальний – напередодні Різдва Христового. 15 грудня 1912 р. тут відбувся перший музично-танцювальний вечір, організований службовцями громадського управління.

У 1892 році міська управа складалася із міського голови і трьох членів. Розвиток міста і відповідно міського господарства потребували збільшення складу управи. Після клопотань міської думи у 1894 р. було затверджено посаду четвертого члена управи, у 1897 р. – п'ятого і в 1916 р. – шостого [21, 56, 1909 р., №20]. Члени управи брали участь у засіданнях думи, вели доручені їм справи в управі, а також наглядали за благоустроєм відповідної частини міста. Крім управи, важливу роль у міському управлінні і господарстві відігравали думські комісії. Обирали їх з числа гласних та інших осіб, які могли дати користь своїми порадами. Комісії були підготовчі і виконавчі. З 1893 по 1913 рр. служив місту секретар Микола Олексійович Набіркін. До виставки 1910 р. в місті підготував історичний нарис міста, який є цінним джерелом з історії міста початку ХХ ст. Він редагував «Известия Екатеринославского городского общественного управления». Перший номер «Известий» вийшов у листопаді 1907 р. Вже у перший рік видання журнал досяг своєї мети – постанови думи, доповіді управи і їх обговорення ставали надбанням зацікавленої публіки вже через декілька днів після їх обговорення. Тут друкувалися розпорядження губернатора і Сенату, які мали відношення до діяльності міського управління; крім того, сторінки «Известий» знайомили читачів із хронікою діяльності інших міст Росії і світу.

У 1903 р. штат міської управи складався з міського голови, чотирьох членів управи, 25 чоловік канцелярії, 2 архітекторів, 2 землемірів, 2 креслярів, 3 техніків і 1 наглядача. У віданні міської думи знаходилися й кредитні установи. Таких у місті було два: міський банк і міський ломбард. Внутрішнє життя їх регулювалось уставами. За думою залишалося право обирати керівників цих установ. Міськими уставами були також Сирітський суд, Училища рада, Присутствіє з військової повинності. Поряд з комісіями досить велику роль відігравали Ради, організовані при різних міських установах, які вели доручені їм справи майже самостійно. Це - піклувальні ради при навчальних закладах, музеях, бібліотеках, члени яких обиралися міською думою.

РОЗВИТОК МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ УПРАВЛІННЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

Незважаючи на національну строкатість мешканців Катеринослава, місто поступово втягувалося в орбіту широкого українського національно-визвольного руху передусім через створення та відновлення діяльності культурно-національних товариств, українських громад та українських політичних партій – соціал-демократичної та есерівської. Лідерами останньої були, зокрема, С.Бачинський, П.Коробчанський, М.Федорів та інші. Разом з тим розвиток українських політичних партій у місті серйозно гальмувався денаціоналізацією значної частини робітничих провідників, обумовлюючи ту ситуацію, що «гасла українського національного самовизначення, які революція висувала на порядок денний, фактично падали на ґрунт ще зовсім непідготовленого й неорганізованого українського життя. Український рух розвивався спонтанно, без належної попередньої підготовки та організації народних мас. Тому центр і периферія не завжди працювали в тісному контакті» [30, 56]. Яскравим проявом активізації українського національного життя в Катеринославі було відновлення діяльності товариства «Просвіта». Як і раніше провідну роль у роботі Катеринославського товариства «Просвіта» відігравали представники українських національних політичних партій, особливо соціал-демократичної, серед яких виділялися І.Вирва, Ф.Дубовий, В.Позаненко, І.Романченко, Ф.Сторубель та інші. Окрім українських, у Катеринославі у 1917 р. активізували свою роботу й інші національні партії – єврейські, польські, а також загальноросійські – від крайньолівих (більшовицька) до правих (кадетська та близькі до неї партії). Водночас монархічні та чорносотенні організації фактично припинили свою діяльність.

Активізація політичного життя в Катеринославі серйозно вплинула і на зміни в органах міської влади. Так, у серпні 1917-го після перевиборів Катеринославської ради робітничих і солдатських депутатів її знову очолив П.М.Орлов, але вже 16 (29) вересня на її пленарному засіданні новим головою Катеринославської ради було обрано К.М.Грінбаума, анархіста, який з симпатією ставився до більшовиків [29, 125].

Зміни відбулися і в міській Думі Катеринослава. 13 серпня 1917 р. вона була переобрана, згідно з урядовою Постановою «Про здійснення виборів гласних міських Дум та про дільничні міські управління» (від 15 квітня 1917р.), вперше на нових демократичних засадах. Напередодні виборів розгорнулася гостра політична боротьба. На крайньому лівому крилі політичного спектра були більшовики, які вважали себе послідовними революціонерами та виразниками класових інтересів свідомих робітників і селян. Більшовики розглядали муніципальну

кампанію не стільки як засіб здійснення широких соціально-економічних реформ у місті, що були, на їхню думку, неможливими в умовах війни і збереження влади буржуазії, а, насамперед, з точки зору стратегічного курсу на перемогу соціалістичної революції. Соціалістичний блок у складі російських меншовиків і есерів включився у виборчу кампанію, взявши на озброєння теорію «муніципального соціалізму». Він запевняв виборців, що шляхом поступових реформ через органи місцевого самоврядування маси зможуть прийти до соціалізму. Підтримуючи загальнодемократичні вимоги, єврейські партії пропагували і національні гасла – створення єврейських навчальних закладів, збереження єврейських освітніх, медичних та благодійницьких установ муніципальними коштами, щоб розпорядження і постанови органів місцевого самоврядування публікувалися і єврейською мовою. Під час виборів розгорнулася гостра боротьба між двома єврейськими партіями – бундівцями і сіоністами. Зокрема, представники Бунду на численних багатолюдних мітингах доводили, що інтереси простого єврейського люду відповідають загальнопролетарським інтересам і закликали виборців приєднатися до соціалістичного блоку. Інші єврейські громадські організації виставили своїх кандидатів за списком Єврейського позапартійного блоку. Водночас поляки-соціалісти вирішили віддати свої голоси соціалістичному списку. Активну політичну боротьбу під час муніципальних виборів проводили й українські національні соціалістичні партії, об'єднані в український соціалістичний блок. Його програма включала питання національно-територіальної автономії України, українізації освіти і діловодства та інші загальнодемократичні вимоги.

Виборча кампанія до Катеринославської міської Думи мали певні особливості: по-перше, більшість виборців уперше брали участь у виборах; по-друге, самі вибори проходили в складних соціально-економічних умовах. Внаслідок цього, як пригадували пізніше очевидці, на виборах панували «анархія та неосвіченість», що пояснювалося відсутністю демократичної традиції. Проведення виборів до міських дум за партійними списками стало своєрідною репетицією більш важливих для України виборів депутатів Установчих зборів. У підсумку до Катеринославської міської Думи (120 гласних) було обрано 24 есерів, 22 більшовиків, 14 меншовиків, а також 6 представників українських політичних партій [29, 125]. Міським головою став есер В.І.Осипов, який перебував на цій посаді до розпуску міської Думи у травні 1918 р.

Результати виборів віддзеркалили політичні симпатії населення й засвідчили, що питання про долю революції, про те, кому належатиме влада в країні, значною мірою залежатиме від того, на чию боці виступатимуть маси, що пробудилися

до активного політичного життя.

Перемога більшовицької революції в Росії стрімко і кардинально змінила ситуацію в Україні і ставлення до українського національного руху та Центральної Ради політичних партій і національних меншин. Глибокі політичні розбіжності в українському суспільстві продемонстрували вибори до Всеросійських, а потім і Українських Установчих зборів. Певна частина мешканців Катеринослава ще з серпня 1917 р. була задіяна «привлеченними агентами» Тимчасового уряду в роботу по підготовці виборів до Всеросійських установчих зборів.

У виборах до Всеросійських Установчих зборів 12-14 листопада 1917 року в місті взяли участь 79 942 виборці. Вибори показали, що абсолютна більшість населення віддала свої голоси представникам українських і російських соціалістичних партій. Результати голосування, за даними І.Ф.Кураса, були такими: за більшовиків (список №9) проголосували 26,4 % виборців, за національні соціалістичні партії – 21,4 %, за національні українські партії – 19,1 %, за кадетів (список №7) – 11,7 %, за російських есерів – 8,4%, за меншовиків (список №12) – 5,8 %, за інших – 7,3% [41, 181]. За списком №5 Селянської Спілки блоку українських соціалістів-революціонерів та демократів

були обрані до Установчих зборів С.В.Бачинський, голова Губернського комітету УПСР, К.О.Корж (від УПСР), І.С.Романченко – один із провідників організації УСДРП, Ф.Х. Сторубель – від Селянської Спілки, згодом організатор Вільного козацтва, В.І.Строменко – засновник багатьох комітетів Селянської спілки [47, 8, 15, 23].

Прийшовши до влади, більшовики розігнали перше і останнє засідання Всеросійських Установчих зборів (5 січня 1918 р.), які їм тепер стали непотрібні. Органи міського самоврядування першими ухвалили резолюцію на підтримку і захист цих зборів. Особливу активність виявила з приводу цього Робітничка конференція захисту установчих зборів м. Катеринослава та його околиць. У другій половині листопада 1917 року, у зв'язку з прийняттям III Універсалу, у місті була розповсюджена «Відозва до громадян» Головного комітету Катерининської залізниці. Вона закликала всіх, кому дорога «будучність України», взяти участь у святі відродження України у неділю, 19 листопада [38]. Вона закликала до злагоди, до спільної праці, до рішучої боротьби з усім безладям, до підтримки Центральної Ради! Учасники свята на Соборній площі щиро вітали проголошення Української Народної Республіки, ловлячи кожне слово III Універсалу.

Негативне відношення до III Універсалу ЦР висловила партія народної свободи. Фракція «Бунду» привітала III Універсал «как акт, наметивший пути национального самоопределения Украины и национальных меньшинств, населяющих Украину» [36, 335]. Меншовики вітали

пробуджений рух української революційної демократії. Природно, що певна частина населення міста надменшин пов'язувала з ЦР надії на вирішення найбільш важливих питань повсякденного життя – про землю, порядок та спокій у краї.

В цей період (листопад) у місті панувало фактично багатовладдя при існуванні старого апарату державної влади (думи) та альтернативних політичних структур – Ради робітничих та солдатських депутатів (РРСД), Губернської української ради, Губернського революційного комітету. В останній, коаліційний орган влади входили представники різних політичних партій, більшість яких заявила про визнання влади Центральної Ради. Поштовотелеграфні службовці міста і делегати технічного з'їзду направили телеграму ЦР, в якій, «осуждая выступление большевиков», визнали її та Генеральний Секретаріат вищими органами державної влади України [32, 1 листопада].

Безсилля державної влади, дорожнеча, спекуляція, зростання безробіття, згорання виробництва, дезертирство з фронту остогидлої війни – такою ситуація була всюди. В умовах нечуваної дорожнечі, спекуляції, нестачі предметів першої необхідності червоногвардійці вдалися до проведення реквізицій. Розпочалася «червоногвардійська атака на капітал». Мешканці простоювали декілька днів у чергах, записуючись і вночі, щоб придбати необхідне взуття. Реквізиції проводилися у присутності міліціонерів, а реквізовані речі передавали відповідним майстерням і кооперативам. В Амур-Нижньодніпровську вільні козаки з кулеметами оточили червоногвардійців, які намагалися реквізувати мануфактуру. Їх було роззброєно і відпущено. Дедал частішими ставали випадки взаємного роззброєння окремих груп червоногвардійців і гайдамаків. Розвиток подій у місті підводив до неминучого збройного вирішення питання про владу між двома ворогуючими сторонами. У другій половині грудня від очікуваного протистояння всі сили перейшли до рішучої боротьби за владу. 5 грудня більшовиками був створений Військово-революційний штаб для підготовки повстання, який закликав у своїх наказах №№ 2, 4 припинити розповсюдження провокаційних чуток, попереджав, що спроби вуличних заворушень будуть придушені силою зброї, пересування військ, обшуки, арешти, реквізиції здійснюються тільки з санкції штабу.

Губревком 22 листопада (4 грудня) перейменовується в Губернську революційну раду, до якої, за вимогою українських політичних партій, були введені представники Губернської Української Ради, Селянської спілки та гайдамацької Військової ради. Більшість складу цього органу заявила про визнання влади Центральної Ради. 12 грудня 1917 року на черговому засіданні Генерального секретаріату Центральної Ради була прийнята постанова про

затвердження Катеринославської губернської революційної ради вищим органом управління Катеринославщини [46, 150]. Губернська Рада розпочала формування додаткових військових сил для боротьби з більшовиками, агітуючи за вступ до вільного козацтва.

25 вересня відбулись установчі збори місцевого куреня вільного козацтва, до якого записалося до осені 500 осіб. Кошовим отаманом цього куреня було обрано Г.Ю.Воробйова. Були створені у місті Кодацький гайдамацький курінь, курені вільного козацтва в Діївці, Мануйлівці, на Ігрени. А в Одинківці такий курінь налічував 40 осіб [33, 38]. Через день (27 грудня) після того, як загін червоногвардійців (30 чоловік) на чолі з матросом Ільченком сповів караульну команду і викрав автоброневик «Грохот», почалося збройне повстання. Про це сповістив гудок Брянського заводу, який підтримали гудки інших заводів. У зв'язку зі збільшенням кількості нічних пограбувань, наприкінці грудня 1917 р. міська Дума зобов'язала все чоловіче населення віком від 18 до 55 років брати участь у міській самоохороні [40, 280]. Вони повинні були по черзі декілька разів на місяць згідно зі списками квартальних комітетів взяти участь у нічній охороні своїх кварталів.

29 грудня Катеринославська рада в терміновому випуску газети «Известия Екатеринославского Совета рабочих и солдатских депутатов» повідомила про перемогу збройного повстання і встановлення радянської влади в місті. З січня 1918 р. громадськість Катеринослава прийшла на Соборну площу, щоб віддати шану загиблим під час боротьби за владу червоногвардійцям.

Президія Катеринославської ради робітничих і солдатських депутатів 11 січня прийняла рішення про створення радянської міліції «для охорони громадської безпеки і революційного порядку» на чолі з М.І. Хавським. Було звільнено суддівський персонал Катеринославського окружного суду, членів ради присяжних повірених і прокурорського нагляду. Почала працювати слідча комісія при Катеринославському революційному трибуналі у приміщенні колишнього Окружного суду. А у зв'язку з ліквідацією губернського правління, «присутствия», канцелярії губернського комісара та звільненням службовців постало питання про виплату їм 3-місячного утримання, відсотків надбавки при дорожнечі життя і т. ін. Класовий підхід більшовиків до питання оподаткування населення виявився у збільшенні розмірів податків, які стягувалися із заможних верств населення.

Другий український національний з'їзд Катеринославської губернії, який відбувся 13 січня 1918 р. у місті, схвалив IV Універсал, сподіваючись, що Українські Установчі збори визначать «окончательную форму державного устройства Украины и найдут способ для установления федеративной формы Российской ре-

спублики» [34, 4, 10].

У зв'язку з зайняттям частини території України угорсько-німецькими військами 9 березня 1918 р. з Полтави до міста переїхав український радянський уряд – Народний Секретаріат ЦВК Рад України. Представники уряду розмістилися в готелі «Асторія» і мешкали тут до 24 березня 1918 р. У місті вони підготували і провели II Всеукраїнський з'їзд Рад у приміщенні Зимового театру (тепер театр російської драми ім. М.Горького). Більшість делегатів з'їзду (420 – «за», 290 – «проти») відхилили пропозицію про невизнання Брестського миру і підтримали його підписання, але з неодмінною умовою повного невтручання німців та угорців у внутрішнє життя України. З'їзд згуртував сили України в боротьбі проти австро-угорських та німецьких військ. 23 березня 1918 р. надзвичайний штаб по обороні Катеринослава на чолі з В.К.Аверіним оголосив у місті стан облоги. Сформовані місцеві загони Червоної Армії стримували натиск німців та гайдамаків на підступах до міста і визначених станціях. 1-2 квітня 1918 р. мешканці міста святкували Великдень. Міська Управа в святкові дні забезпечила з 7.30 ранку до 9-ої вечора безперервний рух 2-го трамваю. Це були останні дні перебування при владі більшовиків. А вже наступного дня, 3 квітня 1918 р., о 9 годині 40 хвилин вечора станція Катеринослава була зайнята «україногерманцями», як сповіщала газета «Мысль».

Міська Дума з появою військ (4 квітня) намагалася порозумітись із ними. В той же день о 8 годині 45 хвилин у приміщенні міського самоврядування відбулись переговори з представниками німецького командування та офіцерами австрійської армії. Останні обіцяли не втручатися у внутрішні справи, але наполягали на здачі зброї протягом 2-х діб. На прохання Думи вони погодились, щоб організації міської самоохорони не здавали, а тільки перереєстрували зброю [42, 5 квітня]. Вже опівдні з'явилися і перші накази нової влади. Влада у місті належала і Губернській революційній раді, яка 9 квітня відновила свою діяльність, як вищий орган влади ЦР в губернії. До неї тимчасово перейшли функції губернського комісара УНР до його призначення. А з 1-го травня посаду губернського комісара Катеринославщини зайняв П.Блонський. Головою Ради було обрано І.П.Мазепу. Цілеспрямованість, відданість ідеї національного відродження, вимогливість до інших, скромність – саме ці якості особистості Мазепи дозволили йому згодом обійняти високі державні посади в декількох українських урядах протягом 1919-1920 рр. Заступником Мазепи став П.І.Коробчанський. Всього до Ради було обрано 20 осіб [43, 20 квітня]. Тільки з приходом до влади Катеринославської губернської революційної ради питання про проведення виборів до Українських Установчих зборів у місті було остаточно вирішено.

Ще згідно з III-м Універсалом ЦР вибори до

Українських Установчих зборів призначалися на 27 грудня 1917 р., а їх скликання – на 9 січня 1918 р. У призначений день (27 грудня) вибори у місті відбулися в звичайному порядку, але в другій половині дня ситуація різко змінилася. Розпочалося збройне протистояння між гайдамаками та червоноармійцями. У зв'язку з тим, що пересуватися по місту стало небезпечно для життя, вибори були припинені. Окружна та міська комісії по виборах до Українських Установчих зборів ухвалили перенести вибори на 2 січня 1918 р. Потім за узгодженням з представниками від усіх кандидатських списків (21) було затверджено новий термін виборів по місту – 14-16 січня 1918 р. [31, 15 січня]. Але встановлення радянської влади в Катеринославі (29 грудня 1917 р.) та розгін Всеросійських Установчих зборів унеможливили проведення цих виборів. Згодом Головною комісією по виборах до Українських Установчих зборів було оголошено нову дату їх скликання – 2 лютого, потім – 12 травня 1918 р. [44, 36]. Підготовча робота по виборах у місті не припинялася і велася навіть при несприятливих умовах до квітня 1918 р. Було надруковано 500 примірників кандидатських списків чотирма мовами – українською, російською, польською та єврейською; службовцями комісії складалися відомості про витрати коштів на їх проведення [31, 15 січня]. У місті Катеринославі у виборах до Українських Установчих зборів взяли участь 13,4% виборців, тобто з 145 853 зареєстрованих виборців, участь у виборах взяли 19 606 осіб. З них дійсними міська комісія визнала 19227 голосів, а недійсними – 379 [19, 25, 17 квітня].

Катеринославська виборча округа, як і було визначено, обрала до Установчих зборів 36 депутатів. Згідно з даними Катеринославської окружної виборчої комісії, наданих Головній комісії по виборах, посписку №5 пройшли 22 депутати, №9 – 10 депутатів, №3 (російських есерів) – 2 депутати, №14 (російських громадян німецької національності) – 1 і №15 – 1 [39, 25, 26 квітня]. Майже всі виборчі комісії робили наголос на тому, що вибори до Українських Установчих зборів відбулися при значно меншій активності, ніж вибори до Всеросійських Установчих зборів. Панас Феденко, уродженець Криворіжжя, згадував: «Треба зазначити, що під час виборів до Всеросійської установчої ради, законність ніде не була порушена: народ вірив у силу демократичного правопорядку. Інакше було за виборів до Української установчої ради» [45, 35]. Катеринославська окружна виборча комісія в телеграмі від 13 квітня 1918 р., надісланій до ЦР, наголошувала, що вибори в окрузі відбулися, але абсентеїзм значний. Голосували 40,3 %. І не дивно, бо населення стало більш нервовим, пригніченим, індіферентним, було втомлене кровопролитною війною та великою кількістю різноманітних виборів, які відбулися протягом короткого часу. До того ж, неоднозначну реакцію

населення та зростання недовіри до влади викликало запрошення ЦР угорсько-німецьких військ на територію України

Катеринославська губернська рада урядувала недовго (9 – 29 квітня 1918 р.), бо в Києві стався державний переворот, внаслідок якого ЦР було усунуто від влади і проголошено П.П.Скоропадського гетьманом України. Це відбулося на Всеукраїнському з'їзді або конгресі хліборобів-власників за участю Української народної громади. Того ж дня, 29 квітня, П.П.Скоропадський разом зі своїми прибічниками проголосив Українську державу. Українська Народна республіка припинила своє існування.

Міська Дума, враховуючи досвід своєї роботи в 1917 р., відновила податки та збори на користь міста. Дума інколи, користуючись своєю владою, приймала постанови про обкладення на користь міста вже дозволеної до продажу деякої продукції – з кожної пляшки проданого пива, з кожного відра меду (3 крб.).

Соціалістична модернізація країни й міста проводилася на засадах докорінної перебудови економічної, соціальної та політичної системи. В структурі населення Дніпропетровська постійно зростала кількість робітників, передусім, за рахунок селянства.

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА: ВІД ВІДБУДОВИ ДО ПЕРЕБУДОВИ (1945-1991 рр.)

З самого початку свого панування КПРС, а точніше її верхівка, так звана номенклатура, прагнула будь-якою ціною зберегти той режим, за яким їй були підпорядковані всі без винятку сфери життя суспільства, зокрема міської громади як його важливого осередку. Будь-яка політична акція і будь-який прояв громадської активності мусили відбуватись за вказівкою або принаймні за згодою партійних органів. Здавалося, що в такій суспільній атмосфері ніколи не з'явитися живим паросткам інакодумства, свободи і національної ідеї. За традицією, що склалася, жителі Дніпропетровська, як і всі радянські люди, мали нагоду виявити свою лояльність режиму і відданість «справі партії» принаймні двічі на рік – 1 Травня, яке відзначалося в календарі як День міжнародної солідарності трудящих, та 7 листопада, коли в Країні Рад святкувалася річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Кожного разу, як повідомлялося в засобах масової інформації, вибори в місті відбувалися «в атмосфері нечуваного політичного і трудового піднесення», «в обстановці, коли всі дніпропетровці, натхнені рішеннями з'їзду КПРС (вказувався порядковий номер чергового партійного форуму), здійснюють заповітну мрію людства – будують комуністичне суспільство» і т.д. і т.п. «Дніпропетровці йшли на виборчі дільниці, – повідомляв у своєму виступі на сесії

міськради у 1977 році перший секретар міськкому партії В.П.Ошко, – сповнені гордості за величезні досягнення радянської країни, за щастя бути її громадянами» [49, ф. 416, оп. 2, спр. 1991, 10]. На підтвердження подібних декларацій наводилися дані, що мали засвідчити небачену в «країнах капіталу» громадську активність людей: у виборах брали участь не менш ніж 99,99% громадян міста. До Верховної Ради СРСР обрані від міста усі 4 кандидати в депутати, до Верховної Ради УРСР – усі 8 кандидатів, до обласної ради – 81 кандидат, до місцевих рад – 2253 особи. Причому своєю довірою кандидатам висловлювало начебто чимраз більше громадян. Так, якщо у 1963 році, за офіційним повідомленням, за кандидатів до Верховної Ради СРСР віддали свої голоси 99,6% дніпропетровських виборців, то в 1977 році – вже 99,97%. Отже, далі й підвищувати громадську активність і громадянську свідомість дніпропетровців уже було нікуди. Насправді результати виборів свідчили саме про байдужість громадян, про їх побоювання ускладнити відносини з владою у випадку «неправильного» голосування. Щоправда, більшість людей охоче йшли на виборчі дільниці, та ще й воліли прийти якомога раніше. Адже тут зазвичай діяли буфети зі смачними стравами, де можна було почастикувати з сусідами та приятелями. Вибори у нас були не стільки формуванням органів влади, скільки специфічною формою народного гуляння. Вибори були безальтернативними. Списки кандидатів заздалегідь склалися і узгоджувалися в партійних органах. Усі кандидати в депутати обов'язково «обиралися» депутатами. Відтак депутатами ставали лише угодні владі й режимові люди. Склад депутатського корпусу теж ретельно підбирався апаратниками за статтю, соціальним станом, родом занять, освітою, віком, національністю тощо з тим, щоб в органах влади була представлена кожна соціальна група. Так, з 500 депутатів Дніпропетровської міської ради, обраної в березні 1977 року, було 259 чоловіків і 241 жінка, 235 членів КПРС і 265 безпартійних, серед яких 106 комсомольців. Робітники, ясна річ, становили в міськраді більшість – 344 особи, адже робітничий клас вважався провідною силою радянського суспільства. Службовців обрали, відповідно, 156 осіб, у тому числі 35 керівників і спеціалістів підприємств і організацій промислового виробництва, будівництва, транспорту та зв'язку, 29 працівників радянських і 24 партійних органів. Науку представляли 17, освіту і охорону здоров'я – 9, культуру, літературу, мистецтво – 8 депутатів. Не забули й про торгівлю і громадський побут – зазначені галузі уособлювали 11 депутатів. Особливо точно відбивався в міськраді національний склад населення міста: українців з них було 363, росіян – 124, інших – 13 осіб. Через великий прошарок серед депутатів представників робітничого класу вищу і неповну вищу освіту мала лише третина депутатів, інші

були із середньою освітою [49, ф. 416, оп. 2, спр. 199]. Очевидно, для того, щоб майже автоматично ухвалювати рішення вищестоящих інстанцій, високий рівень освіченості вважався зайвим. В міру своїх сил і відповідно до можливостей, яку надавала їм посада, вони робили добро місту і своїм виборцям – займалися благоустроєм міста, розвитком його соціальної інфраструктури, клопотали за надання людям квартир і пільг, розглядали скарги. Було також чимало депутатів, для яких депутатський значок був лише додатком до їхніх керівних посад у партійних та радянських органах. Та й взагалі міська рада, як, до речі, і вся система радянської влади, виконувала по суті декоративну роль у державі, де реальна влада належала партійній верхівці. Водночас, відсторонюючи громадян, зокрема депутатів, від реального самоврядування, партійні органи наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років ініціювали створення всіляких самодіяльних формувань, що мало засвідчити «торжество радянської демократії» в умовах «розгорнутого» комуністичного будівництва: квартальних, вуличних та будинкових комітетів, жіночих рад, товариських судів, комісій сприяння сім'ї та школі, батьківських комітетів, добровільних народних дружин тощо.

У 1964 році в Дніпропетровську нараховувалося, за даними міськвиконкому, 2298 громадських самодіяльних формувань, у складі яких налічувалося близько 90 тис. активістів. Щорічно чисельність формувань зростала. Так, якщо на початку 1960-х років діяли 322 вуличних і квартальних комітетів, то на початку 1970-х років – вже 518. Крім того, ще з'явилися громадські ради мікрорайонів, які стали з'єднуючими ланками між вуличними комітетами і райвиконкомом. Деякі самодіяльні формування відіграли певну корисну роль у залученні населення до благоустрою, озеленення дворів, ремонту під'їздів, розвитку інфраструктури мікрорайонів і житлових масивів. Якщо в 1959 році в місті нараховувалося 22 тис. народних дружинників, то в 1965 році – вже 50 тис. У 1970 році діяли 290 ДНД, у складі яких налічувалося понад 80 тис. дружинників. Щоправда, більшість з них погоджувалася йти на чергування лише заради додаткових днів до чергової відпустки на виробництві.

Під впливом XX з'їзду КПРС, в роки так званої «хрущовської відлиги», серед міської інтелігенції та студентської молоді посилюється критичне ставлення до внутрішньої та зовнішньої політики КПРС, зростає розчарування в соціалістичних ціностях.

З приходом до керівництва КПРС у 1985 році М.С.Горбачова в СРСР розпочалася політична перебудова, що, зокрема, привело до виникнення так званих неформальних самодіяльних організацій та об'єднань, масових громадських рухів, а згодом до створення багатопартійної системи. Скориставшись деякою лібералізацією режиму,

влітку 1988 року в місті почала легально діяти філія Української гельсінської спілки (УГС), до якої входили дніпропетровські правозахисники – І.Сокульський, В.Забігай, П.Розумний, Ф.Куліш. Після того, як у квітні 1990 року на основі УГС була створена Українська республіканська партія (УРП), ця філія стала першим у місті партійним осередком, відверто опозиційним до КПРС. Одночасно в Дніпропетровську з ініціативи групи письменників і журналістів – В.Заремби, С.Довгала, І.Рибалки та ін. – створюється Товариство української мови ім. Д.І.Яворницького. Хоча своїм основним завданням організація й визначала просвітницьку діяльність, сприяння відродженню національної культури, однак на практиці діяльність товариства була дуже політизованою, про що, зокрема, свідчила активна, хоча й малоуспішна участь організації в усіх виборчих кампаніях.

На початку 1989 року у зв'язку з висуненням кандидатів у народні депутати СРСР група молодих учених, робітників, студентів за прикладом своїх однодумців у Москві, Києві, Львові та ін. містах, заснувала міське суспільно-політичне об'єднання виборців. Основними завданнями «Вибору» (таку назву отримало об'єднання) стали сприяння розвитку громадської самосвідомості населення міста, організація взаємодії між депутатами і виборцями, здійснення громадського контролю, виконання депутатами своїх передвиборних програм і наказів виборців. Однак на практиці більш успішною була діяльність «Вибору» в період виборчих кампаній по агітації за кандидатів у депутати від демократичного табору і контрагітація проти висунувців від владних структур.

З літа 1989 року на провідну роль у громадському житті міста починає претендувати осередок Народного руху України за перебудову. Таку назву мала масова політична організація, з ініціативою створення якої в жовтні 1988 року виступила Спілка письменників України. На перших порах у Русі об'єдналися представники різних політичних партій – від комуністично-реформаторів до членів УГС та інших організацій, що стояли на позиціях антикомунізму. Всупереч слухним пропозиціям окремих комуністів щодо необхідності налагодити співробітництво з Рухом, партійні консерватори воліли проводити по відношенню до цієї організації політику жорсткої конфронтації. Особливо в цьому відношенні відзначалася дніпропетровська компартійна номенклатура, під тиском якої міськрада прийняла постанову про заборону на проведення крайової установчої конференції Народного руху України за перебудову.

Влада поступово втрачала авторитет і важелі контролю за розвитком політичних подій у місті. Рухівці просто проігнорували рішення міської ради. Крайова установча конференція Народного руху за перебудову відбулася в Дніпропетровську в середині 1989 року. Її делегати представляли

близько 600 прихильників Руху. На конференції було обрано керівництво крайової організації, до складу якої увійшли І.Шулик, І.Сокульський, Г.Сахаров та ін. Були засновані друковані органи – газети «Жорна» і «Придніпровець», обрані делегати, в тому числі 18 від обласного центру, на установчий з'їзд Народного руху. На з'їзді, що відбувся у вересні цього року в Києві, позицію дніпропетровської делегації висловив у своєму виступі народний депутат СРСР

С.Конев, котрий закликав учасників форуму боротися за усунення від влади представників «номенклатурно-родинних кланів», «манкуртів», «злочинців Чорнобиля» [49, ф.19, оп.95, спр. 51, 49].

Головними завданнями Руху стало не тільки відновлення державної незалежності України, але й відсторонення КПРС від влади, що уявлялося запорукою справжнього народовладдя і розвитку української нації.

Незважаючи на постійні твердження комуністичних ідеологів про те, що КПРС є партією робітничого класу і уособлює його інтереси, вона більше притягувала до себе службовців і частину інтелігентів, яким членство в партії відкривало можливості кар'єрного росту. Щодо робітників, то більшість з них давно вже не поспішала стати членами КПРС й дещо скептично ставилася до комуністичної пропаганди. Стрімке погіршення соціально-економічного становища, перш за все дефіцит товарів повсякденного попиту і продуктів харчування в країні й, зокрема, в нашому місті, привели до посилення антикомуністичних настроїв у трудових колективах Дніпропетровська.

Вибори до Верховної Ради України і місцевих рад народних депутатів, що відбулися в березні 1990 року, стали першою серйозною пробою сил для нових політичних об'єднань і угруповань. Незважаючи на звичку населення віддавати свої голоси за тих, кого висунули і підтримують владні структури, опозиції вдалося-таки вибороти на деяких округах депутатські мандати. Зокрема, депутатом Верховної Ради України став прихильник «Демплатформи» В.Сметанін, депутатом обласної ради – В.Батурін. Лідери «Вибору» – В.Шабалін і С.Хорошкін були обрані депутатами міськради.

На відміну від минулих років, коли вибори були безальтернативними і депутатський мандат могли отримати виключно представники так званого блоку комуністів та безпартійних, тобто висунувці влади, на виборах 1990 року в умовах зародження багатопартійності до нового складу Дніпропетровської міської Ради народних депутатів увійшли понад 30 осіб від демократичних сил. Офіційно про небачену до цього часу подію в історії «радянського народовладдя» було повідомлено у зверненні міськвиконкому лише у вересні, коли вже стало неможливим приховати протистояння між демократичною депутатською групою і прокомуністичною більшістю. Партійні

органи ще продовжували керувати містом. Однак вони поступово втрачали не тільки авторитет серед населення, але й свою основу, соціальну базу. Якщо у 1989 році міська партійна організація нараховувала близько ста тисяч членів, то влітку 1991 року – лише 81 тис. Інші вийшли з партії. Природно, що й тих «бійців партії», що поки залишалися в її лавах, цілком вистачило б, щоб протистояти будьякій опозиції. Очевидно, найбільшою неприємністю для партійного керівництва було те, що з партії почали масово виходити працівники сфери матеріального виробництва, представники робітничого класу.

У ситуації, що склалася, комуністична більшість у Верховній Раді України, бажаючи й далі залишатися коло керма влади, визнала для себе за краще приєднатися до національно-демократичних сил, які наполягали на виході України із складу СРСР. Скликана 24 серпня 1991 року позачергова сесія Верховної Ради України, розглянувши питання про політичну ситуацію в Україні, прийняла «Акт проголошення незалежності України». На Всеукраїнському референдумі, що відбувся 1 грудня цього ж року, доленосне рішення українського парламенту дістало схвалення переважної більшості дніпропетровців. Так само, як і всього українського народу. Отже, як видно на прикладі Дніпропетровська, невдала спроба державного перевороту в Москві не спричинила, а лише прискорила розпад СРСР, руйнацію радянської моделі соціалізму, утворення незалежної Української демократичної держави. Тоталітарний режим протягом багатьох років убивав у людей їх політичну енергію і національну гідність. Він хотів бачити їх байдужими і пасивними, «гвинтиками» системи. Однак, як виявилось, зробив такими лише тих, хто міг виступити на його захист, зокрема членів КПРС. Натомість він виховав стійкість, мужність і громадську активність у людей, які жадали відстоювати ідеї демократії й української незалежності. Тим самим привів їх до перемоги, а себе – до самознищення.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

Проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. відкрило принципово новий етап у житті Дніпропетровська та його мешканців. Незадовго перед тим, у 1987 р., місто стало відкритим, тобто вільним для міжнародних контактів, що, в свою чергу, суттєво актуалізувало питання подолання наслідків його «закритості». Адже нормальне функціонування та стабільний поступ міста в європейському економічному та культурному просторі можливі, коли таке місто є, передусім, центром обміну – економічного, наукового, політичного, культурного.

На рубежі 1980 – початку 1990-х рр. розпочався далеко непростий, багато в чому болісний про-

цес осмислення пройденого, самоусвідомлення, самоутвердження. Здійснювалися перші кроки тернистим шляхом трансформації від командно-адміністративної системи до демократії, ринкової моделі господарювання, формування правової держави, громадянського суспільства. Півтора десятиріччя життя в нових умовах – це невеликий відрізок часу, щоб осягнути його з повною глибиною і винести мудрі уроки з такого недалекого, але вже минулого наших співвітчизників.

Події 19-21 серпня 1991 р. у Москві, пов'язані зі спробою утворення антиконституційного вищого органу державної влади та управління – «ГКЧП» і введення режиму надзвичайного стану на території СРСР, мешканці Дніпропетровська зустріли насторожено, але якихось акцій на підтримку тих чи інших сил не було. Позиція партійної і радянської влади як області, так і міста виглядала вичікувальною. Певний вплив на настрої людей справила заспокійлива промова-звернення Голови Верховної Ради України Л.М.Кравчука. Неоднозначною була й реакція на заборону Президентом Верховної Ради України діяльності Компартії України. Між тим поволі приходило розуміння того, що місто живе вже в новій державі, новому світоустрої, а відтак – люди звалили й до нової організації влади, у структурі якої почало розвиватися місцеве самоврядування.

Фактичне становлення місцевого самоврядування в Україні, у широкому розумінні цього слова, почалось після обрання депутатів Верховної Ради Української РСР та місцевих Рад народних депутатів у березні 1990 р. Вибори проходили за новим Законом УРСР «Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів УРСР» від 27 жовтня 1989 р. Вони привели до депутатського корпусу багато нових людей, для яких була неприйнятною комуністична система державно-партійного керівництва органами місцевої влади. Щоправда, й після цих виборів більшість місцевих рад все-таки залишалися за своїм складом комуністичними (бо основу депутатського корпусу складали члени КПУ), проте в багатьох місцях місцеві ради вже мали у своєму складі численні демократичні депутатські групи. Такі групи з'явилися і серед 250 депутатів Дніпропетровської міської ради народних депутатів. Відсутність на той час в Україні демократичного правового регулювання проблем функціонування місцевого самоврядування, а також брак досвіду у нового місцевого керівництва часто приводили до прийняття рішень, які виходили за межі компетенції місцевих рад і входили у суперечність з інтересами місцевої влади інших рівнів, а інколи і з державними інтересами.

В умовах розгортання соціально-політичної кризи Комуністична партія вживала певних заходів з метою збереження контролю за ситуацією на місцях. Уже новообраними союзниками органами був прийнятий документ, покликаний забезпечити партійне керівництво місцевими

радами – постанова Президії Верховної Ради СРСР «Про орієнтовне положення щодо голів та президій місцевих Рад народних депутатів» від 20 жовтня 1989 р. Зміст цих рішень впливав із існуючої конструкції місцевої влади, що склалася на початок 1990р. На кожному рівні адміністративно-територіального поділу діяли відповідні ради та партійні комітети. Ради обирали голову виконкому, і саме він був ключовою посадовою особою адміністративно-територіальної одиниці. В той же час поряд існувала паралельна структура влади партійної на чолі з відповідним першим секретарем. Саме в цій другій структурі концентрувалася реальна влада. Центральні органи КПРС зробили спробу надати законності місцевому партійному керівництву. Так з'явилася ідея поєднання в одній особі посади першого секретаря відповідного партійного комітету і вищої посадової особи місцевої влади. Була використана компромісна схема утворення в місцевих радах двох посад: голови ради та голови виконкому. У Дніпропетровській міській Раді народних депутатів посаду голови виконкому у 1989 – 1991 роках обіймав В.Пустовойтенко. У 1990 – 1991 роках відповідно до вищезазначеної постанови головою Ради був обраний В.Яцуба.

Значний поштовх подальшому розвитку місцевого самоврядування дало прийняття Закону України «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування» 7 грудня 1990 р. Тим самим в Україні, вперше серед республік тодішнього СРСР, відкривався шлях до створення правової бази впровадження і розвитку системи місцевого самоврядування. Це був прогресивний на той час закон, хоч і містив у собі чимало суперечностей. Найважливішою з них було штучне поєднання двох несумісних понять. З одного боку, вводилось поняття «місцеве самоврядування», але з іншого – органи самоврядування були віднесені до категорії «державних органів». Незважаючи на юридичні неузгодженості із загальноприйнятими в Європі нормами, що регулюють місцеве самоврядування і визначають його саме як недержавний і автономний від державного втручання інститут самоорганізації населення, у цьому законі був повернутий до вжитку сам термін «місцеве самоврядування», було визначено основні принципи, на яких будується місцеве самоврядування, у тому числі «самостійність і незалежність Рад народних депутатів у межах своїх повноважень у вирішенні питань місцевого значення; економічної і фінансової самостійності території; самофінансування і самозабезпечення; оптимальної децентралізації». Не випадково день ухвалення означеного закону (7 грудня) вважається днем відродження місцевого самоврядування в Україні і відзначається як державне свято.

Наприкінці 1991 року, після заборони КПРС, єдиним головою органу місцевого самоврядування у Дніпропетровську – міській Раді народних депутатів – став В.Пустовойтенко. У зв'язку з переходом його в 1993 році на роботу

в Кабінет Міністрів України на цю посаду на альтернативній основі депутати міської Ради обрали В.Меркушова. Перші вибори керівника міста всіма виборцями Дніпропетровська відбулись у червні 1994 року – у напруженій боротьбі переміг М.Швець. Після прийняття в 1997 році Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» посада голови Дніпропетровської міської Ради народних депутатів була змінена на міського голову, що означало розширення повноважень головної посадової особи місцевого самоврядування у місті. Вже як Дніпропетровський міський голова М.Швець був переобраний на цю посаду абсолютною більшістю виборців міста у березні 1998 року. 27 квітня 1999 року Президент України призначив М.Швеця на посаду голови Дніпропетровської облдержадміністрації, а виконуючим обов'язки міського голови став його перший заступник І.Куліченко. На позачергових виборах 30 січня 2000 року І.Куліченко був обраний міським головою зі значною перевагою – 81% виборців віддали йому свої голоси. Впевненою була його перемога й на наступних чергових виборах у 2002 та 2006 роках.

Суспільно-політичне життя у місті в ці роки розвивалося хвилеподібно, причому кожний його сплеск викликався різними причинами. Ясна річ, що воно помітно активізувалося наприкінці 1991 року, коли проходила виборча президентська кампанія, підготовка та проведення 1 грудня Всеукраїнського референдуму з легітимації Акту незалежності. Більшість дніпропетровців підтримала цей історичний документ та обрала Л.Кравчука Президентом держави. Друга хвиля значних соціальних потрясінь була стимульована сумновідомою епопеєю з трастами 1994 – 1997 років. Безконтрольна діяльність фінансових спекулянтів призвела до втрати довірливими громадянами, що звикли до опіки з боку держави, величезних заощаджень. На базі соціального протесту опуканих вкладників виникли масові рухи громадян, які від влади вимагали повернення вкладів. З цією метою були створені 5 громадських комітетів, які намагались організувати постраждалих громадян. У 1995 році масові заходи вкладників проходили щотижня. Іноді загальна кількість учасників акцій – мітингів та демонстрацій – сягала більше 50 000 осіб. Третя, могутня хвиля протесту піднялась на президентських виборах у 2004 році. Проте в Дніпропетровську напруженість політичного протистояння була значно меншою, ніж у багатьох інших великих містах країни. Слід відзначити, що стабільна соціально-політична ситуація у місті, не тільки під час «помаранчевої революції», а й упродовж всього цього періоду, у значній мірі була пов'язана із впливовістю та згуртованістю представників регіональної влади.

Взагалі, якщо говорити про дніпропетровську еліту наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст., то вона не тільки зберегла, а й посилила свій

вплив у керівництві державою – тепер незалежною Україною. Існували певні історичні передумови для виникнення репутації міста як «кузні кадрів» для державного істеблшменту України. Дніпропетровськ у другій половині ХХ ст. відігравав специфічну роль в історії країни, будучи «потужним джерелом адміністративно-управлінських кадрів, котрі займали ключові пости в державному управлінні СРСР та УРСР» [50, 163]. Цікавий факт: у 1990 р. за розпорядженням М.Горбачова сектор, що видав питаннями України в оргвідділі ЦК КПРС, провів спеціальне дослідження, яке показало, що 53% кадрового складу української виконавчої влади становили дніпропетровці [51, 241]. Дніпропетровській еліті вдалося досить швидко пройти ментальну й інституційну кризи початку 1990-х рр. За влучним висловом аналітиків, «засвоєння ідеології української державності не склало особливих труднощів для тих людей, котрі завжди були державниками» [50, 163]. Пізніше, в середині 1990-х рр., нова генерація дніпропетровських

управлінців підкорила вершину вітчизняного політикуму. Серед тих, хто опинився тоді на владному українському Олімпі, пальма першості належить колишньому генеральному директору ВО «Південмаш» Л.Кучмі, котрий обирався Прем'єр-міністром (1992 – 1993) і двічі – Президентом України (1994 – 2005). Призначення на високі урядові посади В.Горбуліна, П.Лазаренка, В.Пустовойтенка, В.Яцуби, Л.Деркача, Л.Бородича, В.Кузнецова та інших помітно зміцнили статус Дніпропетровська як одного з найвпливовіших політичних центрів України. Протягом 1991 – 2005-х рр. Дніпропетровці жваво відгукувались на політичні події в країні. Звичайно, політичні процеси, що відбувались у Дніпропетровську в цей час, не завжди безпосередньо впливали на повсякденне життя міста, його

економічну і соціальну інфраструктуру. Але пошук нових моделей державного управління, ефективних форм місцевого самоврядування був все-таки першочерговою умовою проведення назрілих економічних реформ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Лазебник В.И. Екатеринославский городской голова //Грані. 1998. № 2.
2. Лазебник В.И. Екатеринославское купечество и его роль в истории города (1780-1918 гг.) // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Дніпропетровськ, 1998. Вип. 1.
3. О гербе городу Екатеринославу. 1804 г. // РДЦА. Ф. 1286. Оп. 1. Спр. 258.
4. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е: В 45 т. – СПб., 1830.
5. Городовое положение 16 июня 1870 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1874. – Собр. 2. – Т.45. № 48498. – С.822-839.
6. ДАДО. – Ф. Р-1684, оп. 2, спр. 447.
7. Там же. Спр. 449.
8. Там же. Спр. 459.
9. Там же. Спр. 460.
10. Там же. Спр. 461.
11. Там же. Спр. 462.
12. ДАДО. – Ф. Р-1684, Катеринославська міська дума, оп. 2, спр. 628.
13. Днепр. – Екатеринослав, 1884. № 23-144.
14. Екатеринославские губернские ведомости. – Екатеринослав, 1865. № 9, 24, 25, 41, 43, 50.
15. Екатеринославский листок. – Екатеринослав, 1882. № 1, 6, 29, 50, 52, 54, 16, 21.
16. Там же. 1883. № 6, 82, 115, 117, 116, 91.
17. Російський державний історичний архів (далі – РДЦА). Ф. 1287, Міністерство внутрішніх справ. Оп. 30, спр. 1285
18. Там же. Спр. 1286.
19. Там же. Спр. 1233.
20. ДАДО. – Ф. Р-1684, Катеринославська міська дума, оп. 2, спр. 624.
21. ДАДО. – План Троїцького базара г. Екатеринослава. – 1880г.
22. Журналы Екатеринославской городской думы за 1879 год. – Екатеринослав, 1888.
23. Там же. 1890 г.
24. Исторический очерк Екатеринославского реального училища за 25 лет его существования. 1875 – 1900 гг. – Екатеринослав, 1901.
25. Обзоры Екатеринославской губернии. Приложения ко Всеподданнейшим отчетам Екатеринославских губернаторов. 1879 – 1890 гг. – Екатеринослав, 1879 – 1890.
26. Російський державний історичний архів (далі – РДЦА). Ф. 1287, Міністерство внутрішніх справ. Оп. 38. Спр. 1284.
27. Там же. Спр. 1928. ч. I.
28. Там же. Спр. 1233.
29. Дніпропетровськ: віхи історії. – Дніпропетровськ, 2001.
30. Мазепа І.П. Україна в огні й бурі революції. 1917%1921. – Дніпропетровськ, 2001.
31. Вісті головної комісії по справах виборів до Установчих зборів УНР. – 1918. – №12.
32. Голос солдата (Екатеринослав). – 1917.
33. Горб А. Червона гвардія м. Катеринослава у боротьбі за владу Рад. – Д., 1933.
34. ДАДО. – ф. 24. – оп.1. – спр. 253.
35. Там же, спр. 400.
36. ДАДО. – ф. 469. – оп.1. – спр. 24.
37. ДІМ. КП – 58612, Арх. – 624.
38. ДІМ. КП – 128706, Арх. – 1576.
39. ДІМ. КП – 132683, Арх. – 43398.
40. Известия Екатеринославского городского общественного управления. – Екатеринослав. – 1918. – №3-4.
41. Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К., 1998.
42. Мысль (Екатеринослав). – 1918.
43. Народне життя (Катеринослав). – 1918.
44. Сторінки історії України: нариси, статті. – Д., 1992.
45. Феденко П. Исаак Мазепа – борець за волю України. – Лондон, 1954.
46. ЦДАВОВ України. – Ф. 1115 – оп.1 – спр. 32.
47. Чабан М.П. Січеславці в Центральній Раді. – Д., 2000.
48. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. – Екатеринослав, 1864.
49. Державний архів Дніпропетровської області.
50. Днепропетровск в зеркале общественного мнения /Под ред. Сурмина Ю.П. – Д., 2002.
51. Дніпропетровськ: віхи історії: Навч. посіб. /Упоряд. А.Г. Волебрух, С.А. Квітка; Редкол.: С.А. Квітка (гол. ред.) та ін. – Д., 2001. – 256 с.

РЕЦЕНЗІЯ

Л.М. НІКІТІН

ЛІБЕРАЛІЗМ: ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЙ, СУТНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО ВТІЛЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Гедікова Н.П. Ідейні та політико-правові засади лібералізму: світовий досвід та українська практика (політологічний аспект): [Монографія] / Наталя Пилипівна Гедікова. – Одеса: Оптімум, 2009. – 330 с.

Нікітін Леонід Микитович - завідувач кафедри філософії Донецького національного університету економіки і торгівлі імені М.І.Туган-Барановського, доктор філософських наук, професор

Реальнездійснення демократичної трансформації української системи в цілому на сучасному етапі потребує якісно нової соціальної й правової політики, в якій індивід (громадянин) розглядався б як основний суб'єкт суспільно-правових відносин, головна діюча сила суспільного розвитку.

У цьому зв'язку книга Н. П. Гедікової «Ідейні та політико-правові засади лібералізму: світовий досвід та українська практика (політологічний аспект)» (Одеса: Оптімум, 2009. – 330 с.) представляється надзвичайно актуальною і своєчасною, оскільки присвячена вивченню тієї провідної доктрини сучасних соціально-політичних процесів, яка найбільш повно розкриває значення особистості та визначає характер її співвідносин з суспільними інститутами, теоретично обґрунтовує систему загальнолюдських цінностей і фундаментальних соціокультурних принципів та правил, а саме – лібералізму.

Автор є принциповим захисником науково обґрунтованої ідеї, яка стверджує, що основною ідеєю усієї ліберальної думки, від самого моменту її зародження була віра у можливість людського розуму пізнати світ як дещо ціле, як єдину систему, що підпорядковується певним об'єктивним законам, в якій людина представлена як вища цінність, а також переконання в тому, що виявлення основних законів природи і суспільства не тільки сприятиме історичному прогресу, але й надаватиме право на перебудову світу у відповідності з ними. Загальними рисами усієї ліберальної думки були індивідуалізм, широкі

права і свободи особистості, всезагальний прогрес. Ідеї потребують практичного застосування, і чим сильніше виявляється потреба у них, тим більше вони мають шансів вижити й реалізуватися. Виходячи з цього, автор стверджує, що всі історичні концепції, що складають базову основу лібералізму як цілісного явища, представляють собою той фундаментальний науковий пласт, створений людським досвідом, без засвоєння якого жоден позитивний рух неможливий.

У даному зв'язку зміст і структура книги підпорядковані головному завданню: на підставі дослідження класичних і сучасних ідейних, і політико-правових основ лібералізму розкрити специфіку сучасних процесів реформування України в рамках його пріоритетів. Робота складається з IV розділів. Автор розподілив матеріал хронологічно і предметно. Таке поєднання представляється вдалим, оскільки дозволило йому, просуваючись від епохи до епохи, здійснити феноменологічну характеристику досліджуваної проблеми і дати їй порівняльно-історичну оцінку, виокремити загальне й особливе, притаманне лібералізму, як у різні історичні періоди, так і в різних країнах, наукових філософських й політико-правових школах, у тому числі за допомогою компаративістського аналізу його теоретико-практичного потенціалу, методів і технологій й низки провідних світових ідеологій сучасності, моделей організації суспільства й управління обґрунтувати наукове прогнозування й пропози-

ції щодо подальшого демократичного розвитку всіх сфер та інституціональних структур України на засадах ліберальної доктрини.

У монографії автор представив науковому співтовариству лібералізм не просто як сукупність цінностей, принципів, ідей та концепцій, але й проаналізував його основні сучасні напрямки і течії, розкрив його функціональну специфіку. Разом із тим провівши комплексний аналіз тенденцій зближення основних ідеологій у сучасному світі, а саме – лібералізму, консерватизму та соціал-демократії, взаємного ідейно-ціннісного і нормативного збагачення і взаємокоригованості моделей державного устрою автор досить чітко аргументував висновок про те, що, по-перше, тенденції взаємопроникнення і взаємообумовленості ідеологій, які розглядаються у контексті роботи, проявляються на рівні взаємного коригування і стримування які досягаються за умови, що кожна з ідеологій вступає у відносини такого роду з іншою ідеологією як опонент, виходячи з конкретних потреб і умов стану соціуму і цивілізації. По-друге, визначальні орієнтири подальшого розвитку цивілізації ґрунтуються пріоритетно на ліберально-демократичних принципах і правилах.

Автор монографії, вивчаючи і аналізуючи сучасну динаміку політико-правових і соціальних інститутів України в спектрі ліберальних пріоритетів вважає, що найважливіша умова і передумова для вирішення проблем, які намітилися в них і пов'язані з внутрішнім

реформуванням України, інституалізацією громадянського суспільства, безперечно носить національний характер. Особливий акцент у роботі Н.П.Гедікова робить на вивченні стану і особливостей духовно-ідеологічних ціннісних орієнтирів і пріоритетів української державотворчої спільноти і соціокультурного середовища, зумовлених як історичними факторами, так і нашим цивілізаційним вибором і перспективою євроатлантичної інтеграції. Саме через осмислення стану системи національних інтересів і пріоритетів, особливостей національно-культурної самоідентифікації, системи цінностей, менталітету української нації і народу, традицій національної культури і моралі, пізнавальної і просвітницької здатності країни автор підходить до визначення основних шляхів оптимального вирішення проблем у соціально-політичній, економічній і правовій сферах і здійснення подальшого процесу ефективного розвитку української державності на засадах лібералізму і демократії.

Монографія Н. П. Гедікової відрізняється гострою актуальністю досліджуваних питань і, безперечно, є помітною подією у політологічній науці. Вона буде корисною не тільки для політологів, але й для правознавців, державних та муніципальних службовців, а також надасть велику допомогу студентам при вивченні курсів з теоретичної і практичної політології, історії політичних і правових вчень, теорії політичних систем.

А.А. СОЛНИШКІНА

РЕЦЕНЗІЯ НА ХРЕСТОМАТІЮ «СОЦІОЛОГІЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ» ЗА РЕДАКЦІЄЮ ГОРОДЯНЕНКА В.Г.

Хрестоматія «Соціологія XIX – початку XX століття» // За редакцією професора Городяненка В.Г. / Дніпропетровськ: ДНУ, 2008 рік. – 627 с.

Солнишкіна Аліна Анатоліївна – старший викладач кафедри соціології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Особливістю соціології є те, що нові теорії, як правило, не скасовують попередні, а раніше придбане знання, особливо в його видатних проявах, зберігається, як діюче в сучасних дослідженнях. У першу чергу це стосується ідей і парадигм, які виникли в класичний період розвитку соціології.

Історико-соціологічне знання, будучи самоцінним, у той же час відіграє евристичну роль, служить засобом одержання нового знання та сприяє формуванню соціологічної науки майбутнього.

Історія соціології не тільки розкриває шляхи формування та розвитку соціологічної науки, знайомить із особистісними характеристиками видатних соціологів, але і вчить культурі соціологічного мислення, гуманістичним принципам формування соціологічного знання, викладає урок наукової моральності.

Дане видання продовжує серію книг, випущених соціологами Дніпропетровського національного університету в рамках реалізації проекту по

створенню сучасного науково-методичного забезпечення викладання соціологічних дисциплін.

Кожний соціолог, що претендує на високий професіоналізм, повинен мати достатню історико-соціологічну ерудицію, осмислено ставитися до історичного шляху розвитку своєї дисципліни, вільно орієнтуючись у різних напрямках соціологічної думки, біографіях класиків соціології та їх здобутках, тому що понятійна мова класиків соціології – це концептуальна мова сучасної науки.

Пропонована хрестоматія містить вибрані тексти з праць відомих соціальних мислителів XIX - поч. XX століть, які дають уявлення про складний процес становлення і розвитку зарубіжної та вітчизняної соціології.

Публікуються тексти робіт, які є бібліографічною рідкістю і малодоступні для науководо-слідної роботи та викладання соціології.

Хрестоматія містить тексти, що належать найбільш відомим представникам соціологічної науки. Кожний із соціологів-теоретиків, чий тексти представлені в хрестоматії, цікавий не тільки з історичної, але й з евристичної точок зору. Зіставлення їх концепцій дає уявлення про різноманітність точок зору на суспільство, суспільне життя та суспільну людину, переконує нас у плюралізмі соціологічного знання, утім, що навіть у принципі неможливо створити універсальну теоретико-методологічну концепцію, що володіла б монополією на істинність.

Тому кожна концепція, кожний підхід має свої сильні сторони, свої відкриття.

При визначенні структури посібника була використана модель періодизації історії соціології, що була зроблена російським соціологом Ю.В. Давидовим.

Пропоноване видання не претендує на вичерпне викладання всієї теоретичної спадщини соціологів XIX-XX століть, але воно полегшить поглиблене вивчення соціологічної теорії в самостійному й аудиторному режимах, дозволить збагатити зміст семінарських занять із соціологічних дисциплін.

У залежності від джерел, з яких бралися тексти, в хрестоматії вони подані на українській та російській мовах.

Хрестоматія стане дуже корисною при вивченні наступних соціологічних дисциплін: вступ до спеціальності, історія соціологічної думки, загальнотеоретична соціологія, а також при дослідженні соціології особистості, політичної та економічної соціології тощо.

Знання наукових концепцій, які представлені в першоджерелах класиків соціології буде дуже корисним при вивченні соціальних проблем сучасного українського суспільства трансформаційного періоду.

У хрестоматії налічується три розділи.

Перший розділ присвячений ученим класикам, які належать до протосоціологічної думки XIX століття. В науковій праці Анрі Сен-Симона «Нарис науки про людину» пропонуються погляди

французького мислителя, в якому він доводить доцільність та необхідність науки про людину, яка заснована на фізіологічних знаннях.

Інший представник протосоціологічного періоду Джон Стюарт Мілль у «Системі логіки» відображає основні постулати «філософії необхідності» та дає соціологічну трактовку поняття «свобода».

Першоджерела Алексіса де Токвілля «Демократія в Америці» і «Давній порядок та революція» стануть дуже корисними студентам та науковцям, які цікавляться проблемами політичної соціології та соціології революцій, які є дуже актуальними в українському суспільстві трансформаційного періоду. Мислитель аналізує особливості розвитку демократії та соціальне становище різних верств населення після Французької революції. Автор робить акцент на повсякденному житті та матеріальному становищі французької шляхти, буржуазії та аристократії та пересічних городян.

Отже, перший розділ хрестоматії відображає соціальні погляди мислителів. Саме їх роздуми про суспільства стали передумовами становлення соціологічної науки. Без дослідження творів видатних класиків, на думку упорядників хрестоматії, неможливий розвиток соціології.

Другий розділ пропонованої хрестоматії присвячений науковим соціологічним творам представників західноєвропейської соціології класичного періоду. Розділ починається лекціями засновника та «хрещеного батька» соціології французького мислителя Огюста Конта. В відомій науковій праці «Курс позитивної філософії» Конт пропонує загальні роздуми про природу та значення позитивної філософії.

Огюст Конт розглядає стадії розвитку суспільства та викладає своє бачення ієрархії позитивних наук. Досліджуючи наукові праці Огюста Конта, читачі зможуть простежити роздуми мислителя про необхідність створення науки про суспільство, заснованої на методі спостереження.

Наступний класик соціології Герберт Спенсер представлений у хрестоматії «Основи соціології» розмірковує над важливим питанням: «Що таке суспільство?». Спенсер розглядає суспільство, як організм, соціальний агрегат, а суспільне зростання – це наслідок еволюції. Всім, хто зацікавлений у дослідженні суспільного складу, розвитку соціальних функцій допоможе дане першоджерело. В своїй наступній роботі «Соціологія, як предмет навчання» Герберт Спенсер розкриває характер соціології, як науки.

Науковцям, які вивчають актуальні проблеми економічної соціології, буде у нагоді робота Карла Маркса «До критики політичного економізму».

Проблеми етносоціології представлені в роботі В.Вундта «Проблеми психології народів», в якому дослідник аналізує принципи, методи дослідження, головні галузі та дискусійні питання психології народів.

Актуальні питання соціальної психології представлені в першоджерелі Густава Лебона

«Психологія народів та мас». Автор наукової праці в першому розділі розглядає проблеми, які дуже гостро стоять у сучасних суспільствах трансформаційного періоду: психологічні властивості рас, їх класифікація та психологічна ієрархія, відносини між індивідами, проблеми нерівності між расами. В розділі, присвяченому психології мас, Лебон аналізує психологію натовпу, розкриває причини духовної єдності натовпу та його головні характеристики, проблеми моральності та почуттів маси.

Інший представник психологічного напрямку в соціології Габріель Тард представлений своїми науковими працями «Соціальні закони» та «Громадська думка та натовп», в яких розкриває актуальні проблеми розвитку соціологічної теорії та головні характеристики натовпу, такий його різновид, як публіка.

Дослідникам соціології особистості стануть у пригоді лекції Зігмунда Фрейда із відомої праці «Вступ до самоаналізу», де розглядаються проблеми взаємодії свідомого та несвідомого, взаємодії суспільства та релігії.

Упорядники хрестоматії не залишили поза увагою наукову спадщину Еміля Дюркгейма. У збірнику представлено такі відомі першоджерела, як: «Соціологія та соціальні науки», «Метод соціології», «Про розподіл суспільної праці», «Самогубство». Вчений аналізує головні підрозділи соціології, соціальні факти та правила їх спостереження, проблеми органічної та механічної солідарності та проблеми аномії у суспільствах та поширення самогубств у суспільстві.

Першоджерело Ф.Тьонніса «Спільнота та суспільство» буде корисно всім, хто займається соціологічним аналізом соціальної взаємодії, соціальних відносин та соціального обміну, проблемами розвитку корпорацій та громадянського суспільства.

Величезний внесок у розвиток західноєвропейської соціології класичного періоду зробив соціолог Георг Зіммель. Його наукові праці, що представлені в хрестоматії, присвячені проблемам спілкування, як прикладу чистої або формальної соціології та проблемам розвитку соціологічної науки.

Наукова збірка містить твори відомого німецького вченого Макса Вебера: «Про деякі категорії розуміючої соціології», «Головні соціологічні поняття», «Наука, як покликання та професія». В даних роботах закладено методологічні основи розвитку теорії соціальної дії та основи вивчення людської поведінки. Макс Вебер у своїх першоджерелах піднімає актуальні питання взаємодії релігії та суспільства, розвитку легітимної влади.

Італійський соціолог Вільфредо Паретто представлений у збірці науковою працею «Про застосування соціологічних теорій».

Третій розділ хрестоматії містить наукові тво-

ри російських та українських соціологів.

Російська соціологічна думка представлена творами видатних учених М.І.Кареева, Л.І.Мечникова, П.І.Сорокіна, С.М.Южакова.

В роботах розкриваються значення психології для суспільних наук, проблеми розвитку цивілізацій та вплив географічного фактора на розвиток суспільства, визначаються межі предмета соціології.

В рамках поширення знання про українську соціологічну думку, в хрестоматії представлено цікаві наукові праці видатних українських мислителів.

Максим Ковалевський розкрив головні поняття генетичної соціології та її методи. Богдан Кістяківський приділив увагу дослідженню культурної творчості.

Михайло Драгоманов у своїх «Листах на Наддніпрянську Україну» піднімає питання національної свідомості та робить акцент на історії українського націоналізму.

Відомий український письменник та вчений Іван Франко в роботі «Про соціалізм» намагається вирішити питання класової нерівності, піднімає проблеми доцільності приватної власності, описує побут робітників та їхні соціальні проблеми.

Михайло Грушевський у роботі «Хто такі українці та чого вони хочуть?» розкриває актуальні питання історії України, головні аспекти становлення українського етносу, його релігійні вірування та соціальні очікування. В творі відображені прагнення українського народу до незалежності та автономії Української держави. Вчений пропонує своє бачення політичного устрою, економічного розвитку та поширення здобутків культури українського народу.

Наприкінці хрестоматії в алфавітному порядку надано відомості про авторів, чий науковий твір представлений у запропонованому виданні. Всі бажаючі мають нагоду прочитати біографічні дані та ознайомитися із бібліографією та науковою спадщиною відомих соціологів.

Немає жодного сумніву, що хрестоматія соціологічних першоджерел, запропонована співробітниками кафедри соціології соціально-гуманітарного факультету ДНУ, є дуже корисною для підготовки соціологів-професіоналів та застосовуватися в різноманітних курсах як при читанні лекцій, так і при підготовці до семінарських занять.

Тексти з першоджерел, з яких бралися тексти, в хрестоматії подаються згідно із сучасними правилами орфографії.

Хрестоматія «Соціологія XIX – початку XX століття» за редакцією професора Гордяненка В.Г. розрахована як для соціологів – професіоналів, для студентів соціологічного напрямку підготовки, так і для широкого кола читачів, які цікавляться проблемами розвитку сучасного суспільства.

ABSTRACTS

HISTORY

Kolesnikov K.M. Political and Legal Status and Customs-Tax Privileges of Chersonesus Tauric in Roman Period: Analysis of Historiographic Conceptions

This work is devoted to the analysis of political and legal status of Chersonesus Tauric, connected with the customs-tax privileges of city in the Roman period. Its status – eleutheria (state of «freedom town») – is considered as the basis of customs and tax privileges in Chersonesus Tauric of the Roman Age.

Morozov O.V. Influence of a Protectionism on Development of Sea and River Transport in Ukraine (the 19th – the Beginning of the 20th Centuries)

It is analyzed historical evolution of development of sea transport in territory of the Ukrainian provinces in XIX a century in conditions of policy of customs protectionism. Value of the navigable companies of Black sea in increase in communication opportunities of exporters of Russian empire.

Staloverova A.V. Features of Influencing of Religious Traditions on the Policy of the British Colonialism at the End of the 19th – the Beginning of the 20th Centuries

In the scientific article activity of christian missions is lighted up in the British colonies at the end of the 19th – the beginning of the 20th centuries, consequences of influencing of democratic traditions on the world view of Asiatics and Africans.

Adjieva L.S. The Crimean Society of Naturalists and Nature-lovers: Applied Aspect of Activity (1910-1914)

In Crimea at the end of the 19th – the beginning of the 20th centuries scale researches began in various directions. Activity of scientists and amateurs which founded the various scientific formations was instrumental in it. Crimean society of naturalists and nature-lovers conducted many-sided activity, investigated the historical features of Crimea naturally, popularized knowledges among a population. Scientifically valuable was activity of society in nature protection and historical and cultural directions. Thus, Crimean society of naturalists and nature-lovers was occupied by a leading place among other scientific establishments, conducted researches a value of which for Crimea was extremely important.

Telukha S.S. Metropolitan Antony (A.P.Khrapovitsky)' Social-Political Views of Revolution Events of 1917-1920 Years

The basic public-political views of metropolitan Antony on revolutionary events 1917-1920 are described in article. Considering new archival documents, involving researches of separate authors and newspaper publications, the author analyzed attitude Antony to revolution 1917, to change of a public order after bolshevik revolution, the characteristic mutual relations with national Ukrainian government is given.

Yelovskih Yu.O. Mumm fon Shwarcenshtine's and A. Sevrjuk's Letters of Credence as Sources in Diplomatic History of Ukraine-German Relation in Central Rada's Period

In article the expediency of use in scientific researches of letters of credence by A.Mumm fon Shwarcenshtine and A.Sevrjuk are proved, as sources on diplomatic history of Ukrainian-German relations in Central Rada's period. Their potential is opened as historical sources concerning the decision such insufficiently known questions of the organisation of mutual relations between Ukraine and Germany in Central Rada's period, as ranks and posts of German and an Ukrainian representatives, time of appointment and duration of their powers, additional data

on persons of diplomats.

Trygub O.P. The Declaration of Metropolitan Sergiy of 1927 and the Occurrence Antisergian's Opposition in Ukraine

Article is devoted to studying of a question of occurrence of the Ukrainian opposition in the Russian Orthodox Church in relation to proclaimed by metropolitan Sergiy (Strahorodskiy) in 1927 of «Declaration» on adjustment of relations with the Soviet power.

Karpuhina T.O. Forms and Methods of the Struggle Ukrainian and Polish Against Occupation Regime in 1939-1941

This article deals with a problem of the functioning of the main and the only Ukrainian political power – UNO (Ukrainian nationalists organization) on the first stage of the Second World War. The main idea of the UNO instructions was the revolutionary-insurrectional struggle for the revival of the Ukrainian state based on the forces of Ukrainians. So, the main task of UNO was the comprehensive development of their own forces, that is consolidation and dissemination of the UNO activities on all Ukrainian territories and simultaneous preparation UNO members for the insurrectional struggle, their military preparation and organization of their military departments, insurrectional struggle on the deliverance territory, the proclamation of the Ukrainian state and the formation of central and local authorities.

Marchenko R.V. The Constitutional Process in Poltava Region in 90s of the 20th

Kret R.M. The Conception of Neutrality in Foreign Policy of Belarus

PHILOSOPHY

Palaguta V.I. Subjectivity as Multiplicity of Self-Identifications (Ontological Aspect)

Tarasova N.Yu. «Dies Irae» of World or Diagnosis of One Crisis

The attempts of definition of character and reasons of the last world financial economic crisis and peculiarities of its expansion on Ukrainian sociocultural space is analyzed on the basis of revelation of system legalities of crisis conditions.

Kushch A.O. Odysseus is near Sirens Island: Constituting of Narrative

Golozubov A.V. The Religious foolishness and Its Components

The clown, the buffoon and the holy fool create common semantic, culturological, and social space where each of them has own features and functions. The article explores phenomenon of the religious foolishness in the context of profanation, martyrdom and suffering, as well as humour and laughter, and also actuality of this concept for the modern western culture and church life.

Vlasova T.I. Post-Colonial Critics and Gender Theory

The article deals with the problems of the post-colonial critics intensively developed recently in the Western science. It is stressed that the discussion under analysis is very important for the development of the gender ideas both from theoretical and practical point of view.

Metilka D.V. Violence as the Cultural Phenomenon

In the article the violence is considered as a phenomenon of culture. Analyzing genesis of violence, the author comes to conclusion that as a result secularization and globalization of a society the violence is beyond traditional cultural forms.

Ishtvan I. A. Postfoundationalism and Theories of Contingent Articulation in Post-critique

In present paper ideas of Judith Butler, Ernesto Laclau, Oliver Marchart and others are discussed to describe the post-critical map of New Cultural Studies as the postfoundationalist scenario. The article focuses on theories of articulation and deals with the question of subject-positions in the post-Marxist paradigm and gender studies. To introduce «political difference» as a specific concept within the field of New Cultural Studies this contribution compares the theory of subjection and key concepts of post-Marxist theory of discourse, it is argued that the analysis of «contingent articulations» provides ways to deal with the struggle for hegemony within post-critique itself.

Olijnyck O.M. Glocalization: Problems of Patriotism

The growth of globalization tendencies in the modern world and the variety of their forms and displays of reaction stipulates the necessity of determination of basic concepts which are instrumental in opening of essence of attributes of glocalization

as social phenomenon. One of such concepts is a concept of «patriotism». In this work investigational basic forms of patriotism from the point of view of their belonging to the concrete forms of process of glocalization are studied.

Siman O.M. Tolerance in the Ethnoconfessional Relations of Contemporary Ukraine: New Calls and Post-Soviet Reality

The article is devoted to the philosophical analysis of intolerance in ethnoconfessional life of modern Ukraine, to determination of conflict sides and reasons of certain tension in its ethnoconfessional relations. Position about the necessity of studies of citizens of Ukraine which is multicultural socium appears leading methodological principle of the article, to live after democratic, common to all mankind principles and prologue.

Morgun O.A. The Development of Person Creative Abilities in the Process of Creative Self-realization

The problem of person active self-fulfillment by different conceptual approaches of its creative self-realization is considered. The author's view on the development of the person creative abilities in the aspect of his certain creative qualities acquisition in the process of competence growth certain stages' passing is developed. It is claimed that the highest level of creative competence is a person object and creative self-realization on which basis the value motivation to creative abilities development is formed and his constant self-actualization to creative perfection is carried out.

Pavlova T.S. Hegel's Doctrine of Law

Zhadyaev D.V. Whitehead A.N. about Methodology

SOCIOLOGY

Yadrans'ky D.M. Social Structure of Collective as Mechanism of Management of Labor Behavior

In the article problems are examined related to the management a labour collective, that arise up in investigation of him social heterogeneity of related to the different social roles and grades of workers in a collective. It is suggested in a management to take into account the noted heterogeneity at creation of mechanisms of motivation of personnel. The methodical going is offered near the estimation of structure of collective on the basis of ABC-analysis.

Lukashchuk V.I. Multiplicative Consumption in the Sphere of Sports in Postmodern Society

The system of consumption in the sphere of sports is analyzed in the article. Its multiplicative character in the postmodern society is underlined. It is shown, that the postmodern culture promotes multiplication both: most of sports practices, and manufacture of the sports goods. The contents of sports are changed as a result of this process. Its competitive component is gradually substituted entertainment. The sports culture penetrates practically into all spheres of human ability, and in most cases not as physical activity, and as passive consumption of its services.

Akimov D.I. Marketing-mix Concept in the Structure of the Marketing-based Social Management

The article deals with the complex problems of marketing-based management of social processes. Analyzed are such marketing-mix's 'tools' as social 'product', its price, the sphere of its distribution, the system of its promotion. The specifics of these 'tools' use for the promotion of social services, resources, ideas, images, etc., is also analyzed.

Pronoza A.V. The System of Informal Privileges and Prohibitions Practicing by «Dedovshchina» between Soldiers

This article touches upon the system of informal privileges and prohibitions existing in the relations between military men of urgent service. This system is considered on the basis of understanding «dedovshchina» as social and cultural phenomenon. The sources of its arising, its ability to steady existence in military collectives and on the other hand its variability depending on varying conditions of service are analyzed in this article. The necessity of the further research of the system of informal privileges and interdictions is also proved. Numerous examples are provided.

Beregovoy V.I. The Subjective Negative-Reflection Sociological Notion Field in the Qualitative Methods of Prognostication of Apogee of Military-Political Conflict (Part 1)

In the article the scopes of application of qualitative methods of prognostication of

apogee of military-political conflict by negating conformities to the law of the fixed in a basis given methods are determined. The first subjective negative-reflection sociological notion field opens up.

POLITICAL SCIENCE

Borodin E.I. Youth Policy in Programmes of Political Parties: Declarations and Mechanisms of Realisation

Makarenko B.G. Law Culture and Law Mind and Patterns of Forming of Political Stability

Reshetnichenko A.V. Segmentation of Public Power in Communicative Management

Likarchuk N.V. The Impact of Political Marketing in the Political Process: a Critical Analysis

The article made a critical analysis of the influence of political marketing in the political process. In particular, noted that the use of political marketing in the political sphere, based on these critical arguments, as deideologization political process, weakening the party system, strengthening influence manipulation and negative influence of such factors as political sadzhynh and political fradzhyh.

Osin V.V. Political Science in Epoch of Great Science

This article is devoted to the consideration of the modern political science in context of changes in science's essence usually described in the frames of transition from little science to great science.

Kuz'ma T.M. Form of State Governing of Ukraine: Problem Questions and Ways of their Decision

The question of development of form of governing in Ukraine and possible ways of decision of this problem is analyzed with the purpose of providing of effective terms of construction of the legal state in Ukraine.

Kobryn' T.S. Norwegian Fiords of Information Communication Technologies

The article is dedicated to the problem of information society building, knowledge society. As an example – Norway's way to the information society.

DNIPROPETROVS'K'S LOCAL SELF-GOVERNMENT

History of Development and Becoming of Dnipropetrovs'k's Local Self-Government

REVIEWS

Nikitin L.M. Liberalism: Evolution of Ideas, Essence and Perspectives of Its Implementation in Contemporary Ukraine

Solnyshkina A.A. The Review of the The Reader «Sociology of the 19th – the Beginning of the 20th Centuries» edited by V.G. Gorodyanenko